

FÜZULİ ƏSGƏRLİ

**AZƏRBAYCAN UŞAQ
ƏDƏBİYYATININ
MƏRHƏLƏLİ İNKİŞAFI**

Bakı - 2009

Qəlbimdə əbədi yaşayan, vaxtsız dünyasını dəyişmiş sevimli qardaşım Bülbül Feyruz oğlunun və nakam oğlu Nahidin əziz xatırəsinə ithaf edirəm.

Elmi redaktor:

Zahid Xəlil – filologiya elmləri doktoru, professor

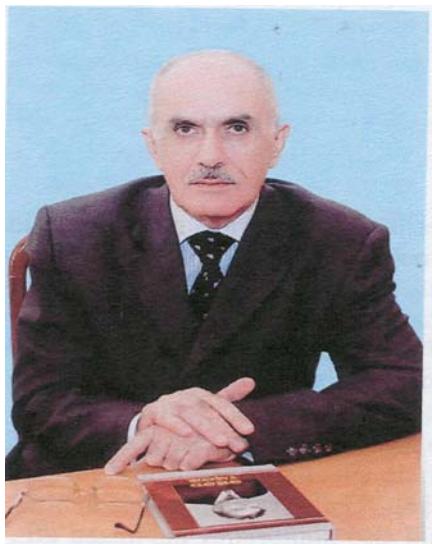
Rəyçilər:

*Nizami Cəfərov – filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*

Elman Quliyev – filologiya elmləri doktoru, professor

**Füzuli Əsgərli. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı.
- Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 435 səhifə.**

Xalq folklorundan və klassik dünya ədəbiyatından bəhrələnmiş, müəyyən dövrlərdə isə uşaq oxusu kimi dəyərləndirilmiş müxtəlif janrlı ədəbiyyat nümunələri artıq XIX əsrin maarifçilik dövrü müstəvisində müstəqil bir sahə kimi təşəkkül tapmış və mərhələli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu monoqrafiyada Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yarandığı dövrdən bu günə qədər olan mərhələli inkişafı mövcud elmi mənbələrə istinad edilməklə tədqiq edilmiş və ətraflı şərh olunmuşdur.

Osgərli Füzuli Feyruz oğlu-

1945-ci il mart ayının 18-də Masallı rayonunun Çaxır li kəndində anadan olmuşdur. 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstytutunun (indiki ADPU-nun) filologiya fakültəsinin əyani şöbəsini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. «Rus uşaq nəşrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri (1950-1980-ci illər)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası» kafedrasının dosen-tidir. «Sənətkarın uşaq dünyası» (2003), «Ədəbi düşüncələr» (2004), «Ömrün sözü, sözün ömrü» (2008) adlı monoqrafiyaların, ali məktəblər üçün (prof. Z.Xəlil ilə birlikdə) «Uşaq ədəbiyyatı» (2007) dərsliyinin, 100-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. «Qızıl qələm» mükafatı laureatıdır. Uzun illər bədii tərcümənin nəzəri problemləri ilə yaxından məşğul olmuş, bir sira dünya xalqlarının (eston, Litva, rus, qazax, rus, türkmən, gürcü və sair) bədii nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

GİRİŞ

Bədii söz sənətimizin müstəqil sahəsinə çevrilmiş milli uşaq ədəbiyyatı nümunələrimiz təşəkkül tapdığı dövrdən başlayaraq, bu günə kimi görkəmli qələm ustaları tərəfindən məharətlə yaradılmış, bir çox hallarda inkişaf zirvəsinə ucalmış, bəzi hallarda isə tənəzzül dövrü keçirmişdir. Bir sıra dünya xalqları ədəbiyyatı tarixini və bu ədəbi proseslərin mərhələli inkişafını nəzərdən keçirdikdə bu halların təbii proses olduğunu qəbul etməli oluruq. Çünkü bu ədəbiyyatların inkişafına mane olan və ya onlara təkan verən ictimai-siyasi amilləri kifayət qədər sadalamaq mümkünündür. Bu baxımdan yanaşdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı təşəkkül tapdiği XIX əsrin ikinci yarısından yeni üsullu məktəblərlə six əlaqədə olmuş, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq tərəqqi və bəzi hallarda tənəzzül dövrü keçirmişdir.

Uzun müddət zəngin, ibrətamız xalq folklorundan, klassik ədəbi irsimizin bətnindən qidalanmış uşaq oxusu nümunələrini böyükələr də öz övladları kimi həvəs və maraqla oxumuşlar. Xaqani Şirvani (1126-1199) «Töhfətül-İraqeyn» adlı avtobiografik əsərində yeni nəslə nəzərdə tutaraq, aldığı təhsili və biliyi ardıcılıqla nəzmə çəkmiş, dövrünün maarifçiliyi haqqında ümumi mənzərə yaratmış, öz elmi-fəlsəfi fikirlərile ədəbi yaradıcılığına yenilik gətirməyə meylli olan bir qələm sahibi kimi söz sənətində, poeziyada sənətkarlığa yüksək qiymət vermiş, bədii təfəkkürün ən spesifik və xarakterik

keyfiyyətlərindən biri olan poetik obrazlılıqdan məharətlə istifadə edərək, bədii-fəlsəfi fikrini şərh etmək üçün gənc nəslin anlam səviyyəsinə uyğun təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Görkəmli şair kainatda mövcud olan canlı varlıqların, flora və faunanın xarakterik xüsusiyyətlərini, əlamət və keyfiyyətlərini açmaq yolu ilə orijinal bədii fiqurlar yaratmış, ən başlıcası, yeni nəqli maarifləndirməyi, mənəvi-əxlaqi baxımdan tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Yaxud, xalq müdrikliyini öz poetik təfəkküründə yaşıdan, onu müasir düşüncə zirvəsinə qaldıran, yaradıcılığını dünyəvi ideologiya və ədəbi dünyagörüşü sistemi səviyyəsinə uyğunlaşdırın, bütün dövrlərdə təzə-tər görünən, bu gün də tərbiyəvi aktuallığını özündə saxlayan Nizami Gəncəvinin (1141-1209) bəşəri mövzulardan qidalanaraq qələmə aldığı bədii nümunələr uşaqların sevdiyi ədəbi parçalar olmuşdur. Müasir uşaq və gənclərimiz milliliyi, vətənpərvərliyi, mərdliyi, cəsurluğu, hazırlıqlığı, ədaletli və insaflı olmayı «Zalim padşahın zahid ilə dastanı», «Kərpickəsən kişinin dastanı», «Sultan Səncər və qarı hekayəsi», «Fitnə» və sair bu kimi bitkin süjetə, fəlsəfi ümumiləşməyə malik olan bədii parçalardan öyrənmiş və bu gün də öyrənirlər.

Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından biri olan Əssar Təbrizi (1325-1390) yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı «Mehr və Müştəri» əsərində dostluq və sədaqət məsələsini qabarıl şəkildə önə çəkmişdir ki, bu isə daha çox yeni nəslin əxlaqi tərbiyəsinə xidmət etmişdir.

Yaxud, XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl, qiymətli nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilən, doğma dilimizdə qələmə alılmış «Dastani-Əhməd Hərami» poeması anadilli epik şeirimizin sənətkarlıq baxımından bitkin, yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində böyük əhəmiyyət daşıyan bir nümunəvi əsəri kimi diqqəti cəlb edir. Bu cür misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Buna görə, bəzən müxtəlif dövrlərdə yaradılmış ümumi ədəbiyyatla milli uşaq ədəbiyyatı arasında sərhəd qoymaqla qədər mümkün olur və bəzən tədqiqatçıda belə bir nəticə çıxarmaq istəyi oyanır ki, müstəqil şəkildə yaranıb inkişaf etmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaşı 150 il deyil, bəlkə də 800-1000 ildir. Lakin bu zəngin sahəyə elmi baxımdan yanasdılqdə aydın olur ki, klassik ədəbiyyatda mövcud olan hər bir ədəbi nümunə parçası özünü bu gün başa düşdüyümüz uşaq ədəbiyyatı ölçüsündə göstərə bilmir. Çünkü yazıçı hansı yaş mərhələsi üçün yazırsa yazısın, uşaqların anlam səviyyəsini, hafızə təsəvvürlerinin inkişafını, təsvir olunan hadisələri dərk edə bilmək qabiliyyətini nəzərə almalıdır. O cümlədən, bu əsərlərdə forma yığcamlığı, məzmun aydınlığı özünü göstərməli, emosional təsirə malik olması, predmetlərin asan qavranılması, diqqət davamlığının artması, dil sadəliyi, oynaqlığı və ahəngdarlığı, ən başlıcası, uşaqlarda təxəyyülü fəaliyyətə gətirə bilməsi və sair xüsusiyyətlər əsas şərt kimi götürülməli, yalnız bundan sonra mövcud olan bu pedaqoji-psixoloji meyarların şərtsiz tələblərinə bütövlükdə cavab verən müstəqil əsərləri uşaq ədəbiyyatı siyahısına daxil etmək mümkündür.

XVI əsrдə ədəbi fəaliyyət göstərmiş Məhəmməd Fü-zuli (1496-1556) «Söhbətül-əsmar», «Fəzliyə nəsihət», Şah İsmayıл Xətai (1486-1524) «Dəhnamə», «Nəsihətnamə», XIX əsr maarifçi yazıçıları A.Bakıxanov (1794-1847) «Kitabi-Əsgəriyyə», İsmayıл bəy Qutqaşınlı (1806-1869) «Rəşid bəy və Səadət xanim» və sair əsərlərilə yeni nəslin tərbiyəsinə xidmət etsələr də, «qədim və Orta əsrlərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yoxluğununu XIX əsrin birinci və ikinci yarısında məktəblərin dərs və oxu kitablarına yaranmış ehtiyacını təmin etmək məqsədilə klassik irsə müraciət edən və orada məqsədə müvafiq bir şey tapa bilməyib əliboş geri qayğıdan maarif və ədəbiyyat xadimlərinin fikirləri də təsdiq edir»¹ki,

---

¹ X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1992, s.21.

bəzi tədqiqatçılarımızın uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini qədim dövrlərə aid etmək cəhdləri elmi baxımdan yetərinə olmamışdır. Prof.X.Məmmədov (1934-2005) uşaq ədəbiyyatının yaranmasında bir sıra spesifik xüsusiyyətləri əsas götürərək yazırırdı: «Uşaq ədəbiyyatının tarixini Qədim və Orta əsrlərdə axtarmaqda zahirən bir vətənpərvərlik hissi nəzərə çarpir. Lakin bu ilk baxışda belə görünür.Məsələyə obyektiv elmi mövqeyindən yanaşdıqda bunun milli lovğalıqdan başqa bir şey olmadığı aşkarlanır.Ona görə bu ikinci tendensiya da birinci tendensiya, yəni uşaq ədəbiyyatının tarixini inkar edənlərin fikri qədər zərərli və ziyanlıdır».¹

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında M.F.Axundovun (1812-1878) ədəbi məktəbindən bəhrələnən H.Zərdabi (1837-1907), S.Ə.Şirvani (1835-1888), N.Vəzirov (1854-1926) və sair maarifçi-yazıcılar uşaq və gənclərin bir şəxsiyyət kimi formallaşması üçün bir sıra maraqlı uşaq əsərləri yaratmışdır. Qələmə alınmış müxtəlif janrlı bu əsərlər sonrakı illərdə yazılın uşaq əsərlərinin məzmun və formaca zənginləşməsinə, bir müstəqil sahə kimi genişlənməsinə səbəb oldu.

Uşaq ədəbiyyatının sonrakı dövr inkişaf mərhələsində C.Məmmədquluzadə (1866-1932), M.Ə.Sabir (1862-1911), A.Səhhət (1874-1918), F.Köçərli (1863-1920), S.M.Qənizadə (1866-1937), S.S.Axundov (1875-1939), R.Əfəndizadə (1863-1942), A.Şaiq (1881-1959) və sair qələm sahibləri romantizm və tənqidi realizm müstəvisində yeni nəslin inkişafı qayğısına qaldılar. Onlar müxtəlif janrlarda uşaq əsərləri yaradaraq milli ədəbiyyatımızın inkişafında misilsiz xidmət göstərdilər.

Təşəkkül tapdiği tarixdən başlayaraq XX əsrin ilk iki- onilliyi də bura daxil olunmaqla, həqiqi sənət nümunəsi meyari ilə inkişaf edən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının realizm mühitindən uzaq düşməsi, proletar hakimiyyətinin zor gücünə tərkibinə qatdığı xalqların milli ədəbiyyatlarının inkişafını «sosialist realizmi» çərçivəsində görmək istəyi yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırıldı.

---

¹ Yenə orada, s.17.

Zəngin xalq yaradıcılığından və klassik ədəbi nümunələrdən qidalanmış mütərəqqi yönümlü ədəbiyyatımızın inkişaf istiqaməti başqa səmtə yönəldilərək məfkurə silahına çevrildi. Janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərdə mövcud hakimiyyətin təbliğ etdiyi ideologiyani qəbul edən, bu təfəkkürə malik insan obrazları yaratmaq iddiasına düşən və bunu yerli-yersiz pafoslularla elan edən bolşevik hakimiyyəti, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatının fantaziyasını, təqdir etdiyi insani duyğuları əlindən almağa cəhd göstərdi.¹ Əlbəttə bu, bir-iki dövlət məmurunun düşüncəsinin məhsulu deyildi, hətta uşaqları belə anlamadığı siyasetə doğru sürükləyən sovet hakimiyyətinin planlı şəkildə apardığı məqsədyönlü siyasetinin ifrat nəticəsi idi. Bu illərdə yaranmış ədəbi nümunələri bolşevik siyasi-ideologiyasının ən geniş təbliğat sahəsinə çevirmək məqsədilə partiya və hökumət bir-birinin ardınca qərarlar qəbul edir, bu istiqamətli inkişafa xidmət edən əsərlər yüksək dövlət mükafatlarına təqdim olunurdular.

XX əsrin 30-cu illərində partiya və dövlət tərəfindən qəbul edilmiş ədəbiyyat və incəsənətin yeni ideoloji yönümdə inkişafi haqqında müxtəlif qərar və qətnamələr, program sənədləri, məhdud «sosialist realizmi» çərçivəsinin tətbiqi milli ədəbiyyatımızın qarşısına sıpər çəkdi və qələm sahibləri daha çox siyasi-ideoloji mövzuları ədəbiyyata gətirməyə məcbur oldular. Bu dar çərçivədən azacıq kənara çıxan sənətkarlar təzyiq və təqibə məruz qaldılar, bir çox hallarda siyasi repressiyanın günahsız qurbanlarına çevrildilər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində yaranmış əsərlərin böyük əksəriyyəti Stalin rejiminin doğurduğu xofun, əsasən, 30-cu illərdə başlamış siyasi repressiyanın doğurduğu müdhiş vahimənin təzyiqi

---

¹ Bir tipik fakt: S.S.Axundovun 1936-ci ildə yenidən üzərində işlədiyi «Qaraca qız» əsərinin ikinci variantını buna misal göstərmək olar. Müəllif müsbət planda təsvir etdiyi, insani duyğulara malik olan Hüseynqulu ağa və Pəricahan xanım surətlərini mənfi planda təsvir etməyə məcbur olmuşdur.

altında yaranırdı. Lakin bununla yanaşı, M.Cəlal, S.Vurğun, R.Rza, M.S.Ordubadi,M.Dilbazi, Ə.Cəmil, Ə.Məmmədxanlı və digər sənətkarların əsərlərində xalqın düşüncəsi və həyatı ilə bağlı ədəbi nümunələr də az deyildi. Xüsusilə, Ə.Cəmilin bu illərdə yazdığı uşaq əsərləri milli ədəbiyyatımızın ən parlaq səhifələrindən biri idi.

40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində böyük yaradıcılıq yolu keçmiş A.Şaiq, M.Seyidzadə, S.Vurğun,M.Dilbazi, M.Rzaquluzadə, Ə.Cəmil, Ə.Abbasov, R.Rza, Q.Musayev (İlkin), Y.Əzizimzadə, H.Abbaszadə, Z.Cabbarzadə və sair qələm sahiblərinin əsərlərində xalq müdrikliyinin təsviri üstünlük təşkil etsə də, sovet məfkurəsinin təsiri yenə də gö- rünməkdə idi.

İ.Stalinin ölümündən (1953) bir neçə il sonra (1956) «millət atası»nın «şəxsiyyətə pərəstiş»i qurultay səviyyəsində geniş müzakirə olundu və onun mumyalanmış cənazəsinin movzoleydən çıxarılması haqqında qəti qərar qəbul edildi. Görülən bu tədbirin nəticəsində, cəmiyyətdə uzun süren otuz illik Stalin tirançılığı və despotizminin yaratmış olduğu xof tədricən aradan qalxdı, ictimai-siyasi mühitdə bir yumşalma əmələ gəldi. Dünya ədəbi prosesi ilə təmasda olan Azərbaycanın söz sərrafları mütərəqqi xalqların ədəbiyyatında baş vermiş yeni ədəbi istiqamətləri gördülər və bundan genbol bəhrələndilər. Məsələn, görkəmli rus yazıçıları uşaq ədəbiyyatını qismən də olsa, sovet hakimiyyətinin mövcud siyasi-ideoloji məfkurəsindən qoruya bilmişdilər. Y.Oleşa (1899-1960), K.Çukovski (1882-1969), S.Marşak (1887-1964), M.Prişvin (1873-1954), N.Nosov (1908-1976), A.Barto (1906-1982), S.Mixalkov (1913) və sair sənətkarların dünya şöhşəti qazanmış uşaq əsərləri («Üç gonbul», «Milçək-vizilcək», «Günəş xəzinəsi», «Tom Kenti», «Neznaykanın macəraları» və s.) siyasi-ideoloji hissələrdən uzaq idi. Əvvəlki illərə nisbətən demokratik nəzərə çarpan mühitdən və siyasi yumşalmadan istifadə edən yazıçılar 50-ci illərin sonlarında mövcud məfkurə ədəbiyyatından tədricən uzaqlaşmağa meyl göstərdilər.

Ən nəhayət, zərurətdən doğan bu proses 60-cı illərin realist ədəbiyyatını yetişdirdi.

60-cı və sonrakı illərdə Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatında yeni bədii forma axtarışlarında olan gənc ədəbi simalar görünməyə başladı. Anar, Elçin, Ə.Kərim, Ə.Əylisli, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, T.Mütəllibov, H.Ziya, İ.Tapdıq, Ç.Hüseynov, İ.Məlikzadə, İ.Hümmətov, B.Həsənov, M.Aslan, F.Sadiq, Y.Həsənbəy, Ə.Əhmədova, X.Rza (Ulutürk), Ə.Kürçaylı, S.Məmmədzadə, M.Əliyev (Günər), T.Mahmud, Z.Xəlil, M.Süleymanlı, F.Tarverdiyev (Tanrılı), E.Baxış, M.Namaz və sair şair və yazıçıların uşaq əsərləri ədəbi mühitə yeni ab-hava gətirdi. Bir çox tanınmış sənətkarlar SSRİ və xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olundu. Bu qələm ustalarının bu dərəcədə yayılması onların dünya ədəbi prosesi ilə sıx əlaqədə olmaları ilə bağlı idi.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən sonra (1992) mövcud olan «formaca milli, məzmunca sosialist» məfkurəsi təbii olaraq aradan götürüldü və ədəbi yaradıcılıqda yeni bir mərhələ başlandı. Bu inkişaf mərhələsində qələmə alınan əsərlər, xüsusilə poeziya janrı özünü daha çox xalq azadlıq hərəkatının tərənnümündə göstərdi. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında (1997) prof.N.Cəfərov «Bugunku Azərbaycan şeiri» adlı məruzəsində 90-cı illərin ədəbi mühitinə dərindən nüfuz etmiş, onun geniş şərhini vermişdir: «Azərbaycan poeziyası son illər həm miqyasına, həm də keyfiyyətinə görə on illərlə ölçülə bilən, həqiqətən tarixi bir yol keçmişdir. Heç şübhəsiz, bunun əsas səbəbi 1980-ci illərin sonu, 1990-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan cəmiyyətində, milli sosial-mənəvi, estetik sürurda baş verən qlobal çevrilişlər, geniş miqyaslı təbəddülatlar olmuşdur. Elə məhz həmin çevrilişlərin, təbəddülatların nəticəsində Azərbaycan poeziyasının daxilində on illər boyu ən azı gizli şəkildə mövcud olmuş azadlıq, müstəqillik ehtirası güclü bir vulkan kimi püskürdü, Azərbaycan cəmiyyətinin, Azərbaycan vətəndaşının,

insanının emosiyalarını bütün təbii və tarixi zənginliyi, mürəkkəbliyi, kəskinliyi, tərəddüdləri ilə inikas etdirdi. Ona görə də tam əminliklə demək olar ki, son beş ilin poeziyasının başlıca ideya motivləri mühüm tərənnüm obyekti milli ictimai və fərdi insani azadlıq, müstəqillik, hürriyyətdir». ¹

İstedadlı uşaq şairi Zahid Xəlil bu qurultayda çıxış edərək, 90-cı illərdə yaranmış uşaq ədəbiyyatın belə dəyərləndirmişdir: «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son beş-altı ildəki nailiyyətlərini nəzərdən keçirəndə belə qərara gəlmək olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdəkindən xeyli azdır. Onun sənətkarlıq axtarışları da diqqəti cəlb edəcək qədər aşağıdır. Lakin bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi firavan olacaq bir ölkənin uşaq ədəbiyyatının ilk cürcətilərini görmək mümkündür. İndi o, vətən deyəndə Azərbaycanı nəzərdə tutur, onu tərənnüm edir. Onun dilində bayraq uşaq qəlbini fərəh hissi ilə dolduran, yaşamağa, mübarizə aparmağa ruhlandıran üçrəngli Azərbaycan bayrağıdır». ²

Göründüyü kimi, 90-cı illərdən sonra yeni istiqamətdə inkişaf edən ədəbi prosesdə, o cümlədən uşaq ədəbiyyatında bir yeniləşmə özünü göstərirdi və buna müasir dövrün inkişaf mərhələsi kontekstindən baxmağımız lazım gəlir.

Müstəqillik illərində milli uşaq ədəbiyyatımızda yeni bədii forma axtarışlarına meyl gücləndi. Artıq 90-cı illərdə şair və yazıçılar uşaqlar üçün maraqlı kitablar çap etdirdilər. Ə.Əhmədovanın «Bir məhəbbət burulğanı» (1990), X.Hasilovanın «Xoruzlu dəsmal» (1994), Ə.Səmədlinin «Generalın uşaqlığı» (1991), Zahid Xəlilin «Odlar yurdunun paytaxtı» (1992), «Günəbaxanlar böyüyücək» (1992), Ə.Babayevanın «Açar» (1991), M.Quliyevin (Qacar) «Təmsillər» (1996), «Alleqorik pyeslər» (1997), R.Yusifoğlunun «Aylı cığır» (1992), Ə.Quluzadənin «Alay komandiri» (1999), M.Tapdıqovanın «Baba yurdu» (1999), B.Bərdəlinin «Bənövşələr

¹ Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı. – Bakı, 1998, s.117.

² Yenə orada, s.184-185.

açanda» (1996), R.Musanın «Təmsillər» (1997) və sair əsərlər uşaqların ixtiyarına verildi.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan təhsil sisteminin Avropaya integrasiyası ilə əlaqədar olaraq milli uşaq ədəbiyyatımızın qarşısında yeni vəzifələr dayandı. Uşaq yazıçılarımız dərk etdilər ki, yazılan hər bir ədəbiyyat mütləq məktəb həyatı ilə yaxından bağlı olmalı, bu əsərlərdə qaldırılan zəruri problemlər məktəb kollektivini düşündürən məsələlərlə birgə eyni məqsədə xidmət etməlidir. Buna görə də, nəşriyyatlar bu səpgidə xüsusi uşaq kitabları çap etməyə başladılar. Bu illərdə ardıcıl fəaliyyət göstərən «Göyərçin», «Savalan», «Elli», «Aysel», «Cik-cik», «Bal-bala», «Nəvə» və sair uşaq mətbuatları yeni mövzu axtarışına çıxdılar.

XXI əsrin ilk illərində qələmə alınmış müxtəlif janrlı milli uşaq ədəbiyyatımızı nəzərdən keçirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, yazıçılarımız müasir təfəkkürlü yeni nəslin tələbinə, dövrün ədəbi prosesinə uyğun əsərlər yaratmaq namə səyələ çalışmışlar. İ.Tapdığın «Şeir sevən balalar» (2005), Z.Xəlilin «Dünyanın ən balaca nağılları» (2002), «Orxan və dostları» (2004), altı cildlik «Seçilmiş əsərlər» (2008), Q.İsabəylinin «Elnur, Əkil və onların başına gələnlər» (2004), «Ay külək, nə əsirsən» (2006), «Samur at minir» (2006), «Anam təkdi» (2008), R.Yusifoğlunun «Çiçək yağışı» (2000), «Dəniz səviyyəsi» (2005), «Daha uşaq deyiləm» (2006), «Ana dilim» (2007), Ə.Quluzadənin «Məhləmizin uşaqları» (2004), «Boğça» (2007) və sair uşaq əsərləri dediklərimizə əsas verir. Lakin onu da qeyd etməyi lazımlı bilirik ki, bu illərdə uşaq ədəbiyyatını asan sahə bilən və bu sahəyə zorla nüfuz etməyə çalışan, yalnız kitab buraxmaq xatırınə, yaxud, bir qələm sahibi kimi tanınmaq istəyi ilə yaşayan, təkrar mövzulardan uzaq gedə bilməyən müəlliflərə də rast gəlmək mümkündür.

Müstəqillik illərinə qədər qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin və bədii tərcümənin milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında rolü inkaredilməz olduğu üçün bu sahəyə xüsusi fikir verilmişdir. Müxtəlif janrlı dünya ədəbiyyatının, xüsusilə, yeni motivlər

rus uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsi bu sahənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ədəbiyyatın milli simasını qoruyub saxlamaq şərti ilə müxtəlif janrlı bədii tərcümə nümunələrindən bəhrələnmiş uşaq sənətkarlarımız öz orijinal əsərlərini yazmış, eyni zamanda, bu sahənin inkişafına da çalışmışlar. Həmçinin, sənətkarlıq baxımından yüksək dəyərləndirilmiş orijinal əsərlər müxtəlif dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir. Çünkü «bir yazıçı müəyyən ictimai-siyasi şəraitdə təkcə öz xalqı içərisində deyil, başqa xalqlar içərisində də məşhurlaşır. Onun əsərlərindəki süjet, forma ola bilsin ki, başqa milli ədəbiyyatda öz əksini tapmir. Lakin onun irəli sürdüyü ideyalar, tənqid hədəfləri həmin xalq üçün də zəruri görünür. Milli ədəbiyyatda yaranan yeni əsərlərin ideya məzmununa istiqamət verməkdə özgə xalqın həmin sənətkarı mühüm rol oynayır. Ola bilsin ki, milli ədəbiyyat həmin sənətkarların, yaxud, sənətkarların əsərlərindəki problemlərə yaxın motivləri yenidən milli zəmində qələmə alarkən daha qabağa getmiş olsun... Bu özünü bədii formada da, məzmunda da göstərə bilir».¹

Azərbaycan ədəbi tənqidinin uşaq ədəbiyyatına olan fəaliyyət dairəsi məhdud görünse də, müxtəlif illərdə M.Rzaquluzadə, S.Vurğun, R.Rza, M.Cəfər, B.Nəbiyev, E.Əfəndiyev, Z.Xəlil və sair yazıçı və tənqidçilər elmi əsərlərində bu sahəyə öz münasibətlərini bildirmişlər.² O cümlədən, müxtəlif mövzularda uşaq ədəbiyyatına

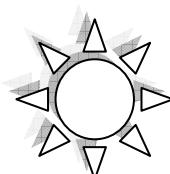
---

¹ Bax: Q.Qasımkadə. «Qarşılhaklı ədəbi təsir problemi», «Azərbaycan» jurnalı, 1980, № 1, s.124-149.

² Bax: M.Rzaquluzadə. «Azərbaycan şura cocuq ədəbiyyatı nailiyyətləri», «İnqilab və mədəniyyət», 1935, № 10-12, s. 41-43; «Folklor və cocuq ədəbiyyatı», «İnqilab və mədəniyyət», 1936, № 2, s. 34-38; «Uşaqlar üçün və uşaqlar haqqında ədəbiyyat», «Ədəbiyyat qəzeti» 1944, 04 oktyabr; S.Vurğun. «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq». Əsərləri 6 cilddə, 5-ci cild.- Bakı, 1972, s.311; R.Rza. «Uşaqlar üçün ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsini yüksəltmək uğrunda» məqaləsi. Duyğuların izi ilə. – Bakı, 1990, s.102-129; M.Cəfər. «İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» məqaləsi (1976). «Həmişə bizimlə». – Bakı, 1980, s.98-120; B.Nəbiyev. «Uşaq ədəbiyyatımız müasir mərhələdə» məqaləsi (1983). Söz ürkədən gələndə. – Bakı, 1984, s.170-199, Elçin. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında düşüncələr, «Ulduz» jurnalı, 1982, № 4, s. 45 və s.

həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinə geniş yer verilmiş, bir sıra monoqrafiyalar, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır.¹

Bu monoqrafiyada ədəbi-tarixi prosesin uzun süren müxtəlif mərhələlərində mövcud olan və bir-biri ilə bağlı inkişaf edərək formalanşan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı əsərlərin obyektiv təhlilinə, bu sahənin əldə etdiyi ənənələrin sonrakı ədəbi prosesə təsiri və sair zəruri məsələlər geniş şərh edilmişdir.

---

¹ Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920-1941-ci illər), namizədlik dissertasiyası, 1962; Z.Xəlilov. Azərbaycan sovet uşaq poeziyası və folklor, namizədlik dissertasiyası, 1973; «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri və inkişaf problemləri», doktorluq dissertasiyası, 1990; T.Cavadov. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyası, namizədlik dissertasiyası, 1988; Y.Babayev. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı tarixindən (1905-1920). Namizədlik dissertasiyası, 1989 və s.

I FƏSİL

MİLLİ UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ MAARİFÇİLİK DÖVRÜ İNKİŞAFI

Tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi vəziyyətin təsiri ilə yaranmış yeni bir mədəniyyət dalğası VII əsrən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatına da güclü təkan verdi. Yaxın Şərqdə ədəbi dil kimi formalaşan ərəb, fars və Azərbaycan dillərində ölməz əsərlər yaratmaq qüdrətinə malik olan bir sıra sənət adamları meydana gəldi.

Əxlaqi-didaktik məsələlər qədim Şərqi ədəbiyyatının, o cümlədən, klassik milli poeziyamızın ən geniş yayılmış mövzularından biri olmuş, bədii formada yüksək əxlaqi öyüd və nəsihətlər mütəraqqi şairlərin yaradıcılığında səslənmişdir. Bu mənada, elmi-tədqiqat əsərlərində ədəbiyyatımızda didaktik janrıñ ilk qaranuşlarından biri kimi qeyd olunan, VII-VIII əsrən yazışdır yaratmış ərəbdilli şairimiz Əbul-Abbas Əmani buna misal göstərmək olar.¹ Onun ata haqqını danan, insanlıq ləyaqətini, övlad borcunu unudan nankor oğulun mənəvi puçluğununu ifşa edən şeiri əxlaqi-didaktik ədəbiyyatımızın ən kamil nünlərindən sayılır.²

*Dünyaya göz açıb gəldiyin gündən,
Sənə çörək verib bəsləmişəm mən.
Körpə dodaqların quruyan zaman
Düşməyib su qabım dodaqlarından...*

¹ Bax: M.Mahmudov. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. – Bakı, 1982, s.22-23.

² Yenə orada.

*...Fəqət nankor çıxdın, unutdun məni,
Tapdaladın sənə çörək verəni.
Atalıq haqqını unudan bala,
Ürəyi daş bala, ey nadan bala,
Barı bir qonşu tək haqqını qaytar...*

Yaxud, XI əsrden başlayaraq Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, elm və mədəniyyət mərkəzlərində görkəmli sənətkarlar (Q.Təbrizi və sair) öz ədəbi yaradıcılığı ilə üzə çıxmışlar. XII əsrд Azərbaycanda bir dövlət kimi mövcud olan Şirvanşahlar və Eldəgizlər sülaləsinin iqtisadi həyatında əmələ gələn yeniliklər, ticarət və sənətkarlığın genişlənməsi, həmcinin, şəhərlərin böyüməsi mədəniyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199) «Töhfətül-iraqeyn» (1156) avtobiografik əsəri ilə dövrünün elmi və maarifçiliyi haqqında ümumi mənzərə yaratdı. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcıları – Nizami Gəncəvi (1141-1209), İzzəddin Həsənoglu (? - ?), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), Mahmud Şəbüstəri (1287-1320), Marağalı Əvhədi (1274-1338), Əssar Təbrizi (1325-1390), Arif Ərdəbili (1310 - ?) və sair sənətkarlar müxtəlif janrlarda orijinal əsərlərini ərsəyə gətirdilər. N.Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi», M.Əvhədinin «Cami-Cəm», A.Ərdəbilinin «Fərhadnamə», Ə.Təbrizinin «Mehr və Müştəri» və digər epik-lirik əsərlər yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində, bədii-estetik zövqün formallaşmasında əsaslı rol oynadı.

Yaxud, XVI əsrд Şah İsmayıл Xətainin (1486-1524) doğma dilimizdə qələmə aldığı ilk təlimi-didaktik və dərin fəlsəfi məna daşıyan mənzumələrindən biri «Nəsihətnamə» məsnəvisi oldu. «Dəhnamə» poemasında əsas ideya məhəbbət uğrunda yüksək iradə tərbiyə etməkdən ibarət olsa da, əsərin «Bahariyyə» hissəsində yazın təsviri ilə başlayan misralar sanki uşaqlara ərməğan edilmiş, onların anlam səviyyəsi və yaş xüsusiyətləri nəzərə alınmışdır.

Və yaxud, M.Füzulinin (1495-1556) epik, lirik-epik janrda və alleqorik üsulda yazdığı ölməz əsərlər («Leyli və

Məcnun», «Söhbətül-əsmar», «Fəzliyə nəsihət» və s.) uşaq və gənclərin tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Göründüyü kimi, əxlaqi-didaktik ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixi daha qədim dövrə gedib çıxır. Lakin biz bunu milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və inkişaf dövrü kimi qəbul edə bilərikmi?

Sadələdiğimiz misallardan yalnız belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qeyd etdiyimiz dövrlərdə «uşaq ədəbiyyatı» anlayışı müstəqil məna kəsb etməmiş, qələmə alınmış əxlaqi-didaktik əsərlər yalnız ümumi şəkildə bəşər övladının mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və yaranma tarixi haqqında aparılmış tədqiqatlarda, ayrı-ayrı elmi əsərlərdə yürüdülmüş müxtəlif fikir və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.¹ Azərbaycan ədəbi mühitində bu sahənin təşəkkülünün nə vaxtdan başlanması, yaranması və formallaşmasında başlıca və həlledici rol oynayan sosial-mədəni amillərin, spesifik xüsusiyyətlərinin, orijinallığının nədən ibarət olması və sair bu kimi cəhətlərə cavablar axtarılsa da, bəzən yanlış fikirlərlə də rastlaşmalı oluruq.² Yaxud, bir vaxtlar görkəmli tənqidçimiz F.Köçərli (1863-1920) radikal mövqedən çıxış edərək yazırıdı: «Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəslə kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyaclarını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-koranə təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın

¹ Bax: Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1977; X.Məmmədov, XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1992; M.Məmmədov, Y.Babayev, T.Cavadov. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1992; F.Əsgərli. Ədəbi düşüncələr.- Bakı, 2004 və s.

² Bax: Ə.Əzizov. Uşaqların sevimlliləri (XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixindən). - Bakı, 1978, s.4; Аллахвердиоглы П. Вопросы воспитания Азербайджанской детской литературы (1905-1920 гг.), (автореферат канд. диссер.). – Баку, 1964; F.Fərhadov, A.Hacıyev. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 1986, s.2 və s.

ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslikdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək südəmər uşaqa çətin həzm olunan bərk bir qida verməyə bərabərdir».¹

Yaxud, Firidun bəy A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyi haqqında N.Q.Şirvanskinin qeyri-obyektiv rəyi münasibətilə redaksiyaya ünvanladığı məktubunda yazırı: «Görünür cənab Şirvanski bilmir ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərin isə bəzi təmsilləri və şeirləri yalnız üçüncü və dördüncü təhsil illərində oxumaq üçün yararlıdır».²

«Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcısı kim olmuşdur sualına düzgün cavab axtararkən bəzi fikir sahibləri (R.Əfəndizadə, M.Rzaquluzadə və b.) məqalə və qeydlərində bu məsələyə müxtəlif kontekstdən yanaşmış, mülahizələr irəli sürmüş, lakin inandırıcı təsir bağışlayan obyektiv elmi nəticə əldə edə bilməmişlər. Bu subyektiv fikirlərdə H.X.Qaradağı, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, M.T.Sidqi və digər qələm sahiblərinin adları ilkin yaradıcı kimi hallanırlısa da, tarixilik və elmi baxımdan öz bitkin həllini tapmamışdır.

«Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı» elmi-tədqiqat əsərində müəlliflər (M.Məmmədov, Y.Babayev, T.Cavadov) haqlı olaraq, bu cür fikir və mülahizələrə tənqidi münasibət bildirmişlər. Müəlliflər bir sıra elmi mənbələrə istinad edərək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü ilə bağlı yanlış fikirləri üzə çıxarmış, haqlı olaraq göstərmmişlər ki, didaktik-tərbiyəvi, əxlaqi-ibrətamız, öyünd-nəsihət səciyyəli, uşaqların anlamına uyğun görünən, onların az-çox dərk edə bildiyi bədii əsərləri, xüsusilə də təmsil və hekayələri ucdantutma uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul etmək məqbul sayıla bilməz. Cünki Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması

¹ F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri.- Bakı, 1963, s.241.

² Yenə orada, s.238-242.

üçün mütləq siyasi-ictimai və mədəni şəraitin mövcudluğu əsas götürülməlidir. Uşaq ədəbiyyatının özünəxas xüsusiyyətlərini də buraya əlavə etsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixini qədimləşdirmək şan-şöhrət gətirmir, əksinə, bu sərbəstlik ciddi problem yaradır, oxucunun fikrini elmilikdən yayındır.

Bu yanlış fikirlərə qarşı çıxan tədqiqatçılar yazırlar: «Müəlliflər öz mülahizə və təhlillərində çox arxayı, sərbəst hərəkət edir, elə bil ki, haqqında danışdıqları predmetin uşaq ədəbiyyatı nümunəsi olub-olmamasını müəyyənləşdirmək kimi ciddi bir problemlə qarşılaşmışırlar. Problemə bu cür yanaşma ona gətirib çıxarır ki, əgər Nizamidə uşaq fəhminə uyğun nümunələr tapılırsa, heç bir əlavə izahat olmadan, qeyd-şərtsiz həmin əsərlər uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi təhlilə cəlb edilir. Sərbəstliyə imkan verən isə elə problemin özünə toxunmamaq, uşaq ədəbiyyatından bütöv bir sistem, konkret tarixi-pedaqoji şəraitin doğurduğu ədəbi sahə, ədəbiyyatın birbaşa uşاقlar üçün yazılmış əsərlərdən ibarət, ədəbi-tarixi prosesin məktəb və pedaqoji həyatın ehtiyacları ilə bağlı, uşaq psixologiyasını nəzərə alaraq yaradılmış qolu olduğunu nəzərdən qaçırmadır. Nəticədə, «öz müstəqil hüquq və qanunları» olan uşaq ədəbiyyatının həmin qanun və prinsiplərinə toxunmadan klassik ədəbiyyatda kiçiklərin anlamı üçün məqbul görünən hər nə tapırlarsa, uşaq ədəbiyyatı adı ilə təqdim edirlər. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatını nədən başlamaq məsələsi öz düzgün elmi həllini gözləməli olur».¹

XIX əsrin zəngin ədəbi prosesini geniş tədqiqə cəlb etmiş prof.X.Məmmədov (1934-2005) həmçinin, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi-elmi nəzəri inkişaf yolunu incəliklə araşdırmış, əldə etdiyi zəngin arxiv materiallarına istinad edərək, milli uşaq ədəbiyyatı təşəkkülünün mahz XIX əsr maarifçi-şairi S.Ə.Şirvani (1835-1888) yaradıcılığı ilə bağlı olduğunu elmi faktlarla əsaslandıraraq sübut etmişdir.

---

¹ Bax: M.Məmmədov, Y.Babayev, T.Cavadov. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1992, s.11-12.

Tədqiqatçı haqlı olaraq yazar: «Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk sənətkardır ki, əsrin meydana çıxdığı ehtiyacı – uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyasının zəruriliyini şüurlu şəkildə dərk etmiş, əski yaradıcılıq yolunda kəskin dönüş yaradaraq, ömrünün on dörd yetkin ilini milli məktəblərin dərs və oxu kitabı ilə təmin olunması işinə həsr etmişdir... Sələflərdən fərqli olaraq S.Ə.Şirvani uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyası məsələlərinə dərindən bələd olmuş, onları əməli yaradıcılıq fəaliyyətinə tətbiq etməklə orijinal uşaq əsərləri yarada bilmüşdür. Məhz bu keyfiyyətlərə görə S.Ə.Şirvani milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi olmaq hüququnu qazanmışdır».¹

XIX əsrдə dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan da iqtisadi-siyasi və mədəni həyatda baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Ərazi ehtirası ilə vuruş meydanına atılmış Rusiya və İran dövlətləri arasında 10 (22) fevral 1828-ci ildə bağlanmış Türkmençay müqaviləsi² bu ölkələr arasındaki münaqişəyə son qoydu və müharibənin qanunlarına uyğun olaraq, döyüş poliqonuna çevrilmiş Azərbaycanın şimal ərazisi Rusyanın tərkibinə daxil edildi. Rusiya münbit torpaqlara, zəngin yeraltı sərvətlərə, maddi nemətlərə malik olan Azərbaycan ərazisi hesabına imperiyani bir qədər də genişləndirmək məqsədi güdməsinə, özünün planlı işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirməsinə baxmayaraq, zərurətdən meydana gəlmış bir sıra mütərəqqi ictimai-siyasi və mədəni proseslər bir növ Azərbaycan xalqının xeyrinə oldu, yerli ziyalıların yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində ədəbi-mədəni və pedaqoji mühitdə nəzərə çarpan dirçəliş və güclü inkişaf axını görünməyə başladı.

XIX əsrin dördüncü onilliyinə qədər Azərbaycanda yalnız molla məktəbləri və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Bu təhsil yerlərində ilk dəfə «Çərəkə» öyrədirilir, bundan sonra

¹ Bax: X. Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1992, s.26-27.

² Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.- Bakı, 1989, s.277-283.

«Qurani-Kərim» oxunur, təhsilin son mərhələsində isə əsasən, fars dilində yazılmış klassik ədəbiyyat nümunələrinə və digər populyar əsərlərə (S.Şirazinin «Bustan», «Gülüstan» və sair) yer verilirdi. Lakin zaman keçdikcə və mədəni inkişaf prosesi günbəgün irəlilədikcə, artıq dövrlə ayaqlaşmayan, insanların oyanmış təfəkküründə ibtidai təəssürat yaranan təhsil sistemi tədricən Qərbi Avropa ölkələrindən sözülləb gələn yeni, mütərəqqi təlim üsulları ilə əvəz olunmağa başladı. «Baş verən əlamətdar hadisələr içərisində yeni, dünyəvi məktəblərin açılması, məktəb və maarif hərəkatının canlanması xalqın həyatında daha əhəmiyyətli məna kəsb etdi. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül təleyi də yeni pedaqoji həyatla sıx surətdə bağlıdır. 1829-cu il avqustun 2-də Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi və bununla Azərbaycanda Avropa tipində məktəblər açmanın rəsmi tarixi başlandı».¹

Bu tarixdən, Azərbaycan üzünü vaxtilə zəngin ədəbi-mədəni və elmi inkişaf yolu keçmiş qədim Şərqdən Avropaya çevirməli oldu. Şimali Azərbaycan və Rusiya arasında təbii olaraq yaranmış siyasi-iqtisadi yaxınlıqla yanaşı, mədəni əlaqə imkanları genişləndi. Mədəni inkişaf prosesinə çox ciddi meneçilik törədən feodal nizamsızlığı tədricən aradan qalxdıqca, ölkənin iqtisadi-mədəni həyatında yeni irəliləyiş duyulmağa başladı. Zaman keçdikcə, Azərbaycan üçün zəruri olan maarifçilik hərəkatı meydana gəldi, görkəmli alim və yazılıcların, maarifçi ziyalıların yaradıcılıq münasibətləri daha da möhkəmləndi. Azərbaycanın bəzi ərazilərində dövlət tərəfindən açılan, mütərəqqi yeni üsullu məktəblər üçün istər-istəməz dərslik və müntəxəbatların yazılmış zərurəti meydana gəldi. Belə ki, sürətlə davam edən mədəni proseslərin nəticəsində Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Dövrün maarif və mədəniyyətində müasirlik meylləri genişləndikcə, pedaqoji mühitin təbii olaraq

---

¹ Bax: M.Məmmədov, Y.Babayev, T.Cavadov. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1992, s.17.

canlanması xalq arasında xüsusi maraq yaratdı, savadsızlığın, mədəni geriliyin aradan qaldırılması üçün əsl mübarizə meydani açıldı. Bütün bunlar zəruri tələbatdan irəli gəldi. Uzun illər İranın feodal mühiti şəraitində bu sahədə irəliləyiş əldə edə bilməyən (bu gün də Cənubi Azərbaycanda milli maarifçiliyin səviyyəsi ürəkaçan deyildir – ***kursiv bizimdir***) Şimali Azərbaycan, zaman keçdikcə mütərəqqi Avropa maarifçili- yinin təsirindən doğan mühitdə inkişafa doğru istiqamət aldı.

İllər ötdükcə Azərbaycanın iqtisadi-mədəni baxımdan inkişaf etmiş bir sıra şəhərlərdə mütərəqqi məktəblərin sayı durmadan artır, Şuşada (1830), Nuxada (indiki Şəkidə) (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Naxçıvanda (1837) və Şamaxıda (1838) dövlət tərəfindən təsis edilmiş rus təməyülli qəza məktəbləri açılırdı. Bu məktəblərdə rus dili, hesab, coğrafiya və şəriət dərsləri tədris edilirdi. Həmin məktəblərin tədris planına bir fənn kimi Azərbaycan dili də daxil edilir və bu məktəblərin məsrəf xərci dövlətin hesabına ödənilirdi.¹

XIX əsrin ilk qərinəsində Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, ensiklopedik biliyə malik olan A.Bakıxanov yaradıcılığa fars dilində yazdığı ilk elmi əsəri ilə – «Qanuni-Qüdsi» (1828) ilə başladı. Görkəmli maarifçi açılacaq məktəblərdə dərs vəsaitinin yoxluğunu hiss etdiyi üçün bu əsəri dərslik kimi nəzərdə tutmuş, məktəb şagirdlərinin fars dilinin qrammatik qanun və qaydalarını daha yaxşı yadda saxlaması üçün gətirdiyi misalların çoxunu şeir parçalarından tərtib etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu zəruri əsər Zaqafqaziya və Rusiyada fars dilinin ilk qrammatikası hesab olunurdu.

A.Bakıxanov, həmçinin, mütərəqqi mahiyyət daşıyan maarifçilik sistemini Azərbaycanda daha da inkişaf etdirmək məqsədilə bir alim kimi pedaqogikanın nəzəri məsələləri ilə də ciddi məşğul olmuşdur. Qələmə aldığı «Təhzib ül-əxlaq»

---

¹ Вах: Г.Ахмедов. История развития школьного образования в Азербайджане в XIX веке. Автореферат докторской диссертации. – Баку, 1971.

əsərində müəllifin həyata fəlsəfi və əxlaqi baxışları, burada qoyulmuş mənəvi-əxlaqi və pedaqoji məsələlər sonralar yaranacaq uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı üçün əsaslı rol oynamışdır. «Təhzib ül-əxlaq» fəlsəfi əsər olsa da, müəllif burada gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi tərbiyə edilməsini və bu zəruri problemin həlli yollarını qarşısına əsas məqsəd kimi qoymuşdur.

«Təhzibi-əxlaq» əsərindən sonra «Kitabi-nasayeh» («Nəsihətlər») dərsliyini qələmə alan Abbasqulu ağa onun yazılmış səbəbini belə izah edirdi: «Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışiq-dolaşıq ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda: «Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir» zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Əxlaq gözəlliyini hər zamanдан artıq uşaq yaşlarında onlara öyrətmək lazımdır...»

Beləliklə, hicrətdən 1252-ci il keçən zamanda «Nəsayeh» nəsihətlər adlı aydın və sadə anlaşılan müxtəsər bir kitab yazdım. Qüdrəti allahın köməyinə ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir etsin».¹

Bu ifadələrdən sonra görkəmli şair üzünü uşaqlara tutur: «Ey mənim əzizim! Sən insansın, Allah insanı dünyada hər şeydən yaxşı yaratmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insanın əlində əsirdirlər. Bu isə işi yaxşı bacarmaq səbəbindədir. İnsanlar arasında hər kəs çox bilikli və iş bilən olsa, həmişə hörmətli olar».²

Əsər 103 nəsihətdən ibarətdir və bu nəsihətlərin əsas qayəsi yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formallaşmasına istiqamət verməkdir. Özündən böyüklərə hörmət etmək, ata-ananı,

¹ A.Bakıxanov. «Hind əfsvnəsi». - Bakı, 1991, s. 64.

² Yenə orada.

qohum-əqrəbanı sevmək, onların sözünə danişqsız qulaq asmaq, yetərincə danişmaq, lovğalanmamaq, xeyirxah hisslərlə yaşamaq və sair cəhətlər bu nəsihətlərin əsasını təşkil edir.

Nizami ənənələrini davam etdirən A.Bakıxanov ibrətamız əhvalatların bədii təsviri ilə pedaqoji və fəlsəfi fikirlərini əks etdirir, uşaqları ədəbiyyat nümunələri ilə təmin etmək məqsədilə orijinal əsərlər qələmə alırı. Onun bədii irsi içərisində «Mişkatül-ənvar» adlı farsca külliyatına daxil edilmiş mənzum hekayə və təmsilləri əsas yer tutur.

A.Bakıxanov «Əməlin cəzası» adlı hind əfsanəsindən istifadə edərək Xeyirin Şərə, zəkanın, idrakin avamlığa, nadanlığa, düzlüğün yalan və iftiraya qalib gəldiyini yüksək sənətkarlıqla qələmə almışdır. Bu əsər onun epik mənzum əsərləri içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. N.Gəncəvidə olduğu kimi, bu mənzum hekayənin də əsas mövzusunu ədalətli şah probleminin həlli məsəlesi təşkil edir, ədalətli və zalim şah surətləri qarşı-qarşıya qoyulur. Şairin fikrincə, hər bir dövlət başçısı zəka sahibi olmalı, xalqını, millətini sevməli, öz ölkəsinin ədalətlə idarə olunmasına çalışmalıdır, zülmə və haqsızlığa yol verməməlidir.

«Hikmətin fəziləti» mənzum hekayəsində göstərir ki, müəllif dünyada ən xeyirli şey hünər və qabiliyyət, ən yaxşı iş isə xeyirxahlıqdır. «Məşvərətin şərtləri» adlı mənzum hekayəsində insan ali şüurunun qüdrəti tərənnüm olunur.

«Uşaq və günəş» mənzum hekayəsinin isə məzmunu belədir: Qaranlıq bir evdə doğulan uşaq, elə orada da müəllimdən dərs alır. Müəllimi şamdan başqa işiq görməyən uşağı nə qədər Günəşin varlığından söz açsa da, uşaq dünyada şamdan işıqlı şey olmadığını israr edir. Yalnız bir gün qaranlıqdan çıxıb Günəşi görəndən sonra müəlliminin dediklərinə inanır.

A.Bakıxanovun mənzum hekayələri içərisində «Haqq söz», «Qarı və Harun», «Yersiz minnət qoymaqt» və sair əsərlər təribiyəvi, dərin mənalı təsir gücü ilə oxucunun diqqətini

cəlb edir, onun bütün mənzum əsərlərində maarifçilik ideyalarının təbliği və təqdir olunması aşkar şəkildə görünür.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında alleqoriya üsulu ilə yazılmış əsərlər qədim ənənəyə malikdir. Obrazları rəmzlərlə, alleqorik dillə danışdırmaq Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən, klassik milli ədəbiyyatımızın xarakterik cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu janrın böyük inkişaf yolu keçdiyini və yeni ictimai məzmun taplığıni da buraya əlavə etsək deyə bilərik ki, klassik ədəbiyyatımızda mükəmməl təmsil janrınnı əsasını A.Bakıxanov qoymuşdur. Onun bizə məlum olan – «Tülkü və qoyun», «Qurd və ilbiz» və «Yersiz iftixar» təmsillərində cəmiyyətdə mövcud olan, həlli zəruriyyət tələb edən məsələlər ön plana çəkilir, ikiüzlülük, riyakarlıq, lovğalıq, yersiz iftixar kimi cəhətlər kəskin təqnid olunur.

XIX əsrдə formallaşmış inkişaf edən realizm ədəbi cərəyanı İ.Qutqaşınlı (1806-1869) ədəbi yaradıcılığında – «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsində özünü göstərmişdir. Yaziçinin bu əsəri Azərbaycan realist nəşrinin ilk nümunəsi hesab olunur.

Yaziçi öz qəhrəmanına xas olan real düşüncələri, xarakterik xüsusiyyətləri onun həyatı fəaliyyətində bitkin şəkildə verə bilməşdir. Öz bilik və savadı, ictimai hadisələrə mütərəqqi baxışları ilə diqqəti cəlb edən, gənc yaşlarından vaxtını at oynatmaqdə, qudlurlar ilə çarpışmaqdə keçirən Rəşid bəy həm də yaxşı tərbiyə görmüşdü: «Bəy oğluna da öz səliqəsilə tərbiyə vermişdi, lakin gənc öz nəcibliyi, qəlbinin həssashiğı, cəsarət və mərdliyi ilə atasını da keçmişdi».¹

Bu əsər məhəbbət azadlığı mövzusunda qələmə alınsa da, yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formallaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Təqnidçi-ədəbiyyatşunas M.Əlioğlu (1928-1973) bu əsəri geniş təhlilə cəlb edərək yazırıdı: «Ösərdə Rəşid bəyin sevgisi və bu sevgi xəttində müəllifin irəli sürdüyü bir sıra məsələlər də

¹ İ.Qutqaşınlı. «Rəşid bəy və Səadət xanım». Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, XLIX cild. – Bakı, 1990, s.36.

diqqət mərkəzində durur. Rəşid bəyə görə, əsl sevgi iki gəncin anlaşılılı və möhkəm dostluğunu nəticəsində yarana bilər. Zor və hiylə yolu ilə, var-dövlətə əsaslanaraq evlənmək bədbəxtlik gətirər... İ.Qutqaşınlı bu məhəbbət xəttini bəzi roman və sxolastik şeirdə göstərildiyi kimi, «aşiq-məşuq» münasibətləri şəklində deyil, tamamilə yeni şəkildə vermişdir. Əslində hekayədəki sevgi xətti qəhrəmanların həyatə baxışını, yeni əxlaqi fikirlərini şərh etmək məqsədilə göstərilmişdir.¹

Ösasən, XIX əsrin birinci yarısında gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, mənəvi-əxlaqi dəyərcə formallaşmasında Qasim bəy Zakirin (1784-1857) yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Şairin milli uşaqlı ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafına təkan verən mənzum hekayə və təmsilləri ədəbi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini əhatə etməklə bərabər, dövrün ictimai haqsızlıqlarını, özünün zəhmətkeş xalqa yaxınlığını, zamanla ayaqlaşmayan, feodal təfəkkürü ilə yaşayış nadan insanlara, ictimai-siyasi quruluşun doğurduğu eyib və nöqsanlara radikal münasibətini bildirmək üçün bu janrlardan geniş istifadə etmişdir.

Q.Zakirin mənzum hekayələri mövzusuna görə aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir: 1.Dövrün əxlaqi-mənəvi mənzərəsini əhatə edən, müxtəlif tipli mənsəb sahiblərinin əxlaq normalarına siğmayan, tutduğu mənfi əməllərin ifşasına həsr edilmiş mənzum hekayələr («Əxlaqsız qazi», «Xalqa vez deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim», «Həyasız dərviş», «Dərviş ilə qız» və sair). 2. Məhəbbət, ailə həyatı, qadın azadlığı hüququ mövzusunda qələmə alınmış mənzum hekayələr («Zövci-axər», «Qoca kişi və cavan arvad» və s.)²

Yeni ictimai məzmun, realist ədəbi mahiyyət daşıyan təmsilciliyin fəal nümayəndəsi olan Q.Zakir yaradıcılığında bu janra geniş yer vermişdir. Azərbaycan klassik şeirinin ənənələrini davam etdirən şair onu bir qədər də bitkin şəklə

¹ Bax: M.Əlioğlu. Məhəbbət və qəhrəmanlıq («Klassik nəşrimizin bəzi ənənələri» məqaləsi). – Bakı, 1979, s.72.

²Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cilddə, II cild.- Bakı, 1960, s.118.

salmışdır. O, gənc nəslin tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq yazdığı təmsillərdə dövrün ictimai bəlalarını ifşa etmiş, heyvan şəklində təsvir etdiyi müxtəlif xarakterli adamların naqis cəhətlərini üzə çıxarmış, yaltaqlıq, acgözlük, axmaqlıq və sair mənfi cəhətlər real, inandırıcı əhvalatlar vasitəsilə təqnid hədəfinə çevrilən tiplər gülünc hala salınmışdır. Şair bir çox hallarda müdrik kəlamlardan, atalar sözü və məsəllərdən yaradıcı şəkildə istifadə edərək təmsillərdən bitkin nəticələr çıxarmışdır.

F.Köçərli 1911-ci il mayın 26-da Qori şəhərindən şair A.Şaiqə ünvanladığı məktubunda Q.Zakirin bir sıra təmsillərinin xarakterizə edərək yazırıdı: «...Ancaq Q.Zakir bir neçə gözəl və baməzə qissələr nəzm ilə yazıbdır. Bu nağıllar pis deyil, məzmunu dəxi öz dolanacağımızdan götürülmüşdür. Eybi ancaq ondadır ki, bəzi məqamlarda mərhum Zakir çox qəliz ibarələr işlədibdir ki, onları türk sözləri ilə dəyişdirmək olardı...Bununla belə, Zakirin yazdığı təmsillərdə çox münasib hal və məqal deyilmiş atalar sözü, məsəllər və sərf türk ifadələri vardır ki, ərbabi nəzərində biri bir qızılı əvəzdir».¹

Q.Zakir qələmə aldığı hər bir mövzunu real şəkildə canlandırmağa, hadisələri inandırıcı tərzdə təsvir etməyə çalışmışdır. Bu mahir təmsilçi daha çox əxlaqi mahiyyyət kəsb edən aktual mövzulara toxunmuş, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə müsbət mənada təsir göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşur. Onun «Dəvə və eşşək», «Tülükü və şir», «Tülükü və qurd», «Çaqqal və şir», «İlan, dəvə və tisbağa», «Tisbağa, qarğı, kəsəyən və ahu» təmsilləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şair uşaq və gəncləri böyüklərin ağıllı məsləhətlərinə və nəsihətlərinə qulaq asmağa çağırmış, lovğalığın doğurduğu gülünc nəticələri, yersiz hərəkətlərin acı sonluğunu və sair məqamları kəskin tənqid etmişdir.

Zakirin təmsillərində tədbirli heyvanlar düşmənlərini çətin vəziyyətdə qoyurlar. «Tisbağa, qarğı, kəsəyən və ahu» təmsili maraqlı nağıl təsiri bağışlasa da, müəllif bu təmsildə

¹ Bax: A.Şaiq. Əsərləri 5 cilddə, V cild. – Bakı, 1978.

heyvanların bir ailə kimi birgə yaşamasından, bir-birilərinin dərdlərinə şərık olmasından və yoldaşlarının xilası yolunda fədakarlıq göstərməsindən bəhs edərək, ali şüura malik olan insanları onlardan ibrət almağa çağırılmışdır.

«Tulkü və şir» təmsilində olduqca zalim və acgöz şirə qarşı digər heyvanların apardığı mübarizə və onların qələbəsi təsvir olunur. Sözləri ilə əməlləri bir olan heyvanlar şirə öz ağıllı tədbirləri ilə qalib gəlirlər. Əslində, burada qələbə çalan xalqdır, zalımı məğlub edən də xalqın müdrikliyi, idrakı, ağıllı tədbirləridir.

«Qurd, çäqqal və şir» təmsilində güclülərin gücsüzlər üzərində hökmranlığı, şirin simasında qoluzorlu, çäqqalın simasında qorxaq və yaltaq insanlar təsvir olunur. Şirin pəncəsi ilə vurduğu və iki gözündən məhrum etdiyi qurdun təsvirində isə zorakılıq dünyasında qol gücünə aqalıq edən tiranların əsarətində qalan məzlumların sonsuz əzablara düçər olmasının rəmzi kimi görünür. «Tulkü və qurd» təmsilində acgözlük, «İlan, dəvə və tisbağa»da yoldaşa xəyanət kimi mənfi cəhətlər güclü satira atəşinə tutulur.

Q.Zakirin təmsillərində xalq təfəkkürü, onun kəskin və öldürütü satirası, bəzən isə şən və hazırlıq humoru bədii şəkildə eks olunmuşdur. Xalq gülüşü Zakirin təmsillərinin canına elə nüfuz etmişdir ki, bəzən ictimai gülüşlə, şairin fərdi gülüşünə sərhəd qoymaq mümkün olmur. Zakir xalqın yaratdığı bitməz-tükənməz gülüşə öz üsyankar səsini də əlavə edir, onu yeni məziyyətlərlə zənginləşdirir. Təmsillərdə zülm, zorakılıq, hiylə, yalqaqlıq, acgözlük, xəyanət, nadanlıq və sair bu kimi eyiblərə qarşı mübarizə ilə yanaşı, eyni zamanda, məhəbbət, sədaqət, yoldaşlıqda düzlük və digər nəcib sifətlərin təbliği əsas motivlərdən sayılır.

Q.Zakirin təmsilləri uşaqlara həyat haqqında biliklər verir, təbiət və cəmiyyətin ziddiyətli məqamları barədə ilkincə təsəvvür yaradır, həmçinin, onların ana dilinin zəngin leksikasını dərindən öyrənməsində mühüm rol oynayır. Folklor

motivlərindən qidalanan bu təmsillər bugün də didaktik və bədii-estetik əhəmiyyətini itirməmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında yorulmaz fəaliyyət göstərmiş maarifçi-şair M.Ş.Vazeh (1792-1852) yaşadığı dövr ərzində milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafı üçün müxtəlif mənbələri araşdırmış, gimnaziyanın fars dili müəllimi İ.Qriqoriyevlə birgə tərtib etdiyi müntəxəbatda («Kitabi-türki») topladığı ədəbi nümunələrdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Tiflisdə (1841-1846) və sonralar Gəncədə (1847-1850) pedaqoji fəaliyyət göstərmiş şair yenidən Tiflisə qayıtmış, ömrünün sonuna kimi orada «Azərbaycan dili» fənnini tədris etmişdir. Lirik şeirlər müəllifi Mirzə Şəfi uşaq oxusuna yaxın olan «Sədi və Şah», «Teymur», «Yusif və Züleyxa» və sair poemalarını qələmə almışdır.

Bu dövrdə pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərmiş şairlərimizdən Mirzə Nəsrullah Didə (1797-1875) yenicə açılmış mütərəqqi məktəblərin yeni dərsliyə və oxu materiallarına olan ehtiyacını görmüş və «Kitab ül-nəsayeh» (1857) dərsliyini yazmış, lakin çox səy göstərsə də onu çap etdirə bilməmişdir. Lakin bu dərslik sonrakı illərdə yeni üsullu məktəblərdə istifadə olunan dərsliklərin yazılımasında istiqamətləndirici rol oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı özünün inqilabi-demokratik səviyyəsindən çıxış etməyə başladı. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov (1812-1878) Azərbaycan ədəbiyyatını yeni yaradıcılıq məcrasına saldı, onu nəsihətçilikdən, üstüörtülü, pərdəli danışmaqdan xilas etdi. O, belə bir fikir irəli sürdü ki, ədəbiyyat həqiqəti elə gur səslə, elə aydın şəkildə deməlidir ki, onu cəmiyyətin bütün üzvləri başa düşsün. «...insanlığın uşaqlıq dövrü keçəndən sonra nəsihat və moiə yaramır» deyən Mirzə Fətəli, həyatda baş verən hadisələri, təbəqələr arasında təbii yaranmış antaqonist ziddiyyətləri bütün aydınlığı ilə insanların gözü qarşısında canlandırmaq üçün ərsəyə gətirdiyi milli dramaturgiyadan – teatrda istifadə etməyi ən başlıca amil saydı.

Həmçinin, Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın təməlini qoyan, Şərq ədəbi ənənələrindən qəti şəkildə imtina edən görkəmli mütəfəkkir həyatın acı həqiqətlərini humor cildinə bürüyüb tamaşaçılara əyani şəkildə göstərə bildi. Öz doğma övladını sivil dövrünü keçirən xarici ölkələrin mütərəqqi təhsil ocaqlarında oxumasına mane olan, vaxtından qabaq evləndirib başını birtəhər qatmağa çalışan, nadanlıq və cəhalət girdabından xilas ola bilməyən, feodalizm dövrünün təfəkkür düşüncəsi ilə yaşayıb ömür sürən ata-analar Mirzə Fətəlinin ifşa hədəfinə çevrilidirlər.

M.F.Axundov «ictimai ədalətə nail olmaq, həyatı yaxşılaşdırmaq üsulunu, elmdə və təhsildə, dinə, despotizmə və əcnəbi zülmə qarşı çıxmada, demokratiya və bərabərlik idealları uğrunda mübarizədə görür»¹ və özünün demokratik ideyalarını realist nəşrində də inkişaf etdirirdi. «Aldanmış kəvəkib» povestində (1857) ədalətli və demokratik fikirlərlə cəmiyyətə yeni həyat gətirən, ədalət mücəssəməsinə çevrilən Yusif Sərracın bitkin obrazını yaradaraq, onu despot Şah Abbasa qarşı qoyurdu. Yusif Sərracın üç gün ərzində həyata keçirdiyi mütərəqqi islahatları (dar ağacının ləğvi, körpülərin təmiri, xalqın bir sıra vergilərdən azad olunması və s.) təsvir etməklə xalqa belə bir mütərəqqi fikir aşılıyırkı ki, yalnız dövlətçilik səriştəsi olan, zəhmətkeş xalq kütləsinin arasından çıxan ədalətli insanlar hakimiyyət başına gəlməlidirlər.

Mirzə Fətəli bu əsərində təkcə xalqı zülm altında idarə edən Şah Abbası ifşa obyektiñə çevirmirdi, həmçinin, cəmiyyətdə gündən-günə formallaşmağa doğru istiqamət alan demokratik meylləri zorla böğməga çalışan çar I Nikolayı da məsxərəyə qoyurdu.

Dilşunas alim, prof.T.Hacıyev bu islahat dövrünü geniş təhlilə cəlb edərək, M.Fətəli yaradıcılığının yüksək qiymətini vermişdir: «M.F.Axundovun yaradıcılığında öz dövrünün – XIX əsr Azərbaycan həyatının bütün təbəqələri və məsələləri vardır: ruhanilik, mülkədarlıq, ticarət, dövlət üsul-idarəsi,

¹ Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. – Bakı, 1980, s.63.

məhkəmə, adı məişət və s. Bütün böyük sənətkarlarda olduğu kimi, M.F.Axundovun yaradıcılığı dövrünə aid hərtərəfli, ensiklopedik məlumat mənbəyidir. Ədibin əsərlərinin Qərbi Avropada sürətlə intişar tapmasının bir səbəbi də məhz onların bu cəhəti olmuşdur; həmin ədəbi irs yüksək bədii səviyyəyə malik olmaqla bərabər, Azərbaycan xalqının konkret bir dövrünə, adət və ənənələrinə dair tarix əsərlərindən dolğun məlumat verir».¹

Məhz elə buna görə, XIX əsrin bəzən «M.F.Axundov əsri» adlandırırlar. Çünkü əsrin ortalarından başlayan ədəbi yaradıcılıq ənənələri onun sayəsində məktəb şəklinə düşmüdü. Əsrin sonunda yetişən və formalaşan bir sıra qələm sahibləri (N.Vəzirov və başqaları) Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinin davamçıları oldular.

Milli mətbuatımızın nəzəri əsaslarının və məramının müəyyənləşməsində M.F.Axundovun göstərdiyi təşəbbüsleri, bu sahə üzrə siyasi-fəlsəfi publisistikani meydana çıxarması artıq bizə məlumdur. Elm və maarifin zəruriliyini önə çəkən böyük mütəfəkkir yazırıdı: «Elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş yoxsula qədər istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır. Çoban da, əkinçi də, əttar da nazirlərin əlində olan iqtidara malik olmalıdır. Bütün xalq dövlət başçılarının gördüyü tədbirlərdə iştirak etməlidir».²

«Əkinçi»nin nəşrinə qədər Azərbaycanda ana dilində qəzetçilik ənənəsi olmamışdır. Bununla belə, yazıçılıq və publisistika ənənəsi var idi. Elmi, ictimai-siyasi, ədəbi, tarixi publisistika S.Ə.Şirvani, A.Bakıxanov, M.C.Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundov, M.Səfiyev və bir çox başqaqalarının fəaliyyəti sayəsində «Əkinçi»nin nəşrindən əvvəl rus mətbuatı vasitəsilə Qafqazda, Rusiyada və Qərbi Avro- pada şöhrət tapmışdı».³

¹ Bax: T.Hacıyev. Yaziçi dili və ideya-bədii təhlil. – Bakı, 1979, s.63.

² M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. – Bakı, 1962, s.213.

³ N.Axundov. Sənədlərin dili ilə. – Bakı, 1980, s.85.

Lakin milli mətbuatımızın təməlini qoymuş görkəmli alim və jurnalist, Badkubə (Bakı) gimnaziyasının müəllimi H.Məlikzadə Zərdabi (1837-1907) uzun əziyyətdən sonra «Əkinçi» qəzetini (1875-1877) nəşr etdirə bildi və bu ilk milli mətbuat mütərəqqi fikirli maarifçilərimizin ideya tribunasına çevrildi. Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər Adığözləzadə Gorani, Gəncəli Hacı Məhəmməd Sadiq, Mirzə Həsən Əlqədəri, Seyid Əzim Şirvani kimi görkəmli yazıçı və alimlərin məqalələri, mütərəqqi fikirləri ilə ətrafına xeyli tərəfdəş topladı. «Əkinçi» qəzeti xalqın milli şüurunun oyanmasında, elmi informasiyalara yiyələnməsində, sonrakı illərdə mütərəqqi maarifçiliyin inkişafında özünün çoxşaxəli təsirini göstərdi. Rusiyada gedən maarifçiliyin hərtərəfli inkişafını önə çəkən və xalqa bir nümunə kimi göstərən «Əkinçi» qəzeti yazdırdı: «Bu axır zaman on illik müddətində Rusiya oxumaqda çox tərəqqi edib. On il bundan əqdəm zikr olan oxuyanların nisfi qədər oxuyan olmayıb, amma indi Rusiyada o qədər oxumaq istəyən var ki, tamam məktəbxanalar dolubdur və hər il də hər bir məktəbxanaya oxumaqdan ötrü o qədər ərizə verən olur ki, onlardan yer olmadığına beşdən bir adam götürmək olur. Ona binaən həmişə təzə məktəbxanalar bina olunur».¹

Qəzet əsasən kənd təsərrüfatına dair elmi məqalələrə geniş yer versə də, onun başlıca istiqaməti həmçinin, dünyəvi elmin, maarifçiliyin, milli ədəbiyyat və mədəniyyətimizin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparmaq, onları təbliğ etmək, ümumi ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan, dövrlə ayaqlaşa bilən milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafına xüsusi diqqət yetirmək idi. «Əkinçi» müəllifləri milli uşaq ədəbiyyatının inkişafi ilə əlaqədar bir sıra problemləri müzakirə obyektinə çevirərək onun həlli yollarını axtarır, dərslik və oxu kitablarının yaranmasını maarifçilik islahatının əsas müddəası kimi qəbul edirdilər. Xüsusilə, yeni üsullu məktəblərdə tədris olunan Ə.Firdovsinin «Şahnamə»sini, H.Şirazinin «Divan»ını,

---

¹ «Əkinçi», 1875, 04 noyabr, № 8.

M.Füzulinin «Leyli və Məcnun»unu, S.Şirazinin «Bustan» və «Gülüstan»ını və digər bədii nümunələri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab etməyən maarifçi ziyalılar onların mütaliyə yaramadığını vurgulayırdılar.

«Əkinçi» ilə yaxından əməkdaşlıq edən S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, H.M.Sadiq, Ə.Gorani, Ə.Heydəri və digər qələm sahibləri mütərəqqi proseslərin inkişafı və cəmiyyətdə tətbiqi naminə qəzətdə müntəzəm çıxış edirdilər. Görkəmli maarifçi-şair S.Ə.Şirvani «Əkinçi» qəzətində çıxış edərək, dərs kitabı kimi istifadə olunan «Nəqli həmdunə», «Tarixi-Nadir» və sair materialları öyrətməyi uşaqlar üçün yararlı hesab etmirdi. Onun H.Zərdabiyə yazdığı mənzum məktubunda bu ədəbi nümunələrin təlim üçün yaramadığını, mütərəqqi tədris sistemindən tamamilə uzaq olduğunu xüsusi qeyd edirdi:

*Məktəbin fərşti altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müzətər onda əsir.
Dərsimizdü «Kitabi-Gübrəvü Muş»,
«Nəqli-Həmdunə», «Qisseyi-Xərguş».
Oxuruq çox tərəqqi etsək ağar,
Cümlə «Tarixi-Nadir»i əzbər.*

Naşir H.Zərdabi isə klassik ədəbiyyatın müasir dövrlə uyğunlaşdırılması meylinə qarşı çıxaraq yazdı: «Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir. Belədə çox həmiyyətsizlik ister ki, qardaşlarımızın qərq olmasına baxa-baxa inək irəlidən yediyi çörəyi kövşəyən kimi Rüstəm Zal nağılını oxuyub keçmişdə olanların qüvvətinə fəxr edək və öz qərq olmağımıza əlac etməyək». ¹

«Klassik ədəbi irsədə uşaq dünyasının əks olunmaması, mütaliə edilən bədii nümunələrin məktəbli gəncliyin yaş, idrak və bilik səviyyəsilə uyğunsuzluğu və əxlaqi-tərbiyəvi məq ziddiyət təşkil etməsi «Əkinçi»ləri narazı salan əsas cəhətlərdən idi». ²

«Əkinçi» qəzətində «Məktubat»la çıxış edən görkəmli dramaturq N.Vəzirov (1854-1926) məktəblərdə uşaqlara lüzumsuz yerə oxudulan bir sıra əsərlərə qarşı çıxaraq yazdı: «Bizim

¹ Sitat götürülmüşdür: X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1992, s.45.

² X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- B., 1992, s. 46.

məktəbxanada oxunan «Leyli və Məcnun», Hafız və qeyrə uşaq kitabı deyil. Onları ki, böyük oxuyanda şurə gəlir, uşaq başına nə kül töksün, onları oxuyub eşqbaz, cürkeş olmasın? Və bir də bizi oxudanda məhz oxuyub-yazmağı öyrədirlər və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey də öyrətsin. Məsələn, Məcnun elədiyi qələti oxuduncan elmi-coğrafiya kitabını oxusaq, həmi yazıl-oxumağı öyrənnik, həmi dünyası üzündə olan valayətlərdən xəbərdar olarıq».¹

«Əkinçi» qəzeti, həmçinin, yeni üslub məktəblərinin açılmasını alqışlayır və bunun dövr üçün vacib olduğunu vurgulayırdı. Lakin əvvəllər köhnə üslub ilə dərs demiş və yeni tədris metodundan xəbərsiz olan müəllim kadrlarının hansı nəticə əldə edə biləcəyi hələ şübhə ilə qarşılanırdı. Məsələn, N.Vəzirovun tələbə yoldaşı olmuş maarifçi yazıçı Əsgər ağa Görəni (1857-1910) mənzərəni aydın gördüyü üçün «Əkinçi» qəzetində yazırırdı: «Hər kəs xəyal edirsə ki, bizim indiki müəllimlər birdən-birə başlayıb təzə qayda ilə təlim edəcək, nahaq fikrə düşüblər. Onlar nə qədər qabiliyyətli olalar və nə qədər xahişdə edələr, bunu edə bilməzlər. Ona binaən ki, onların bu təzə qaydadan əsla xəbərləri yoxdur».²

«Ziya» («Ziyayı-Qafqaziyyə», 1879-1884) qəzeti də «Əkinçi»nin tutduğu yolu davam etdirirdi. Uşaq mütaliəsi üçün faydalı olan kitabların olmadığını xüsusi qeyd edən müəlliflər yeni ədəbi ciğir axtarışında idilər. Məsələn, «Ziya» və «Ziyayı-Qafqaziyyə» qəzetlərinin naşiri və redaktoru Hacı Səid Ünsizadə (1839-1905) öz yazılarında «Tarixi-Nadir», «Leyli və Məcnun», «Gülüstan» kimi kitabların uşaqlar üçün

¹ «Əkinçi» qəzeti, 1876, № 21, 06 noyabr.

² «Əkinçi» qəzeti, 1877, № 11, 26 may.

yararlı olmadığını, yeni milli uşaq ədəbiyyatının yaradılması fikrini irəli sürürdü. Bu mətbuatın əsas məramı bundan ibarət idi ki, uşaq mütaliəsi üçün müxtəlif elm sahələrinə həsr olunmuş dərs və müstəqil oxu kitablarının tərtib olunması daha mütərəqqi mahiyyət kəsb edə bilərdi. Qəzetlə mütəmadi əlaqə saxlayan, dəyərli məqalələrlə çıxış edən maarifçilər dünya xalqları ədəbiyyatından orijinal şəkildə istifadə etmək yolu ilə uşaqların mütaliə imkanlarını genişləndirmək, xalq ədəbiyyatından və klassik nümunələrdən bəhrələnməklə, milli uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək təklifi ilə çıxış edirdilər.

Mütərəqqi meylli «Kəşkül» (1883-1891) qəzeti bu baxımdan daha irəlidə gedirdi. Bir maarif və mətbuat xadimi kimi realist milli ədəbiyyatın inkişafına diqqət yetirən qəzetiň naşiri və redaktoru Cəlal (Cəlaləddin) Ünsizadə (1854-1932) həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatlarından ədəbi nümunələr tərcümə edir, bunları qəzetiň səhifələrində çap etməklə qələm sahiblərinə nümunə göstərir və onları da bu cür əsərlər yazımağa meylləndirirdi. Qəzətdə dərc olunmuş «Rus ədəbiyyatı» adlı məqalədə rus dilindən tərcümənin çox böyük əhəmiyyət daşıdığı xüsusi qeyd olunur və bildirilirdi ki, bundan sonra da rus dilindən tərcümələrə geniş yer veriləcək, qəzetiň səhifələrində buna daha çox yer ayrılmışdır. Doğrudan da, qəzet verdiyi vədlərə ciddi əməl edir, «çar senzurasının müqavimətinə baxmayaraq, «Kəşkül» jurnalı (1883-cü ilin yanvar ayından 1884-cü ilin martına qədər jurnal kimi 11 nömrəsi çıxmışdır – F.Ə.) rus ədəbiyyatının ən yaxşı nümu-nələrinin fəal təbliği işinə qoşulur»¹ və bu əlaqələrin möh-kəmlənməsinə zəmin yaradır.² Qəzət bu dövrdə fəaliyyət göstərən gənc qələm sahibləri – S.Vəlibəyov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və digər yazıçıların yeni, orijinal əsərlər yaratmaq təşəbbüslerini həmişə müsbət hal kimi qiymətləndirirdi.

¹ Şix.Qurbanov. XIX əsr də Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri. – Bakı, 1972, s.117.

² Bax: A.Zeynalov. «Kəşkül»də bədii ədəbiyyat (namizədlik dissertasiyası).–Bakı, 1962.

İlk nömrəsində ədəbiyyat nümunəsi kimi A.Bakıxanovun «Təhzibi-əxlaq» əsərinin dərc edilməsi bir daha göstərirdi ki, qəzet yeni nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formallaşması istiqamətində mütərəqqi addımlar atmaqdadır.

Dünya ədəbiyyatını təbliğ etmək, xalqlar arasında qarşılıqlı ədəbi əlaqələri genişləndirmək, qabaqcıl ədəbi təcrübəni yaymaq və onlardan bəhrələnmək məqsədini qarşısına qoymuş «Kəşkül» naşırıları maarifçiliyin daha geniş vüsət alması üçün milli yönümlü dərsliklərin və oxu kitablarının yaradılmasını tövsiyə edir, bununla Azərbaycan uşaq ədəbiy-yatının gələcək inkişafına təkan vermək üçün ciddi fəaliyyət göstərirdi.

Bakıda nəşr olunan mətbuatlardan biri də «Kaspi» qəzeti (1881-1919) idi. Bu qəzet ideya-siyasi baxımdan liberal yönümlü olsa da, «Azərbaycan ictimai fikir tarixini, xalqımızın XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki iqtisadi, mədəni, ictimai-siyasi həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdən biri»¹ olmuşdur. Onun ayrı-ayrı nömrəsində Azərbaycan şifa- hi xalq ədəbiyyatına və klassiklərə (N.Gəncəvi, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani) həsr olunmuş mə- qalələr dərc edilirdi. Həmçinin, qəzətdə H.Zərdabi, Ə.Ağayev, M.Mahmudbəyov, M.Şahtaxtinski, F.Köçərli və digər müasir fikirli maarifçi ziyanlılarının yazılarına geniş yer verilirdi.

Böyük tarixə malik olan klassik ədəbiyyatımız gözəl oxu nümunələrinə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı yalnız S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və başqa sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlıdır. Doğrudur, adlarını çəkdiyimiz bu bədii söz ustaları bütün yaradıcılıqlarını uşaqlara həsr etməsələr də, bir sıra orijinal əsər yaratmaqla milli uşaq ədəbiyyatımızın müstəqil sahəyə çevrilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə rolunu oynamışlar.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda dirçələn maarifçilik hərəkatı, bir lirik şair kimi tanınan S.Ə.Şirvaniyə

¹ N.Axundov. Sənədlərin dili ilə. – Bakı, 1980, s.156.

öz təsirini göstərməyə bilməzdi. O, dərk edirdi ki, təkcə lirik şeir forması ilə dövrün mədəniyyətində inqilab etmək mümkün deyildir, daha müterəqqi dünyəvi proseslərə nüfuz etmək lazımdır. Buna görə, şair Azərbaycanda maarifçilik hərəkatına daha güclü təkan vermək üçün yeni bir yaradıcılıq yolu seçməli oldu. Şair yaradıcılığının ikinci mərhələsini maarifçi və tənqidi-satirik şeirləri ilə başlamışdır ki, bu zamandan etibarən, onun yaradıcılığında realizm meylləri üstünlük təşkil edirdi.

Yeni nəslin təlim-tərbiyəsində yeni üsullu məktəblərin əvəzsiz rolunu dərindən dərk edən S.Ə.Şirvani dövr üçün olduqca zəruri olan, ana dilində dünyəvi elmləri təlim edən dərsliklərin yoxluğuna biganə qala bilmədi, bu zəruri, olduqca çətin həll oluna biləcək problemi aradan qaldırmaq üçün, pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən milli dərslikləri ərsəyə gətirməyə çalışdı. Nəticədə, «Rəbiül-ətfal» («Uşaqların baharı», 1877) adlı sistemləşdirilmiş, mükəmməl bir dərslik araya gəldi. Kitabın «Dibaçə»sində dərsliyin məqsəd və məramı, məzmunu haqqında məlumat verilmişdir. «Dibaçə»dən əlavə «Başlanğıc», «Peyğəmbərin tərifi», «Nazimin ifadəsi», «Kitabın yazılma səbəbi» kimi giriş hissəsinə, «Mircəfərə xıtab», «Oğluma xıtab», «Oğluma nəsihət» başlıqları altında 25 fəsilə bölünmüştür. «Alimlər hörmət haqqında moizə» adlanan öyüdündə müəllimlərə, elm adamlarına hörmət etmək tövsiyə olunur. Həmçinin, dərsliyə müəllim və alımların həyatından götürülmüş «Məktəbli ilə müəllimin əhvalatı», «Şagirdlərin müəllimə kəlek gəlmələri» və sair humoristik hekayələr də daxil edilmişdir.

«Tacül-kütub» Seyid Əzimin ikinci dərsliyidir. Şair bu dərsliyi öz məktəbində təhsil alan birinci sinif şagirdləri üçün tərtib etmişdir və nəsrle yazılmış kiçik hekayələrdən («Nuşirəvan və Büzürgmehr», «Ərəb və naqə», «Kar və məriz» və s.) ibarətdir. Şair bu dərsliyi rus çarı III Aleksandrın tacqoyma mərasimi günü tamamlığına görə «Tacül-kütub» adlandırmışdır.

Tanınmış tədqiqatçı, prof.X.Məmmədov onu da qeyd edir ki: «Seyid Əzimin «Rəbiül-ətfal» və «Tacül-kütub»dan başqa şəriət fənninin tədrisindən ötrü tərtib etdiyi «Əhvəli-ənbiya» adlı bir dərsliyi də var».¹

S.Ə.Şirvani «Tacül-kütub»u «Rabiül-ətfal»la birləşdirərək «Müntəxəbat» adı ilə nəşr etdirməyə cəhd göstərmişdir. «Müntəxəbat»ın birinci hissəsini «Tacül-kütub», ikinci hissəsini isə «Rəbiül-ətfal» adlandırmışdır.

Müntəxəbatın müqəddiməsində verilmiş məlumatdan da görünündüyü kimi, Seyid Əzim özündən əvvəl mövcud olan dərslik qitliğini, bu dərsliklərə daxil edilmiş materialların dil qəlizliyini, bunların nəinki şagirdlər, hətta müəllimlər üçün də anlaşılmaz olduğunu nəzərə almış, dilimizdə asan başa düşülən ifadələrə üstünlük verməklə orijinal bir dərslik yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Müntəxəbatın bir fəslində qədim Şirvanın coğrafiyası və tarixi, Şirvan şairlerinin həyatı haqqında yiğcam məlumatlar və öz əsərlərindən bir sıra nümunələr, ikinci fəsildə isə, N.Gəncəvi və S.Şirazidən nəsrət tərcümələr, Makedoniyalı İsgəndər haqqında nağıllar, Molla Nəsrəddin lətifələrindən bəzi parçalar verilmişdir. Dərslik azyaşlı uşaqlar üçün tərtib edildiyindən, verilən hekayə və təmsillər dil baxımından sadə olub, şagirdlərin anlam səviyyəsinə tamamilə uyğun idi. Bəzi yerlərdə çətin sözlər işlənilsə də, mətərizə içərisində həmin sözlərin leksik mənası izah edilmişdi.

Lakin dövr üçün yararlı görünən, Seyid Əzimə böyük zəhmət hesabına başa gələn bu dərsliklərin nəşrinə maneələr yaradılmışdır. «Rəbiül-ətfal» dərsliyi yalnız ilk dəfə olaraq Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafı yolunda böyük işlər görmüş, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1838-1924) təşəbbüsü ilə «Divan» adı altında 1895-ci ildə Tiflis və Təbriz şəhərlərində çap olunmuşdur.

S.Ə.Şirvanının yaradıcılığında didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyətli şeirlər mühüm yer tutur. Şair təlim-tərbiyəyə dair

¹ Bax: X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- B., 1992, s. 58.

elmi məqalələr yazmasa da, göründüyü kimi, qələmə aldığı bədii əsərlərdə gənc nəslin inkişafına dair mühüm əhəmiyyət daşıyan bir sıra nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdür. Onun pedaqoji mahiyyət kəsb edən mütərəqqi fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Şair öyündə təmsillərində köhnəlmış dini-sxolastik görüşlərə qarşı çıxaraq, gənc nəsl Müasir ruhda yetişdirmək problemlərinin həlli məsələsini ortaya qoymuşdur. İnsan əvladına yeni ruhda tərbiyə vermək, onu bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək şairin didaktik görüşlərinin əsasını təşkil edirdi. O, hər şeydən əvvəl, insanın elmlı və mədəni səviyyəyə malik olmasını nəzərdə tuturdu. Şairin fikrincə, əsl insanın yüksək elmi təfəkkürü və mərifəti olmalıdır, onun hansı millətdən və məzhəbdən olması əsas deyildir:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get, əhli-ürfan ol.*

Şair uşağın təlim-tərbiyəsində ata-ananın rolunu düzgün qiymətləndirir və göstərir ki, onlar bu işlə məşğul olmamışdan öncə, özləri nümunəvi əxlaq sahibi olmalıdır. Şair bir sira mənzum əsərində doğma uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmayan, bəzən də özlərinin mənfi əxlaqi keyfiyyətləri ilə onların tərbiyəsini pozan atasaları kəskin tənqid edir. Müəllif göstərir ki, uşağını maddi cəhətdən təmin edən, lakin onun mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olmayan valideynin öyünməyə haqqı yoxdur. Balalarına ordan-burdan yem tapıb, onları yedizdirmək xüsusiyyəti elə dilsiz heyvanlarda da vardır. Lakin ali şüura malik olan insanla azşüurlu dilsiz heyvanın əqli, həm də fiziki keyfiyyətləri bir-birinə uyğun deyildir.

S.Ə.Şirvani uşağın tərbiyəsində valideyn və müəllimin roluna böyük əhəmiyyət verir, hamını onlara hörmət etməyə çağırıldı. Həmçinin, gənc nəslin tərbiyəsini riyakarlıqla və müxtəlif cür əyri yollarla dini təhsil alanlara tapşırmağı məsləhət görmürdü, mütərəqqi fikirli ziyalı insanların verdiyi təlim-tərbiyənin daha çox faydalı olacağını inamla bildirirdi. Bu baxımdan, «Müctəhidin təhsildən qayıtması», «Alim oğul

ilə avam ata», «Müəllim haqqında tədbir» və bu kimi əsərlərində dini fanatizmin pərdəsi altında gizlənən, dindən çox özünü təbliğ edən ruhaniləri kəskin satira atəşinə tuturdu.

Vətənpərvər, fədakar, işgüzər və mübariz övladların yetişdirilməsində elmin əvəzsiz rolunu qeyd edən şair, təlimi tərbiyədən təcrid etmir, onları bir vəhdət halında götürürdü. Tərbiyə ilə sintez halında əlaqələndirilməyən təlimi səmərəsiz hesab edir və göstərir ki, elm, bilik əsas meyardır. Yeni nəslə həm bilik, həm də səmərəli tərbiyə verən elm, xalqın gələcək mütərəqqi inkişafı üçün bir mənbə rolunu oynaya bilər:

*Elmsız kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyət səmərəsizdir.
Tərbiyət mayeyi-səadətdir,
Tərbiyət şəxsə malü-dövlətdir.*

S.Ə.Şirvani həqiqi insani keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində minnətsiz zəhmətin həlliədici rolunu düzgün qiymətləndirərək belə bir nəticəyə gəldi ki, əməyə xor baxanları, ömrünü avara həyat sürməkdə davam edənləri yandırmağa belə layiq olmayan odun parçası hesab etmək daha düzgündür. Gənc nəslə zəhməti sevməyi, gərkli bir sənət dalınca getməyi daha mütərəqqi hal sayırdı. İnsan ömrünün zinyəti sayılan faydalı əməyi nəcib keyfiyyətlərdən hesab edən şair, elm ilə zəhməti, bilik ilə sənəti vəhdət halında götürür, elmlə sıx əlaqə saxlamayan, bu sintezdən bəhrələnməyən sənəti gərəksiz və faydasız hesab edir, elmi təfəkkürün rövnəqindən qida almayan sənət adamlarını isə hünərsiz qismində qələmə verirdi.

S.Ə.Şirvani öz yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına daha çox yer vermişdir. Onun uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi üçün qələmə aldığı maarifçi şeirləri, öyünd və nəsihətləri, təmsilləri, mənzum nağılı və hekayələri milli uşaq ədəbiyyatımızi zənginləşdirən qiymətli əsərlər kimi diqqəti cəlb edir. Şairin bu janrlarda qələmə aldığı əsərlərini onun romantizmdən

realizmə doğru inkişaf mərhələsi kimi qəbul etsək daha düzgün olardı.

Seyid Əzimin bu janrlı əsərləri, əsas etibarı ilə, XIX əsrin 70-80-ci illərində, «Əkinçi» qəzetiinin nəşrindən sonra meydana galmışdır. Əsərlərini bu janrlarda qələmə almasının əsas səbəbi isə şairin bu dövrdə baş vermiş realist ədəbi hərəkata qoşulması ilə bağlı olmuşdur.

S.Ə.Şirvaninin məktəblilər üçün yazdığı mənzum hekayə və təmsilləri dövrün tələbləri ilə səsləşən əsərlərdir. Bu orijinal əsərlər ictimai münasibətləri, təbiət hadisələrini, gerçək həyatı dərk etməkdə uşaqlara köməkçi olur. Kifayət qədər həyat təcrübəsi olmayan gənclərdə ictimai hadisələrə olan meyli gücləndirir, dövrün mövcud həqiqətlərini onlara aydın şəkildə başa salır. Bu mənzum hekayə və təmsillərdə daha çox N.Gəncəvi və S.Şirazinin təsiri hiss olunsa da, şair yalnız klassiklərin əsərlərindən dövr ilə səsləşən motivlərdən bəhrələnmiş, təqlidçilikdən uzaq olmağa çalışmış, daha çox orijinal əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. «Simic», «Dilənçi və simic», «Sədi və simic», «Simic və qulu» mənzum hekayələri xəsisiliyin ifşasına həsr edilmişdir. «Ən səmimi dost» hekayəsində göstərir ki, əxlaq cəhətdən qüsursuz olan hər bir insan öz dostunun nöqsanlarını gizlətməməli, açıq şə- kildə bildirməli və islah olunmaqdə ona köməklik göstərmə- lidir. Dostunun eyiblərini görüb gizlədən, ona yerli-yersiz tə- riflər yağıdır riyakar adamlarla dostluq etməkdən təhlükəli şey yoxdur.

Mənzum hekayələrin bir qismi ata-analara həsr edil-miş, əsasən, ailə tərbiyəsi məsələləri ön plana çəkilmişdir. «Qoca ana və oğlu» hekayəsində öz öğlunun tərbiyəsinə bi- ganə olan, onun əxlaqını korlayan, nəticədə cinayətə yuvar- ladan valideynin faciəsi təsvir olunur.

Q.Zakirdən sonra təmsilin ən gözəl nümunələrini Seyid Əzim yaratmışdır. Onun bizə gəlib çatan əsərləri içərisində 28 təmsil vardır ki, bunlardan 21-i nəzmlə, 7-si isə nəsrlə qələmə alınmışdır.

S.Əzimin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan təmsilləri ilə öyüdləri arasında bir əlaqə vardır ki, bu da onun pedaqoji fəaliyyətilə bağlıdır. Şair tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan təmsillərini tərtib etdiyi dersliklərə daxil edirdi ki, bunun da səbəbi onun təmsilin uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində, onların bir şəxsiyyət kimi formallaşmasında əhəmiyyətini dərindən dərk etməsindən irəli gəlirdi. Həm də, təmsildəki əhvalatların iştirakçıları əsasən, cansız əşyalar və heyvanlar olduğuna görə bu janrin uşaqların anlam səviyyəsinə daha uyğun olduğunu böyük təcrübəyə malik olan bir pedaqoq kimi dərindən duya biliirdi. Onun fikrincə, uşaqlar belə əsərləri daha maraqla oxuyar, orada ifadə olunan sadə və incə məntiqli fikirləri daha yaxşı dərk edə bilərlər.

Rus ədəbiyyatının dərin bilicisi, görkəmli tənqidçisi V.Q.Belinski (1811-1848) «İvan Krilovun təmsilləri» (1840) adlı məqaləsində yazırırdı: «Uşaqların tərbiyəsi üçün Krilov təmsillərinin böyük əhəmiyyətindən danışmağa ehtiyac yoxdur: bu təmsillərdəki rus ruhu şüursuz olaraq və bilavasitə uşaqların ürəyinə işləyir, onlar rus dilini öyrənirlər və onlar üçün, demək olar ki, yeganə anlaşılıq poziya olan bu təmsillərdən gözəl və zəngin bir təəssürat alırlar».¹

Əgər biz Seyid Əzim təmsillərinə bu baxımdan yanaş- saq görərik ki, onun qələmə aldığı «Aslan və iki öküz», «Sığan balasının sərgüzəsti», «Qarışqa və taxta», «Maral», «Dəvə və eşşeyin yol getməsi», «Qarışqa və tələ», «Qaz və durna», «Aslan və qarışqa», «Dəvə və balası», «Xoruz və çapqal», «Qarının pişiyi» və sair təmsilləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Təmsillərinin dili başqa əsərlərinə nisbətən olduqca sadə və rəvandır. Şair uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində canlı danışq dilinə məxsus ibarələrdən, atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmiş, fikrini obrazlı şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır.

---

¹ Bax: V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında.- Bakı, 1954, s.91.

Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvaninin qələmə aldığı maarifçi şeirlər, öyüdlər, mənzum nağıl və hekayələr, o cümlədən təmsilləri dövrün tələbləri ilə səsləşmiş, eyni zamanda, bu janrlı milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına bugünkü öz təsirini göstərməkdədir.

XIX əsrin son rübündə Rusiya dövləti tərəfindən qəbul edilmiş qərar («Rus olmayan xalqların təhsili haqqında qaydalar», 1870) «rus-müsəlmən» məktəblərinin təsis olunmasına səbəb oldu. Təkcə Bakıda bu tipli məktəblərin sayı 10-a çatırdı. XIX əsrin sonuna yaxın isə artıq Şuşada (1893), Gəncədə (1894), Nuxada (1896), Naxçıvanda (1896), İrəvanda (1896), Şamaxıda (1897) və Azərbaycanın digər ərazilərində yeni üsullu məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Tədqiqatçı, prof.N.Axundov qeyd edir ki: «Yeni tipli məktəblər, yeni fikirli müəllim kadrları yaratmaq zərurətini ortaya atırdı. 1876-cı ildə Qori şəhərində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının yaranması mədəni həyatda böyük hadisə oldu. 1879-cu ildə həmin seminariyanın nəzdində Azərbaycan şöbəsi açıldı. Bu şöbəni bitirənlər sırasında F.Köçərli, R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyov, M.Ma-qomayev, S.S.Axundov kimi görkəmli ədəbiyyat, maarif xa-dimləri var idi».¹

Təsis edilmiş yeni üsullu məktəblərdə təhsil alan gənc nəsil maarif sahəsində çalışan ziyalılarımızın, yaradıcı qələm sahiblərimizin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində milli ədəbiyyatı və mədəniyyətindən, mütərəqqi təhsil sistemindən uzaq düşmədi. S.Ə.Şirvani Şamaxıda, S.Vəlibəyov və müəyyən fasılədən sonra M.M.Nəvvab Şuşada, M.T.Sidqi Ordubadda («Əxtər») və Naxçıvanda («Məktəbi-tərbiyə»), Məşədi Molla İsmayılov Kazimov İrəvanda öz məktəblərini açdılar. Açılmış yeni anadilli məktəblər maarifçilik sahəsində sonrakı illərin mərhələli inkişafının təməlini qoydu.

---

¹ N.Axundov. Sənədlərin dili ilə.- Bakı, 1980, s.51.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı da məhz yeni tipli məktəblərin yaranması ilə bilavasitə bağlı idi. Çünkü bu tipli məktəblər milli uşaq ədəbiyyatının yaranması zərurətini ortalığa qoyurdu. Rus hakimiyyəti isə Azərbaycan dilində dərsliklərin, ayrı ayrı qiraət kitablarının yazılması və nəşrində o qədər maraqlı deyildi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, S.Ə.Şirvani nə qədər çalışsa da, ana dilində yazdığı, öz əsərlərindən ibarət tərtib etdiyi «Rəbiül-ətfal» və «Tacü'l-kütub» dərsliklərini çap etdirə bilmədi. Amma mövcud olan məktəblərdə bu kimi dərsliklərə böyük ehtiyac və zəruri tələbat var idi. Çünkü bu dövrde Azərbaycan dilində tərtib edilmiş dərsliklər olduqca az idi. Cəmi iki vəsaitdən – N.Dementyevin «Əlifba» (1839), M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin birgə tərtib etdikləri «Kitabi-türki» (1852) adlı dərsliklərdən istifadə olunurdu. Bu illərdə bir sıra dərsliklər çap olunaraq qismən yayılsa da, bəzilərindən yalnız əlyazma şəklində istifadə etmək mümkün olurdu.

Bütün bunlara baxmayaraq, maarifçi-şair S.Ə.Şirvani sonrakı illərdə yaranmış dərsliklərin meydana gəlməsinin səbəbkəri oldu və həmçinin, qələmə aldığı və dərsliklərinə daxil etdiyi bədii nümunələrlə milli uşaq ədəbiyyatımızın təməlini qoymuş oldu.

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyası (1876) nəzdində tatar (azərbaycan) şöbəsinin açılması (1879) milli ruhlu dərsliklərin tərtibi zərurətini bir daha gücləndirdi. Şamaxının Mərzəzə kəndində anadan olmuş, sonralar seminariyannı inspektoru vəzifəsinə təyin olunmuş A.O.Çernyayevski (1840-1894) «Vətən dili» dərsliklərini (I hissə, 1881; S.Vəlibəyovla birgə, II hissə, 1888) nəşr etdirdi. «Vətən dili» dərsliyinin birinci hissəsinə tutarlı faktlar gətirmədən mənfi rəy vermiş N.Q.Şirvanskiyə etiraz əlaməti olaraq obyektiv fikir söyləmiş görkəmli tənqidçi F.Köçərli öz araşdırılmalarına istinad edərək yazırıdı: «Mərhum Çernyayevski hərçənd ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bilicisi deyildi, lakin o, gözəl pedaqqoq idi, sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini də

yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsəllərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsliyini tərtib edərkən o, bir pedaqoq ki- mi yararlı material seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etməyi bacarmışdır. Bizim əqidəmizə görə, Uşinskinin birinci il «Rodnoe slovo» – «Ana dili» dərsliyi rus məktəbləri üçün hansı əhəmiyyətə malikdirse, Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyi də azərbaycanlılar üçün elə bir əhəmiyyətə malikdir». ¹

İkinci hissə «Vətən dili» dərsliyindən on il sonra R.Əfəndizadənin tərtib etdiyi «Uşaq bağçası» (1898) və «Bə-sirətül-ətfal» (1901), M.Ə.Növrəsin «Pəndi-ətfal» (1900), H.Zərdabinin «Türk nəğmələrinin məcmuəsi» (1900) və sair dərsliklərin meydana çıxməsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verdi. «Vətən dili» (II hissə) dərsliyində toplanmış uşaq əsərləri bu sahənin tərəqqisində mühüm rol oynadı. Buraya Q.Zakirin iki təmsili və iki mənzum hekayəsi, M.V.Vidadinin bir şeiri, İ.A.Krillovdan və K.D.Uşinskiyin bəzi tərcümələr daxil edilmişdi ki, bütün bu ciddi səylər milli uşaq ədəbiyyatımızın gələcək inkişafından xəbər verirdi.

XIX əsrin son onilliyində tanılmış yazıçılar, maarifçi ziyalıları – N.Nərimanov, M.Şahtaxtinski, A.O.Çernyayevski, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə və başqları dəfələrlə cəhd etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşri üçün müvafiq idarələrdən rəsmi icazə ala bilməmişdilər. Rus hakimiyyətinin şovinist və bürokrat xislətlə məmurları baş verəcək mütərəqqi proseslərin müsbət həllinə açıq şəkildə mane olmağa çalışırdılar: «Qəzet xalq kütləsinin nəyinə lazımdır? Qoy ziyalılarınız qəzet oxusunlar, sadə tatarlar isə gedib qoyunlarını otarsınlar» ziyanlı fikrləri ilə bu məsələnin həlli qarşısında keçilməz sədd yaradırdılar.²

1896-cı ildə maarifçi-yazıçı S.M.Qənizadənin səyi ilə «Sovqat», S.M.Qənizadə və M.Mahmudbəyovun «Nübar»,

¹ Bax: F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1963, s.242.

² Bax: Şamil Qurbanov. Əbədi dostluq. – Bakı, 1980, s.23–24.

1897-ci ildə S.M.Qənizadənin «Çıraq» jurnalının nəşri üçün verdiyi ərizəyə rədd cavabı verilmişdi. Həmçinin, Sultan Məcid «Camimərifət» adlandırdığı həftəlik qəzeti nəşri üçün yazdığı xahişnaməyə də müsbət cavab ala bilməmişdi. M.Şahtaxtinskinin «Tiflis» (1896) və N.Nərimanovun «Təzə xəbərlər» (1899) adlı qəzetinin nəşrinə hökumət məmurları tərəfindən sünü maneələr yaradılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanovun «Məktəb» (1901) jurnalının nəşri üçün verdiyi ərizəyə də rədd cavabı verildi. Təkcə Tiflisdə M.Şahtaxtının (1846-1931) naşiri olduğu, həftədə üç dəfə çıxan «Şərqi-Rus» qəzeti (1903-1905)¹ Azərbaycan dilində yeganə mətbuat idi. Burada H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, H.Cavid və di- gər görkəmlı qələm sahibləri bu qəzetdə fəaliyyət göstərir, əsərlərini çap etdirirdilər.

Görkəmli maarif xadimi M.Şahtaxtlı rus hakimiyyətinin azsaylı xalqlara bəslədiyi şovinist münasibətlərə qarşı söylədiyi fikrini «Vazrojdenie» qəzeti redaksiyasına ünvanladığı məktubda aydın görmək olur: «Əgər bizdə, azərbaycanlılar içərisində indiki halda kifayət qədər qəzet yoxdursa, bunun səbəbi hökumətin...siyasətidir, xırda xalqlara münasibətdə bu siyaset son vaxtlara qədər davam edir».²

Yalnız 1905-ci ilin oktyabr ayında çar II Nikolay tərəfindən verilmiş manifestdən sonra ictimai-siyasi mühitdə bir yumşalma əmələ gəldi, ana dilli mətbuati, o cümlədən, uşaq mətbuatını yaratmaq imkanları gerçəkləşdi.³ Tanınmış

¹ Son 45 nömrənin redaktoru C.Məmmədquluzadə olmuşdur.

² М.Шахтахтинский. Письмо в редакцию. Газета «Возрождение», 1905, 13 октября, № 19. (Sitat götürülmüşdür: Ş.Qurbanov «Əbədi dostluq». – Bakı, 1980, s.23–24).

³ Bax: Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. - Bakı, 1977; İ.Bəktəsi. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. - Bakı, 1965; Ə.Əzizov. Uşaqların sevimililəri (XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixindən).- Bakı, 1978, s.5-40; Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı (XIX-XX əsrlər), 3 cilddə, II cild. - Bakı, 2002, s.6-80.

maarif xadimi Ə.Cəfərzadə (1875-1941) ilk uşaq jurnalı olan «Dəbistan»ı nəşr etdirməyə müvəffəq oldu. Jurnalın ilk nömrəsi 1906-ci ilin aprel ayında Bakıda buraxıldı. Bu uşaq jurnalının qayəsi və məqsədi maarifçiliyə yenicə qədəm qoymuş gənc nəslin dünyagörüşünü formalasdırmaq, təbliğat yolu ilə mütərəqqi üsullu məktəblərin sayını artırmaq, ibtidai şəkildə olsa da, elmin müxtəlif sahələri ilə uşaqları tanış etmək, Azərbaycan və dünya xalqları ədəbiyyatını təbliğ etməklə milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına nail olmaq və sair olmuşdur. Bu jurnalın səhifələrinə milli ədəbiyyat nümunələri, dünya xalqları ədəbiyyatından edilmiş tərcümələr, şeir və hekayələr, dini, tarixi məqalə və hekayələr, tarixə, təbiətə dair məqalələr və sair materialların daxil edilməsi planlaşdırılmışdı. Göründüyü kimi, «Dəbistan» uşaq jurnalı daha çox ədəbi istiqamətə meylli idi və burada bədii materialların dərc olunmasına kifayət qədər yer verilirdi. Az ömür sürməsinə baxmayaraq, bu jurnalın fəaliyyəti nəticəsində, uşaq ədəbiyatiının inkişafında müəyyən irəliləyiş görünməyə başladı.

Görkəmli yazıçı və siyasi xadim N.Nərimanov «Dəbistan» uşaq jurnalının nəşr olunmasının əsas məqsədini belə izah edirdi: «Dəbistan» məktəblərdə oxuyan uşaqlarımız üçün olub, onların ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem verməyinə şübhəmiz yoxdur. Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərlə, əqidəni pozan kitablar oxuyub naəlac qalmışdır. «Dəbistan» isə bu tövr kitablarının aradan götürülməyinə səbəb olub, zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik».

Bu illərdə artıq bir şair kimi məşhur olan M.Ə.Sabir (1862-1911) «Dəbistan»ın nəşri münasibətlə bədahətən yazdığı «Məktəb şərqisi» (1906) şeirini bu jurnalda çap etdirdi. «Dəbistan»da həmçinin, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, M.Hadi, S.M.Qənizadə, H.Cavid, A.Divanbəyoğlu, Ə.Müznib və sair qələm sahiblərinin orijinal nəzm və nəşr əsərləri dərc olunurdu.

Lakin jurnal ilk fəaliyyəti dövründən maliyyə çətinliyi ilə qarşılaşıdı. Buna səbəb isə abunəçilərin sayca azlığı idi. Cəmi 200 abunəçisi olan «Dəbistan»ın maddi vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı və bağlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayandı. Nəhayət, səkkiz nömrəsi çıxandan sonra jurnal 4 iyun 1907-ci ildə fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. «Dəbistan»ın ilk nömrəsində «Məktəb şərqisi» şeirini sevinclə qələmə almış Mirzə Ələkbər jurnalın bağlanması münasibətilə «Qapandı!» (1907) satirasını yazmalı oldu:

*Əlminnətü-lillah ki, «Dəbistan» da qapandı!
Bir badi-xəzan əsdi, gülüstan da qapandı!
Hasilləri puç oldu bütün məzrəəcatın,
Yel vurdub qavun-qarpızı, bostan da qapandı!..
«Ülfət» kəslib toxadı «Bürhani-tərəqqi»,
Məhv oldu «Həmiyyət», ədəbistan da qapandı!
«Rəhbər» yorulub, yuxladı «İrşad»ü «Təkamül»
Aslanlara ox dəydi, neyistan da qapandı!..*

«Dəbistan»ın fəaliyyətini dayandırması Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına ağır bir zərbə oldu.

İkinci bir uşaq jurnalının – «Rəhbər» jurnalının ömrü «Dəbistan»dan da az oldu. İlk nömrəsi 1906-ci ilin sentyabr ayında işiq üzü görən jurnal, təxminən dörd aylıq fəaliyyətdən sonra, yəni 1907-ci ilin yanvar ayında bağlandı.

«Dəbistan»dan fərqli olaraq «Rəhbər» jurnalının məramı pedaqoji istiqamətdə qurulmuşdu. Lakin bununla belə, jurnalda bədii oxu nümunələri də az dərc olunmurdu. Redaktor M.Mahmudbəyov (1863-1907) ilk nömrədə jurnalın qayə və məqsədini şərh edərək yazırıdı: «Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyati, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır. Bir vaxt var idi ki, qüvvətli bir millət müsəlləh olub, qol gücü ilə o biri zəif milləti özünə qul, millətini, dilini, dinini nabud edirdi. Lakin indi hər millətin o birisinə faiq gəlməsi, ağa olması qol gücü ilə deyil, məktəb, ədəbiyyat, elm, ictimaiyyət

və bunlar kimi mənəvi qüvvələr ilədir... Məqsudumuz... millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəli getməsinə və milli ədəbiyyatından xəbərdar olmasına... tərəqqisinə, məktəblərimizin müntəzəmliyinə, tərbiyə və təlim üsulunun camaat arasında intişar olmasına jurnalımız bir vasitə olacaq».¹

«Rəhbər» jurnalının qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri yeni üsullu məktəblərin stabil inkişafına nail olmaq idisə, digər bir məqsədi mütərəqqi tərbiyə və təlim üsulunun xalq arasında intişar tapmasından ibarət olmuşdur. Jurnalın fəaliyyəti azmüddətli olsa da, bu vaxt ərzində müəyyən məqsədlərə çata bilmış, müasir pedaqogika elminin məqsəd və vəzifələrindən, təlim-tərbiyə problemlərindən bəhs edən materillara geniş yer vermiş, M.Ə.Sabir, A.Səhhət kimi sənətkarların bədii yaradıcılığına müraciət etmiş, həmçinin, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcüməsinə milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına təsir göstərən zəruri bir vasitə kimi baxmışdır.

«Dəbistan» və «Rəhbər» jurnallarının fəaliyyətinin məlum səbəblərə görə dayanması, onsuz da oxu materialları qithliği keçirən, təlim-tərbiyənin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün müasir uşaq mətbuatına ehtiyac duyan məktəblərin fəaliyyətinə kölgə saldı. Məktəblərdə uşaq mətbuatına olan ehtiyac açıq-aşkar hiss olunmağa başladı. XX əsrin ikinci onilliyində ictimai-siyasi və mədəni həyatda gedən mütərəqqi proseslər, Azərbaycan uşaq mətbuatını zəruri bir problem ki- mi ortaya qoymuşdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk iki onilliyində ümumi milli ədəbiyyatda, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatında gedən mütərəqqi proseslər yeni bir inkişaf mərhələsinin başlangıcı oldu. Bunun bir sıra köklü səbəbləri vardi: birinci səbəbi milli maarifçilik ideyalarının geniş yayılması, mütərəqqi məktəblərin kəmiyyət baxımından artması, milli dərsliklərin

---

¹ Bax: Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər), II cild. – Bakı, 2002, s.55.

yaranması idisə, ikinci səbəbi isə, bu sahənin inkişafı üçün pərvanətək yanan maarifçi ziyalıların öz xalqına xidmət etmək, gələcək nəslin savadlanması qayğısına qalmaq arzuları ilə bağlı idi. Bu illərdə ayrı-ayrı janrda uşaq ədəbiyyatı yaratmaq üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülür, bunun nəticəsi isə əməli fəaliyyətdə özünü göstəirdi. Bir sıra uşaq yazıçıları və maarifçi ziyalılar rus ədəbiyyatından bədii nümunələr tərcü-mə etməklə milli uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək və zən-ginləşdirmək üçün təşəbbüs göstərildilər. A.Puşkinin «Balıqçı» və «baliq» nağılı, İ.Krilovun təmsilləri, L.Tolstoyun hekaləri, F.Tütçev və digər sənətkarların bir sıra şeirləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi ki, bu da milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında müəyyən təsirə malik idi.

Milli uşaq ədəbiyyatını yaratmaq uğrunda mübarizə aparanların əksəriyyəti xalq folklorundan istifadə yolu ilə orijinal əsərlər yazmağı təklif edir, əməli fəaliyyət göstərmək təşəbbüsündə olurdular. Bəzi qələm sahibləri isə folklorдан istifadənin müxtəlif yollarını tövsiyə edirdilər. Bu fikirlər bir-birindən fərqli olsa da, milli uşaq ədəbiyyatının müstəqil bir sənət sahəsinə çevrilməsinə yardımçı ola bilirdi. Maarifçi ziyalıların bir qismi folklor nümunələrini toplayıb çap etdirməyi daha əhəmiyyətli iş hesab edirdilər. XX əsrin ikinci onilliyində F.Köçərlinin uşaqlar üçün tərtib etdiyi «Balalara hədiyyə» (1912) müntəxəbatı məhz bu istəyin nəticəsi kimi ərsəyə gəlmişdi. Bu kitabda uşaq folkloru nümunələri: kiçik həcmli nağıllar, yanılıtmaclar, düzgülər və sair nümunələr toplanmışdır ki, bu, milli uşaq ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XX əsrin birinci onilliyində ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli durumu Rusiyada xalq qiyamına (1905-1907) səbəb olsa da¹, ədəbi prosesin inkişafına çalışan sənət adamlarımız müxtəlif janrlı əsərlərindəki demokratik fikirlərilə xalqı oyatmağa çalışırdılar. Bu illərdə gərgin keçən

¹ Son illərdə yazılmış bir sıra rus mənbələrində 1905-1907-ci illər inqilabı inqilabi hərəkat kimi deyil, xalq qiyamı kimi dəyərləndirilir.

ictimai-siyasi durumu, baş verən iqtisadi-mədəni prosesin qeyri-bərabər inkişaf tarazlığını dərindən dərk edən və bunu yetərinə dəyərləndirən yazıçı-maarifçilərin, ziyahların rolü əvəzsiz idi. Onlar vətənin, xalqın nicatını yalnız maarifçilikdə, ədəbi prosesin inkişafını isə bu dövrdə təbii meydana gəlmiş tənqidi realizm müstəvisində axtarmaqla düzgün mövqedə dayanırdılar. Həmçinin, bu prosesə müxtəlif mətbuat orqan- larında cəm olmuş qabaqcıl ziyahlar və müəllimlər qoşulur, mütərəqqi tipli məktəblər üçün dərsliklər tərtib edir, müasir dövrün tələblərinə cavab verən, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi təribiyəsində önəmli yer tutan əsərlərini qələmə alırlılar. Belə ki, XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində əsas yer tutmuş, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış müxtəlif dərsliklər və milli qiraət kitabları meydana gəldi. Bu isə Azərbaycan maarifçiliyinin və milli uşaq ədəbiyyatının yeni, müasir yönümlü inkişafından xəbər verirdi. R.Əfəndizadənin «Bəsirətül-ətfal» (1901), A.Şaiqin «Gülşəni-ədəbiyyat» (1910), «Uşaq gözlüyü» (1910), «Gülzər» (1912), N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsərsərf-nəhvi» (1907), A.Ə.Məhəmmədzadə və A.Ə.Mollazadənin «İkinci kitab» (1910), Qəmərlinski, Nərimanbəyov, Şah taxtlı, Rəcəbov, Qaziyev, Cəfərbəyov, Mirzə Ələsgər, M.Abdulla oğlunun «Ana dili» (1908), M.Mahmudbəyovun «Birinci il müsəvvər türk əlifbası və ilk qiraət» (1907), S.Əbdürəhmanbəyov, M.Mahmudbəyov, S.Axundzadə, F.Ağazadə, A.Talibzadə, A.Əfəndizadənin «İkinci il» (1908), A.S.Mehdizadə və M.Mahmudbəyovun «Yeni məktəb» (1909) və sair maarifçiliyin inkişafına xidmət edən dərslik və kitabları göstərmək mümkündür.

XX əsrin əvvəllerində – 1906-1907-ci illərdə çağırılmış müəllimlər qurultaylarının qərarları əsasında ibtidai siniflər üçün tərtib və çap edilmiş dərsliklərə kifayət qədər bədii nümunələr daxil edilmişdi. Bu nümunələrdə və ayrı-ayrı uşaq əsərlərində tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət verilirdi. Bu illərdə həmçinin, dərsliklərdə uşaqları hansı bədii nümunələrlə

təmin etmək məsələsi bir problem kimi qarşıda dururdu. Problemlərin həlli istiqamətində baxışlar müxtəlif idi. Bəzi maarifçi ziyalılar osmanlı ədiblərinə yanaşmağı daha çox üstünlük verir, bu problemin həlli istiqamətində bir sıra zəruri işlərin həyata keçirilməsinə ciddi cəhd göstərilirdi. Bu baxımdan Ə.Kamalın «Füyüzati-qiraət» (1909), F.Ağazadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» (1914), R.Əfəndizadənin «Türk qiraəti» (1918), A.Şaiqin «Milli qiraat kitabı» (1919) və sair dərsliklərdə dərc olunmuş şeir və nəsr nümunələrinin eksər hissəsi türk (Türkiyə) ədəbiyyatından götürüldüyüne və dilimizə yabançı olan osmanlı ləhcəsinə məxsus xüsusiyyətlər eyni ilə saxlanıldıgına görə bunlar pedaqoji baxımdan məqbul sayıla bilməzdi. Məsələn, A.Şaiqin «Gülzar» (1912) dərsliyinin özündə də milli dilə yabançı olan ifadələrin kifayət dərəcədə çoxluq təşkil etməsi şagirdlərin anlam səviyyəsinə uyğun deyildi. F.Köçərli A.Şaiqə ünvanladığı 10 fevral 1913-cü il tarixli məktubunda bu məsələyə xüsusi toxunmuş, «Gülzar», «Ədəbiyyat məcmuəsi» dərsliyi, «Bəxtiyarlığım» («Köç») hekayəsinin dilinin qolizliyinə açıq tənqid münasibət bildirmişdir: «Gülzar» barəsində bir şey yazmaq istəmirdim. Vaxta ki, «Ədəbiyyat məcmuəsi» də meydana çıxdı, daha doğrusu ki, kiriya bilmədim. Guya siz Ağazadə ilə sözbir olubsunuz, bizim ana dilimizi əlimizdən alıb, bizi osmanlı edəsiniz... Allah bizə verən dili əlimizdən almağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur... Siz isə «ana» sözünü «validə»- yə və ya «annayə», ata sözünü «pədərə», «uşaq» sözünü «cocuğa», «bala» sözünü «yavruya» çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər «ana» «anna»dan pisdir. Qərəz, bu məsələdə böyük səhviniz var. Və heyf olsun sizin «Bəxtiyarlığım» sərlövhəsilə yazdığınız məqalələrə ki, (A.Şa- qin hekayələri nəzərdə tutulur – F.Ə.) onların məalini və ədibənə yazılımasını dilinin çətinliyi və əcnəbiliyi pozur.

«Gülzar»ı da «Məktəb»də yazdığınız kimi yazsa idiniz, nə olardı?».¹

Bir qrup mütərəqqi fikirli maarif xadimləri (F.Ağazadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ə.Əfəndiyev, S.Əbdürəhmanbəyov) tərəfindən hazırlanmış «İkinci il» ad-lı dərslik ilə əlaqədar olaraq «Tərəqqi» qəzetində «Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz» adı altında silsilə məqalələr dərc olunmuş, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov, Q.R.Mirzəzadə və digər ziyalılar öz məqalələrində bu kitabı uşaqlar üçün ən yaxşı dərs vəsaiti kimi qiymətləndirmişlər. Ö.F.Nemanzadə «Tərəqqi» qəzetinin 13-23-cü nömrələrində «İkinci il» dərsliyinə tənqid münasibət bəsləmiş Ə.Hüseynzadəyə yazdığı cavab məktubunda² onun mövqeyi kəskin tənqid olunmuşdur.

Bu illərdə milli uşaq ədəbiyyatının istiqaməti mövzu baxımından iki qola ayrıldı. Birincisi, Şərqiñ ənənəvi mövzularından, klassik əsərlərin süjetlərindən, dini hədis və rəvayətlərdən, həmçinin, türk (Türkiyə) şair və yazıçılarının əsərlərindən bəhrələnməklə uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək idisə, ikincisi, mütərəqqi Avropa ədəbiyyatına meyl etmək yolu ilə bu sahəni yenidən yaratmaq əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. M.Şahtaxtlının: «Avropasayağı məktəbi saxlamaq üçün Avropa ruhlu ədəbiyyat yaratmaq lazımdır» fikri daha müasir və mütərəqqi səslənirdi. Sanki bir anlığa yuxuya getmiş bəşər övladlarını aylıtmak, dünya xalqları mədəniyyəti ilə onları yaxından tanış etmək, Azərbaycanda Avropanın ədəbi və elmi-pedaqoji mühitini yaratmaq əsas məqsədlərdən biri idi. F.Köçərli 26 may 1911-ci il tarixdə A.Şaiqə göndərdiyi məktubunda «rus ədiblərinin bəzisinin bu xüsusda (he-kayə janrı nəzərdə tutulur – F.Ə.) ziyadə məharəti»³ndən xəbər verir və onların bir mənbə rolunu oynamamaq iqtidarında olduğunu qeyd edirdi.

¹ A.Şaiq. Əsərləri, 5 cilddə, V cild.- Bakı, 1978, s. 414-415.

² Bax: Ö.F.Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri («Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz»). – Bakı, 1992, s.184-204.

³ Yenə orada.

Müasir milli uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin kəmiyyət baxımından az olması, kiçik yaşılı oxucuların estetik zövqünün formallaşmasına müsbət təsir göstərmək gücündə ola bilməməsi, uşaqların mənəvi qida almasına kifayət etmirdi. Feodal-mədrəsə məktəbinin tədris etdiyi və oxu məqsədilə verilən, lakin uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun olmayan bir sıra kitablar, o cümlədən, «Bustan», «Gülüstan», «Tarixi-Nadir», «Təbiri-xab», «Gülsüm nənə», «Əlifleyla», «Camei-Abbas» və sair bu tipli kitablar mövcud olsa da, zaman keçdikcə müasir dövrün yeni təhsil sistemi ilə ayaqlaşmadığına görə bu nümunələr öz təlim funksiyasını itirir, mütərəqqi təlim metodlarının tətbiqi qarşısında olduqca mənasız və keyfiyyətsiz görünürdülər.

Dövrün nəbzini tuta bilən görkəmli maarifçi-yazıcılar uşaqların mütaliə qabiliyyətlərinin daha da yüksəlməsi üçün təkcə tərtib olunmuş dərsliklərin kifayət etməyəcəyini yaxşı bilirdilər. Doğrudur, XX əsrin ilk onilliyində az da olsa, bir sıra qiraət kitabları mövcud idi. Məsələn, C.Ünsizadə «Əm-sali-Loğman», yaxud qırx iki nəql və hekayə», S.Hacıbəyov «Hədiyyeyi-sibyan», Ə.N.Tiflisi «Nəsihətül-ətfal» kimi qiraət kitablarını tərtib etsələr də, müasir oxucu tərəfindən o qədər məqbul qarşılanmırı. Çünkü bu səpgili ədəbiyyat nümunələri dövrün pedaqoji tələblərinə cavab vermir. Belə ki, mücərrəd nəsihətçilik ruhunda qələmə alınmış bu kitablara tələbat getdikcə azalır, daha mütərəqqi səslənən, real həyat hadisələrini eks etdirən bədii nümunələrə olan ehtiyac daha çox duyulurdu.

Tanınmış pedaqoq, prof.Ə.Ağayev, xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində milli uşaq ədəbiyyatının uşaqların təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazar: «Belə bir tarixi fakt məlumdur ki, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, A.Şaiq, S.S.Axundov, H.Mahmudbəyov, F.Ağazadə və digər maarif işçilərinin tələbi ilə 1911-ci il fevralın 14-dən 17-dək Bakıda «İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dilində ilk qiraət kitabları haqqında pedaqoji kurs» təşkil olunmuşdur. Kursun işində

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminarıyasının direktoru F.A.Smirnov, seminarıyanın müəllimi F.Köçərli, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti Xalq Məktəbləri idarəsinin müfəttişləri S.M.Qənizadə, Kaptelov, Bakı rus-müsəlman məktəbi müdirləri və müəllimlərindən Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Əlirağib Qasimov (Ağaeli Qasimov), Rəhilə xanım Hacıbababəyova, Hənifə xanım Məlikova və digər şəxslər iştirak edirdilər.

«Kurs»da uşaqlar üçün Bakıda «Məktəb» adlı jurnal nəşr olunması qərara alındı».¹

Belə ki, uşaq mətbuatına olan təbii zərurət «Məktəb» uşaq jurnalının araya gəlməsinə səbəb oldu. Bakı məktəblərində pedaqoji fəaliyyət göstərən Şamaxı sakinləri Q.R.Mirzəzadə (1884-1943) və Ə.Əfəndizadə (1884-1918) jurnalın redaktoru və naşırı kimi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Jurnalın ilk nömrəsi 29 noyabr 1911-ci ildə işiq üzü gördü. Ayda iki dəfə çıxan bu jurnalın ardıcıl fəaliyyət göstərməsində ma-rifçi yazıçıların – N.Nərimanov, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Nəzmi, A.Divanbəyoglu və digər mütərəqqi fikirli qələm sahiblərinin rolü böyük olmuşdur.

N.Nərimanov jurnalın ilk nömrəsində dərc olunmuş «Əziz balalara» məqaləsində yazdı: «Şükr olsun ki, bu axırıncı illərdə məktəblər artır, camaatda məktəbə az da olsa bir rəğbət, bir ehtiyac hissi oyanır. Məktəblər artdıqca başqa ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən, bunun cocuqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir. Doğrudan da, bu böyük ehtiyacımızı hər kəs bilib təsdiq etməkdədir. Bu xidmət üçün çalışmaq lazımdır. Əcəba, bunun üçün kim çalışmalıdır? Şübhəsiz ki, uşaq ataları ilə bilməsə möhtərəm müəllimlər çalışmalıdırlar. Biz isə arada yalnız bir vasitə ola bilərik».

Həmçinin, «Məktəb» jurnalı ilk nömrəsində belə bir fikirlə çıxış edirdi ki, artıq geniş xalq kütləsinin elmə, təhsilə həvəsi günbəgün artdığından və yeni üsul məktəblərinin sayı

¹ Bax: Ə.Ağayev. «Uşaq ədəbiyyatı: böyükən nəslin tərbiyəsində mühüm vasitə», «Təhsil və zaman» qəzeti, 2008, 14 noyabr.

çoxaldığından, bu jurnalın nəşri maarif işçiləri, müəllimlər, o cümlədən, bu məktəblərdə təhsil alan şagirdlər üçün olduqca faydalı olacaqdır.

Jurnal müntəzəm olaraq dünya ədəbiyyatından seçmə nümunələr, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş ədəbi-bədii ocerklər və məlumatlar dərc edirdi. Buraya, uşaqların yaş xüsusiyyətinə və anlam səviyyəsinə uyğun gələn xalq folklorundan nümunələr də daxil edildi.

«Məktəb»in səhifələrində orijinal şeirlərilə müntəzəm çıxış edən A.Səhhət uşaqlara vətən sevgisini poetik misralarla təbliğ və təqdir edirdi. A.Şaiq «Dağlar sultanı» şeirində uşaqlara yaşıdığı yurdun gözəlliyyini, ayaq basdığı doğma topağın müqəddəsliyini obrazlı ifadələrlə tərənnüm edirdi. H.Cavidin «Məktəb cocuqlarına», «Bir qız» şeirlərində uşaqlara mənəvi təriyə hissi aşılanındı. O cümlədən, Ə.Ulvi, R.Əfəndizadə, S.S.Axundov, Ə.Müznib, Ə.Cavad, C.Aciz Şirvani, Ə.Ibrahimov, Ə.Nəzmi, Ə.Fəhmi, İ.Musabəyov və digər qələm sahibləri jurnalın səhifələrində orijinal əsərlərilə müntəzəm çıxış edirdilər.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasıla əlaqədar olaraq yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət, maddi çətinliklər, həmçinin, Ə.Əfəndizadənin vaxtsız vəfatından sonra Q.R.Mirzəzadənin köməksiz qalması və digər obyektiv səbəblər «Məktəb» uşaqlarının nəşrində ciddi problemlər yaratdı. Uzun sürən bu çətinliklər jurnalın tirajını məhdudlaşdırıldı və ən nəhayət, 1920-ci ildə fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

Azərbaycan mədəniyyətinə qüdrətli qələm sahibi kimi daxil olmuş, orijinal bədii üslubu ilə seçilən C.Məmmədquluzadə (1866-1932) milli ədəbiyyat, incəsənat, maarifçilik və jurnalistika sahəsindəki xidmətləri ilə öz xalqının inkişaf etmiş millətlərin sırasına qoşulması üçün geniş fəaliyyət göstərmişdir. Jurnalistlik fəaliyyəti isə onun yaradıcılığında ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Ədib bu haqda yazırıdı: «Şərqi-Rus» qəzeti mənim üçün iki babətdən çox, qiymətli yadigar olur.

Birinci tərəfi odur ki, möhtərəm ədibimiz Məhəmməd ağa Şahtaxtı məni öz qəzetiñin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi. İkinci tərəfi odur ki, bu qəzetiñ idarəsində mən elə bir yoldaşa (Ö.F.Nemanzadəni nəzərdə tutur – F.Ə.) rast geldim ki, onun varlığı, onun yoldaşlığı ilə «Molla Nəsrəddin» məcmuəsini bina etdim». ¹

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə qədər maarifçi Ö.F.Nemanzadənin (1872-1937) birgə təşəbbüsü ilə «Torpaq» jurnalının nəşrinə icazə almaq üçün cəhd etmiş, lakin namestnik idarəsi tərəfindən rədd cavabı almışdı. ² Bundan sonra «Novruz» qəzetiñin nəşri məqsədilə verdiyi ərizəsinə Qafqaz canişini tərəfindən əvvəl müsbət ca- vab verilməmiş, lakin müəyyən fasılədən sonra qəzetiñ nəşri- nə icazə verilsə də, «İqbəl» adlı qəzet buraxmaq məqsədilə təşəbbüs göstərən Məhəmməd Ağa Mustafa Ağa oğlu Vəkil- ovun xeyrinə bundan imtina etmişdir. ³

Ədibin ömür-gün yoldaşı Həmidə xanım (1873-1955) «Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim»də yazar: «Mirzə Cəlil deyərdi ki, mən çoxdan idi satirik jurnal çıxarmaq fikrində idim. Bir gün Tiflisdə mərkəzi küçədə gedərkən «Molla Nəsrəddin» adı yadına düşdü. Sevindim və fikr elədim ki, jurnal üçün bundan yaxşı ad tapılmaz. Bundan sonra jurnalı çıxarmaq üçün ciddi surətdə hazırlaşmağa başladım». ⁴

Mirzə Cəlil «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri üçün Tiflis general-qubernatorundan icazə almış və ilk nömrəsi 1906-cı il aprel ayının 7-də «Qeyrət» mətbəəsində nəşr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən bu satirik jurnal cəmiyyəti düşündürən, zamanla səsləşən ən aktual və mütərəqqi ideyaları Qafqazın müxtəlif guşələrinə,

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild. - Bakı, 1967, s. 652.

² Bax: Q.Məmmədli.Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaması). – Bakı, 1966, s.48.

³ Yenə orada, s.53-54.

⁴ Bax: H.Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. – Bakı, 1967.

Rusiya və Yaxın Şərqi ölkələrinə çatdırılmışdır. Bununla yanaşı, ədibin öz bədii yaradıcılığı bu jurnalda geniş əksini tapmışdır. Onun «Dəllək», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», «Quzu» və sair hekayələri, saysız-hesabsız felyetonları da burada dərc olunmuşdur.¹

Realist milli uşaq nəşrinin əsasını qoyan Mirzə Cəlilin hekayələri böyükler üçün yazdığı nəşrin ifadə tərzindən, təhkiyə üslundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra zəruri məsələlər öz geniş əksini tapmışdır. Yaziçinin nəşr yaradıcılığı artıq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formallaşmağa doğru meyletmə dövrünə təsadüf edir. Yaziçi müsəlman dünyasının həqiqətlərini uşaq əsərlərində də verməkdən çəkinmir, cəmiyyətdə mövcud olan nöqsanları bu sahədə tənqid obyektinə çevirməyi bacarırdı. «Pirverdinin xoruzu», «Buz», «İki alma», «Poçt qutusu», «Saqqallı uşaq» və digər hekayələrində böyük həqiqətlər qapısı açmağa meyl göstərən yazıçı, təxminən Ş.Perro (1626-1703) və H.X.Andersen (1805-1875) ədəbi ənənələrini yeni üslubda inkişaf etdirməyə çalışmışdır.

«Pirverdinin xoruzu» hekayəsində balaca Pirverdinin hansı mühitdə yaşayıb tərbiyə gördüyü, cəhalət, nadanlıq girdabı burulğanında əl-qol atan atanın kar və kor olduğu sənətkarlıqla təsvir olunur. C.Məmmədquluzadə hadisələrə müdaxilə etmir, hadisələri məharətlə təsvir etməklə öz işini bitmiş hesab edir, nəticə çıxarmaq imkanlarını isə oxucunun ixtiyarına verir.

Bəs, yazıçının təsvir etdiyi bu valideynləri karikatura vəziyyətinə salan nədir? Yaziçi bu sualın cavabını «Niyə mən dərsdən qaçdım» felyetonunda aydın şəkildə cavablandırma bilmışdır: «Dünyada çox adam dərsdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərsdən qaçmamış ola. Əvvəlinci nüsxəmizdə

---

¹ Geniş məlumat üçün bax: N.Axundov. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri tarixi.-Bakı, 1959; Q.Məmmədli. «Molla Nəsrəddin» (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi).- Bakı, 1966.

demişdik ki, dərsdən qaçan alim olar və haman sözü indii də təkrar edirik: müsəlmanların cümləsinin alim olmağının əvvəlinci və axırıncı səbəbi dərsdən qaçmalarıdır».¹

«Usta Zeynal» hekayəsində yazılı süst, ətalətli insanların xarakterik xüsusiyyətlərini təsvir etməklə yeni nəslİ bu donuqluqdan uzaq olmağa çağırır. Usta Zeynal təmiz üzəkli bir insan olsa da, o, «allah kərimdir» fəlsəfəsinin gözübağlı, qolubağlı əsirinə çevrilmişdir. Nəticədə, bu fəlsəfəyə olan inamı onu çətin vəziyyətdə qoyur, otağın bir küncünün təmirini söz verdiyi vaxta qurtara bilmir. «Qismətdən artıq yemək olmaz» ibtidai fəlsəfə Usta Zeynalın bütün mənəvi hissinə hakim kəsilmişdir. Bir işi görərkən ətalətli fəaliyyətinə səbəb də onun elə bu keyfiyyətlərə malik olmasından irəli gəlir. Dini mövhumatın təsirindən canını qurtara bilməyən Usta Zeynal həm də qəribə, sadəlövh düşüncə sahibidir: insan çalışmaqla heç nə əldə edə bilməz, çünki hər kəsin qisməti əvvəlcədən Allah tərəfindən müəyyən edildiyi üçün insanın bundan artıq istəyi və cəhd etməyi əbəsdir.

C.Məmmədquluzadənin nəsrində kiçik yaşılı uşaqların faciəsilə yanaşı, «saqqallı uşaqlar»ın faciəsinə də rast gəlirik. Özlərinə məxsus dünyagörüşünə malik olan, sivil həyatdan təcrid olunmuş bu adamlar olduqca sadəlövh, ibtidai təfəkkür sahibidirlər, həyata baxışları ilə adı uşaqlardan qətiyyən fərqlənmirlər. Müəllif də eyni adlı nəsr əsərində əbəs yerə bu cür tipləri «saqqallı uşaq» adlandırır. Bu hekayədə yazılı özünün pedaqoji fikirlərini kiçik epizod şəklində olsa da verə bilmışdır. Öz uşaqlarını tərbiyə edən valideynlərin zor işlətmək, inandırmaq və nəsihət vermək prinsipləri xatırlınır və belə bir nəticəyə gəlinir ki, uşaqlara zor gücünə öydündən nəsihət vermək təlim-tərbiyə işində çox az əhəmiyyəti olan üsuldur. Çünki uşaq həyatda öz doğma ata-anasının şəxsi nümunəsini görməli, tutduğu əməlin pis və ya yaxşı olduğunu özü müstəqil şəkildə dərk etməlidir.

¹ Bax: C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild. – Bakı, 1967, s. 32.

«Saqqallı uşaq» hekayəsinin qəhrəmanı Kəblə Əzim savadsız olduğu üçün öz alver haqq-hesabını divara çəkdiyi, özündən başqa heç kəsin anlamadığı çəkdiyi cizgilərlə aparır. Ev sahibi isə divarların uşaqlar tərəfindən yazıldığını güman edərək həyəcan keçirir. Hekayənin finalında isə məlum olur ki, divarları yazan, öz haqq-hesabını bu üsulla aparan savadsız Kəblə Əzim imiş. Ev sahibi bunu biləndə heç də təəccüblənmir, çünkü o da bilir ki, Kəblə Əzim müştərilərinə satdığı süd, yağı və yumurtaların pulunu hesablayanda bu üsuldan is-tifadə edir. Yaziçi bununla tərbiyə məsələləri ilə bağlı söhbətini savadsızlığın, geriliyin tənqidinə yönəldir.

«İki alma» hekayəsində yazıçı dövrün tərbiyə üsulunu pisləyir, bəzi filosofların çıxardığı «başqalarına əl tutmaq olmaz», «dilənciyə pay vermək yaramaz» kimi köhnəlmış fəlsəfi müddəaları kəskin surətdə tənqid edir. Ata öz oğlu üçün aldığı iki almadan birini ehtiyac üzündən dilənən uşağa vermək istəməsə də, sonradan tutduğu eməldən peşman olur. Məlum olur ki, ata bu sadə məsələ üzərində düşünüb-dاشınana və qəti qərar çıxarana qədər, artıq oğlu almaları öz yaşıdı ilə böülübüdü.

C.Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrində ağıllagelməz əhvalatları tənqid realizmin gücү ilə oxucuya inandırıbılır. Məsələn, «Oğru inək» hekayəsində bütün gecəni oğurluqda keçirən, gündüzlər isə uzanıb kövşək vuran bir inəyin hərəkətlərindən söhbət açır. Bu inək peşəkar oğrular kimi hiyləgər və olduqca ehtiyatlıdır. Oğurluğu gecələr pambıq tarlasında qarnını doyurmaqdən ibarət olsa da, onu oğurluq üstündə tutmaq mümkün deyildir. Nəhayət, yazıçı inəyin bu cür keyfiyyətlərə malik olmasının səbəbini açır. Demə, inəyin əvvəlki sahibi məşhur oğru olubmuş və oğurluğa gedəndə onu da özü ilə aparılmış. Göründüyü kimi, hekayə: «Atı atın yanında bağlayan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar» atalar sözünün məzmununu eks etdirir və uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» (1894) povesti uşaq mütaliəsinə geniş daxil olmuş əsərlərdəndir. Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Məmmədhəsən əmi ailəsinin boğazından kəsib qəpik-qəpik yiğdiği pula bir eşşək alır və məqsədi də budur ki, Kərbəla ziyarətinə getsin. Lakin kəndin kattası Xudayar bəy həmin eşşəyi minib şəhərə gedir, orada onu satıb iki kəllə qənd alır, bu qəndləri qaziya rüşvət verərək, zorla bədbəxt Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirir.

Məmmədhəsən əmi ədalətsiz dövrün, xəstə cəmiyyətin düşünmək qabiliyyətindən məhrum etdiyi Novruzəlilərdən, Usta Zeynallardan, Sadıq kişilərdən o qədər də fərqlənmir. Dövrün ətalətli feodalizm mühiti onu həm də lal etmişdir. O qədər mütidir ki, bir kəsin qarşısında öz sözünü demək iqtirında belə deyildir. Halal malını – eşşəyini qaytarmaq üçün qorxa-qorxa divanxanaya şikayətə gələn Məmmədhəsən əmi adicə fikrini hökumət məmuruna çatdırmağı bacarmır, çünki yaşıdagı ədalətsiz mühit onu düşünməkdən də məhrum etmişdir. Həm də, insafsız Xudayar bəyin zoğal dəyənəyinin gücünü yaxşı bilir. Bir neçə il ötəndən sonra, təsadüfən küçədən keçən eşşəklərin içindən öz eşşəyini tanıyan Məmmədhəsən əmi Xudayar bəyin dəyənəyinin gücü ilə eşşəyini geri alsa da, eşşəyinin bura necə gəlib düşdüyüünən fərqi nə də varmir. Çünki yaşıdagı mühit, qanun-qaydalardan təcrid olunmuş həyat tərzi onun düşünmək qabiliyyətini tamamilə əlindən almışdır.

«Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində uşaq surətlərinə də rast gəlirik. Bunlardan biri Məmmədhəsən əminin səkkiz yaşlı oğlu Əhməddir. Əhmədlə əsərin əvvəlinde – Xudayar bəyin gəlib eşşəyi apardığı səhnədən tanış oluruq. O, eşşəyin quyrugündən yapışaraq: «Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah qoymayacağam», - deyə göz yaşına güc verəndə, Xudayar bəy də uşaqa öz zoğal dəyənəyinin gücünü göstərir: «Köpək oğlu, köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordu? Görmürsən məni burada? Vallahi gönünü soyaram».

Balaca Əhməd Xudayar bəyin qarşısında atasının acizliyini gördüyü üçün gücü yalnız tökdüyü acı göz yaşlarına çatır. Güman edir ki, Xudayar bəy onun göz yaşlarını görüb sevimli eşşəyini əlindən almaz. Lakin uşaq düşündüyünün əksini görür və o, insafsız Xudayar bəyin dəyənəyinə tuş gəlir.

Povestdə təsvir olunan uşaqlar dövrün günahsız qurbanlarıdır. Zeynəbin qızları Fizzə və Ziba Xudayar bəyin qara kölgəsi altında vahimə içinde böyükürlər. Oğlu Vəliqulu isə artıq Xudayar bəyin riyakar əməlinin acısını dadmışdır. Hətta Xudayar bəyin öz doğma oğlanları – Heydərqulu və Muradqulu da bu müdhiş kabusun əsarəti altında inləyirlər. Onlar belə bir əzazil atanın evində doğulduqları üçün qul həyatı keçirirlər. Uşaqlara kölə münasibəti bəsləyən Xudayar bəy onların göz yaşlarına məhəl qoymur, vəhişi ehtiraslarını həyata keçirmək üçün onlardan necə gəldi istifadə etməyə çalışır. Yaziçi onların kölə vəziyyətdən çıxış edərək oğlan surətlərinin adlarını təsadüfən «qul» sonluğu ilə bitirmir: Vəliqulu, Heydərqulu, Muradqulu.

C.Məmmədquluzadənin uşaq əsərlərini təhlil etdikcə onun gerçək həyata realist yazıçı təfəkkür ayıqlığı ilə baxdığını, öz dövrünün eyib və nöqsanlarını tənqid etməklə bəşər övladını məstedici yuxudan ayıltmağa çalışdığını, müasir zamanla ayaqlaşmayan köhnəliyə qarşı çıxmağı bacaran cəsarətli sənətkar olduğunu görürük.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizm və demokratik ideyalar uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, inqilabi-demokratik şeirin klassik nümunələrini yaratmış, «Molla Nəsrəddin» jurnalının kəşf etdiyi satira məktəbinin banisi M.Ə.Sabir (1862-1911) yaradıcılığının ilk mərhələsində, əsasən onu düşündürən elm və maarifin inkişafına həsr etdiyi şeirləri ilə çıxış etmişdir. Tiflisdə çıxan «Şərqi-Rus» qəzetində ilk şeirinin dərcindən sonra şairin intibah dövrü keçirdiyinin şahidi oluruq. O cümlədən, «Həyat» qəzetindəki çıxışları və «Molla Nəsrəddin» jurnalında beş illik ədəbi

fəaliyyəti dövründə (1906-1911) Sabir təkcə Azərbaycanda deyil, o cümlədən, Yaxın və Orta Şərqdə görkəmli sənətkar kimi tanınmışdır.

Sabir müxtəlif mövzulu poeziyasında pedaqoji fikirlərini müasir dövrün tələbləri ilə six əlaqəli şəkildə verməyə çalışmış, «ol gün ki, sənə xalıq edər lütf bir övlad» (1906) şeirində cahil insanların tərbiyə üsulunu lağla qoymuşdur. Şair sarkazmla deyir: uşağın anadan olan kimi onu cindara göstər ki, qoy onu pis nəzərlərdən qorumaq üçün bir əlac etsin. İşdir birdən xəstələnsə, yenə də cindara göstər, həkimi vecinə də alma. Birdən uşaq ağlasa, onun dərdini sormaq lazımdır, təkcə anasını söymək kifayətdir. Uşağı məktəbə göndərmək isə tamamilə ağılsızlıqdır. Ona bir-iki pis əməl və vərdiş öyrətsən bəsidi, qalanını da özü öyrənəcək.

Sabir sarkazmla yoğrulmuş ironik fikrini: «Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan!» (1906) şeirində bir qədər də inkişaf etdirir. Şair bu satirasını təkcə maarifçiliyə yaman gözlə baxanların tənqidinə həsr etmir, həmcinin, üstü- örtülü eyhamlarla adamları təhsildən uzaqlaşdırılanları, beləliklə, xalqın ətalətdən xilas olub, mübarizə yoluna gəlməyindən vahiməyə düşənləri ifşa edir.

Yaratdığı mənfi tipi öz dilində danışdıraraq ifşa etmək, mənəvi-əxlaqi çürükliyünü açmaq, acı kinaya ilə həyat həqiqətlərini real əks etdirmək, mənfi tiplərin zahiri portreti ilə daxili aləminin vəhdətini canlandırmaq Sabir satirasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Mənfi tiplərin ifşasına həsr etdiyi «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma» (1906) satirasında qəflət yuxusunda cansız ölü kimi uyuyan nadan adamlara kinaya ilə layla çalır:

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!

Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!

Yat, qal dala, laylay!

Sanki ölüm yuxusuna qərq olmuş, özlərinə düşüncəsizlik təcridxanası yaratmış nadan insanları satirasının

qamçısına tuş götirən şair, onlara özünün şaqraq, kinayəli gülüşü ilə islahedici fikirlərini təlqin edir.

Sabir «Təhsili-ülüm» (1906) şeirini M.Füzulinin məşhur «Can vermə qəmu-eşqə ki, eşq afəti-candır» qəzəlinin motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Vaxtilə Füzuli məhəbbəti «afəti-can» (canın bələsi) adlandırrırdısa, Sabir öz personajının dili ilə, «elm oxuma, çünkü o, «afəti-candır» dedirərək öz sözləri ilə onu ifşa hədəfinə çevirir. Şair bununla, bir tərəfdən elm oxumayanları və onun mahiyyətini başa düşməyənləri ayıltmaq istəyirsə, digər tərəfdən, klassik ədəbiyyatımızın əbədi mövzusu olan məhəbbətdən söz açır, sanki müasirlərinə, güldən, bulbuldən, eşqdən yazan şairlərə üzünü tutub demək istəyir ki, bu əsr təkcə sevgi, məhəbbət əsri deyil, müasir dövrdə gənc nəslin maariflənməsi, savad, bilik alması aşiq olmasından daha çox vacibdir.

«Ata nəsihəti» (1906) şeiri də haqqında danışdığınıız mövzuların davamı və inkişafıdır:

*Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə say eyləyi bən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!*

Məktəb mövzusu şairin satirik şeir yaradıcılığında geniş yer tutmuş problemlərdən biridir. Sabir maarifçiliklə bağlı satirik şeirlərini bir tərəfdən məktəbin, təlim-tərbiyənin əhəmiyyətini dərk etməyən nadan gənclərə istiqamətləndirir, digər tərəfdən, məktəblə six bağlı olan ümumi pedaqoji məsələlərdən söhbət açır. Bu məsələlər bütövlükdə, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tutduğu və apardığı radikal mübarizə mövqeyilə həmahəng səslənir. C.Məmmədquluzadənin və ya digər Molla Nəsrəddinçilərin apardığı mübarizəni canlı bir orqanizm hesab etsək, onda Sabirin maarifçi-satirik şeirlərini də bu orqanizmin ən mühüm hissələrindən biri kimi dəyərləndirə bilərik.

Sabirin məktəblə, uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı satirik şeirlərinin sayca çoxluğuna səbəb, onun pedaqoji

fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmasınaşıdır. Şairin bu şeirlərinin tutarlı olmasının əsas səbəblərindən biri, onun həm «Ümid məktəbi»ndə, həm də Balaxanı məktəbində müəllim işlədiyi vaxtlarda apardığı gerçək müşahidələri olmuşdur. «Bu boyda, bu boyda!», (1908), «Vah...bu imiş dərsi-üsuli-cədid» (1909) və sair şeirləri dediklərimizi təsdiq edir.

M.Ə.Sabirin maarifçiliyə həsr etdiyi ilk uşaq şeiri («Məktəb şərqisi») «Dəbistan» jurnalında dərc olunmuşdur. Jurnalın naşiri və redaktoru Ə.Cəfərzadə yazırıd: «1906-ci ildə Sabir bizim redaksiyaya gəlmişdi. Mətbuat orqanlarının artmasından, uşaqların təlim-tərbiyəsindən xeyli söhbət etdik. Arada gileyləndim ki, bizim böyük sənətkarlarımız nədənsə uşaqlar üçün yazmırlar. Bu söz Sabirə çox ciddi təsir etdi və elə oradaca stolun üstündən bir vərəq götürüb, «Məktəb şərqisi» şeirini yazdı. Biz də həmin şeiri elə o gün mətbəəyə göndərdik və jurnalın 17-ci nömrəsində dərc etdik».

Jurnalda «Ə.Sabir Tahirzadə Şamaxı» imzası ilə çap olunmuş «Məktəb şərqisi» şeiri təbii ki, şairin uşaq əsərlərinin ən yaxşısı ola bilməzdi. Çünkü bu şeir onun uşaq ədəbiyyatı sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi. Lakin bu şeirin əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Sabirin yaradıcılığında yeni bir qol – uşaq ədəbiyyatı qolu yarandı. Bu şeir, həm də Sabirin yeni mövzulara keçməsi üçün bir ciddi səbəb rolunu oynadı.

Kiçik yaşılı uşaqlar üçün yazdığı lakonik şeirlərdə Sabir məktəbi cənnətlə müqayisə edir, «hər kəs elm oxusa bəxtiyar olar, hər yerdə təzə məktəblər açmaq və uşaqları həmin məktəblərdə oxutmaq lazımdır» fikrini irəli sürürdü. İlk dəfə «Milli nəğmələr» məcmuəsində çap olunmuş «Məktəbə təğrib» («Məktəbə çağırış») (1907) şeirində şair yeni tipli məktəbləri alqışlayır. Yatmış uşağını məktəbə göndərmək istəyən ananın övladına dediyi nəvazişli ifadələr, yuxarıda qeyd etdiyimiz mənfi tiplərin «məsləhətlərindən» tamamilə fərqlənir:

*Mənim bağım, baharım!
Fikri ziyanlı oğlum!*

*Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfahı oğlum!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!*

Sabir poeziyasında uşaq təbiətin sırlarını öyrətmək meyli qüvvətli olsa da, şair öz ədəbi ənənələrini unutmur. Kiçik yaşlı oxucuya təkcə ecazkar təbiətin sırlarını açmaqla kifayətlənmir, həmçinin, onun kövrək təfəkkürünü daha da möhkəmləndirmək üçün təsvir etdiyi predmetlər haqqında əlavə məlumatlar verməyə çalışır. Məsələn, «Ağacların bəhsı»(1908) şeiri alma, palid və şam ağacılarının mübahisəsi əsasında qələmə alınmışdır. Bu ağaclar özlərinə tərif deməklə zahiri görünüşlərini təsvir edir, kimin nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirməyə çalışırlar. Palid qamətinin zorba olduğu- nu, hətta qopan tufanların ona gücü çatmadığını söyləyir. Alma ağacı palidin özünü tərifləməsinə qarşı çıxməqla yanaşı, özünə mədhiyyə deməkdən də yan keçə bilmir, başqasının gözəlliyyini inkar etmək yolunu tutaraq, öz gözəlliyyini göz soxmağa çalışır. Şam ağacı da həmin üsulla özünü təqdim edir, lakin palid və alma ağacından fərqli olaraq öz gözəlliyyini deyil, insanlara daha çox xeyir verdiyini dilə gətirir.

Sabirin uşaq şeirlərində əməkçi insanlara münasibəti daha qabarıq nəzərə carpir. Çünkü özü xalq arasından çıxdığı üçün, poetik misralarda onların dolğun təsvirini yarada bilmışdır. Bununla şair uşaqları zəhmətə alışdırır, sadə əmək adamlarının real mənəvi portretini rəsm etməklə, kiçik yaşlı oxuculara ağır zəhmətə qatlaşan cütçünün çəkdiyi əzab-əziyyətin nə vaxtsa onun rifahi ilə nəticələnəcəyini izah edir.«Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən» müdrik atalar sözündəki prinsipi əsas götürən şair, «Məktəb şagirdlərinə töhfə» (1910) şeirində üzünü uşaqlara tutur, «Cütçü» (1909) şeirindəki fikrini davam etdirərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, kim tənbəllik etsə, zəhmətə alışmasa, onun günü cəhalətdə və səfalətdə keçər. Yaxud, «Məktəb uşaqlarına töhfə» (1910) şeirində ata-ananın

minnətsiz zəhmətini nəzmə çəkən Sabir, uşaqlara onları layiqincə əvəz etməyə çağırır.

Şair «Yaz günləri» (1907) uşaq şeirində folklor motivlərindən məharətlə istifadə edə bilməşdir. «Gün, çıx, gün, çıx, kəhər atı min çıx» motivi əsasında qələmə aldığı bu şeirdə qədim insan yaz fəslini harayladığı kimi, uşaq da təbiətə müraciət edərək baharın gəlişini səbsizliklə gözlədiyini dilə gətirir. Onun da qədim əkinçi insanlar kimi arzusu budur ki, yaz fəslə tez gəlsin, hərarətli Günəş dağlıarda və bağlarda qarları ərisin, ağaclar yaşıł yarpaqlara, ağ çiçəklərə bürünsün, zəhmətkeş insanların süfrəsinə bərəkətli ruzi gəlsin, çox bolluq olsun.

«Uşaq və buz» (1907) şeiri həcməcə kiçik olmasına baxmayaraq, bədii siqləti və sənətkarlıq cəhətdən dəyərli sənət əsəri təsiri bağışlayır. Şairin məharəti ondadır ki, az sözlə bir hadisəni bütün incəliklərinə kimi təsvir etmiş, burada sadə və aydın obrazlılıq, ən başlıcası isə, uşaq ədəbiyyatı üçün zəruri olan illüstrativlik yarada bilməşdir. Şeirdə iki qüvvənin: ayaqları hələ o qədər bərkiməmiş məktəbli uşağıν və yazın gəlişinə qədər ömrü qalmış buzun bir anlıq mübarizəsinin təsvirini görürük. Lakin uşaq öz ağılı və möhkəm iradəsi he-sabına bir obraz səviyyəsinə yüksəlmışdır. O, sürüşüb yığılsa da, ağlamır, başa düşür ki, bu hilətəq buz yazın gəlişinə davam gətirə bilməyəcək, əriyib suya dönəcək, çayların suyunu qarışacaq.

Uşaqları müsbət nümunələr vasitəsilə tərbiyə etmək Sabir yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Hətta onun uşaq şeirlərində belə daxili məzmun görünməkdədir. Məsələn, «Qarınca» şeirində (1910) özündən böyük yük götürən qarişqa təsvir olunur. İnsanlar xirdəcə bir canlı varlığın özündən ağır yük götürdüyüñə heyrətlənir və onun ən güclü varlıq olduğunu söyləyirlər. Qarişqa isə insanlara cavabında deyir ki, mən bu yükü öz gücümə deyil, namusla zəhməti sevməyimlə, mənəvi qüvvəm hesabına aparıram.

Şair adı qarışqa əhvalatından birbaşa insan həyatına nüfuz edir, oğluna müraciətlə deyir ki, sən bu qarışqadan ibrət götür, ən ağır işlərdə belə qeyrət ilə çalış, namuslu bir kişi kimi vətəninə, millətinə xidmət et.

*İş apar, baş gedərsə qoy getsin...
Ad qalır, bəs deyilmə, millət ilə?!*

Buradan belə bir fəlsəfi nəticə çıxır ki, insan öz şərəfini fərdi yaşayış tərzindən üstün tutmalıdır. Belə bir fəlsəfi sonluq şairin «Qoca bağban» (1910) uşaq şeirində də özünü göstərir.

Sabir bəzən qəhrəmanlarını tarixi şəxsiyyətlərlə qarşılaşdırır. Məsələn, «İsgəndər və fəqir» (1910) epik şeirində Makedoniyalı İsgəndərin şəxsi keyfiyyətlərini, sadə insanlara olan münasibətini açmaq üçün onları üz-üzə qoyur, fəqir bir insanın hazırlıqlığını öne çekir, bununla onun mənəvi cəhətdən bütün dünyani fəth edən İsgəndərdən daha yüksəkdə dayandığını göstərir. Şair bununla demək istəyir ki, insanlıq bir şəxsin varlı və ya yoxsul olması ilə ölçülülmür. Bunun üçün gərək insanın özünün daxili aləmi, mənəviyyatı pak və zəngin olsun.

M.Ə.Sabir xalq folklor nümunələrindən bəhrələnərək orijinal əsərlər yaratmış, bu əsərlər uşaqların tərbiyəsində daha böyük əhəmiyyət daşımışdır. «Molla Nəsrəddinin yorğanı» (1910), «Azarlı kəndli» (1910), «Molla Nəsrəddin və oğru» (1911), «Yalançı çoban» (1911) və sair əsərlər uşaqların həzm edə biləcəyi poetik bir şəkələ salınmışdır. Yaxud, «Örümçək və ipək qurd» (1911) təmsilində şair zəhmətin in-san üçün daha zəruri əhəmiyyət daşıdığını, çəkilən və kiməsə xeyri dəyən hər hansı bir zəhmətin daha əhəmiyyətli olduğu fikrini ipək qurdunun hörümçəyə verdiyi cavabla uşaqlara təbliğ edir:

*Dedi: «Bərfərz olsa hər yerdə
Toxuyursan böyük, kiçik pardə.
De görək, onların nədir səməri?
Bəlkə də hər kəsə çatır zərəri!..*

*Leyk məndə yox isə də sürət,
Yapdığım işdə var ağır qiymət.
Aləmə faidə verir karım,
Hər kəs istər ola xəridarım!*

Bununla yanaşı, «Camuşçu və sel» (1910), «Artıq alıb əskik satan tacır» (1911) şeirlərində zəhmətsiz pul qazanmaq istəyən tipləri ifşa etməklə, yeni nəslə tərbiyə hissələri aşılıyır və onları bu naqis əməllərdən uzaq olmağa çağırır.

«Uşaq və pul» (1910) epik şeirində şair özgəyə məxsus olan pulu mənimseməyi haram sayır, insanın namus və ləyaqətinin qiyməti, təpiyan pulun dəyərindən daha artıq olduğunu ananın dili ilə şərh edir:

*...Gərçi pul çox fərəh fəzadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul!*

Sabir dövrünün ictimai bəlalarını, yalan, rəzalət, haqsızlıq üzərində qurulan cəmiyyətin ağrularını və bu cəmiyyət üçün xarakterik olan naqis cəhətləri tənqidin realizmin təsvir yolu ilə, müxtəlif bədii üsullarla, müxtəlif örtülü şəkillərlə ifşa edirdi. Oxucuların fikir və diqqətini cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliyə istiqamətləndirmək ideyası ilə çıxış edən görkəmli şair, sələflərinin yolunu davam etdirərək, müraciət etdiyi janrları xalq işinə xidmət edən mübarizə silahına çevirmişdir.

XX əsr Azərbaycan uşaq şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə yönəlməsində böyük xidmətlər göstərmiş Abbas Səhhət (1874-1918) romantizm cərəyanına mənsub olsa da, sonrakı illərdə realist yaradıcılığa daha çox meyl göstərmişdir. «Tərcüməyi-halim və ya hololo» adlı (1912) şeirində: «Məsləkim – tərcüməyi-halimdır» deyən A.Səhhətin həyat və yaradıcılıq yoluna diqqət yetirdikdə, maarifçilik və ədəbi fəaliyyətində əlçatmaz zirvəni fəth etmiş görkəmli ədəbiyyat fədaisi obrazı ilə qarşılaşırıq. Onun milli uşaq ədəbiyyatının inkişafı sahəsində çəkdiyi təmənnasız zəhmətin bəhrəsi həm şairin öz dövründə, həm də müasir dövrümüzdə yeni nəslin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin formallaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmçinin, orijinal bədii üslubu, bənzərsiz poetik yaradıcılığı,

bədii təfəkkürün ən spesifik, xarakterik keyfiyyəti olan obrazlılığın poetik misralarda orijinal şəkildə əks etdirməsi nəzəri-tənqidi görüşləri ilə yeni ədəbi mühit yaratması şairin məharətindən xəbər verirdi.

A.Səhhət ədəbi fəaliyyətə əsasən, XIX əsrin 90-cı illərində başlamışdır. Onun ilk qələm təcrübəsi («Xacə Hafız» və «Şeyx Sədi» (1898) mənzumələri) bu illərə təsadüf etsə də, şair qəzəl və qəsidi janrında yazdıqlarından razi qalmamışdır. Onun rus-yapon mühabibəsinə həsr etdiyi ilk mətbu şeiri «Şərqi-Rus» qəzetində dərc olunsa da (1904), ideya və bədii cəhətdən ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməmişdi. Lakin 1905-ci ildə «Həyat» qəzetində dərc etdirdiyi «Təzə şeir necə ol- malıdır?» («Ədəbi-elmi felyeton») məqaləsində görünür ki, bu illərdə şairin poeziyaya olan baxışları tamamilə dəyişmiş, təzə şeirin konturları yeni inkişaf istiqamətində çizilmişdir. A.Səhhət məqaləsində qeyd edirdi: «Yazı yazdığınıımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərək, tainki kəlamin oxuyanların qəlbində təsiri ola və başqasının hissi-yati-qəlbisini oyandırı. Bəs bu surətdə hissiyyatı bilmək lazımdır». ¹ Şair yürüdüyü nəzəri fikrini əyani şəkildə gös- tərmək üçün məqaləsini özünün yeni ruhda yazdığı «Bahar axşamı» şeiri ilə bitirmiştir:

*Yaz mövsimi endikə səmadən yerə axşam,
Gün nuru verir dağlara min rəngi-dilarəm.
Ahəstəliyinən üfüqə eyləyir ahəng,
Şəffaf səmadə görünür şövqi-fəzarəng...*

1905-ci ildə Rusiyada baş vermiş xalq qiymətindən sonra Tiflisdə «Molla Nəsrəddin» (1906) və Bakıda «Füyuzat» jurnallarının nəşri (1906-1907) şairin yaradıcılıq yönümünün müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. «Füyuzat» jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin romantizm meyllərini qəbul edən A.Səhhət onun digər ideyaları ilə (Türkiyə və onun ədəbiyyatı ilə sıx əlaqə yaratmaq və s.) müəyyən dərəcədə razılaşsa da, osmanlılaşmaq siyasetini qəbul

¹ A.Səhhət. Seçilmiş əsərləri.- Bakı, 1950, s.347-348.

etmədiyinə görə tədricən bu yabançı meyldən uzaqlaşmış, yaradıcılığını qəlbən sevdiyi vətəninin, xalqının taleyi ilə sıx surətdə bağlamışdır. Xalqına, vətəninə layiqli xidmət göstərmək üçün ictimai həyatı maarif və mədəniyyətin gücү ilə zənginləşdirməyi dərindən dərk edən A.Səhhət, vətəndaşlıq duyğusu və məslək eşqi ilə bu sahənin inkişafına çalışmış, bu xeyirxah arzularının nə vaxtsa bir gün həqiqətə çevriləcəyinə sonsuz inam bəsləmişdir.

A.Səhhətin şeir yaradıcılığında yeni bir dünyanın yaranışı onun romantik xəyalının məhsulu idi. Bu xəyalın məzmunu və ideyası şairin romantizminin məfkurə səmtini müəyyən edirdi. Lakin bu, mistikadan uzaq, real həyatla temasda olan, insanların yaşamaq ehtirasını gücləndirən, ictimai bərabərsizliyə qarşı mübariz olmağa çağırıran fəal romantizm idi. Romantik qəhrəmanların ictimai fəallığı real həyatda baş verəcək hadisələrin dinamikliyinə təkan verirdi və bu aləmi dərk etmək meylləri daha qabarıl nəzərə çarpırdı. «Şair, şeir pərisi və şəhərli» (1916) adlı süjetli şeirində sənətkar özünün yaradıcılıq məramnaməsini müəyyən edir, romantik şeirin real həyatla olan əlaqəsini aydınlaşdırmağa çalışır. Poetik ilhamına güc verən şair, bir daha şeir pərisinin iradəsinə tabe olmayıcağıını bildirir, daha böyük məqsədlər, mütərəqqi ideallar uğrunda qələmə sarılacağını qəti bəyan edir və Şəhərli obrazının dili ilə özünün cəsarətli fikirlərini bürüzə verir:

*Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!..-*

deyərək üsyankarcasına səsini qaldırır.

Torpağına, millətinə qəlbən vurğun olan A.Səhhət vətənin təbii, ecazkar gözəlliklərini bir sənətkar kimi tərənnüm etmişdir və bu mövzu şairin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. O, bütün yaradıcılıq fəaliyyətini doğma vətəninin tərəqqisinə sərf etmiş, Azərbaycanın müxtəlif fəsillərdə mövcud olan gözəlliklərini real lövhələrdə əks etdirmişdir. «Yaz», «Yay», «Payız çağında», «Qiş» (1908), «Yay gecəsi», «Yay səhəri», «Əkinçi nəgməsi», «İlk bahar», «Köç» (1912)

və sair şeirlərində təsvir etdiyi təbiət mənzərələri sanki mahir bir rəssam palitrasından rəng almışdır.

Vətən obrazının bitkin nümunəsini yaradan («Vətən» şeiri, 1909)¹ A.Səhhət öz romantik baxışlarından, poetik misralarından bir himn yaradır, vətənə olan hərərətli sevgi duyğularını dərin emosional və vətəndaşlıq hissi ilə oxucularla bölüşür:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...*

A.Səhhət bu illərdə öz yaradıcılıq istiqamətini dövrün mövcud ədəbi cərəyanlarına heç cür uyğunlaşdırıa bilmirdi. Nə tənqidilə realizmlə nəfəs alan «Molla Nəsrəddin»ın yolu ilə gedə bilirdi, nə də füyuzatçılara qoşulurdu. Yaradıcılığında realizm meylləri qismən nəzərə çarpsa da, həyat hadisələrinə münasibətdə romantik görünürdü. Lakin XX əsrin təzadlı və mürəkkəb məsələlərinin həlli yollarını əldə etmək, artıq təsir dövrünü keçirmiş romantikanın gücünü ilə müvəffəq olmaq və zamanla ayaqlaşmayan ictimai-siyasi baxışlarla gerçek həyat reallığının təsvirini müəyyənləşdirmək mümkün deyildi.

Sonrakı illərdə isə tədricən A.Səhhətin yaradıcılığında realizmə doğru meyl görünməyə başladı. «Müsəlman ürəfaları» (1910), «Alimnümlər» (1910), «Əhmədin qeyrəti» (1912), «Özlərini sevənlərə» (1912), «Əkinçi nəgməsi» (1912) və sair realist əsərlərini qələmə almasına səbəb isə şairin dövrün mövcud cəmiyyət hadisələrini daha dərindən və düzgün dərk etməsi idi. Həmçinin, Qərb ədəbiyyatına, eləcə də mütərəqqi realist rus ədəbiyyatına olan meyli, «Molla Nəsrəddin»ə və Sabir realizminə verdiyi qiymət onun bu yönə istiqamət- lənməsinə səbəb oldu.

A.Səhhətin ədəbi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini isə uşaqlar üçün qələmə aldığı müxtəlif janrlı əsərlər təşkil edir. Çünkü bu illərdə ciddi fəaliyyət göstərən maarifçi-yazıcılar yenicə dirçələn milli uşaq ədəbiyyatı problemlərinin həllinə çalışır, bu sahənin geniş inkişafı üçün yorulmadan yaradıcılıq

¹ Şairin 1914- cü ildə yazdığı eyni adlı ikinci şeiri də vardır.

ishi aparırdılar. Onlar – C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, A.Şaiq və başqaları xalqın sağlam gələcəyini yeni nəslin mədəni səviyyəsinin yüksəlisiində gördükleri üçün bədii yaradıcılığı bu prosesin əvəzsiz mənbəyi hesab edir, müxtəlif janrlarda yazış yaradırdılar.

A.Səhhət xalq folkloru motivlərinin estetik gücünü, uşaq qəlbini ələ almaq qüdrətini dərindən dərk edirdi və başa düşürdü ki, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında kiçik yaşılı oxuculara məlumat vermək olduqca zəruridir. Onlar üçün rəsmi, quru ibarəli, mütərrəd ifadəli şeirlər deyil, duzlu və məzəli poetik əsərlər yaratmaq daha vacibdir. Çünkü uşağı qəşqabaqla deyil, təbəssümlə dindirmək lazımdır.

Şairin kiçik yaşılı uşاقlar üçün yazdığı əsərlərində tərbiyəvi məsələlər əsas yer tutur. Müəllim ruhlu şair hər bir şeirində balaca oxuculara ibtidai şəkildə olsa da məlumat çatdırmağa, onların yaş xüsusiyyətinə uyğun bilik verməyə, real həyat mənzərələri və təbiət hadisələri ilə onların təsəvvürünü genişləndirməyə çalışır. Şeirlərində ifadələr obrazlı, dili sadə və anlaşıqlıdır. Təsvir etdiyi obyektlər bəs it ifadələrlə tərənnüm olunmur, lirizmin al-əlvən boyasına bürünür. Şair bədii sözün cazibədar gözəlliyindən məharətlə istifadə edir, nəticədə, uşاقlar şairin yüksək bədii siqlətə malik olan poetik düzümlü misralarını böyük sevgi hissi ilə qarşılıyır, sevə-sevə oxuyurlar. Məsələn, «Cüçələr» (1907) şeirinin harmonik nizamlı düzümü və ahəngdarlığı, onun bədii təsvir gücü yalnız kiçik yaşılı uşاقların anlam səviyyəsinə uyğundur:

*Cüçələrim birər-birər,
Suyu görüb yavuq gələr.
İçər, gedər eşələnər.
Yeyər, içər cüçələrim,
Doyub qaçar cüçələrim...*

A.Səhhət uşaqların tərbiyəsinə nüfuz etmək üçün ciddi səy göstərir, bu mühüm pedaqoji borcu yerinə yetirərkən rəsmi, quru, sxolastik nəsihətçilik yolunu tutmur. Ciddi mətləbləri uşaqların nəzərinə çatdırmaq üçün onların mənəvi

aləminə bədii yolla təsir göstərir, maraq dairələrinə uyğun mövzulara müraciət edir. «Dəbistan» və «Məktəb» jurnallarında, «Türk əlifbası», «İkinci il», «Yeni məktəb» və «Gülzar» dərsliklərində dərc olunmuş çoxlu sayda şeirləri diqqəti cəlb edir. Kiçik yaşı uşaqlar üçün qələmə aldığı «Yaz» (1907), «Quşlar» (1908), «Oğru və anası» (1909), «İki dana» (1912), «İlk bahar» (1912), «Ana və bala» (1912) və sair şeirlərinin yazılımasından uzun illər ötsə də öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmiş, müxtəlif dövrlərdə yeni nəslin bədii zövqünün inkişafında və mənəvi-əxlaqi cəhətdən fomalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. On beş il pedaqoji fəaliyyət göstərmiş A.Səhhət üçün uşaq yaradıcılığında böyük imkanlar açılmışdır. Uşaqlarla yaxın təmasda olan və onlara dərin bilik verməyə çalışan görkəmli şair, yeni nəslin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək məqsədilə «Firdövsül-ətfal, yaxud çocuqlar bağçası» (1907), «Küçə uşağı» (1909), «Məktəb şagirdi» (1912), «Bir məktəbdə imtahan» (1913) və sair şeirlərini yazmışdır. Maarifə, elmə olan çağırışlar əsərlərinin əsas məzmununu təşkil edir.

A.Səhhət uşaq şeirlərini süjetli yazmağa xüsusi əhəmiyyət verirdi və buna mənəvi tələbat kimi baxırdı. Bu baxımdan, qələmə aldığı təmsillər xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bu janrin bütün təsir imkanlarından məharətlə istifadə edən şair dövrün eyiblərini, mövcud cəmiyyətdəki nöqsanları və bu mühitdə özünü tutduğu əməlləri ilə məlum edən mənfi xislətli tipik ünsürləri uşaqlara təsvir etməklə, onlarda tərbiyə hissələri aşılmışdır. «İt və kölgəsi» (1907), «Qarı və qulluqçuları» (1907), «Sərçə və qırğı» (1909), «Qarişqa və milçək» (1909), «Tülkü və qurd» (1909), «Tülkü və meymun» (1909), «Gün və külək» (1909), «Ulaq və aslan» (1909), «İki dana» (1912) və sair epik şeirlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti, yaş xüsusiyyətdən asılı olmayaraq, uşaqlar üçün tərbiyə mənbəyi sayıla bilər.

A.Səhhətin dramaturji fəaliyyəti çox geniş olmasa da, bu janra müraciət etmiş, fəhlələrin ağır keçən əmək fəaliyyətindən,

həyat şəraitindən bəhs edən, iqtibas etdiyi «Neft fontanı» (1912), rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin (1823-1886) eyni adlı komedyasına bənzətdiyi «Yoxsulluq eyib deyil» (1912), «Tağı və Nağı» kimi kiçik həcmli dramlarla yanaşı, «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» (1912) uşaqqını qələmə almışdır.

«Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» ilk milli uşaqqını sayılır. A.Səhhət XX əsr demokratik yönümlü ədəbiyyatımızın müraciəti etdiyi məktəb mövzusuna bir daha qayılmışdır. Bu pyesdə cəhalət, nadanlıq girdabında çürüməkdə olan Dadaş kişi, onun oğlu, istedadlı şagird Əsəd, onunla bir yerdə oxuyan və bacarığı ilə seçilən Saday, fərasətsiz və tərbiyəsizliyi ilə ad çıxarmış İsmayıllı, maarifçiliyin inkişafı yolunda bilik və bacarığını əsirgəməyən müəllim Faiq əfəndi kimi surətləri yaratmaqla dövrün təlim mühitini təsvir etməyə çalışmışdır. Şair bu kiçik həcmli bir pərdəli pyesində uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən səhnələr yaratmış, uşaqların cəmiyyətdə ləyaqətlə həyat sürməsi və bir şəxsiyyət kimi formallaşmasında maariflənmənin xüsusi əhəmiyyətini qabarıq şəkildə canlandıra bilmüşdür.

Pyesdə maraqlı surətlərdən biri Dadaşdır. O, köhnəlik və cəhalət dünyasının bir sıra tipik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən sürətdir. Əski feodal aləminin yaratdığı mühitdən ayrılmağı ağlına belə gətirməyən Dadaş kişi özünü cəhalət məngənəsindən xilas etmək iqtidarındadır. Bir növ M.Ə.Sabirin «Oxutmuram, əl çəkin!» satirasındaki tipi xatırladan Dadaş kişinin müəllim Faiq əfəndiyə olan müraciətində də bu xüsusiyyət özünü aydın bürüzə verir: «Molla- can, sən olasan allah, bu xətanı mənim başımdan rədd et! Bilirəm, sizdən bir uşaq istəyiblər, bir yetimdan-zaddan tapınız, göndəriniz. Daha mənim oğulcuğazımı əlimdən almayıñız. Mollacan, ver əl-ayağınızı öpüm. Allah xatırınə məni bu oddan-alovdan qurtar, uşaqcığazı da dərəyə-təpəyə salma. Sən allah, mənə yazığın gəlsin!».

Cəhalət dünyasının acınacaqlı mühitində ömür sürən Dadaş kişi mənəvi cəhətdən elə miskin kökə düşmüsdür ki, o, oğlunun savad alması üçün Qori Müəllimlər seminariyasına göndərilməsinin əhəmiyyətini dərk edə bilmir, buna görə hətta Faiq əfəndini başa düşmək gücündə belə deyildir. Dadaş kişinin qaranlıq dünyasını işıqlandırmaq üçün Faiq əfəndinin etdiyi cəhdlər də kifayət etmir.

1895-ci ildə görkəmli rus yazıçısı M.Qorki (1868–1936) müəllimlərin ağır güzəranından, əski dünya ilə toqquşmalarından bəhs edərək yazırıdı: «Bizim günlərdə müəllimlərin vəziyyətindən hamı xəbərdardır. Bu təvazökar zəhmətkeşlər mədəni aləmdən və onun mənafelərindən uzaqda, yarımvəhi bir kütlə ilə əhatə olunmuş halda, cəhalət zülməti içərisində kitabsız qalaraq və zehni düşüncələrin inkişafını izləmək imkanına malik olmadan, az maaş alıb doyunca yeyib-içmədən, «kənd qüvvələrinin» təqibinə və istehzalarına məruz qalaraq maarifin gözəl zəmisində... inadla bilik toxumları səpirlər. Onlar işləyir, uzun illər boyu ürəklərinin qanını, əsəblərinin şirəsini sərf edir, zəhmət çəkib taqətdən düşərək ölürlər. Heç kəs tərəfindən tanınmadan, onlara matəm saxlamadan, torpağı yenidən cana götirən böyük əməlləri üçün heç bir mükafat almadan təvazökar yaşıdlıları kimi təvazökar olaraq da ölürlər».¹

Pyesdə M.Qorkinin xarakterizə etdiyi müəllimlərdən biri kimi fəaliyyət göstərən, xalqın balalarının maariflənməsi yolunda pərvanə kimi yanın Faiq əfəndi, onların yüksək bilik alması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışır. Nadan Dadaş kişi ilə qarşılaşan Faiq əfəndi onun oğlu Əsədin yerinə yetim Sadayı Qori Müəllimlər seminariyasına göndərməyə məcbur olur.

A.Səhhət bu kiçik həcmli pyesində özünün maarifçilik arzularını bildirmiş, uşaqların ləyaqatlə həyat sürdürməsi üçün təhsilin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərmək istəmişdir.

¹ Bax: M.Qorki. Gənclər və uşaqlar haqqında. – Bakı, 1949, s.6.

Bu dövrdə ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə milli realist maarifçi ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından biri olan S.M.Qənizadə (1866-1937) «Tülü və Çaq-çaq bəy» (1893), «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani»¹(1898-1900), («Müəllimlər ifixarı» və «Gəlinlər həmayili), «Allah xofu» (1906), «Qurban bayramı, yaxud on gün riyazət» (1907), «Nabəkar qonşu», «Dursunəli və Ballibadı», «Xor-xor», «Yadımdadır» adlı nəşr əsərləri və təbdilləri olduqca maraqlıdır.

Azərbaycan maarifçiliyinin tərəqqisində böyük xidmətləri olan S.M.Qənizadə xalqın savadlanması, o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyət vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Öz dövrünün tanınmış adamları kimi, o da belə bir fikirdə israrlı idi ki: «Qaranlıqda gəzmək ilə heç nə görüb-göstərmək olmaz. İşiq gətirilməlidir. İşiq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla belə, hər şey öz rəngində görünər». ² Görkəmli yazıçının fikrincə, bu nicat yolunu, şəfali işığı, ilk növbədə məktəblər, xalqını qəlbən sevən müəllimlər və qələm sahibi olan yazıçılar gətirə bilərlər. Məhz buna görə də, S.M.Qənizadə yaratdığı bədii ədəbiyyətə dövrün zəruri tələbi, mütərəqqi pedaqoji fəaliyyətin düzgün mənafeyi baxımından yanaşmışdır.

S.M.Qənizadənin ədəbi irsi orijinal, mürəkkəb və bir qədər ziddiyətli olsa da, o, M.F.Axundov ədəbi ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Onun M.Sidqiyyə yazdığı məktublarından da aydın olur ki, o da böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli kimi, vaxtı keçmiş köhnə ədəbiyyatı, onun qayda-qanunlarını, təsvir və ifadə vasitələrini lüzumsuz hesab edir, zamanın ruhuna, dövrün tələblərinə müvafiq yeni janrların, geniş epik lövhələr yaratmağa qadir olan milli bədii nəsrin, səhnə əsərlərinin rövnəqlənməsi tərəfdarıdır. Ədibə görə, o əsərlər yaşamağa qadirdir ki, burada təsvir olunan real həyat lövhələri bəzək-düzəksiz, təhrif olunmadan əks etdirilsin və bu əsərlərin müəllifləri isə parlaq istedada, dərin biliklərə və rəvan-

¹ «Şeyda bəy Şirvani» yazıçının təxəllüsüdür.

² Bax: S.M.Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1965, s.22.

sənətkarlıq təbinə malik olsun. Ona görə, S.M.Qənizadə xalqın gözünü açmaq, eyiblərini göstərmək, gerilik və cəhalət dumanını dağıtmak üçün yeni janrlı ədəbiyyatın, hekayə, roman və səhnə əsərlərinin roluna böyük üstünlük verirdi.

Ədibin məşhur əsəri «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» dilogiyasıdır. «Müəllimlər iftixarı» və «Gəlinlər həmayili» adlı romanlardan ibarət olan bu əsər ədəbiyyat tariximizdə ilk dilogiya sayılır və bir növ didaktik əsər təsiri bağışlayır.

«Müəllimlər iftixarı»nda yazıçı xalqının, onun mədəni tərəqqisinin məftunu olan qabaqcıl ziyahıların həyatından, məqsədli mübarizəsindən bəhs edir. Şeyda bəy tipik müəllim, yaxşı tərbiyəçi obrazı kimi diqqəti cəlb edir. Bu, Azərbaycan maarifçiliyinin əsas əlamətlərinin bütün ziddiyyətlərini özündə birləşdirən bitkin bir obrazdır. Mənəvi tərbiyə və onunla sıx vəhdətdə olan xalqın gələcəyi problemi «Müəllimlər ifti-xarı» əsərinin əsas ideyasını təşkil edir.

Şeyda bəy bu fikirdədir ki, hər şey balaca uşağın tərbiyəsindən başlanır və böyük tarixi şəxsiyyətlər də kiçik yaşlarından bu tərbiyə üsulu vasitəsilə formalaşmışlar. Ona görə də, xalqın nadanlığından, cəhalətindən danışmağa, mədəni geriliyindən şikayətlənməyə heç bir müəllimin haqqı yoxdur. Əksinə, hünərli usta xam dəmirdən belə səbrlə Misri qılınc düzəldə bilər. Yaxşı müəllim də hünərli usta kimi millətdən əxlaqlı cəmiyyət yaratmaq imkanına malikdir.¹ Beləliklə, maarifçi-yazıçı müəllimin cəmiyyətdəki zəruri roluna, mövcud olan mütərəqqi təlim üsullarına və təhsilin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verirdi.

Əsərin ikinci hissəsi olan «Gəlinlər həmayili»ndə Şeyda bəylə Sofiya Mixaylovna arasındaki məhəbbət macərası dayansa da, yazıçı əsas diqqəti qəhrəmanın ictimai görüşlərinin yeni cəhətlərini üzə çıxarır. «Bunlar bütöv halda onun əsrin mühüm ictimai məsələləri haqqındaki görüşlərini əks

¹ Bax: S.M.Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1965, 21-23.

etdirir...Qüvvətli vətənpərvərlik hissinə malik olan Şeyda bəy gecə gündüz xalqın taleyi haqqında düşünür».¹

Ədəbiyyatşunas-tənqidçi F.Köçərli 1912-ci ildə yazırkı ki, «Müəllimlər iftixarı» və «Gəlinlər həmayili» adlı kitabçalar S.M.Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalar, incə işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirəm.

Ədibin qələmindən çıxan maraqlı və dəyərli orijinal əsərlərindən biri də «Allah xofu» hekayəsidir. İlk dəfə 1906-ci ildə «Dəbistan» uşaq jurnalında nəşr olunmuş bu hekayə, klassik nəşrimizin ən yaxşı nümunələrindən biri hesab olunur. Mənəvi-əxlaqi kamilliyə və əsl insanı davranışa çağırış bu hekayənin əsas leymotivini təşkil edir. Həmçinin, yazıçı bu hekayədə elm və maarifin hər bir insan üçün əhəmiyyətli olması məsələsinə də toxunmuşur.

S.M.Qənizadənin milli uşaq ədəbiyyatı motivləri, əsasən, iki istiqamətdə diqqəti cəlb edir: 1.Orijinal və realist bədii əsərlər; 2. Təbdil və tərcümələr. Yazıcının qələmə aldığı bu əsərlər milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında, yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi formallaşmasında əsaslı rol oynamışdır.

XIX əsrin 80-90-cı illərində yeni üsullu Azərbaycan məktəblərində milli uşaq ədəbiyyatına olan tələbatın artması və bu sahəyə yaranmış ehtiyacla əlaqədar olaraq S.M.Qəni- zadə «Tülkü və Çaq-çaq bəy» mənzuməsini yazmışdır. Mövzusu xalq folklorundan alınmış bu əsər uşaqlarda möhkəm dostluq, xeyirxahlıq, biliyə həvəs və sair insani hissələr tərbiyə edir.

«Tülkü və Çaq-Çaq bəy» mənzuməsi yazılına qədər uşaqlar üçün oxu kitabları, əsasən ərəb, fars, türk və tatar dillərində çap olunduğu görə dövrün pedagoji tələblərinə cavab vermir, nümunəvi «rus-müsəlman» məktəbində təhsil alan şagirdləri təmin etmirdi. Məhz belə bir dövrdə, yeni nəсли

¹ X.Məmmədov. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. – Bakı, 1987, s.216.

xalq yaradıcılığı ruhunda böyütmək, tərbiyə etmək məqsədilə S.M.Qənizadə xalq nağıllarının motivləri əsasında mənzum hekayələr yaratmaq ideyasını irəli sürmiş, həməsri olan təqlidçi şairləri öyrətmək, özünün dediyi kimi, bir sınaq kimi özündə «Tülkü və Çaq-Çaq bəy» mənzum əsərini yazmaq ehtiyacını duymuşdur.

Yazıcı «Tülkü və Çaq-Çaq bəy» mənzuməsini «Tülkü və Armudan bəy» xalq nağılı motivləri əsasında qələmə almış, əsərdə «yxaxılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir» ideyasını ifadə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, müəllif bu nağılı süjetində öz əxlaqi-didaktik məqsədi, pedaqoji görüşləri və estetik prinsipləri baxımından müəyyən dəyişikliklər etsə də, xalq nağılmının mühüm tərbiyəvi xüsusiyyətini bütövlükdə qoruyub saxlamışdır. Uşaqların qavrama və dərkətmə qabiliyyətini düzgün qiymətləndirən yazıçı, əsərin bədii təsir qüvvəsini artırmaq üçün süjeti əyləncəli şəkildə qurmuş, yeri gəldikcə dramatik situasiyalar yaratmış, hadisələrin əyanılıyinə xüsusi diqqət yetirmiş, uşaqların əsəri asan qavraması üçün qoşa qafiyələrdən istifadə etmişdir. Yazıcı maraqlı gerçək həyat və məişət səhnələri yaratlığına görə mənzum hekayənin hər bir misrası dolğunluğu, müstəqil fikir ifadə etməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Mənzum hekayədə Çaq-Çaq bəy adı ilə tanınan dəyirmançı Xəlillə tülkünün dostluğu təsvir olunur. Tülkü onu öldürməyib azad edən dəyirmançıya yaxşılığı müqabilində ona şahin qızı ilə evlənməyə yardımçı olur, ona mərmər saray və var-dövlət bəxş edir. Xəlil isə vəfasızlıq edir, tülkünün ona etdiyi yaxşılıqların müqabilində onun əvəzini verməyi unudur, tülkünü olmuş bilərək onun çölə atılmasını əmr edir. Lakin tülkü bu pisliyin müqabilində yenə də Çaq-çaq bəyə yaxşılıq edir, onu küsmüş arvadı ilə barışdırır, xoşbəxtliyi üçün axıra qədər çalışır. Yazıcı xalq hikmətlərindən, nağılların optimist ruhundan qidalanaraq, bu əsərində oxucularına sədaqətli, ən çətin anda mərd və mübariz olmayı təbliğ edir. Əsər isə xeyirxahlığın təntənəsi ilə başa çatır, uşaqlara dostluq,

sədaqət, etibar və səmimiyyət kimi hisslər aşılıyor. Doğrudur, bu mənzum hekayənin məzmunu fransız uşaq yazarı Şarl Perronun (1628-1703) «Çəkməli pişik» əsərinin məzmununa bir qədər yaxındır. Lakin fərqi burasındadır ki, Ş.Perro təsvir etdiyi var-dövlət sahiblərini «adamyeyən» adlandırır, yalnız dövrü üçün daha çox əhəmiyyətli görünən problemlərdən söhbət açır. S.M.Qənizadə isə həmin süjetdən başqa məqsədlər üçün istifadə etmiş, əsasən, dostluqa sədaqət prinzipinin bədii həllinə çalışmışdır.

S.M.Qənizadə «Dəbistan» jurnalında «Şeyda» imzası ilə «Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət» (1907) adlı uşaq hekayəsini nəşr etdirmişdir. Uşaq tərbiyəsi məsələlərinə həsr edilmiş bu hekayənin əsas süjet xəttini Azərbaycanın əyalət şəhərinin birində Qurban bayramına hazırlıq ilə bağlı usta Salmanın ailəsində baş verən əhvalatlar, azyaşlı uşaq İsmayılin keçirdiyi mənəvi-psixoloji sarsıntılar, üzücü iztirablar təşkil edir. Hekayənin əsas məğzini adı məişət problemləri əhatə etsə də, onun ictimai mənası daha qabarlıq nəzərə çarpır.

Yazıcı yeddi yaşlı İsmayılin surətini yaradarkən onun xarakterik xüsusiyyətlərinə müasir don geydirir, özünün arzu etdiyi yeni nəsil nümayəndəsinin zahiri portretini yaratmağa çalışır. İsmayıllı məsum qəlbli, həssas düşüncəli, baş verən hadisələri dərk etmək bacarığına malik fərasətli bir uşaqdır. Dövrün qaranlıq mühitində böyükən bu uşaq qarşısına çıxan, ona sərr kimi görünən hər bir məsələnin həlli yollarını tapmaq üçün uşaq marağı ilə atasına müxtəlif suallar verir və ondan müsbət cavablar almaq arzusu ilə yaşıyır. Uşaq yaşı- na uyğun sadələvhəlklə fikirləşir ki, ona qaranlıq qalan bir sıra məsələləri yalnız atası aydınlıq gətirə bilər. Lakin ata bu dövrdə təbəqələşmiş insanların qeyri-bərabər həyat tərzini müəyyən qədər dərk etdiyinə görə, uşağın sualları qarşısında özünü aciz hiss edir.

«Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət» hekayəsində psixoloji məqamlar çoxdur və müəllif bu hekayədə

daha çox uşaq obrazının daxili psixoloji aləmini yaratmayı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Usta Salmanın bir ata, bir ailə başçısı, millət dərdi çəkən vətənpərvər kimi keçirdiyi hissələri, İsmayılin anası Gülsümün oğlunun arzularından doğan mənəvi-psixoloji sarsıntıları, balaca İsmayılin sadələvh inamı, gələcəyə romantik baxışı realist şəkildə təsvir edilmişdir. Hekayənin ideyası, əsasən, vətən və xalqın mənafeyi uğrunda çalışacaq fədakar insanlar təbiyyə etməkdən ibarətdir.

Artıq XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında bir irəliləyiş görünməyə başlamışdı. A.Şaiqin «Tıq-tıq xanım», «Yaxşı arxa», «Tülükü və xoruz») (1911), «Murad» (1913), «Şələquyruq» (1913) adlı mənzum nağıl və hekayələri, «Gözel bahar» (1912) nağıl-pyesi, M.Nasehin «Hədiyyətül-ətfal» (1911) kitabında toplanmış şeir və təmsilləri, Ə.Müznibin «Çəkməsilən» (1911), «İstər ağla, istər gül» (1913), «Əşrəfin macərası» (1916), C.Əsgərzadənin «Qızılı yarpaq, yaxud zəkalı Ənvər» (1913), Ə.Hafizin «Divanə Tapdırığın hekayəti» (1915), H.S.Qasimzadənin «Küçə uşaqları və yaxud yetim Həsən» (1916) və digər mənzum hekayələri, C.Bünyadzadənin «Mən məktəb istəyirəm» (1910), «İgid oğul, yaxud vətən məhəbbəti» (1912), K.İsmayılovun «Nağıllar məcmuəsi» (1911) və sair kitablara daxil edilmiş uşaq əsərlərini misal göstərmək olar.

Özünün maarifçilik fəaliyyəti ilə yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində əsas rol oynamış, milli uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini dərin məzmunlu, sağlam ideyalı əsərləri ilə zənginləşdirmiş, xalqın maarifçilik və mədəni inkişafi yolunda yorulmadan çalışmış S.S.Axundov (1875-1939) yaxşı başa düşürdü ki, bədii ədəbiyyatı inkişaf etdirmədən öz ictimai fikirlərini, ideyalarını maarifçilikdə eks etdirmək mümkün deyildir. Ona görə ədib bu niyyətini XX əsrin əvvəllərində (1905-1906) qələmə aldığı «Yuxu», «Kövkəbi-hürriyət», «Qonaqlıq» hekayələrini qələmə aldı. Lakin bu hekayələr S.Saninin yaradıcılığında əsaslı yer tutmasa da, onun «Qorxulu nağıllar» (1912-1914) uşaq hekayələr silsiləsi («Əhməd və Məleykə»,

«Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrrəf») görkəmli yazıçının bütün yaradıcılıq imkanlarını və maarifçilik ideyalarını üzə çıxardı. Yazıçının ilk dəfə qələmə aldığı dram janrından («Tamahkar») birbaşa nəsrə meyl etməsinin səbəbi də, onun maarifçilik fəaliyyətilə bağlı olmuşdur. Ədib yaxşı dərk edirdi ki, kiçik həcmli nəsr əsərləri ilə az bir müddət içərisində uşaqların mənəvi tərbiyəsində müsbət dəyişiklik yaratmaq mümkündür.

Maarifçi-yazıçı A.Şaiq S.S.Axundovun pedaqoji, ictimai və yazıçılıq fəaliyyətini digər görkəmli qələm sahibləri— M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Mahmudbəyov və Ü.Hacıbəyovun fəaliyyəti ilə birgə dəyərləndirərək yazırırdı: «XX əsrin əvvəllərində artıq dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan qabaqcıl ziyalılarımız çox yaxşı dərk edirdilər ki, beş-on ziyalı ilə bir millətə nicat vermək olmaz. Xalqımızın qarşısında duran böyük ictimai-siyasi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün dərin məlumatlı, elmlı ziyalılarımız çox az idi. Buna görə də, yeni ruhlu mübariz ziyalı nəslə yetişdirmək, qarşımızda duran ən mühüm vəzifələrdən idi. Demokratik fikirli bütün müəllimlər, yazıçılar, maarif xadimləri yeni nəslin təlim-tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar həm müəllimlik edir, həm dərsliklər yazar, həm də uşaqlar üçün bədii əsərlər yaradır, jurnal və qəzetlər buraxır – bir sözlə, tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir neçə sahəni öz fəaliyyətlərində birləşdirirdilər. Sabirin, A.Səhhətin, S.S.Axundovun, M.Mahmudbəyovun, Ü.Hacıbəyovun və başqalarının fəaliyyətləri buna yaxşı misaldır».¹

S.S.Axundovun bədii yaradıcılığı Azərbaycan uşaq nəsri tarixində həqiqi bir dönüş nöqtəsi idi. Onun «Dəbistan», «Rəhbər» və xüsusilə, «Məktəb» jurnallarında dərc olunmuş uşaq hekayələri («Qorxulu nağıllar») bədii dəyərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə seçilən, ən yüksək sənət nümunəsi kimi milli uşaq nəsrinə öz təsirini göstərmişdir. Yazıçı bitkin süjetə və özünəxas kompozisiyaya malik olan bu hekayələri

¹ A.Şaiq. Xatırələrim.- Bakı, 1961, s. 210.

qələmə alarkən Avropa yazılıçıları Jül Vernin sərgüzəşt üsulundan və Frenç Henri Villordun əsərlərindən bəhrələnsə də, seçdiyi mövzuların maraqlı süjet əsasında bədii şərhi, nağıl üslubunun seçimi və bu əsərlərin nağıl adı altında təqdim olunması oxucuların maraq dairəsini bir daha artırmışdır. Hekayələr «Qorxulu nağıllar» adlandırılسا da, burada gerçək həyat hadisələrinin real təsviri daha çox özünü göstərir.

Bu hekayələrdə təsvir olunan məsum qəlbli uşaqlar amansız dövrün ağırılı-acılı günlərini yaşamağa məhkum edilmiş, onlara məxsus olan həyat tərzi qorxu və vahimələr üzərində qurulmuşdur. Hər addımbaşı mövcud həyatın qorxunc anları ilə üzləşən, möhnət və ağrılara sinə gərən, bəzən isə bu ədalətsiz zamanın qurbanına çevrilən günahsız uşaqlar ictimai gerçəkliyin məngənəsində sixılır, bu miskin mühitin əzablarına dözməyərək mənəvi və ya fiziki cəhətdən məhv olurlar. «Əhməd və Məleykə» (1912) hekayəsində azad dünyanın xoş günlərindən məhrum olmuş məsum uşaqların ağır, acınacaqlı həyatı təsvir edilir. Ehtiyac üzündən çörək dalınca ev-eşiyindən didərgin düşmüş atanın arabası ilə birgə uğuruma düşərək faciəli surətdə həlak olması, yetim qalmış Əhməd və Məleykənin iztirablı günlərinin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarır. Ah-nalədən, yoxsulluğun girdabından qurtulmaq üçün müxtəlif xilas yolları axtaran, gözünə bir an yuxu getməyən Xədicə uşaqlarını analıq məhəbbətinin hərarəti ilə isitsə də, yoxsul komanın qapısını döyen müdhiş acliğın qarşısında aciz qalır. Oğlu Əhmədin: «Ana, bu acliq ildə atasız necə dolanacağıq, acından ölücəyik» deyiminə qarşı ananın gücü yalnız: «Qorxma, oğlum, bu saçlarımı satıb sizi ac qoymaram» deməklə uşaqlarına təsəlli verməyə çatır. Lakin hekayənin sonunda xeyirxah insan olan səyyah Cəmaləddinin nəcib hərəkəti cərəyan edən sonrakı hadisələri müsbət məcraya salır və əsər nikbin əhvali-ruhiyyə ilə başa çatır.

«Abbas və Zeynəb» (1912) hekayəsində feodalizmin amansız mühitinin törətdiyi vəhşiliiklərin, qanunsuzluqların, hərc-mərcliliklərin insan həyatına bəxş etdiyi faciələrin bədii təsviri verilir.

Dünyanı hələ yetərincə dərk etməyən uşaqların – Abbas və Zeynəbin qan ədavətinin günahsız qurbanlarına çevrilməsi, dəhşət doğuran bir mənzərəni gözümüzönündə canlandırır. Lakin ulu Yaradanın insan övladlarının azad və firavan yaşaması üçün bütün dadlı nemətlərini və təbiətin ecazkar gözəlliklərini onlara bəxş etməsinə baxmayaraq, bu iki tərəf – insaniyyət və vəhşilik arasında kəskin bir ziddiyət tin əlamətləri hökm sürür. İlahi qüvvə bəşər övladlarına bəxş etdiklərini onlardan əsirgəməsə də, nadanlıq, quldurluq, hət- ta uşaqların qanını içməkdən belə çəkinməyən vəhşi ehtiraslı ikiayaqlı varlıqlar onların füsunkar doğma təbiətin qoynuna da azad və firavan yaşamasına imkan vermir, əllərinə fürsət düşdükdə isə onları məhv etməkdən belə çəkinmirlər. Hacı Səməd törədilmiş vəhşiliyin, zalımlığın səbəbini uşaqlara belə izah edir: «...quldurlar elmsız, tərbiyəsiz tayfadən çıxarlar. Heyvanın vəhşisi qurd, pələng və şir olan kimi, insanın da vəhşisi bunlardır. Ancaq təfavütləri odur ki, quldurlar onlar- dan neçə qat rəhmsiz, insafsız və zalımdırlar».¹

Hekayənin əsas ideyası da elə buradan doğur.

Yazıcıının «Nurəddin» (1912) və «Qaraca qız» (1913) hekayələri daha iri həcmli əsərlərdir. Həcminin böyüklüğünə görə bu hekayələr ədəbiyyatşunaslar tərəfindən bəzən povest də adlandırılmışdır.

«Nurəddin» hekayəsində yazıçı maarifin, təhsilin səmərəsini, təlim-tərbiyənin insan üçün əhəmiyyətini zəruri bir problem kimi qarşıya qoymuş və bunun bədii həllini verməyə çalışmışdır.

Nurəddin anası Həlimədən gözəl tərbiyə aldığına görə məktəbdə də başqa uşaqlardan seçilir. Lakin anasını vaxtsız itirməsi onun həyatında kəskin bir dönüş yaradır. Atası Hacı Nəsir doğma oğlunun keçirdiyi iztirabları, sarsıntıları duysa da, onun mənəvi dünyasını dəyişmək gücündə deyildir. Ata belə güman edir ki, ikinci dəfə evlənməklə oğlunu ana xiffətindən

---

¹ S.S.Axundov. Hekayələr və pyeslər («Abbas və Zeynəb»). – Bakı, 1975, s.134.

xilas edə biləcəkdir. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafından məlum olur ki, ata bədxasiyyət Gülpərini evə gətirməklə doğma anasını ülvı məhəbbətlə sevən Nurəddini ögey ananın yaratdığı sıxıntılı mühitdə yaşamağa məhkum etmişdir. Əvvəllər ata-anasından mülayim rəftar görən, özünün ən mənalı günlərini yaşayan Nurəddin, indi yad nəfəslərdən boğulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdır. O, atasını da itirəndən sonra, ögey anası Gülpərinin və onun əmisi oğlu Əmir-aslanın yaratdığı buz kimi soyuq mühitdə yaşamaq məcburiyyətində qalır. Uşaq olsa da, onların dəfələrlə qurduğu kələkləri öz çevikliyi və fərasəti sayəsində duyuq düşən Nurəddin mənəvi baxımdan bu mərhəmətsiz varlıqlardan qat-qat yüksəkdə dayanır. Cahillikdə və pozğunluqda ad çıxarmış, əyyaşlıqa və qumara qurşanmış, yol kəsərək quldurluq edən, təribiyəsizliyin tipik nümunəsinə çevrilmiş Əmiraslan təhsil alan diribaş Nurəddinin kölgəsində görünməz olur. Çünkü onların düşüncəsi, təfəkkür tərzi eyni deyildir və həmçinin, xarakter baxımdan bir-birindən kəskin surətdə fərqlənilirlər. Əgər Əmiraslan «oxuyan uşaq qorxaq olar» fikrində qalırsa, Nurəddin isə bunun əksini düşünür: «Oxuyan uşaqın elmi olar, hər şeyin sərrini bilər, ona görə də qorxmaz». Elə bunun nəticəsində, nadan Əmiraslan özünün kütləşmiş təfəkkürünə arxalana bilmir, hekayənin sonunda isə tutduğu naqis əməl-lərinin qurbanına çevirilir.

Hekayədə mənfi obrazlarla yanaşı, müsbət xarakterli obrazlara da rast gəlirik. Həyatda tutduqları mövqedən asılı olmayaraq, bu insanlar öz mənəvi aləmi, əxlaqi dəyərləri ilə seçilirlər. Həmişə Nurəddinin qayğısına qalan, onu Gülpəri ilə Əmiraslanın hiyləsindən və qurduğu kələklərdən qoruyan İmamverdi baba, Hacı Nəsirin ailəsinə doğma münasibət bəsləyən qulluqçu Bahar, gördüyü yaxşılığı heç vaxt unutmayan Rəhim, diləncilik həyatı keçirən, lakin xoş xasiyyəti ilə seçilən Cənnətəli kimi surətlər hekayənin nikbin sonluqla bitməsinə xidmət edirlər.

Hekayə üslubi cəhətdən nağılı xatırlatsa da, burada həyatın reallığı və gerçəkliyi geniş şəkildə öz əksini tapır. Yaziçi insanlarda olan bütün müsbət keyfiyyətləri maariflə, təlim-tərbiyə ilə əlaqələndirir. Nurəddinin aydın məntiq və təfəkkürə, ən çətin, mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxmaq bacarığına malik olmasının hamisini, təhsilin, elmin, məktəbin, təlim-tərbiyənin gücü ilə bağlayır.

S.S.Axundov nəşrinin ən kamil, obrazlılıq baxımından güclü təsir bağışlayan ədəbi nümunələrindən biri «Qaraca qız» (1913) hekayəsi sayılır. İlk dəfə «Məktəb» jurnalında dərc edilən hekayənin sonunda¹ verilmiş qeydlər dediklərimizi bir daha təsdiq edir: «...Bu hekayə möhtərəm mühərririn nə qədər məharətli və qüdrətli hekayənəvis olduğunu bildirir. Bu hekayəni diqqətlə mütləi buyuranlar görərlər ki, burada millətimizin bir çox siniflərinin məişəti və əhvali-ruhiyyəsi cocuqların anlaya biləcəyi açıq və sadə bir dil ilə bəyan edilmişdir. Milli hekayə belə olur...»

Bu hekayə ilk dəfə «Məktəb» jurnalında dərc olunsa da, 1936-cı ildə əsərlərini kitab halında çapa hazırlayan ədib siyasi repressiya dalğasından ehtiyat edərək «Qaraca qız» əsəri üzərində yenidən işləməyə məcbur olmuş, sovet ideologiyası prinsiplərinə və dar çərçivəli sosialist realizminin tələblərinə əməl etmiş, bu tələblərə uyğun olaraq, əsərdə mülkədarlığa qarşı tənqidə pafosu gücləndirmək məqsədilə bir sıra əlavələr etmiş və ixtisarlar aparmışdır. Müəllif əsərin ilk variantında müsbət obraz kimi təsvir etdiyi Hüseynqulu ağa və Pəricahan xanımı sonrakı variantda mənfi obraz kimi səciyyələndirmişdir. Bu isə oxucularda köhnə cəmiyyətə – mülkədarlığa qarşı nifrət hissinin daha da qüvvətlənməsinə xidmət etmişdir.²

¹ Bax: «Məktəb» jurnalı, 1913, № 22. (Hekayə jurnalın 19 nömrəsində hissə-hissə çap olunmuşdur).

² Birinci varianta bax: «Hikmət çələngi» (tərtib edən Xeyrulla Məmmədov).- Bakı, 1997, s. 126-164.

Əsərin ilk variantindakı son parçaya – Qaraca qızın facieli ölüm səhnəsinin təsvirinə diqqət etsək, bu kəskin fərqi görmək mümkün olar: – Komamin bülbülü uçub getdi,-deyə Piri kişi göz yaşını tökdü.

–Xudaya, bu pak ruhun xatirəsinə biz müqəssir valideyni əfv et!-deyə Hüseynqulu ağa dua etdi.

Bu xəbər bir dəqiqədə ağalığa yayıldı və cümləni qəmgin etdi. Pəricahan xanım tutduğu əməldən peşman olub qızı ilə bərabər yanğılı-yanğılı ağlayırdı. Qaraca qızın vəsiyyətini əmələ gətirdilər. Onu göy təpədə dəfn etdilər. Hüseynqulu ağa Qaraca qızın qəbrinin üstündə böyük bir nişangah tikdirdi və baş daşının üstündə canını öz dostu Ağca xanımın uğrunda fəda etdiyini yazdırdı ki, bu böyük fədakardıq baqi qalsın».¹

Lakin ümumtəhsil orta məktəblər üçün dərslik tərtib edən müəlliflər hansı səbəbdənsə uzun illər sovet siyasi ideogiyasına xidmət etmiş əsərin ikinci variantından hələ də istifadə edir. Əslində isə, bu gün yeni nəslə keçmiş dövrlər haqqında tarixdə yamaq kimi görünməyən gerçək bilgilər verməklə onların dünyagörüşünü genişləndirmək, realist təsvirin gücü ilə cəmiyyət hadisələrinin mahiyyətini, inkişaf yolunu düzgün anlatmaq üçün ciddi cəhd göstərilməlidir.

Hekayənin əsas qəhrəmanı zəlzələ zamanı ata-anasını itirmiş, özü isə təsadüf nəticəsində salamat qalmış Tutu –Qaraca qızdır.² O, zahirən çirkin, xarakter baxımından nadincə olsa da, çox rəhmdil, saxavətli bir uşaqdır, əlinə düşəni yoldaşları ilə bölüşür. Əsasən, zəif uşaqların tərəfində durur, onları müdafiə edir. O, azaddır, qayğısızdır, uşaqlıq illərini özünəməxsus şəkildə keçirə bilir. Lakin ata-anadan məhrum olmuş Qaraca qız, ona tanış olmayan ikinci mühitin qərib sakininə çevrilir. Gənc qaraçı qadın Yasəmənin gözəl xasiyyətini görüb ona isnişir. Lakin arvadı Yasəmənə qarşı belə amansız olan Yusifdən xoş sıfət görməyən Qaraca qızın vəziyyəti

¹ Yenə orada.

² Təhlilə ikinci variant cəlb edilmişdir.

dözülməz həddə çatır. Xilaskarı Yasəmənin faciəli surətdə vəfatından sonra daha da vəhşiləşən bu əzazil adam səbəbsiz yerə onu döyür, rəqs etməklə yiğdiyi pulları zorla əlindən alıb əyyaşlığa sərf edir. Sərxoş halda əl ayısını döyərkən, hətta dilsiz heyvan da bu zülmə dözmür, üzərinə atılıb onu parçalayır. Bundan sonra Qaraca qız yeni bir mühitdə – mülkədar ağalığında yaşamaq və bu həyata uyğunlaşmaq məc-buriyyətində qalır.

Hüseynqulu ağanın evində hər gün qonaqlıq və kef məclisləri olmasına baxmayaraq, ailə bütövlükdə faciə içün-dədir. Pəricahan xanım özünün qapalı tərbiyə üsulu ilə qızı Ağcanın uşaqlıq çağlarını əlindən almışdır və onun Qaraca qızla dostluğunu mümkünsüz hesab edir, ondan pis xasiyyət götürəcəyindən ehtiyatlanır. Əslində isə bütün bunlar, qeyri-bərabər hüquqlu təbəqələşmiş insanlara olan münasibətdən doğur. Qaraca qız uşaq anlamı ilə bunları başa düşməsə də, dünya görmüş Piri baba üçün heç nə sərr deyildir. Qaraca qız: «–Baba, o xanım qızını nə üçün mənimlə oynamaya və söhbət etməyə qoymur?» sualına, Piri baba çox sakit tərzdə cavab verir: «Qızım, onlar bəydirlər, biz rəiyyət, onlar ağadırlar, biz nökər. Bizimlə onların nə yoldaşlığı. Qızım, sən Ağca xanımı yaddan çıxar. O sənə yoldaş deyildir».

Hüseynqulu ağa öz arvadından heç də geri qalmır. Yalnız bəzi hallarda o, Pəricahan xanımın acığına hərdən özünü həlim xasiyyətli, humanist, mütərəqqi fikirli ata təsiri bağışlasa da, əsər boyu ziddiyyətli hərəkətləri və düşüncələri ilə bir müsbət obraz kimi bitkinləşə bilmir. Əsərin sonunda onun Piri babanın haqlı etirazına qarşı qəzəblənərək: «Sus, qoca köpək, mənim qızımı bu qaraçı qızına taymı edirsən» deyimindən sonra, Hüseynqulu ağanın gizli mənəvi aləmi bü-tövlükdə açılır, onun naqis xarakterik cəhətləri tamamilə üzə çıxır.

Ağca xanım mülkədar qızı olsa da, uşaqlıq dövrünü keçirdiyinə görə öz yaşıdları ilə yaxın təmasda olmaq arzusu ilə yaşayır. Lakin anası Pəricahan xanımın və mürəbbiyəsi

Mariya İvanovnanın darıxdırıcı təlim-tərbiyə üsulu onu bezdirmişdir. Qapalı təlim üsülü ilə tərbiyə olunan bu məsum qızın hər bir hərəkəti ya onun qaranlıq otaqda dustaqlı olması, ya da şamsız qalması ilə nəticelənir. Uşaqlıq illərinin şirin çağlarını özü istədiyi kimi keçirə bilmeyən Ağca xanım Qaraca qızə həsəd aparır, onun kimi azad olmaq istəyi ilə çirpinir, ağalığın geniş otaqları ona dar qəfəsi xatırladır. Piri babanın daxmasında Qaraca qız ilə görüşəndə isə sevincinin həddi-hüdüdü olmur. O, uşaq olsa da başa düşür ki, əsl xoş-bəxtlik insanın azadlığında, sərbəst keçən həyatındadır. Lakin varlılıq-yoxsulluq səddi bu uşaqların yaxından təmasına əngəl ola bilmir. Çünkü onlar bir-birilərini çox gözəl anlayırlar. Onlardan biri bir zaman azad yaşadığını, sonralar taleyin qaranlıq həyatına düşər olduğuna, keçmiş uşaqlıq illərini geriye qaytarmağa çalışdığını, digəri isə Pəricahan xanımın quru, sxolastik təlim üsulunun əsarətindən, mövcud qapalı həyatın qüssə və əzabından qurtulmaq, müstəqil uşaqlıq dünyasına atılmaq istəyində olduqlarına görə bu maneələri aşaraq görüşməyə, bir anlığa da olsa, ləzzətli uşaqlıq çağlarını yaşamağa cəhd göstərir. Bu məsum uşaqların arasındaki dostluq telləri və sevgi duyğuları əsərin sonunda daha bariz şəkildə özünü göstərir. Qaraca qız ömrünün sonuna kimi öz könül sirdəşəna sadıq qalır, ömrü boyu xoş gün görməyən bu qızçıqaz həyatını təhlükədə qoyaraq, ilan çalmış Ağca xanımın bədənindəki zəhəri sorur, onu ölümdən xilas edir, özü isə vaxtsız əcəlin mənfur pəncəsindən qurtula bilmir, özünü dost yolunda qurban verir.

Milli uşaq şeir və nəsrinin, M.F.Axundov ədəbi ənənəsinə sadıq qalaraq komediya janının inkişafında R.Əfəndizadənin (1863-1942) əvəzsiz xidməti olmuşdur. Ədəbi-bədii irsi ilə elmi-pedaqoji fəaliyyətini sintez halında birləşdirən, maarifçilik ideyalarını və düşüncələrini, təlim-tərbiyə haqqında mütərəqqi fikirlər formalasdırıran sənətkar dövri mətbuatda və tərtib etdiyi dərsliklərdə çap etdirdiyi yazıları ilə məktəb həyatını geniş təbliğ etmişdir.

Şair şiir yaratıcılığında folklor motivlerinden istifadə edərək, uşaqları ilin fəsilləri ilə tanış edir. Şeirlərin hər bir misrasında lirizmin poetik gözəlliyini görmək mümkündür. «Vəsf-i-bahar», «Vəsf-i-payız», «Vəsf-i-qış», «Gap», «Bahar» və sair şeirləri öz orijinallığı ilə seçilir. Həyata gözəllik bəxş edən yamyasıl ağacların, gül-ciçəklərin, quşların, təbiət hadisələrinin real, dolğun bədii təsviri uşaqların dünyagörüşünü zənginləşdirməyə xidmət edir. «Şümal ağacı», «Uşaq və gül», «Gül», «Bənövşə», «Durna», «Qırqovul», «Bülbül», «Keçi», «Yağış» və sair şeirlərində düşündürücü anlar və məqamlar daha çox diqqəti cəlb edir.

«Durna» şeirində uşağın bu köçəri quşun isti ölkələrə uçub getdiyinə görə keçirdiyi iztirablar, onun dilsiz canlılara qarşı bəslədiyi məhəbbət duyğuları ilk misralardan özünü bürüzə verir. Gözəlliyi ilə başqa quşlardan seçilən durnanın ayrılıq həsrətinə dözə bilmeyən uşağın keçirdiyi hissləri poetik məzmunda qurması sənətkarın gözəl yaratıcılıq ənənəsinə çevirilir. Şair balaca oxucularda fikir aydınlığını yaratmaq məqsədilə şeirlərində illüstrativlikdən geniş istifadə etmişdir. «Keçi» şeirində bunun bariz nümunəsini görürük:

*Başda uzun buynuzları,
Yekəsaqqal, tükü sari,
Keçim gedir dağ yuxarı,
Aman, a keçim, a keçim!
Dayan, a keçim, a keçim!*

Yeni realist milli uşaq hekayələrinin yaranması və inkişafında R.Əfəndizadənin rolunu qeyd etməyə bilmərik. Onun qələmə aldığı hekayələr həcmcə yiğcam, dilinin və təhkiyə üslubunun sadəliyinə görə əsl uşaq əsəri təsiri bağış- layır. Yaziçı uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu üçün hekayələrindəki bu cəhət daha qabarlıq görünür. Lakin bəzi hekayələrində Şərqi ədəbiyyatının köhnə ənənələrinə də rast gəlmək olur.

Müəllif oxucuya təlqin etmək istədiyi fikri birbaşa nəsihətçilik şəklində deyir. «Yüz yanında bağban», «Quşların

mənfəəti», «Uşaqların məşədəki əhvalatı» və digər hekayələrdəki nəsihətçilik təsvir etdiyi əhvalatları üstələyir.

Lakin sonrakı illərdə qələmə aldığı hekayələrdə əsl uşaq ədəbiyyatına xas olan məziyyətlərlə rastlaşırıq. Məsələn, «Tahir və Nəbi» hekayəsində müsbət və mənfi xarakterli iki gənc qarşı-qarşıya qoyulur. Nəbi ədalətli, yoxsullara əl tutan, insanların dərd-sərini özünükü hesab edən bir gənc olsa da, Tahir bu baxımdan ondan tamamilə fərqlənir. O, hiyləgərdir, min bir sifətə girməyi bacarır. Özünü xəstəliyə vurub yol kə- narında oturur. Nəbi onu öz atına mindirib evə aparmaq is- təyərkən, Tahir atı çapılı aradan çıxır. Nəbi isə ona deyir ki, əgər bu əhvalatı eşidən olsa, daha heç kim yolda qalan xəstə və köməksizlərə əl uzatmayacaq. Göründüyü kimi, hekayə- nin finalı dərin məna kəsb edir.

R.Əfəndizadənin uşaq hekayələri çox yiğcam və məzəlidir. Yaziçi bu hekayələrdə qarşıya pedaqoji bir məsələ qoyur və onun həllini bədii yolla əsaslandırmaya çalışır. Bu məzmunlu hekayələr bir növ rus pedaqoqu K.Uşinskinin (1824-1871) nəşr əsərlərini xatırladır. Əksər hekayələrdə ağıllı adamlar qoluzorlu və vəzifalı axmaqlara qalib gəlirlər. Məsələn, «İki qurd və tülkü» hekayəsində tülkü azığınlaşan qurdları öz ağılı ilə kölgədə qoyur. Onları bir-biri ilə vuruşdu- raraq öz məqsədini çatır.

Yaxud, «Molla, seyid və dərviş» hekayəsində müdrikliyi və fərasəti ilə seçilən qoca bağban təsvir olunur. Bağban bağa girib oğurluq etmək istəyən üç nəfərə qalib gəlmək üçün əvvəlcə onların aralarına nifaq salır. Sonra da bu ogruları özlərinin əli ilə bir-bir ağaca sarıtdıraraq onlara qalib gəlir. Müəllif uşaqlara belə bir fikir aşılayır ki, ağıllı və tədbirli olmaqla hər şey əldə etmək mümkündür. İnsan ağıllı olarsa, hətta ən güclü düşməninə belə asanlıqla qalib gələ bilər. Yaşının həmçinin, «Doğma yurd», «Oğurluğun üstü açıldı», «Yaxşılığa yamanlıq» və sair mənsur hekayələri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcılığını şeirlə başlayan və hekayə ilə davam et- dirən R.Əfəndizadəni bir sənətkar kimi tanıdan əsasən pyesləri olmuşdur. Onun «Qan ocağı» (1904), «Saqqalın kəraməti» (1909), «Müxtəsər şəriət» (1910), «Arvad məsələsi» (1912), «Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər» (1913), «Pul dəlisi» (1918) və sair komediyaları onun bədii yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Müəllif M.F.Axundovun dramaturji ənənələrin- dən bəhrələnərək bu komediyalarında əsasən dövrünün maa- rifçilik ideyalarını təbliğ etməyə çalışmışdır.

Milli uşaq dramaturgiyasının inkişafında müstəsna xidməti olan R.Əfəndizadə bu səhnə əsərlərində dövrün mürəqqi inkişafına mane olan cahillik mühitini, feodalizm çamurluğunda batıb qalmış, mənəvi-əxlaqi baxımdan çürüməyə doğru gedən nadan mənfi tipik obrazları yaratmaq və onları ifşa etmək, yeni mühit yaratmaq yolu ilə uşaqları təbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

«Qan ocağı» komediyasının əsas ideya məqsədi uşaqlarda valideynə hörmət və ehtiram, düzlük, ləyaqətli insan olmaq kimi cəhətləri təbliğ etməkdir. Bu məqsədlə dramaturq Kərim və Murtuz kimi surətlər yaratmışdır. Müəllif bu komediyada əxlaq təribiyəsindən tamamilə təcrid olunmuş bir miskin ailənin həyat tarzını qələmə almışdır. Bu ailədə «it yiyesini tanımir», ata-ana ilə övladlar arasında həya pərdəsi demək olar ki, aradan götürülmüşdür. Atalıq vəzifəsindən xəbərsiz olan Musanın dedikləri ilə tutduğu əməllər arasında böyük təzad vardır. O, sözə halal zəhmətdən, müsəlmanın tutduğu xoş əməllərdən dəm vursa da, öz ailəsindəki eyibləri görmək iqtidarında deyildir. Ona görə, valideynlərinə baxıb təribiyə götürmiş böyük oğul Kərim mənəviyyatca nadan, tutduğu əməllərə görə isə qatı cinayətkar kimi nəzərə çarpır. Əlini nahaq qana bulayandan sonra qacaqcılıqla başını gırلəyən bu cahil oğul, yalnız öz lovğalığı, özünü öyməsi ilə yadda qalır. Lakin işi dara düşən kimi arvad palteri geyərək «siçan deşiyi satın alması» isə böyük gülüş doğurur.

Həmçinin, kiçik yaşlarından oğurluğa və çirkin əməllərə əl atan, halal zəhmətə alışmayan kiçik oğul Murtuz qonşunun xoruzunu, toyuqların yumurtalarını oğurlamaqda elə bir qəbahət görmür, buna adı bir hal kimi baxır. Çünkü Murtuz elə bir mühitdə böyümüşdür ki, onun qonşunun toyuq-cücəsini oğurlaması ətrafında olanlara da təbii görünür. Anası onunla fəxr edir: əgər uşaq oğurlamayı bacarırsa, deməli, o, yaşamağın yolunu tapmışdır. Qəbahətlərin dərəcəsinə görə ərindən heç də geri qalmayan ana uşaqlarının təbiyəsi ilə məşğul olmur, bir çox hallarda özü onları bəd əməllərə təhrik edir.

Müəllif böyük qardaş Kərimin daha dəhşətli cinayətlər törətdiyini göstərir və bununla demək istəyir ki, uşaqlıq dövrünü yaşayan Murtuz da böyüyəndə Kərim kimi canı olacaq. Kərim adam öldürsə də, ana bununla fəxr edir, yolunda hər cür əzabə qatlaşmayı özünə rəva görür. Ata isə yalandan Qurana and içərək canı oğlu Kərimi divana təslim etmək istəmir. Əsərin finalında müəllif belə bir son nəticəyə gəlir ki, törədilmiş ciinayətin ilkin kökü ailənin verdiyi naqis təbiyədən qida alır.

R.Əfəndizadə mollaxananın düzülməz təlim üsullarını tənqid edərək, bununla o, yeni üsullu mütərəqqi məktəblərin açılma zəruriliyini ön plana çəkir. Falaqqa üşülü ilə dərs keçməyi daha üstün tutan molla Fətəlinin iş üşülinə qəhqəhə ilə gülən müəllif qəflət yuxusunda yatanları ayıltmağa çalışır, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini dünyəvi elmlərin vacib-liyində görür. Çünkü Molla Fətəlinin təlim üsulunun əsasın- da «uşağı oxudar ustanın əsası, atanın kisəsi, ananın kasası» prinsipi dayanır. Dramaturq Rəşid bəy bir maarifçi kimi mü- sir dövrlə ayaqlaşmayan bu təlim üsulunu kəskin tənqid edir.

Doğrudur, R.Əfəndizadənin adını çəkdiyimiz komediyaları sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanmasa da, mahiyyət etibarı ilə milli məişətimizin müxtəlif sahələrini realistcəsinə əks etdirən əsərlər kimi ədəbiyyat tariximzdə özünə layiq yeri vardır.

XX əsrin əvvəllərində A.Şaiqin yaradıcılığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığa «Ananın oğluna layla deməsi» (1906) şeiri ilə başlayan şair, sonralar müntəzəm olaraq yazdığı uşaq şeirləri, nəsri və dramaturgiyası ilə milli uşaq ədəbiyyatımızın mərhələli inkişafına təkan vermişdir. 1906-1908-ci illərdə yazdığı «Keçi», «Uşaq və dovşan», «Quzu», «Xoruz», «Yetim cüca», «Təpəl kəlim», «Yeni köməkçi», «Cütçü», «Bülbüл» və sair şeirləri poetik effekti, dil şirinliyi baxımından uşaqların diqqətini çəkir, bu gün də müasir təhsil sistemli məktəblərin dərsliklərinə daxil edilir.

A.Şaiq uşaq ədəbiyyatına meyl etməsini özü belə izah edir: «İnqilabdan əvvəl üzü gülməyən zəhmətkeş balaları səfalət içində yaşayırdılar. Onlar üçün öz doğma evləri, öz gözəl vətənləri bir zindan idи. Uşaqların üzünə səadət, tərəqqi və inkişaf yolları bağlanmışdı. Balalarımıza məxsus nə teatr, nə kino, nə kitabxana, nə də klub vardi; məktəb xaricində oxumağa kitab tapmirdilər. Gənc nəslimizin bu vəziyyəti məni çox düşündürdü. Buna görə də, bu zamanlar məktəblərdə gördüğüm işin bir qismini bədii yaradıcılıqla əvəz etdim. Uşaqlar üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazdım. «Uşaq çeşməyi», «Uşaq gözlüyü» kimi dərsliklərim də, şərīkli yazdığınıñız «İlkinci il» də, «Məktəb» və «Rəhbər» jurnallarında uşaqlar üçün yazdığınıñ əsərlər də elə bir məqsədlə yazılmışdı».¹

Pedaqoji və dərslik müəllifi kimi fəaliyyəti şairə məktəb mövzusunda yazmaq zərurətini doğururdu. «Oyan, oğlum!» (1907), «Məktəbdə» (1907) və sair şeirləri bu istəkdən irəli gəlirdi. Bununla yanaşı, şair bir sira ibrətamız təmsillər də qələmə alındı. 1908-ci ildə yazdığı «Tülkü və Aslan», «Aslan, Qurd və Tülkü», «Tülkü və Qurd» adlı təmsilləri böyük tərihyəvi əhəmiyyət daşıyırıdı.

Həmçinin, uşaq folklorunun ən çox yayılmış nümunələrindən biri olan «Donuzanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy» («Pispisa xanım və Siçan bəy») nağılinin motivindən bəhrələnən şair «Tiq-tiq xanım» (1910) adlı alleqorik mənzum

¹ A.Şaiq. Xatirələrim. – Bakı, 1961, s.209.

hekayəsini yazmış, elə həmin ildə «Tülkü və xoruz» («Tülkü həccə gedir»), «Yaxşı arxa» allegorik mənzum hekayələrini, «Murad», «Köç» adlı nəşr əsərlərini qələmə almışdır. Sonrakı illərdə isə «Cümənin qəzəbi» (1912), «Şələqeyruq» (1913) hekayələri ilə uşaqları sevindirmişdir.

Azərbaycan uşaq dramaturgiyası müstaqil bir sahə ki- mi XX əsrin ikinci onilliyində formalşmışdır. A.Şaiq bu janrin inkişafı üçün də öz qüvvəsini əsirgəməmişdir. «Gözəl bahar», «Bir saat xəlifəlik»¹, «Çoban», «İntiqamçı xoruz», «Ürək tikmək, yaxud Qurban bayramı», iqtibas etdiyi «Danışan kukla» və sair dram əsərlərini qələmə almışdır. Ədib öz xatırələrində yazır: «1909-1910-cu illərdə... «Ürək dikmək», «Çoban Məmiş» adlı uşaq pyesləri yazdım, «Danişan kukla» və «İntiqamçı xoruz» adlı pyesləri ruscadan iqtibas etdim. 1911-ci ildə azadlığın rəmzi olan «Gözəl bahar» pyesi həmin ildə məktəb səhnəsində tamaşaya qoyuldu. Həsənbəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım bu işdə bize böyük kömək göstərdi. İki başqa ziyalı azərbaycanlı qadın ilə birlikdə o, əsərdə iştirak edən: Bahar, Qış, Günəş, Yer, Külək, Qaranquş və başqa rollara əlvan kağızlardan paltar tikib səhna quruluşunu gözəlləşdirirdi. Rollarda tələbələr çıxış edirdilər. Tamaşa çox maraqlı keçdi. Tamaşaya çağırılmış ikinci gimnazianın müdürü bizim müdürü: «İnqilabi ruhda yazılmış belə əsərləri oynamamağa nə üçün izin verirsən?-deyə etiraz etmişdi».²

Tənqidçi F.Köçərli «Gözəl bahar» pyesinin əlyazmasını oxuyandan sonra A.Şaiqə göndərdiyi məktubunda yazırıdı: «Qızlara bir pərdədə «Bahar xanım» ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil. Ondan yaxşı operetta əmələ gələr. Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm. Sizin yazdığınız hekayə dəxi də gözəldir və belə zənn

¹ A.Şaiq bu pyes üzərində yenidən işləmiş (1957), bundan sonra Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (1958).

² A.Şaiq. Xatırələrim.- Bakı, 1961, s.209–210.

edirəm ki, ondan çox gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz».

XX əsrin əvvəllərində ədəbi fəaləyyətdə olan bir sıra yazıçılara rast gəlirik. Məsələn, əsərlərini Divanbəyoğlu təxəllüsü ilə yazmış Abdulla bəy Sübhanverdixanov (1883-1936) pedaqoji fəaliyyət göstərməklə yanaşı bir sıra nəşr əsərləri də yaratmışdır. «Əbdül və Şahzadə» (1902), «Can yanğısı» (1903), «İlan» (1906), «Fəhlə» (1906), «Parlaq ulduz» (1911) və sair povest və hekayələrdə dövrün əxlaq normaları, baş alıb gedən haqsızlıqları qələmə alınmış, daha çox azadlıq ideyaları özünü qabarıq şəkildə bürüzə vermişdir.

«Əbdül və Şahzadə» povestində hüquqsuz qadınların hərəmənxanalarda keçirdiyi əzablı günlərdən, «Can yanğısı» əsərində namus üstündə doğma yurdundan didərgin düşən Əhmədin köçəri qızı Ruqiyə ilə faciəli məhəbbətindən bəhs edilir. Uşaqlar üçün sadə, aydın bədii dildə yazılın «İlan» və «Fəhlə» hekayələri olduqca maraqlı doğurur. Uzun illər kim tərəfindən qələmə alınması məlum olmayan, «Dəbistan» uşaq jurnalının 16-cı nömrəsində «A.S.» imzası ilə çap olunmuş «Fəhlə (1906) hekayəsinin müəllifinin A.Divanbəyoğlu olduğunu tədqiqatçı alim, prof. İ.Bektaşı arxiv materialları əsasında müəyyən etmişdir.¹ İ.Bektaşı fikrini izah edərək yazar: «Hekayə uşaqlar üçün yazılmışdır. Əsərdə fəhlələrin ağır əməyi, ac-yalavac güzəranı, hüquqsuz həyatı inandırıcı verilib. Ədib insanlara cəhənnəm əzabı törədən kapitalistlərin, podratçıların, ruhanilərin və çar üsul-idarəsi «millət vəkillərinin» də iç üzünü açıb ifşa edir. Ancaq yazıçı zəhmətkeşlərin ağır və işgəncəli həyat tərzini təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, fəhlələrin mübarizəyə qalxmaq əzmini də göstərməyə çalışır».²

XX əsrin əvvəllərində geniş pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, əsrin ikinci onilliyindən isə ciddi ədəbi yaradıcılığa başlamış

¹ Bax: A.Divanbəyoğlu. Seçilmiş əsərləri (İ.Bektaşının «Ön söz»ü). – Bakı, 2006, s.4-8.

² Yenə orada, s.6.

İ.Musabəyov (1880-1942) «Məktəb» uşaq jurnalı ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş, oxucuların marağına səbəb olan nəşr əsərlərini qələmə almışdır. «Xoşbəxtlər» (1913), «Cəhalət fədailəri» (1914), «Gözəllərin vəfası» (1914), «Neft və milyonlar səltənətində» (1917) adlı əsərləri bu gün də yeni nəslə göstərdiyi tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmişdir.

«Neft və milyonlar səltənətində» əsəri yeni nəslin mənəvi dünyasının tənzimlənməsində əsaslı rol oynayır. Tənqidçi-ədəbiyyatşunas M.Əlioğlu (1928-1973) bu əsəri geniş təhlilə cəlb edərək yazırıdı: «Yazıcı maraqlı hadisələr vasitəsilə sübut etməyə çalışırdı ki, kapitalizm cəmiyyətinin mahiyyətindən törəyən varlanmaq ehtirası ailələrdə, məisət və sevgi münasibətlərində qarşısılınmaz faciələr, müsibətlər törədir. Əsərin qəhrəmanı «fağır bir kişinin oğlu» Cəlil varlanmamışdan əvvəl daha xoşbəxt və asudə yaşadığı halda, vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq özü də dəyişir, sərbəst, sakit həyatını itirir və ömrü acınacaqlı bir vəziyyət içərisində bitir».¹

Yazıcıının ədəbi irsini araşdırın və tədqiq edən filoloq alim G.Məmmədova onun bədii yaradıcılığının inkişafında «Məktəb» uşaq jurnalının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək yazır: «Bu jurnalın səhifələrində «Rzanın qutusu», «Çay», «Rəhmlı arvad», rus yazıçısı V.Q.Korolenkodan təbdil etdiyi «Kor və onun yoldaşı» kimi kiçik həcmli hekayələri çıxmışdır. Dərin tərbiyəvi məzmun daşıyan həmin hekayələri Azərbaycan uşaq nəşrinin diqqətəlayiq nümunələri hesab etmək olar. 1915-ci ildə o, «Üç hekayə» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitabda «Prins Eduard Xams ilə zarafat», «Məhkəmənin səhvi», «Nadinc uşağın yüksüsü» kimi təbdil və tərcümələri toplanmışdır».²

¹ M.Əlioğlu. Məhəbbət və qəhrəmanlıq («Klassik nəsrimizin bəzi ənənələri» məqaləsi). – Bakı, 1979, s.87.

² Bax: İ.Musabəyov. Neft və milyonlar səltənətində (G.Məmmədovanın «Ön söz»ü). – Bakı, 2006, s.4-12.

İnamla deyə bilərik ki, İ.Musabəyovun «Üç hekayə» kitabına daxil etdiyi təbdil və tərcümələrin özü də milli uşaq nərimizin inkişafına hesablanmış, maarifçi-yazıcı bu ədəbi fəaliyyəti ilə yazıçılarımızın ədəbi yaradıcılığına yeni mövzu və ideya vermək istəyində olmuşdur.

Ümumiyyətlə, bu illərdə yaradılmış əsərlərdə mövcud həyatın sosial ziddiyətləri, geriliyin və gerçek həyatın faciələri öz əksini tapırıdı. C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» (1905), Ə.Haqqverdiyevin «Ata və oğul» (1909), Y.V.Çəmənzəminlinin «Cənnətin qəbzi» (1909), «Divanə» (1911), «Bir qəpik» (1913), N.Nərimanovun «Pir» (1913), «Bir kəndin sərgüzəsti» (1915) və sair nəşr əsərlərində bu xüsusiyyətləri aydın görmək mümkündür.

Orijinal poetik üsluba malik olan H.Cavid (1882-1944) 1913-cü ildə Tiflisdə «Keçmiş günlər» başlığı altında şeirlərini çap etdirmişdir. Bunların içərisində uşaqların zövqünü oxşayan «Kiçik sərsəri», «Öksüz Ənvər», «Qız məktəbində» və kiçik bir məktəbliyə həsr etdiyi «İlk bahar» uşaq şeirləri görkəmli şairin milli uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün də çalışdığını bizə xatırladır. Yaxud, 1917-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi «Bahar şəbnəmləri» kitabında «Sevinmə, gülmə, quzum!..», «Vərəmli qız» və sair şeirləri şairin milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına biganə qalmadığını bir daha təsdiq edir.¹

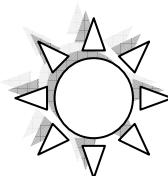
C.Cabbarlının 20-ci illərə qədərki yaradıcılıq dövründə yazdığı «Aslan və Fərhad», «Mənsur və Sitarə», «Dilarə», «Dilbər», «Gülər» və sair əsərləri ədəbiyyatımıza yeni bədii üsluba malik olan istedadlı bir nasırın gəlişindən xəbər verirdi. «Altun heykəl», «Gülzar» hekayələri onun bir nasır kimi püxtələşdiyini bir daha təsdiq edirdi.

Real həyat hadisələrini əks etdirən bu aktual mövzular yeni nəslin təlim-tərbiyəsinə layiqli təsirini göstərirdi. Ümumiyyətlə, bu illərdə yaradılmış bədii əsər bir ideya silahı

---

¹ Bu əsərlər yenidən çap olunmuşdur. Bax: H.Cavid. Əsərləri 5 cilddə, I cild. – Bakı, 2005.

kimi bəşər övladını əməyə, qəhrəmanlığa səsləmiş, onun dünyagörüşünü, təfəkkür tərzini formalaşdırmış, mənəvi aləmini zənginləşdirmişdir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN SOVET UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏZADLI İNKİŞAF YOLU (1920-1950-ci illər)

Vəvelcə Rusiyada (1917, 25 oktyabr) və bir neçə il sonra Azərbaycanda (1920, 28 aprel) dövlət çəvrilişi baş tutdu və bolşeviklər silah gücünə hakimiyyəti ələ aldılar. Bu amansız, qanlı çəvrilişlər nəticəsində hər iki ölkədə xeyli günahsız insan məhv edildi. Görkimalı rus yazıçısı V.Q.Korolenko (1853-1921) bu mürəkkəb və təzadlı dövrü öz gündəliyində belə təsvir edirdi: «Rusyanın faciəsi öz axarı ilə gedir. Lakin hara?.. Bolşeviklər Moskva və Petroqradda qələbə çaldılar. Lenin, Trotski və digər inqilab məmurları süngü gücünə sosializmi yeritdilər... Həbs olunmuş yunkərlər silahı təhvil verəndən sonra onları qalaya aparır, yolda əyləyib divara söykəyir, gülələyib suya tökürdülər. Təəssüf ki, bu hadisəni öz gözləri ilə görənlər söhbət edirlər... Həbs olunmuş adamlarla amansız davranırdılar... Xəstə Plexanovun evində üç gün axtarış aparıldı».¹

Bolşevik hakimiyyətinin odlu silah gücü ilə tətbiq etdiyi zorakılığı və təzyiq vasitəsilə həyata keçirdiyi ideya siyaseti işğal olunmuş bütün ərazilərdə eyni ssenari üzrə davam etdirilirdi. Yaziçi M.Süleymanov (1912-2006) rusların 11-ci qırmızı ordusunun 28 aprel 1920-ci il tarixdə işğal etdiyi Bakının mənzərəsini belə təsvir edirdi: «Bolşeviklər hakimiyyətə

---

¹ П.И.Неретов. В.Г.Короленко – летопись жизни и творчества, 1871-1921 гг., Москва, 1990, с.37.

gələndən sonra Bakıda talan həftəsi keçirildi. Bir həftə adamları küçələrə buraxmadılar. Zığdan tutmuş Bakıya qədər körpülərdə, gəmilərdə, dükən-bazarda, anbarlarda, dövlətlilərin evlərində nə vardısa yiğib Rusiyaya göndərdilər. Serebrovski (o, 1920-1926-ci illərdə Bakıda «Azneft» idarə heyətinin sədri olmuşdur – F.Ə.) qırx gündə Azərbaycandan beş milyon ton neft və neft məhsulu daşıtdırdı...».¹

Nəticədə, bəşər tarixində analoqu olmayan yeni bir dövlət quruluşu yarandı. Bolşevik hakimiyyəti «yeni insan» ideyasını irəli sürdü və onu siyasi-idioloji, mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələlərinin bütün sahələrində əldə rəhbər tutdu. Bu hakimiyyət dalbadal qəbul etdiyi qərar və qətnamələri ilə milli ədəbiyyatlarda gedən təbii yaradıcılıq prosesinin inkişaf ardıcılığını pozdu və siyasi-ideoloji cəbhənin xidmət səmtinə doğru istiqamətləndirdi. Nəticədə, az bir müddət içərisində xeyli rus və Azərbaycan yazıçıları mühacir həyatı yaşamağa məhkum olundu. «Onların hakimiyyəti illərində respublikamızda yüzlərlə ziyali haqsız təqiblərə məruz qalmış, doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuşdur. Əhməd Ağaoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Almas İldirim, Hüseyn Baykara, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdül- vahab Yurdsevər və başqları Vətən torpağından uzaqlarda yaşayıb-yaratmışlar».²

Həmçinin, 20-ci illərdə yeni hakimiyyətin tələblərini qəbul edə bilməyən, onun müəyyən etdiyi ifrat ideologiyaya boyun əyməyən, daha çox milli ədəbiyyatın inkişafına çalışan C.Məmmədquluzadə³ ailəsi ilə İrana köçməli oldu. Bu isə milli ədəbiyyatımızın demokratik inkişafına mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 1992, 20 iyun.

² Bax: H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi (Elşən Türkəl Əbülhəsənlinin «Müəllif haqqında» məqaləsi). – Bakı, 1992, s.3.

³ C.Məmmədquluzadə 1920-ci ilin iyun ayında ailəsi ilə birlikdə vətəni tərk edərək İrana keçmişdir. Yalnız Azərbaycan İnqilab Komitəsinin xahişi ilə (1921, 30 aprel) xalq maarif komissarlığına məsul fəzifəyə dəvət olunmuş və o, Bakıya qayıtmışdır.

Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının əsas mühüm mərhələlərindən biri onun təşəkkül taplığı 20-ci illərdir. Xüsusilə, bu dövrdə sovet uşaq ədəbiyyatının təməli yenidən qoyulur, ideya-bədii və nəzəri baxımdan əsaslandırılır, ictimai-siyasi rolu və əsas vəzifələri müəyyənləşdirilirdi. V.İ.Lenin Oktyabr çevrilişindən sonra ölkədə mövcud olan ağır iqtisadi və maliyyə problemlərini həll edərkən belə, sovet uşaq ədəbiyyatının mövcud ideologiyaya uyğun bir şəkildə, yeni yönümdə inkişafında və məzmunca formalaşmasında əsaslı yer tutan xalq maarifi sahəsinə üstünlük verirdi. Həmçinin, bu məhdud çərçivəli siyasi sistem bütün ədəbi sənətkarlardan inqilab mövzusuna daha çox yer verməyi təkidlə tələb edirdi. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, V.İ.Lenin görkəmli rus yazıçısı L.N.Tolstoy (1828-1910) barəsində söz açarkən qeyd edirdi ki, əgər bizim qarşımızda doğrudan böyük bir sənətkar dayanırsa, o gərək heç olmasa inqilabın bəzi ümdə cəhətlərini öz əsərlərində eks etdirəydi.

SSRİ-nin yaradılmasından (1922, 30 dekabr) sonra isə imperiya tərkibinə daxil edilmiş xalqlar ədəbi prosesdə bir ideologiya ətrafında birləşdirildilər. Əsasən, «Sovet ədəbiyyatı» adı ilə təqdim olunan bu ədəbi inkişaf mərhələsinə «beynəlmiləcilik» donu geydirən yazıçı-tənqidçi A.Lunaçarski (1875-1933) pafosla yazırırdı: «Ədəbiyyat haqqında söhbət gedəndə biz, ümumiyyətlə, Lenin milli siyaseti nəticəsində yüksək çıxəklənmə mərhələsinə çatan bütün sovet xalqları ədəbiyyatını nəzərdə tuturuq».¹

O cümlədən, rus şairi V.V.Mayakovski (1893-1930) yeni yaranmış bu ədəbi prosesə qiymət verərək qeyd edirdi: «Mədəniyyətlərin bir-birinə bənzəməsi yüz milyonların on milyonlara zoraklıqlıq etməsi demək deyildir. Bu, müxtəlif dillərdə eyni bir kommunizm mədəniyyəti quran zəhmətkeş bəşəriyyətin ideyalarının müştərəkliyi deməkdir».²

¹ А.Луначарский. Статья о советской литературе.- Москва, 1958, с.30.

² В.Маяковский. Полн. собр. соч., том X.- Москва, 1941, с.299.

Lakin heç bir hüquqi əsası olmayan, siyasi don geydirilərək ortaya atılmış bu fərdi şuarvari mülahizələr heç də nəzərdə tutulmuş nəticəni vermirdi. Bolşevik hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasi ideologiya inkişafın bütün sahələrinə, o cümlədən, qədim tarixə malik olan, xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən yeni yaradıcılıq cığırı ilə inkişaf etmiş, gerçək həyat hadisələrinə realist baxışlarına və janr elvanlığına görə ictimaiyyətin nəzər-diqqətini cəlb etmiş, çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazanmış milli ədəbiyyatımıza da öz mənfi təsirini göstərdi. Qurulmuş imperiyanın ideya-siyasi baxışlarına uyğun olan yeni ədəbiyyatın yaradılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulduğuna görə, imperiya tərkibinə zorla daxil edilmiş xalqların qədim klassik ədəbi irsi və bu dövrə qədərki inkişaf prosesi nəzərə alınmadı. SSRİ adı altında məharətlə maskalanmış rus hökuməti müvafiq azsaylı xalqları imperiya tərkibinə daxil etmək yolu ilə ölkənin ictimai-siyasi həyatını kəskin şəkildə dəyişdirdiyi kimi, həmçinin, mədəni həyatına da nüfuz etməyə, millilikdən uzaq olan monomədəniyyətin (monoədəbiyyatın) yaradılmasına nail olmağa çalışırdı. Bunun üçün sadədən mürəkkəbə doğru planlı inkişaf yolu müəyyən edilmişdi. Xüsusilə, yeni nəсли mövcud ifrat ideologiyanın tələblərinə tabe etdirmək, uşaq və gənclərin məqsədli təriyəsi üçün yeni forma və məzmunlu ədəbiyyatın yaranış istiqamətini müəyyən etmək başlıca məqsədlərdən biri idi. Hakimiyyət «yeni insan yaratmaq» üçün ədəbiyyatı mühüm bir məfkurə alətinə çevirmişdi. Bu təzadlı ədəbi prosesin yaransı dövründə uşaq ədəbiyyatı xüsusi təsirə məruz qalmışdı. Sovet ədəbiyyatının mərhələli inkişaf istiqaməti mövcud real həyatın tələblərinə deyil, əsasən Sov.İKP MK-nin və SSRİ Nazirlər Sovetinin müəyyən etdiyi siyasi-ideoloji qərarlarla əsaslanırdı. Bu ideologiyaya canla-başla xidmət edən müəlliflərin əsərləri kütləvi tirajla çap olunur, pafoslu ibarələrlə təriflənir, ali dövlət mükafatlarına təqdim olunurdu.

Bu və ya digər müxtəlif janrı əsərlərdə yaradılan Lenin obrası və onun «ölməz ideyaları» fetişləşdirilir, buradan

doğan hər bir siyasi fikir, az qala hər bir uşaq əsərinin leyt-motivinə çevrilirdi. Hətta, Leninin vəfat etdiyi gün – yanvar ayının 21-də doğulan körpələrin anadan olma tarixi həmin günə deyil, başqa günlərə qeyd olunurdu. Belə çıxırkı ki, inqilab rəhbəri vəfat edən gün analar körpələrini öz bətnlərində bir neçə günlüyü saxlamalı imişlər! Yaxud, işıq üzü görəcək körpa o qaranlıq dünyada necə anlaya bilərdi ki, onun doğulduğu tarixi təsdiq edən sənəd saxtalaşdırılacaq! Hələ dünyaya göz açmamış uşaqlar üzərində aparılan bu cür siyasi yönümlü ifrat yanaşmalar sonrakı uşaq ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərə yaxşı heç nə vəd edə bilməzdi.

Partiyanın 1924-cü ildə çağırılmış XIII qurultayının qəbul etdiyi «Mətbuat haqqında» qərarında qeyd edilmişdi: «Uşaq ədəbiyyatında sinfi, beynəlmiləl təriyə, əmək təriyəsi cəhətlərini qüvvətləndirmək məqsədilə partiyanın ciddi nəzarəti və rəhbərliyi altında uşaqlar üçün ədəbiyyata girişmək lazımdır. Xüsusilə pioner ədəbiyyatının nəşri işini genişləndirmək, komsomola kömək olmaq üçün bu işə partiya, həmkarlar və sovet təşkilatlarını cəlb etmək lazımdır».¹

Bu sitatdan göründüyü kimi, uşaq və gəncləri bolşevik ideologiyası səmtinə istiqamətləndirmək məqsədilə «uşaqlar üçün ədəbiyyata girişmək lazımdır» komandası heç də əbəs yera verilməmişdi. Bu zəruri ədəbiyyat vasitəsilə yeni nəsildə ideoloji təriyəni möhkəmləndirmək, kövrək beyniləri təmiz lövhəni xatırladan uşaqları bu istiqamətdə formalaşdırmaq əsas məqsədlərdən biri idi. Partiyanın qərar və qətnamələri sovet uşaq ədəbiyyatının inkişafına ideya istiqaməti verməklə yanaşı, onun elmi-nəzəri əsaslarını təkmilləşdirməyi, yeni buraxılan kitabların bədii keyfiyyəti məsələlərini zəruri bir problem kimi qarşıya qoyurdu. Yəni, hakimiyət nəyin bahasına olursa-olsun, özünün iqtisadi və mədəni tarazlığını tənzim etməli, qurduğu dövlətin strukturuna uyğun olan cəmiyyətin mənəvi-ideoloji təriyəsi üçün yeni konsepsiya

---

¹ Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları, II hissə.- Bakı, 1954, s.70.

hazırlamalı, «kim proletariata xidmət etmək istəyirsə, o, bütün millətlərdən olan fəhlələri birləşdirməklə «öz» və «ö zgə» milli burjuaziyası ilə qəti mübarizə aparmalı» idi.

Uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq inkişafını təmin etmək məqsədilə bütün ictimai-siyasi təşkilatlar səfərbər olunmuş, hətta onlara bu ədəbiyyati ideoloji səmtə istiqamətləndirmək səlahiyyəti verilmişdi. Vahid siyasi partyanın – Sov.İKP-nin və onun Mərkəzi Komitəsinin ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə yerli-yersiz müdaxiləsi ədəbiyyatın öz imkanlarından aşağı səviyyədə inkişafına səbəb olurdu.

RK(b)P MK-nin «Bədii ədəbiyyat sahəsində partiya siyaseti haqqında» 18 iyun 1925-ci il tarixli qətnaməsi ədəbi prosesə olan müdaxiləni bir qədər də rəsmiləşdirdi. 1926-cı ildə yeni nəslin siyasi-ideoloji inkişafına istiqamət verən çox- müddətli tədbirlər planı işlənib hazırlanı. Uşaq müəssisələrinin açılması, yeni məktəblərin fəaliyyəti və digər məsələlərlə yanaşı, uşaq mətbuat orqanlarının – qəzet və jurnalların tez bir zamanda yaradılması zəruri hesab edildi. Çünkü yaradılacaq yeni kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri yeni nəslin kommunist əxlaqının formallaşmasına böyük təsir göstərə bilərdi.

Bu səbəbdən, 1922-ci ilin yanvar ayında Moskva şəhər komsomol təşkilatı kommunist uşaq qruplarının yaradılması barədə müzakirələr keçirdi və ilk gənc kəşfiyyat dəstələri yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Lakin ilk təşəbbüs inzibati binanın olmaması səbəbindən baş tutmadı. Təxminən bir il keçəndən sonra – 15-16 yanvar 1923-cü ildə qarşıya qoyulan məqsədin həlli imkanları reallaşdı. Moskva və Leninqradda (Sankt-Peterburqda) ilk pioner jurnallarının çapı başlandı: «Yuniye tovarişi» (1922), «Pioner» (1924), «Krasny qalstuk» (1926), «Drujnye rebyata» (1927) və sair jurnallar çap olundu. Həmçinin, bir sıra uşaq jurnalları böyüklər üçün nəşr olunan qəzet və jurnallara əlavə kimi buraxıldı: «Yuniye stroitel» (1923-1925), «Qudok-detyam» (1927- 1928), «Detskiy uqolok» (1927).

Bu mədəni prosesin təsiri ilə respublikamızda bir neçə adda qəzet və jurnalın nəşrinə başlandı: «Qırmızı günəş», «Qızıl gənclik», «Məktəb yıldızı» jurnalları (1920-1926-cı illər) meydana gəldi. Lakin bu jurnallar bir neçə nömrə çıxandan sonra öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldular. Uşaq mətbuatının qısa müddətli, fasilələrlə çıxmamasına səbəb isə əsasən, gənc nəslin savadsızlığı, abunəçilərin sayca azlığı, nəşr vəsaitinin və çap materiallarının çatışmaması və mətbəə xərclərinin vaxtında ödənilə bilməməsi idi. Bütün bu səbəblər istər-istəməz çap işini ləngidir, bəzi hallarda isə nəşrin birdəfəlik dayanmasına götərib çıxarır, uşaq ədəbiyyatının inkişafına öz mənfi təsirini göstərirdi.

Sonrakı illərdə «Gənc işçi» (1923), «Komsomol» (1926-1930), «Pioner işçisi» (1927), «Gənc bolşevik» (1930-1941) adlı jurnallar müəyyən fasilələrlə nəşr olundu. Bu illərdə çıxan uşaq jurnalları yeni nəсли pioner həyatı və siyasi təşkilatların fəaliyyəti ilə tanış etməklə yanaşı, uşaqların yeni quruluşda sürdüyü pafoslu həyat tərzindən və onları narahat edən problemlərdən bəhs edirdi.

Ümumittifaq miqyasda sovet ədəbiyyatının mərhələli inkişafı olduqca mürəkkəb və ziddiyətli idi. Təxminən 1923-cü ildən başlayaraq yaranmış ədəbi qruplaşmalar – Rusiya Proletar Yazıçılar birlüyü, Ümməmrusiya kəndli yazıçılar birliyi, İncəsənətin sol cəbhəsi (sonralar «İncəsənətin inqilabi cəbhəsi» adlandırıldı – F.Ə.), Konstruktivistlərin ədəbi mərkəzi, «Pereval» («Aşırı») qrupu və sair adla fəaliyyət göstərirdilər. Bu qüvvələr arasında açıq və radikal mübarizə gedirdi. Mütərəqqi fikirli yazıçılar isə bu qrupların vahid bir-liyinə çalışırdılar.

Lakin bəzi ədəbi qruplaşmaların platformasında nisbətən düzgün qoyulmuş məsələlər də öz əksini tapırdı. Məsələn, «Pereval» qrupunun 1928-ci il Bəyannaməsində açıq şəkildə qeyd olunurdu ki, əsl sənət ustası Oktyabr ədəbiyyatı adı altında sıfarişlə yazmamalı, yazdığı əsərləri ilə dünyanan

istismar olunan bütün məzлum sinfinə öz təsirini göstərməli, onların köləlikdən azad olunmasına çalışmalıdır.¹

Bu illərdə, həmçinin, öz fəaliyyətlərini davam etdirən vulqar sosiologizm, imajinizm ədəbi cərəyan tərəfdarları, futuristlər, proletkulçular və digər ədəbi qruplaşmalar özlərinə geniş meydan tapmışdır. Mövcud qruplar tərəfindən «yeniləşmə» adı ilə bir sıra müvafiq təkliflər irəli sürülə də, bu təkliflər içərisində yanlış olanı da yox deyildi.

Yüksək dövlət vəzifələrində çalışan, həmçinin, yazıçı-ədəbiyyatşunas kimi fəaliyyət göstərən L.D.Trotski (Bron-şteyn) (1879-1940)² ədəbiyyata partiya rəhbərliyini tamamilə inkar edirdi. O, özünün «marksizm metodları sənətin metodları deyil» fikrində qalaraq göstərirdi ki, ədəbiyyata partiya rəhbərliyi lazımdır deyildir, çünki inqilabçı proletariat sinfinin buna vaxtı qalmayacaqdır. Bu işlə partiya işindən uzaq olan ziyalilar məşğul olsalar daha yaxşı olar.³ Partiya xadimi N.İ.Buxarin (1888-1938) də bu fikrə qoşularaq qeyd edirdi ki, əgər belə getsə proletar ədəbiyyatı məhv olacaqdır.⁴

20-ci illərdə Azərbaycanda yaradılmış «Hümmət» təşkilatı və onun rəhbərliyilə açıq fəaliyyət göstərən «Gənc qızıl qələmlər» cəmiyyəti mövcud bolşevik mətbuatlarına zəhmətkeş xalq arasından çıxmış yüzlərlə kadr cəlb etmişdi və bu kadrlar müxtəlif qəzet və jurnallarda çalışırdılar. Bu cəmiyyət üzvlərinin qarşısına fəhlə və kəndlilərin zövqünə uyğun gələn ədəbiyyat yaratmaq tələbi qoyulmuşdu. Bu dövrün ədəbi prosesini tədqiq etmiş ədəbiyyatşunas R.Tağıyev yazırı: «Bu ədəbiyyat sosializm cəmiyyətində özünə layiq mövqə tutmalı, zəhmətkeş kütləni irəliyə aparmalı idi. Cəmiyyət

¹ Bax: История русской советской литературы. – Москва, 1979, с.102.

² L.Trotski haqqında məlumat: L.Фейхтвангер. Москва 1937. – Москва, 1990, с.225-252.

³ Bax: Л.Троцкий. Литература и революция.- Москва, 1991. (Əsər ilk dəfə 1923-cü ildə çap olunmuşdur).

⁴ N.İ.Buxarinin baxışları haqqında bax: Г.А. Бордюгов, В.А.Козлов. История и конъюнктура. – Москва, 1992, с.87-111.

(«Gənc qızıl qələmlər» cəmiyyəti – F.Ə.) qısa müddətdə xalqın hüsn-rəğbətini qazanmışdı. «Gənc qızıl qələmlər» təşkilatı «Ədəbiyyat cəmiyyəti»ni get-gedə sixişdirdi. 1926-cı il noyabrın 30-da bu iki ədəbi təşkilatın müstərək iclasında «Gənc qızıl qələmlər» cəmiyyəti üstünlük təşkil etdiyindən «Ədəbiy- yat cəmiyyəti» onun tərkibinə daxil oldu. Həmin gündən də bu cəmiyyət «Qızıl qələmlər ittifaqı» adını daşımağa başladı. Bu ittifaq Azərbaycanda Proletar Yəziçiləri cəmiyyətinin əsası oldu. «Ədəbiyyat cəmiyyəti»nin buraxıldığı səhvlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı, gənc ədəbi qüvvələrlə bərabər, qocaman inqilabçı yazıçıları da ətrafına top- layaraq öz sıralarını genişləndirdi. S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müşfiq, S.Vurğun, Ə.Nazim, Ə.Fövzi, Ə.Ibrahimov, A.Rəsulzadə, N.Bəsir, M.Hüseyn, Ə.Əbülləhəsən, Mir Cəlal və sair istedadlı gənc ədəbi qüvvələrin ilk şeir və hekayələri ədəbiyyatımıza təravət gətirdi.¹

20-ci illər ədəbiyyatı nisbətən bir sıra uğurlar əldə etsə də, bu ədəbi proses çox mürəkkəb və ziddiyətli idi. Məsələn, «20-ci illərin əvvəllərində yaranmış bir sıra nəşr əsərlərində inqilabi hərəkatın təsvirində partizançılıq, kortəbiilik meyllə- ri ön plana çəkilir, bitkin real obrazlar, fərdiləşdirilmiş xa- rakterlər ya heç yaradılmış, ya da inqilabi kütlələrin ümumi- ləşdirilmiş, bir qədər mücərrəd obrazı fonunda zəif və solğun verilirdi».²

İctimai-siyasi və ideoloji vəziyyət dəyişikcə özünün yazıçılıq manerasına sadiq qalan, gerçek həyat hadisələrini dərk etmək baxımından əsərlərinin mövzu, məzmun və formasına müxtəlif rakurslardan yanaşan, müasir ədəbi prosesə münasibətdə fərqli nəzəri- estetik mövqədə dayanan sənətkarların yaradıcılıq siması daha aydın görünməyə başladı. Yaradıcılıqların əsas dövrü Oktyabr inqilabına qədərki illərə təsadüf edən bir sıra görkəmli sənətkarlar yeni mövzulara da

¹ Bax: R.Tağıyev. «Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər», «Azərbaycan» jurnalı, 1980, № 1, s.156-157.

² Bax: Rus sovet ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, 1976, s. 89.

nüfuz edərək öz əsərlərini yaratdılar. C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq və sair qələm sahibləri yaradıcılıq axtarışları ilə ictimaiyyətin diqqətini özlərinə cəlb edə bildilər. Yeni cəmiyyətin saflaşdırılması naminə köhnə quruluşun nöqsanlı cəhətləri geniş təsvir və tənqid olunur, müasir cəmiyyətin gatirdiyi yenilikləri göstərmək meyilləri daha qabarılq nəzərə çarptırdı. C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin məktəbi» (1921), C.Cabbarlinin «Əhməd və Qumru», «Qara Qənbər» (1924), Ə.Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan» (1926), A.Şaiqin «Məktub yetişmədi» (1926), «İldirim» (1927) və sair əsərləri göstərmək mümkündür. Bu illərdə həmçinin S.S.Axundov «Qan bulağı», «Ümid çıraqı», «Cəhalət qurbanı» (1923), «Qatil uşaq» (1924), «Mister Qreyin köpəyi», «İki dost, iki düşmən» (1927) və sair adda uşaqlarda maraq doğuran hekayələrini qələmə almışdı.¹

Bu illərdə M.S.Ordubadi, T.Şahbazi Simürğ, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq, A.Şaiq, B.Talibli və digər tanınmış sənətkarların müxtəlif janrı yaradıcılığında yeni dövrün pafoslu təsviri öz əksini tapır, yeni yaranmış sovet ədəbiyyatının nəzəri-estetik problemlərinin həllinə olan meyl tədricən güclənirdi. Müxtəlif vaxtlarda mətbuat səhifələrində Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf problemlərinə həsr edilmiş elmi məqalələr az nəzərə carpsa da, bu zəruri sahənin qarşısında duran aktual məsələlər qismən işıqlandırılırdı.

A.Şaiqin «Məktub yetişmədi» hekayəsi ilk baxışda uşaq nəşrinin tələblərinə cavab verməsə də, məşəqqətlər içinde keçən fəhlə həyatını eks etdirən ən təsirli əsərlərdən biridir. Həcmcə kiçik, lakin böyük mənə daşıyan bu hekayədə əjdaha kimi insanları udmağa hazır olan neft quyularında bir parça çörəkdən ötrü həyatını təhlükədə qoyan fəhlə Qurbanın faciəsi o qədər real təsvir olunmuşdur ki, əsəri oxuyan hər bir oxucu dövrün bəxş etdiyi acınacaqlı həyat tərzini görə bilir. İrandan gəlib Bakının neft mədənlərində bir qarın ço-

¹ Bax: M.Əlioğlu. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. – Bakı, 1979, s.113-119.

rəkpulu qazanmaq üçün qan-tər içində çalışan Qurban bütün əzab-əziyyətlərə dözür. Ona görə dözür ki, təki gözü yollarda qalmış uşaqlarının arzularını yerinə yetirə bilsin. Çünkü qızı Anaxanım atasının yollayacağı güllü dəsmalın, oğlu Məmişsə qırmızı köynəyin intizarındadır. Qurbanın faciəli surtdə həlak olması isə uşaqların arzusunu gözündə qoyur. Ədib bu kiçik həcmli hekayəsi ilə bir dövr insan faciəsini məharətlə təsvir etmişdir.

Bu illər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsasən iki ədəbi qruplaşma mövcud idi: 1.Bolşevik ideologiyasına xidmət göstərən «mütərəqqi ədəbiyyat»ın nümayəndələri; 2. Daha çox türkçülüyə meylli olan «mürtəce ədəbiyyat»ın tərəfdarları idi. İkinci qrupa aid olan yazarlar müəyyən yanlışlığa yol versələr də,¹ əslində onlar milli ədəbiyyatın inkişafı üçün çalışıban, onu yeni janrlarla zənginləşdirmək istəyi ilə çırpinan görkəmli qələm sahibləri idi. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev (Ağaoğlu), Ə.Topçubaşov və digər sənət fədailəri məqsədli fəaliyyət göstərirdilər.

20-ci illərdə daha çox mövcud siyasi-idologiyaya xidmət edən pafoslu, mədhiyyə xarakterli, şüarçılığa meylli əsərlərin kəmiyyətcə artması, bəşəri, realist mövzuların, demək olar ki, aradan çıxmışına gətirib çıxardı. Əsasən, Böyük Oktyabr inqilabına, bu yolda mübarizə aparmış fəal inqilabçılara, Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin qurulduğu 28 Aprel gününə, Lenin və Stalinin mədhinə, beynəlxalq 1 May bayramına, qızıl (qırmızı) əsgərlərə, rəsmi şəkildə keçirilən digər siyasi tədbirlərə həsr edilmiş, sənətkarlıq və bədii baxımdan olduqca zəif təsir bağışlayan ədəbi nümunələr Azərbaycan uşaqları ədəbiyyatına şan-şöhrət gətirə bilməzdi. N.Sultanzadənin «Oktyabr», İ.Nəzərin «28 Aprel», «Qızıl əsgər», M.Sultanzadənin «Aprel yavrusu», Ş.Quluzadənin «İftixar edir», S.Rəhmanzadənin «Məktəbdə 1 May», İ.Kəşfinin «Aprel üçün», R.Axundzadənin «Şura», M.Fətəlizadənin «Bizim yolumuz», M.Camalın «Dəstə», S.Sofizadənin «Oktyabrin zühuru»,

---

¹ Türkiyə türkcəsini ədəbi dil kimi qəbul etməyə meyl edirdilər.

R.Şirəlizadənin «Pionerə», E.Xəlilovun «Pioner Məmməd» və sair primitiv mövzulu, ifrat ideoloji-siyasi məzmun, mövsümi əhəmiyyət kəsb edən, obrazlılıq və poetizmdən tamamilə məhrum olan uşaq əsərləri daha çox üstünlük təşkil edirdi. Pioner və komssomol təşkilatlarının yaranmasına və bu təşkilatların fəal üzvlərinə həsr edilmiş nəzm və nəşr əsərlərinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. 20-ci illərdə hətta tanınmış şair və yazıçılar (C.Cabbarlı və b.) sosializm ideyalarını təbliğ etməyə məcbur olurdular. Sosializm quruculuğunun təbliğində belə bir pafoslular şüər əsas rol oynayırdı: «Kapitalizm dünyani müflisləşdirir, onu zülmətə, səfalətə sürükləyir...Sosializm isə xalqların mənəvi zənginliyini, dünyanın sönməz, əzəmətli gözəlliyini üzə çıxarırr».

Hökumətin ideologiyasına layiqincə xidmət etməyən, ona bol təriflər yağıdırmayan sənətkarlar «xarici və daxili düşmənlər» adı ilə «qara» siyahıya salınır, siyasi repressiyaın aramsız təzyiqi və təqibi ilə üzləşirdilər. Azərbaycanda siyasi repressiya tədbirlərinin əsas özəyində «pantürkist və panislamist meyllər»in mütərəqqi qələm sahiblərinə mənfi təsiri vurğulanmaqla, arxasında «sapı özümüzdən olan və olmayan baltalar»ın danoslari və sərt işgəncələri dayanırdı. Milli ədəbiyyati bolşevik ideologiyasına qurban verən, proletariat adı altında pərdələnərək bolşevikləşdirmə siyasəti yeridən qüvvələrin vasitəsi ilə sənət adamlarına «buxov» vurulur, dar və məhdud mövzulara sövq etmək üçün əvvəlcə onlar mövcud siyasi-ideoloji mühitə dəvət olunur, əgər dəvət tərəddüdlə qarşılanır və ya qəbul olunmursa təzyiq yoluna rəvac verilirdi.

Siyasi repressiyaya məruz qalan sənətkarlarımızdan biri görkəmli şair Ə.Cavad (1892-1937) olmuşdur. Tədqiqatçı Ə.Saləddin Ə.Cavadın həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyada yazar: «Əhməd Cavadın həyatı və yaradıcılığı respublika mətbuatında müzakirə və mühakiməyə çevrilmişdi...bu müzakirə, mühakimə getdikcə «ifşa» xarakteri almış,

1929-cu ıldən fasiləsiz olaraq getdikcə daha da kəskinləşən, şiddətlənən bir şəkil almış, nəhayət, məlum olduğu kimi, 1937-ci il repressiyası ilə başa çatdırılmışdır». ¹

Ə.Cavadın şeirlərində hüzn, kədər, şikayət, narazılıq motivlərilə dolu olduğu xüsusi vurgulanır, bədbin hisslərdən, ümidsizlikdən, sentimental, mücərrəd romantik duyğulardan qurtula bilmədiyi qeyd olunur, lirizmin ən yüksək zirvəsində dayanan «Qaldı» (1916) rədifi qoşması ümidsizliklə, tənhalıqla qarşılaşan bədbin bir şairin zəif misraları kimi təqdim olunur, təzə-tər poetik misralarında qəbahət axtarıldı. Azərbaycan ədəbiyyatında bənzərsiz klassik şeir nümunəsi sayılan, bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə misilsiz əhəmiyyət daşıyan «Göygöl» şeirində təsvir etdiyi «ulduz» və «ay»a görə 1925-ci ildə naşaq yerə qaranlıq zindana atıldı. Şəxsi həyatını həmişə onu daban-dabana izləyən siyasi repressiyadan qorumaq məqsədilə Oktyabr bayramına ilhamsız həsr etdiyi şeiri ürəkdən gəlmədiyinə görə olduqca ölgün göründü, diletant qələm sahibinin misralarını xatırlatdı:

*Qüvvətlidir qolların,
Uğurludur yolların,
Həqiqi sənətkarın
Bayramı Oktyabr.*

Təbii ki, Ə.Cavadın könülsüz qələmə aldığı bu solğun şeiri tənqidçilər tərəfindən sükutla qarşılana bilməzdi. Həmçinin, keçirilən siyasi tədbirləri sükutla qarşılıyanda da tənqid hədəfinə çevrildi. Tənqidçi M.Quliyev (1893-1938) «Piln-yaçılığı»² dəf edəcəyiz» məqaləsində yazırı: «...Böylə bir sükut qolçomaqlara, nepmana, burjuaziyaya hüsn-təvəccöh gətirmirmi? Ədəbi həyatdakı son hadisələr göstərir ki, pilnyakovçuluq türk ədəbiyyatında da vardır. Şair Ə.Cavad «yazamaz» oldu, «ilham» onu tərk etdi. Lakin millətçilik

¹ Ə.Saləddin. «Əhməd Cavad». – Bakı, 1992, s.163.

² Rus sovet yazıçısı B.A.Pilnyak (1894-1941) əsərlərində («Volqa Xəzər dəninizin töküür») inqilab dövrünün başlıca tendensiyasını mücərrəd şəkildə təsvir edir, naturalizmə daha çox meyllənirdi.

ruhlu şeirləri müsavat mətbuatında çıxmaga başladı. C.Axundzadə yalançılıq, aldatma, xəyanət, ikiüzlülük yolunu tutdu. İki il əvvəl Cavad bir şeir yazdı. Oktyabr haqqında. Doğrudur, bir şeirə dəyməyən, solğun bi şeir».¹

Tənqidçi M.Quliyevin «Azərbaycanda Oktyabr düşmənləri» (1927) adlı kitabı da məhz elə bu istiqamətdə yazılmışdı. Həmcinin, demokratik fikirli, milli bədii ədəbiyyatımızı azad və sağlam görmək istəyən Ə.Cavada «Qızıl qələmlər» cəmiyyəti üzvlərinin (S.Rüstəm, M.Rahim və başqaları) atdığı böhtanlar, onların radikal və barışmaz münasibətləri elə bu məqsədə xidmət edirdi.²

Yaxud, tənqidçi Ə.Nazim (1906-1941) Ə.Cavadın yaradıcılığını bolşevizm ideologiyası müstəvisi üzərində təhlil edərək, «Proletar diktatürası dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı» (1934) adlı məqaləsində yazırırdı: «Cavadın bu zamankı əsərləri mühüm bir ədəbi-bədii qiymətə malik olmamış və açıq əksinqilabi ruh düşkünlüyü və bədbinliyi ifadə etmişdir. Bu dövr Cavadın şeirlərinin belə bir ruh düşkünlüğünə və bədbinliyə qapılması təsadüfi deyildi. Cavad müsavatın rəsmi saray şairi olmaqla, öz sinif və fırqəsinin Azərbaycan əməkçiləri tərəfindən qovulmasını bütün Azərbaycan üçün «böyük və matəm» hesab edir, hüdud xaricindəki mühacirlərə salam-lar, şikayətlər göndərirdi. Öz burjua-mülkədar ruhunun boğulduğunu «Türk ruhunun» boğulması kimi göstərərək, o, keçmiş ağalığı tərənnüm edir və bununla gənclik arasında yeni quruluş əleyhinə təbliğat aparırdı».³

Əlbəttə, siyasi-ideoloji pərdəyə bürünmüş birtərəfli, obyektiv fikir ifadə etməyən, heç bir məntiqə söykənməyən bu əsassız yazılar bu gün Ə.Cavad yaradıcılığını xarakterizə etmək iqtidarında deyildir. Bütün bunlarla yanaşı, dünyəvi motivlərə nüfuz etməyə çalışan və orijinal şeir nümunələri yaratmaq istəyilə çırpinan ilahi vergili şair, sənətkarlıq baxı-

¹ Bax: «Kommunist» qəzeti, 1929, 04 noyabr.

² Bax: Ə.Saləddin. «Əhməd Cavad». – Bakı, 1992, s.243-245.

³ Bax: Ə.Nazim. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1979, s.308.

mından özündən çox-çox aşağıda dayanan yarımcıq yazarların haqsız tənqidinə məruz qalırdı. Şair bəzi hallarda bu istedadsız danos sahiblərini öz «Həcv»ində (1929) ifşa etməkdən özünü saxlaya bilmirdi:

*...Sağdan da, soldan da yüksəlir səslər,
Doğma qardaşına nifrinlər bəslər.
Cavidi, Cavadi sevməyən kəslər, –
Onların yerində duranlara bax!*

Ə.Cavad şeir yaradıcılığını tamamilə uşaqlara həsr etməsə də, onların bədii-estetik ehtiyaclarını müəyyən qədər ödəməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılıq laboratoriyasını diq-qətlə araşdırıldıqda «Uşaqlığım», «Yazım, gəl, baharım, gəl», «Quşlara», «Almasım üçün», «Qızım üçün», «Ayla Günəş», «Beşik» və sair poetik effektli, şirin dilli, orijinal üslubda uşaq şeirlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu xüsusiyyətləri uşaqların çöhrəsində şəhərli-ruhiyyə yaranan «Uşaqların əylənməsi üçün» adlı yumoristik şeirində də görmək olur:

*Toyuqlarım xoruzsuz,
Dərdinə qalmaq gərək.
Bir kilo buğda verib
Bir xoruz almaq gərək.
Qişda soyuq güc eylər,
Qutuya salmaq gərək. –
Sabah desin quqquluqu,
Qalmasın səndə yuxu.*

Şairin folklor motivli «Novruz şeirləri» də uşaqlar üçün yazılmış poetik nümunələr kimi diqqəti cəlb edir. «Yaza xıtab», «Böyük çillə», «Kiçik çillə», «Xıdır Nəbi», «Yel baba», «Qarının borcu», «Boz ay» şeirlərlə şair qışın son dövrü ilə bahar fəslinin gelişisi arasında mövcud olan təbii, mərhələli dövrləri uşaqlara poetik misralarla başa salır.

30-cu illərdə siyasi repressiyaya məruz qalan təkcə Ə.Cavad deyildi. Ümumiyyətlə, bolşevik siyasetini tərənnüm etməyən qələm sahiblərinin yaradıcılıq laboratoriyasının altı üstünə çevrilir, onlara irad tutmaq üçün müxtəlif bəhanələr

gətirilir, ədəbiyyat sahəsində proletarlaşmanın ləng, ağır getməsi bir sıra mütərəqqi sənətkarların millətçilik ruhlu yaradıcılığı ilə əlaqələndirilirdi. Şeirlərində «qəm, kədər motivləri» olan sənətkarların yaradıcılığı lağla qoyulur, inqilabın qarşı çıxan, milli ənənələri canlandırmaq istəyən və idealizə edən əsərlər mövcud hakimiyyətə qarşı sui-qəsd kimi qiymətləndirilirdi. Məsələn, tənqidçi Ə.Nazim H.Cavidi ittiham kürsüsünə çəkərək onun yaradıcılığına siyasi don geydirir, proletar əqidəsinə sadıq qalraq, onu bu ideoloji cəbhə ilə qarşı-qarşıya qoyurdu. O, yazırıdı: «Hüseyin Cavid zahirən Cavaddan ayrı idi. O özünün «sənəi, sənət üçün» tərəfdarı olduğunu, «partiyadan, siyasətdən həzz almadığını, bir şey anlamadığını» və «bənim tanrıım gözəllikdir, sevgidir» deyirdi. Buna uyğun olaraq o, tematika etibarı ilə tarixə müraciət edir, bu gündən uzaqlaşır. «Peyğəmbərlərin, «Topal Teymur»ların macəraları, «qəhrəmanlıqları» ilə məşğul olurdu. Lakin bu zahirən belə idi. Həqiqətdə isə Cavidin bu hərəkətləri burjuua ziyanlarının bir manevrindən ibarətdi».¹

Əlbəttə, H.Cavidin «Topal Teymur» (1924) əsərində baş qəhrəmanın – Əmir Teymurun müdrikcəsinə dediyi fikirlərin və gələcəkdə həyata keçirmək istədiyi mütərəqqi əməllərin monoloq şəklində verilməsi, imperiya təməli üzərində qurulmuş, Türkiyə ilə uzun illər ərzində radikal münasibətdə olan rus hakimiyyətini heç cür qane edə bilməzdi: «Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvvəl, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basib-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşıatmaqdan da zövq alır. Yalnız yaqıb-yıqmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər, yapıqlarımız heç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlangıçıdır. Bizim başlıadiqlarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər

¹ Ə.Nazim. Seçilmiş əsərlər. – Bakı, 1979, s.308.

deyil, məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birər nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İstə bir təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şəhəri çiçəkləndirmək ... ancaq yeni nəslə, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir».¹

Görkəmli ədəbiyyatşunas, prof. Ə.Sultanlı (1906-1960) sovet tarixçilərinin Əmir Teymur haqqında apardıqları elmi araşdırımaların nəticələrini ümumiləşdirərək, «Hüseyin Cavidin faciələri» («Sovet dövründə H.Cavidin dramaturgiyası») (1959) adlı məqaləsində yazır: «Onun haqqında ümumi fikir bundan ibarətdir: Teymur başqa Şərq müstəbidlərindən fərq- li olaraq maarifi, mədəniyyəti, elmi, sənaye və ticarəti hima- yə etmişdir. Öz sarayında alimləri, şairləri, arxitektorları top- lamiş, onların vasitəsilə mədəni yüksəlişə imkan yaratmışdır. Sülh vaxtında Teymurun qanun-qaydaya da böyük əhəmiyyət verdiyi tarixçilər tərəfindən qeyd olunur».²

Tənqidçi Ə.Nazim isə «Bugünkü ədəbiyyatımız haqqında» (1926) adlı məqaləsində bu və ya digər mövzulara nüfuz edən yazıçıları qinayaraq, sovet ədəbiyyatının yeni istiqamətini təbliğ edərək yazırırdı: «Şübhəsiz ki, mələkətin son hadisələrindən, az da olsa, müteəssir olan bu ədəbiyyat zümrəsi (o, yazıçıları siyasi-ideoloji baxışlarına görə zümrələrə ayırırdı – F.Ə.), təəssüflə deməliyik ki, özünü bitərəf bir cəbhəyə doğru çəkir; ilhamını ya əski Ərəbistan çöllərindən (Hüseyin Cavid «Peyğəmbər»), yaxud əski türk istilalarından (Hüseyin Cavid «Topal Teymur») alır; yaxud da Qız qalalarından (Cabbarzadə) və ya «Göy göl»lərin füsunkar və simvolik mənzərələrindən ruhlanır (Cavad); məmləkətdə nə edildiyini, yixilan və qurulan işləri, yaradılan yenilikləri guya görmək belə istəmir. Bu zümrə arasında yeganə yazıçı gənc Cəfər Cabbarzadədir ki, bir az həyat məsələləri onun əsərlərində görünür».³

¹ H.Cavid. Əsərləri 5 cilddə, III cild. – Bakı, 2005, s.265.

² Ə.Sultanlı. Məqalələr. – Bakı, s.155-156.

³ Bax: Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1979, s.59-60.

Ə.Nazim, həmçinin, bu məqaləsində ədəbi fəaliyyətə başlamış eyni millətdən olan gənc qələm sahiblərini ideoloji baxışlarına görə müxtəlif qruplara ayıırırdı: «Bizdə bugünkü gəncliyimizi iki qrupa bölmək doğru olur. Birinci qrup məmələkətdə vücudə gələn ictimai inqilabın nəticəsində köylü və işçilərin içindən, özündən və ruhundan çıxan bir gənclikdir. Bu nəsil fabrik-zavod məktəblərində, işçi fakültələrində və kənd şura məktəblərində oxuyaraq komsomol və pioner təşkilatlarında çalışır və yeni quruluşun yeni bir nəсли və gələcək işçiləri olurlar. İkinci qrup isə sovet məktəblərində, qız və oğlan müəllim məktəblərində darülfünunda oxuyan və bəzən də komsomol təşkilatlarında çalışan xırda dükançı balaları, iflas etmiş tüccar cocuqları, sovet işçiləri, müəllimlər və bəzi kiçik mülk sahibləri ilə əski ziyalıların balalarıdır».¹

Göründüyü kimi, yazıçılar ayrı-ayrı zümrələrə ayrılrı, onlardan bir qrupunun yaradılığına şübhə ilə yanaşılır, müterəqqi fikirli şair və yazıçılar əsassız yerə tənqid olunur, daha çox mövcud sovet ideologiyasını təbliğ edən əsərlərin geniş yayılmasına tələbkarlıq artırılırdı. Realist milli ədəbiyyatın meydana gələsi üçün isə sənətkarlara heç bir şərait yaradılmır, yalnız sovet ideoloji çərçivəsi daxilində yaradılıq fəaliyyəti göstərən pəfəsli əsərlər müəlliflərinə daha geniş imkanlar açılırdı. Partiyanın qəbul etdiyi mövcud qərarlarda da yazıçılarından bu səpgili əsərlər yazmaq tələb olunurdu. Məsələn, 5 iyun 1928-ci ildə qəbul edilmiş ÜİK(b)P MK-nin «Uşaqlar və gənclər mətbuatını yaxşılaşdırmaq haqqında tədbirlər» adlı qərarında sovet uşaq ədəbiyyatının dövrün tələblərindən geri qaldığı, müasir mövzuların zəif işıqlandırıldığı, qələmə alınmış əsərlərin istənilən səviyyədə olmadığı qeyd olunurdu.

30-cu illərdə sovet ədəbiyyatının yeni metodunu müyyən etmək, partiyanın ədəbiyyat sahəsində siyaseti həyata keçirmək əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Belə ki, bu illərin ədəbiyyatı 20-ci illər ədəbiyyatı ilə üzvi surətdə bağlı inkişaf

---

¹ Yenə orada, s.62.

etsə də, bunları fərqləndirən ən başlıca cəhətlərdən biri məfkurə sabitliyinin bərqərar olması, müxtəlif ədəbi qruplaşmaların aradan götürülməsi, yaradıcılıq metodunun müəyyənəşməsi idi. Bu illərdə vahid bir yaradıcılıq metodu – «sosialist realizmi» metodu müəyyən edildi və bu, hər bir qələm sahibi üçün yeknəsəq normativə çevrildi. 20-ci illərdəki çoxfikirlilikdən, pərakəndəlikdən, ədəbiyyat və sənətin qayəsini, məfkurəsini müəyyənləşdirmə cəhdindən, çoxmeyllilikdən fərqli olaraq, 30-cu illərdə (vahid platforma – sovet platforması normativ programla özünün təntənəsini elan etdi. «Sosialist realizmi – həyatı doğru-düzgün, tarixən konkret, mühüm meylləri ilə, dinamik və inqilabi inkişafda əks etdirən bədii ədəbiyyat və incəsənət metodu, dünya və insan haqqında sosialist idrak konsepsiyasının estetik ifadəsi»¹ kimi təqdim olunsa da, əslində bu, mahiyyətcə siyasi şüardan savayı bir şey deyildi.

30-cu illərdə ədəbiyyat bir neçə mənbədən qidalanaraq inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi, kəmiyyətcə qismən az, keyfiyyət baxımından daha əhəmiyyətli yer tutan, milli ənədən qidalanan ədəbiyyat nümunələri idi. Ə.Cavad, H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənzəminli və digər qələm sahibləri özlerinin ənənəvi yaradıcılıq yolunu davam etdirir, istər-istəməz partiyalı ədəbiyyat üçün müəyyən olmuş məhdud ölçülərdən kənara çıxırlılar. Məhz elə buna görə də, Ümumittifaq sovet yazıçılarının I qurultayında (1934) ədəbi fəaliyyətini bu istiqamətdə davam etdirən görkəmlı sənətkarlar (H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənzəminli, S.S.Axundov və s.) ciddi surətdə tənqid olunmuşlar. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının təşkilat komitəsinin sədri, yazıçı-filosof M.Ələkbərli (1905-1937) qurultayda etdiyi məruzəsində demək olar, Ə.Nazimin «Bugunkü ədəbiyyatımız haqqında» məqaləsindəki yanlış fikri bir daha təkrar etmiş, H.Cavid haqqında bu ifadələri işlətməkdən çəkinməmişdir: «Çoxsaylı dram və şeirlər müəllifi, böyük şair-dramaturq Hüseyin Cavid olduqca ləng islah olu-

¹ Bax: Azərbaycan sovet ensiklopediyası, YIII cild. – Bakı, 1984, s.591.

nur. O, bədii yaradıcılığa başlayan gündən indiyəcən osmanlı romantik-klassiklərin (Əbdülhəqq Hamid və başqalarının) əsiri olaraq qalmışdır. Cavid demək olar ki, bütün əsərlərində pantürkizmi və panislamizmi təbliğ edir. 1923-cü ildə «Peyğəmbər» dramını yazıb ki, burada o, İslamın ilkin yaranışını və Məhəmmədi, 1926-cı ildə bitirdiyi «Topal Teymur» pyesində isə Teymuru və onun ideyası ilə Turan imperiyası bayraqı altında birləşən türk-tatar monqol xalqlarını ideallaşdırır».¹

İkinci qüvvə, sovet ədəbiyyatının dövrə uyğun inkişafına təkan verən vahid partiyanın qərar və qətnamələri, dövlət direktivləri idi. Kollektivləşmənin yerlərdə tətbiq olunması, sənayenin müxtəlif sahələrində danılmaz inkişaf prosesləri, neft və pambığın cəmiyyətdə zəruri rolu, əmək qəhrəmanla rının fəaliyyətinin pafoslu bədii təsviri və sair mövzulu əsərlərin əksəriyyəti, əslində sıfarişlə qələmə alınır, bu əsərlərin müəllifləri partiyalı ədəbiyyatın ölçülərinə danışıqsız əməl edirdilər. İlk növbədə müəyyən edilmiş proletar ideologiyasına, siyasi dünyagörüşünə nə dərəcədə malik olması ilə sənətkarlar qiyamət verilir, onların bu sahəyə olan fikir və düşüncələri dəyərləndirmənin əsas meyarı kimi götürülür, əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, bədii-estetik dəyəri siyasi-ideoloji mahiyyəti tərkibində görünməz olurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təkan verən di- gər mənbə isə, mövcud ideologiyaya bir o qədər ziyan gətirməyən, əsasən dünya kapitalizm quruluşunun təqnid və ifşasına xidmət edən, dilimizə tərcümə edilmiş dünya ədəbiyyatı nümunələri idi.

30-cu illər ədəbiyyatının inkişaf stimulunu müəyyən edən amillərdən biri də bu idi ki, o, sovet ədəbiyyatının digər mərhələlərində olduğu kimi ittifaq ədəbiyyatı ilə sıx bağlı idi və artıq ədəbiyyatın «formaca milli, məzmunca sosialist» yolunu müəyyənləşdirmişdi. Elə buna görə də, Azərbaycan ədə-

¹ Первый всесоюзный съезд советских писателей (стенографический отчет). – Москва, 1990, с.123.

bi prosesi məzmunca sosialist olan ittifaq ədəbiyyatının tərkib hissəsinə çevrilmiş və onun vahid sisteminə daxil olmuşdu. Tənqidçi-yazıcı M.Hüseyin 30-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının ittifaq ədəbiyyatı ilə six bağlı olduğunu məntiqi faktlara söykənərək belə şərh edirdi: «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının xüsusiyyəti və tarixi inkişaf şəraiti elə idi ki, o, ayrılıqda mövcud ola və yaşaya bilməzdi. O, mütləq ittifaq ədəbiyyatı ilə ittifaqda gedən ədəbi-tarixi proseslərlə yaşamalı, onlardan təsirlənməli və onlara təsir etməli idi. Çünkü bu ədəbiyyatı başqa sovet xalqlarının ədəbiyyatı ilə vahid məzmun və vahid yaradıcılıq metodu birləşdirirdi».¹

Bu illərdə uşaq ədəbiyyatımız kəmiyyət baxımından böyük uğurlar qazansa da, bədii keyfiyyət baxımından bunların hamısına eyni prizmadan baxmaq mümkün deyildir. Çünkü vahid Kommunist partiyasının çıxardığı müxtəlif qərar və qətnamələr ədəbiyyatı mövcud ideologiyaya və siyasetə elə möhkəm bağlayırdı ki, bir sırada yazıçıların yaradıcılığını yalnız bu müstəvi üzərində axtarmaq lazımlı gəlir. Qəbul edilmiş «Ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında», «Uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatını yaratmaq haqqında» və sair qərarlar mahz bu istiqamətə yönəldilmişdi.

Bakıda çağrılmış Birinci Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı konfransında (17 yanvar 1931-ci il) qarşıya qoyulan problemlərin həlli yolları hakimiyyətin müəyyən etdiyi siyasi-ideoloji xətlə və partianın mövcud qərarları ilə six surətdə bağlı idi. Bu konfransda sovet uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət edən müxtəlif zəruri məsələlər haqqında fikir söylənilmişdir. «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının hazırlı vəziyyəti», «Uşaq ədəbiyyatına kadr hazırlığı» və «Uşaq kitablarının təbliğat və təşkilat işləri» mövzusunda məsələlər geniş müzakirəyə səbəb olmuş, bu ədəbiyyatın sosializm cəmiyyətinə layıqli nəsil tərbiyə etməsi probleminə geniş yer verilmişdir. Azərbaycan Proletar Yazarlar Cəmiyyətinin fəaliyyəti tənqid olunmaqla yanaşı, həmçinin, bu cəmiyyətin nəzdində uşaq

¹ Bax: M.Hüseyin. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. – Bakı, 1954, s.217.

ədəbiyyatı bölməsinin yaradılması haqqında qərar çıxarılmış və eyni zamanda, bədii tərcümə sahəsinə diqqətin artırılması bir daha tövsiyə edilmişdir.

Bu illərdə vahid partiyanın çoxsaylı qərar və qətnamələri sovet uşaq ədəbiyyatının gələcək inkişafına ideya-siyasi istiqamət verməklə yanaşı, həmcinin, bu sahənin nəzəri əsaslarının təkmilləşdirilməsinə, uşaqlar üçün çap olunan kitabların mövcud cəmiyyətə uyğun olmasına yüksək tələbkarlıqla yanaşırıdı. Bu illərdə uşaqlara bir sıra maraqlı əsərlər bəxş etmiş C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Cəlal, S.Hüseyn, T.Şahbazi Simürq, M.Seyidzadə, S.Vurğun, M.Dilbazi və digər sənətkarların yaradıcılığı xüsusilə diqqəti cəlb edirdi.

Sonrakı illərdə 23 aprel 1932-ci il tarixli «Ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında», 9 sentyabr 1933-cü il tarixli «Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq haqqında» qəbul edilmiş qərarlar bu illərdə qələmə alınmış ədəbiyyatın ideya istiqamətinin müəyyən olunmasına, o cümlədən, ideoloji mühitin tələblərinə cavab verən uşaq əsərlərinin yaranmasına öz təsirini göstərirdi. Çünkü müasir ədəbiyyatın yönümü hələ mövcud siyasi-ideoloji səmtə istiqamətləndil-mədiyinə görə 30-cu illərin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının səviyyəsi hakimiyyəti razı salmir, bu sahənin kifayət qədər inkişaf etmədiyi xüsusi vurgulanırdı. Məsələn, bu problem barədə narahatçılığını bildirən yazıçı H.Nəzərli (1895-1939) Azərbaycan sovet yazıçılarının I qurultayında (1934) «Azərbaycan Şura Yazıçıları İttifaqı Təşkilat komitəsinin fəaliyyəti haqqında»Kİ məruzəsində¹ bir sıra zəruri məsələlərə toxunmaqla bərabər uşaq ədəbiyyatının zəif inkişafını xüsusi qeyd etmişdir: «...cocuq ədəbiyyatımız çox geridədir. Bu gün cocuqlara veriləsi lazımı ədəbiyyatımız yoxdur... yazıçılarımızın bir çoxu pedaqoji texnikumları, pedaqoji institutları qurtarmışlar. Ancaq onlar cocuqlar üçün əsərlər yazmayırlar.

¹ Yazıçı H.Nəzərli 1933-1934-cü illərdə bu təşkilata sədrlik etmişdir.

Deyirlər ki, əgər biz cocuq ədəbiyyatı yazsaq, onda çəşariq və uşaqların tərbiyəsini, psixologiyasını pozarıq».¹

30-cu illərdə bir sıra Azərbaycan şairləri yaradıcılıq imkanlarından çıxış edərək dövrlə uyğunlaşan uşaq əsərləri yazırdılar. Ə.Fövzinin «Səlimə» (1932), «Qaçay» (1933), R.Rzanın «Pionerin məktubu» (1934), «Çinar» (1939), M.Dilbazinin «Bizim səsimiz» (1934), «İllək bahar» (1937), H.Əlizadənin «Ayaz» (1935), «Qanbay» (1936), «Nigar və Bəxtiyar» (1938), «Paraca» (1938), «Tülkü ilə tışbağanın ortaqlığı» (1939), N.Rəfibəylinin «Qoçaq Kərim» (1937), «Kəndli və qurd nağılı» (1938) və sair əsərlər (kitablar) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixinə daxil olurdu.

Bu illərdə yaranmış ayrı-ayrı şeir nümunələrində sosializm cəmiyyəti quruculuğunun pafoslunu tərənnümü daha aydın nəzərə çarptırdı. Fəhlə və kəndli sinfi ilə antaqonist ziddiyyətdə olan varlı təbəqənin, mövcud ideoloji prinsiplərə isti münasibət bəsləməyən milli burjuaziyanın tənqid və ifşasına geniş meydən açılmışdı. O cümlədən, yurdsuz və baxımsız uşaqların ədəbi qəhrəman səviyəsinə qaldırılması (bu motivlərə klassik dünya uşaq ədəbiyyatında rast gəlirik: M.Tvenin «Şahzadə və dilənci», C.Qrinvudun «Balaca səfil», H.Malo-nun «Ailəsiz», V.Korolenkonun «Yurdsuz uşaqlar», «Satın alınmış uşaqlar» və s.), təbəqələşmiş və zümrələrə ayrılmış bəşər övladlarının qarşı-qarşıya qoyulmasına, qeyri-bərabər qüvvələr arasındaki antaqonist mübarizənin təsvirinə meyl gücləndirildi. Buna misal olaraq, M.Müşfiqin «Qaya» (1935), Ə.Abbasovun «Həsənin dərdi» (1935), A.Faruqun «Səfil cocuq» (1936), İ.Soltanın «Yurdsuzlar» (1937) və sair müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar.

Bu illərdə beynəlmiləlçilik mövzusu Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da geniş yer tuturdu. Bu motivli uşaq əsərlərinin qəhrəmanları əsasən, kapitalist ölkələrində əziyyət içinde yaşayan aşağı təbəqəli zəhmətkeş insanların övladları idi. Bu mövzular uşaq ədəbiyyatına ona görə gətirilirdi ki, bu qəh-

¹ Bax: «İnqilab və mədəniyyət», 1934, № 8, s.25.

rəmanların keçirdiyi həyat tərzi proletar övladlarının yaşayış tərzindən demək olar fərqlənmir, bəzi hallarda eyniyyət təşkil edirdi. Həmçinin, əsərlərdə təsvir olunan qəhrəmanların kommunist ideologiyasının təsiri altında həyata baxışları, hegemon dövlətlərin əsarəti altında inləyən xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi, günahsız uşaqların törədilmiş qanlı çaxnaşmaların qurbanına çevriləməsi və sair təsvirli müxtəlif janrlı əsərlər daha çox siyasi-ideoloji təbliğat rolunu oynayırdı. R.Rzanın «Çapey» (1932), «İnqalesyo» (1938), «Si-Au» (1940), İ.Soltanın «Zənci qızı» (1933), Ə.Fövzinin «Səkkizlər» (1933), H.Əlizadənin «Həbəştan yollarında» (1935) və sair əsərləri bu qəbildən hesab edə bilərik.

Bu illərdə müxtəlif yaradıcılıq imkanlarına malik olan qələm ustaları həm ümumi ədəbiyyatın, həm də uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün çalışırdılar. Ə.Abbasov, Z.Xəlil, Ə.Əlibəyli, T.Əyyubov, B.Qasimzadə və digər şairlərin bir sıra müxtəlif janrlı əsərlərinə rast gəlmək olur. Ə.Abbasovun «Günəşli yollar» (1938), «Sərhəd boyunda» (1938), Z.Xəlilin «İstək» (1936), Ə.Əlibəylinin «Bizim küçə» (1936), T.Əyyu- bovun «Göyçək» (1939), B.Qasimzadənin «Murad» (1937), «Şirin sözlər» (1939) və sair əsərlər (kitablar) artıq öz oxucu- larını tapmışdı.

S.S.Axundovun «Uşaqlıq həyatimdın xatirələr» (1938) adlandırdığı hekayələr silsiləsində bir sıra yeni bədii keyfiyyətlər özünü göstərirdi. Bu hekayələrdə əsas ana xətti uşaqların quşlar və heyvanlarla olan dostluğu təşkil edir. Quşların bir-biri ilə dialoqundan tutmuş, onların yaşayış tərzinə kimi olan bütün xüsusiyətləri haqqında geniş məlumat verilir. Bu hekayələrdəki məlumatlar canlı əhvalatlar, məzəli dialoqlar şəklində verildiyindən realist əsər təsiri bağışlayır. Yaziçinin müşahidələri ardıcıl olmasa da, qələmə alınmış əhvalatlar uydurma deyil, gerçək görüntülərin nəticələri kimi diqqəti cəlb edir. «Məmmədağanın alacəhrəsi», «Tağı əminin tərləni», «Balıq yerinə ilan», «Talesiz quşcuğaz» və sair hekayələr uşaqlarda maraqlı doğururdu. Kanada yazıçısı E.Seton-

Tomson (1860-1946) və rus yazarı M.Prişvin (1873-1954) hekayelərindən bəhrələnmiş S.Sani, milli əsası yazarı A.Şaiqin «Köç» hekayəsilə qoyulmuş ədəbi ənənələri davam və inkişaf etdirmişdir.

Yaradıcılığı daha çox 20-30-cu illəri əhatə edən Tağı Şahbazi Simürğ (1892-1938) maarif və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, həmçinin, dövrünün ziddiyətli, qaranlıq səhifələrini qələmə alaraq bir sıra uşaq əsərləri yaratmışdır. Bu əsərlərdə «Simürğ proletar diktatürüsinin dövründə sinfi düşmənlərin manevrlərini, onların meşşan düşüncələrini, əhvali-ruhiyyələrini, köhnə həyat, məişət və psixoloji aləminin çürükliyünü, qadın azadlığını, yeni məişət və şurun əmələ gəldiyini təsvir etmiş və bu hadisələrin bir sıra realist təsvirlərini vermişdi». ¹

Ösasən hekayə janrına üstünlük vermiş yazarının yaradıcılığı forma və məzmun baxımından seçilir. Xalqı geriliyə sürükləyən mövhumatçı qüvvələrin, insanlara zülm edən insafsız ünsürlərin ifşa olunduğu bu hekayələrin ideyasını ədalət prinsipinin həlli məsəlesi təşkil edir. «Aldanmış ümid», «Haqsızlıq dünyasında» (1923), «Son dərd» (1924), «Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik» (1925), «Gözlənilməyən bir nəticə», «Qayçı», «Zərifə» (1928), «Səməd kişi» (1933) və sair nəsr əsərləri maraqlı dairəsinə görə diqqət çəkir.

Yazarının nəsr yaradıcılığında «Qayçı» hekayəsinin xüsusi yeri vardır. Hekayənin əsas motivi və qayəsi maddi və hüquqi baxımdan bərabər olmayan, təbəqələşmiş iki qüvvə arasında gedən barışmaz mübarizə üzərində qurulmuşdur. Varlı Məşədi Salmanla kimsəsiz uşaq Məhəmməd arasındaki ziddiyətli əhvalatın sonluğunu üümüniləşdirən yazarı, gerçək həyat səhnələrini təsvir etməklə, dövrün hələ də davam edən vandalizmini, bəşər övladına bəslənən ədalətsiz münasibətləri real, inandırıcı boyalarla təsvir edir. Təsadüfən itmiş və sonradan yorğanın arasından təpiilmiş bir qayçıdan ötrü məsum uşaq Məhəmməd insani hissiyyatını itirmiş Məşədi Salman

¹ Θ.Nazim. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1979, s.315.

tərəfindən yanın təndirə atılır, qonşuların xilas etdiyi yetim Məhəmməd xəstəxanada uzun müddət müalicə olunur, uşaq evində himayəyə götürülür. Hekayə Məhəmmədin ürək yanğısı ilə yazdırıldığı, Məşədi Salmana ünvanladığı məktubu ilə sona yetir. Bu kiçicik məktub bir günahsız uşağın daxilən keçirdiyi, oxucunun qəlbini ehtizaza gətirən kövrək hisslerin real təsvirindən ibarətdir: «Məşədi Salman əmi, məni niyə yandırdın? Niyə məni təndirə atdın? Mən demədimmi ki, qayçıdan xəbərim yoxdur? Nə oldu, qayçı yorğanın içindən çıxdımı? Daha niyə məni yandırdın? Mən sənə nə etmişdim? Eybi yoxdur. Mən ki ölmədim... İndi məni hökumət özü saxlayır. Təzə paltar da veriblər, ayaqqabı da veriblər. Hələ ürəyi sakit olmayıb əmr edib, ayaqqabının üstündən bir ayaqqabı da geydiriblər. Qoy, deyir, düşmənin canı çıxsın!.. Səninlə böyüyəndən sonra danışacağam. Özüm də böyüüb hökumətə qulluq edəcəyəm və avtomobil maşınınə minib gələcəyəm kəndə və səninlə danışacağam. Niyə sən məni yandırdın?.. Niyə sən məni təndirə saldin?»¹

T.Şahbazinin nəşrini təhlilə cəlb etmiş tənqidçi-yazıcı M.Hüseyn (1909-1965) «Simürğ – bir sənətkar kimi» (1933) məqaləsində onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazırı: «Aydındır ki, yazıcının ictimai qiyməti və rolu onun yazdığı əsərlərin həcmilə təyin edilməyir. Simürğ kiçik hekayələrilə ədəbiyyatımızda olduqca qiymətli bir səhifə yaratmışdır. Bu hekayələrin hər birində istər inqilabdan əvvəl, istərsə inqilabdan sonra əməkçilərin həyat şəraitini zəhərləyən meşşanlar, alverçilər, qadın azadlığı düşmənləri çox ustalıqla ifşa edilir. Simürğ bu kimi maraqlı hekayələrində həmin «qəhrəmanlar»ın portretini çəkmiş, onların gülünc simasını məharətlə oxucuların gözü qarşısında canlandırmışdır».²

Bu illərdə ədəbi və ictimai-pedaqoji fəaliyyətdə olmuş S.Hüseynin (1887-1937) nəşr yaradıcılığının əsas mövzusunu yeniliyin köhnəlik üzərində mübarizəsi, Şərq qadınının azadlığı

¹ Tağı Şahbazi Simürğ. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 2006, s.131-132.

² M.Hüseyn. Əsərləri 10 cilddə, IX cild. – Bakı, 1979, s.122.

probleminin bədii həlli təşkil edir. Məsələn, «Yatmış kəndin qış gecəsi»ndə ictimai fikir və ideya baxımından bir-birinə zidd olan iki qüvvənin – köhnə dünyanın nümayəndəsi Molla Xəlillə mütərəqqi təfəkkür sahibi olan gənc müəllim arasında gedən kəskin mübarizənin şahidi oluruq. Nəticədə, əsərdə təsvir olunan yeniliyin köhnəlik üzərində qəlbəsi yazıçının öz dövrü haqqındaki fərdi baxışlarını bürüzə verir.

Onun bir sıra hekayələri isə 20-30-cu illər üçün daha aktual mahiyyət daşıyan qadın azadlığı probleminə həsr edilmişdir. Çünkü bu mövzu ədəbiyyatımızda daha geniş yer almışdı. C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev, Ə.Vəliyev, T.Şahbazi Simürq, Y.V.Çəmənzəminli, S.S.Axundov, A.Şaiq və sair ədiblər bu mövzunun bədii həlli yollarını axtarmışlar. S.Hüseyn də nəşr əsərlərinin süjet xəttini bu motiv üzərində qurmuş, «Gilan qızı», «Sarıköynək», «Gələcək həyat yollarında», «Kor kişinin arvadı» və sair hekayələri qələmə almışdır. Bu problemin müsbət həllinə mane olan qüvvələri özünə ifşa hədəfi seçən yazıçı, ictimai bəlaların tez bir zamanda aradan qalxmasının arzusunda olmuşdur.

Bu illərdə peşəkar müəllim, öz fəallığı ilə seçilən maarif xadimi, yaradıcılığında yeniliyi təbliğ edən, zəmanəsinin gözüəçiq ziyanlılarından olan A.Şaiq (1881-1959) xalqının cəhalətdən xilas olmasına, uşaq və gənclərin öz dövrünə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmış, bu problemləri bədii əsərlər vasitəsilə əldə etməyə cəhd göstərmişdir.

A.Şaiqin xüsusilə, 30-cu illər yaradıcılığı janr əlvənlığı ilə seçilir. Onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı nəşr əsərləri, mənzum hekayə və poemaları, pyesləri bədii dəyərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. «Eşşək üstündə səyahət» (1933), «Oyunçu bağalar» (1934), «Cocuq şeirləri» (1934), «Tapdıq dədə» (1936), «Qoçpolad» (1938), «Xasay» (1939) və sair əsərləri (kitabları) bu illərin Azərbaycan uşaq ədəbi mühitindən xəbər verirdi.

«Tapdıq dədə» poemasında folklor motivindən məharətlə istifadə edən A.Şaiq, bütövlükdə xalqın mənəvi portretini

bir obraz (Tapdıq dədə) üzərində cəmləmiş, bu obrazın xarakterini və xeyirxah əməllərini xalqa məxsus cizgilərlə: müdriklik, qorxmazlıq və sair müsbət keyfiyyətlər üzərində ümumiləşdirmiş, bir simvolik, romantik obraz yaratmışdır.

Tapdıq dədə xalq içindən çıxmış müdrik, tədbirli bir el ağsaqqalıdır. O, zülmkar varllara qarşı amansızdır, xalqının taleyini öz taleyindən ayrı hesab etmir, şəxsi həyatını el yolunda qurban verməyə belə hazırlıdır. Gənclik illərindən həmişə xalqa arxa dayanmış, mübarizələrdə bərkdən-boşdan çıxmış Tapdıq dədə zülmün sonsuzluğunu görüb doğma kən dönmür və bir dərəyə sığınır. O, müdrik məsləhətləri ilə kənd camaatını dövrün mövcud bəlalarından, molla, kətxuda, bəy və xanların törətdiyi qorxu və vahimə burulğanından xilas etməyə çalışır. Burada o, daha çox milli epos qəhrəmanımız Dədə Qorqudu xatırladır.

A.Şaiqin əvvəlcə, 1934-cü ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında «Qaçaq Nəbi» adı ilə dərc olunmuş, 1938-ci ildə isə «Qoçpolad» adı ilə çap etdirdiyi poemasında Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızlarının azgınlaşmış Qəzənfər xana qarşı apardıqları mübarizənin bədii təsviri böyük sənətkarlıqla öz eksini tapmışdır. Poemada Qəzənfər xanın gününü qara etmiş, lakin namərdəcəsinə öldürülülmüş igid Aslan, «dağların sultani mənəm» deyə Qəzənfər xana meydan oxuyan çoban Polad (Qoçpolad), «qumral gözlü, gülyanaqlı», lakin qoçaqlıqda kişilərdən heç də geri qalmayan el qızı Gülyaz, əyninə kişi paltarı geyərək Aslanın qatilini yorulmadan axtaran, Qoçpoladla birgə düşmənə qarşı döyüş meydanına atılan Çimnaz, el aşağı Toxtamış və xalq içindən çıxmış digər qəhrəman oğul və qızlarımız bir bədii obraz kimi daha bitkin görünürlər.

A.Şaiq öz müasirlərindən çoxjanrlı bədii yaradıcılığa malik olması ilə seçilir və M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir realizminin davamçısı kimi nəzərə çarpır. Onun məharətlə qələmə aldığı nəşr əsərləri uşaqların bir şəxsiyyət kimi formallaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Həmçinin,

bir pedaqoq-yazıcı kimi fəaliyyət göstərən A.Şaiq uşaqların mənəvi tələbatını dərindən duymuş, onların istəklərinə uyğun qiymətli səhnə əsəri («Xasay», 1939) yazmış, Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

M.Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı şeir və poemaları sənətkarlıq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. «Vuruşmalar» (1932), «Şəngül, Şüngül, Məngül» (1934), «Kəndli və ilan» (1935), «Qaya» (1935) adlı əsərlərində yaratdığı maraqlı obrazlar onun şairlik məharətindən xəbər verirdi. Onun bu illərdə yazdığı «Küləklər», «Məktəbli şərqisi», «Zəhra üçün»¹ və sair şeirlərində uşaqların qəlbindən gələn kövrək düşüncə ləri poetik məcraya salmışdır.

Artıq 30-cu illərdə yaradıcılığı ilə seçilən S.Vurğunun poeziyasındaki sadəlik və səmimilik, güclü poetik lövhələrin təbii, real təsviri onu uşaq və gənclərin sevimli sənətkarına çevirmişdir. Dövlət himn mətni təsiri bağışlayan «Azərbaycan» (1935) şeirləndə qabarıq təsvir edilmiş yüksək vətənpərvərlik duyğuları, vətən ərazisinin əsrarəngiz təbiətinə, dağına, dərəsinə, düzünə, zəhmət adamlarına həsr edilmiş səmimi poetik hissələrin tərənnümü onu bir sənət nümunəsinə çevirmişdi. Şair bu məşhur şeiri üzərində dəfələrlə yaradıcılıq işi aparmış, müxtəlif variantlarda «Gənc nəsil» jurnalında (1940), «Gənc işçi» (1941) və «Ədəbiyyat və incəsənət» (1943) qəzetlərində dərc etdirmişdir.

Əgər şairin «Sünbülüm», «A köhlən atım» şeirlərində sonsuz uşaq fərəhinin tükənməzliyi vəsf olunursa, «Deyin, gülün, övladlarım» şeirləndə böyüməkdə olan uşaqların xoşbəxtlik ifadə edən çöhrəsini görüb vəcdə gələn şairin sevinci öz əksini tapırdı.

30-cu illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında folklor motivli əsərlərin yaranma ənənəsi daha da genişlənmişdi.

¹ Şair bu şeiri 30-cu illərdə şagirdi olmuş, sonralar tibb elmləri doktoru, professor elmi adına yüksəlmiş Zəhra xanım Salayevaya həsr etmişdir (Bax: G.Hüseynoğlu. «Mikayıl Müşfiq» fotoalbumu. – Bakı, 1999, s.56-57).

M.Müşfiq, M.Seyidzadə, Ə.Vəliyev, S.Vurğun və bir sıra qələm sahibləri öz sələfləri (S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət) kimi uşaq ədəbiyyatı üçün mövzu mənbəyi olan folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək, müxtəlif janrlarda maraqlı əsərləri yaratmışlar. Şair M.Seyidzadənin «Nərgiz» (1937) nağıl-poemasında əzilənlərin mübarizəsi və qələbəsi kimi səslənən ideyalar tərənnüm olunurdu. S.Vurğunun xalq əfsanələri əsasında qələmə aldığı, uşaq və gənclərin böyük maraqla qarşılılığı «Qız qayası», «Aslan qayası» poemaları poetik mükəmməlliyinə görə seçilirdi.

S.Vurğun uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərindən söz açarkən: «Əfsanə sözündən qorxmaq lazımlı deyil, hər hansı bir əfsanə olursa-olsun, biz onda həqiqət şəfəqləri görməliyik»¹ nəzəri fikrini irəli sürərək öz yaradıcılıq prinsiplərini müəyyən edirdi. O, yeri gəldikcə hiss və duyğularını xalq ədəbiyyatı üzərində kökləməyi, kiçik bir folklor motivindən gözəl, mənalı bir əsər yaratmaq qüdrətinə yüksəltməyi bacarırdı. Bir sıra Azərbaycan uşaq şairlərinin yaradıcılığında (M.Rzaquluzadənin «Dənizdən çıxan Günəş», Ə.Cavadın «Ayla Günəş» əsərləri) oğlan və qız kimi təqdim olunan Ay və Günəş obrazlarına yeni bədii don geydirmiş, Günəşti ana, Ayı isə övlad qismində təqdim edərək, «Ayın əfsanəsi» poemasını yaratmışdır.

Yeni mövzulu bədii uşaq nəsrinin inkişafına da ədəbi prosesin zəruri bir problemi kimi baxılırdı. B.Taliblinin «Dirək», «Xortdan», T.Ş.Simürgün «Qeyrət», «Zərifə», Ə.Vəliyevin «Nənəmin cəhrəsi», «Madarın dastanı», Mir Cəlalın «Kimya tələsir», «Bostan oğrusu», «Bir gəncin manifesti», S.Vəliyevin «Biğli ağa», «Şor cüllütü», Ə.Məmmədxanlıının «Burulğan» və digər uşaq nəsr əsərləri bu sahənin köklü inkişafından xəbər verirdi.

30-40-cı illərdə qələmə alınmış uşaq nəsrində inqilabi hadisələr daha qabarıq təsvir olunurdu. M.Cəlalın «Bir gəncin

¹ S.Vurğun. Əsərləri 6 cilddə, 5-ci cild («Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi). – Bakı, 1972, s.311-326.

manifesti», S.Vəliyevin «Şor cüllütü», M.Hüseynin «Komissar» və sair uşaq nəşr əsərlərini göstərmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında şirin üslubu və orijinallığı ilə müasirlərindən seçilən, uşaqlara gözəl nəşr əsərləri bəxş edən, bu sahənin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Mir Cəlal (1908-1978) geniş yaradıcılıq imkanlarına malik bir sənətkar nüfuzuna malik olmuş, xüsusilə, «Bir gəncin manifesti» əsəri onu oxuculara daha yaxından tanıtmışdır. Dəqiq həyat müşahidələri və pedaqoji ustalığı ilə milli uşaq xarakterinin incəliklərini dərinlənən duyan, onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun əsərlər yazan ədib, öz əsərləri ilə bu zəruri sahəni daha da zənginləşdirmiş, özündən sonra gələn gənc qələm sahibləri üçün bir örnəyə çevrilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşunas, akademik M.Cəfər (1909-1992) «Yazıcı-tərbiyəçi» (1968) adlı məqaləsində M.Cəlalin xoş xarakterindən və yazıçılıq məharətindən söz açaraq yazırırdı: «Zahiri təbiəti, rəftarı etibarı ilə çox sakit, müləyim görünən yazıçı insan, vətəndaş faciəsini canlandırırkən dərin, təsirli, bəzən də sarsıcı bir lirik, eybəcərliyi qamçılıyarkən qəzəbli bir satirik, möişətdə və şüurlarda kök salmış köhnəliklərə gülerkən incə bir humorist, xoşbəxt adamların, xüsusən, şagirdlərinin, tələbələrinin həyatını, xoş əməllərini təsvir edərkən öz göyərçinlərini uçurdub arxasında fərəhli baxan müləyim bir seyrəcidir. Mir Cəlalin sənətində janr müxtəlifliyini yaradan səbəb də əsasən onun varlığa münasibətindəki coxcəhətli həssaslıqdır. Bir tərəfdən «Anket Anketov» kimi kəskin satirik, ikinci tərəfdən «Təzə toyun nəzakət qaydaları» kimi humoristik hekayələr; bir tərəfdən «Oğul», «Qonaqpərəst» kimi lirik, digər tərəfdən, «Məktəb hekayələri» kimi didaktik hekayələr, sonra da «Bir gəncin manifesti» kimi ictimai roman və «Açıq kitab» kimi qəzəbli satira - yaziçisinin müraciət etdiyi ədəbi janrlarıdır».¹

¹ M.Cəfərov. Sənət yollarında. – Bakı, 1975, s. 259-260.

Mir Cəlalın hekayələrində yaradılan müsbət və mənfi obrazlar xarakter və psixologiyasına görə yeknəsəq deyildir, onlar biribirindən köklü surətdə seçilirlər. Yaziçi hadisələrin təsvirində, obrazların oxuculara təqdimində real vəziyyətlərdən çıxış edir, daha çox realist hekayə janının ərsəyə gəlməsini qarşısına məqsəd qoyur.

«Bir gəncin manifesti» romanında, hələ dünyada gedən mürəkkəb ictimai-siyasi prosesləri bütünlükə dərk etməyən, mövcud cəmiyyətin qayda-qanunlarından, gerçək həyatın simmetrik olmayan nizamsızlığından xəbərsiz olan uşaq və gənclərin həyat tərzi geniş təsvir olunmuşur. Yaziçi cərəyan edən müxtəlif ictimai hadisələrin fonunda cəmiyyətdə və insan şüurunda baş verən dəyişikliyi, baxışları göstərməklə yanaşı, obrazların mənəvi aləmində gizlənən sırlı məqamları sənətkarlıqla aça bilməşdir. Romanda həyat tərzi və inqilabi fəaliyyəti daha geniş təsvir olunmuş Mərdanın, kiçik yaşı Baharın mürəkkəb inqilabi hadisələr dövrü ilə birgə yaşanan facieli ömür yolu diqqət çəkir. Kəndin ağası hesab olunan Hacı İbrahimxəlilin təhqirləri və hədə-qorxusu Mərdanı öz yurdundan didərgin salır və o, şəhərə qaçmağa məcbur olur. Şəxsi intiqam hissi, anası Sonanı və kiçik qardaşı Baharı səfələtli, dözülməz həyatın caynağından xilas etmək arzusu Mərdanı inqilabi mübarizələrin qoynuna atır.

Tənqidçi-yaziçi M.Hüseyin 30-cu illərdə yazılmış romanlar arasında «Bir gəncin manifesti» əsərini «Bədii prozamız haqqında» (1940) məqaləsində xüsusi qeyd edərək yazırı: «Mir Cəlalin son əsərlərində başqa yazıçılarımızdan fərqli olan bir sıra gözəl xüsusiyyətlər nəzərə çarpmaqdadır. Mir Cəlal əsərlərində lirik ədib kimi özünü göstərməyə başlamışdır. O, hadisələrin təsvirini verməklə kifayətlənməyərək, hadisələrə özünəməxsus bir münasibət göstərməyə çalışır. Məsələn, «Bir gəncin manifesti» əsəri tamamilə bu ruhda yazılmışdır. «Bir gəncin manifesti» romanı, avtorun bir sıra

orijinal və qüvvətli stil xüsusiyyətlərini özündə nümayiş etdirən bir əsərdir».¹

Romanın əsas mərkəzində dayanan hadisələr iki müstəvi üzərində cərəyan edir. Birinci müstəvidə əsas məqsəd, Mərdanın və onun məsləkdaşlarının inqilabi fəaliyyəti əks olunursa, ikincidə, inqilabi mübarizə dövründə mövcud olan sərt, hərc-mərclik əsasında yaradılmış nizamsız qayda-qanunların, bəşəriyyəti səfələt çamurluğuna sürükləyən yoxsulluğun sırlı uşaq dünyasına gələn əks-sədasi, insafsız adamların qarlı-şaxtalı küçələrə atdığı Baharin acınacaqlı həyat tərzi dayanır. Əsərdə Baharin uğursuz taleyi daha lirik haşıyələrlə verilmiş, yazıçı bu məsum uşağın taleyini «göz yaşı romanı» kimi səciyyələndirmiş, onun təhqirlər və məhrumiyətlərlə dolu acınacaqlı həyatını təsirli lövhələrlə təsvir etmişdir.

Yazıçı adı bir əhvalatı – Hacı oğlu Ağarəşidin Baharı döyməsini fərdi əhvalatçılıqdan çıxarır, ona ictimai bir məna verir. Yəni, Baharı insanlığını itirmiş, azgınlaşmış dövlətli bir kişinin oğlu döyür, onu öz pulu, var-dövləti ilə öyünən harin varlıların yaratdığı təmtaraqlı mühit məhv edir. Bu köməksiz uşaq ağalar-qullar dünyasının mənəvi və fiziki işgəncələrinə dözə bilmir, baş verən ədalətsizliyin, ictimai-sosial bərabərsizliyin qurbanına çevrilir. Məsum qəlbli Baharin Hacı oğlu Ağarəşid tərəfindən döyülüb təhqir edilməsindən başlayan facieli ömür yolunu, amansız zamanın tufanlarına tab gətirməyərək facieli sonluqla başa çatır. Bir parça çörək həsrəti ilə öz yurd-yuvasından uzaq düşən, qardaşı Mərdanı tapmaq ümidi ləşəhərə gələn Bahar, qəssab Məşədi Abbasın insanlıq çərçivəsinə siğmayan bəd əməlləri ilə üzləşir. Şəxsi gəlirindən ötrü balaca bir uşağı qarlı-şaxtalı küçələrə salaraq, onun taleyinə biganə qalan cəllad xislətli bu tip yırtıcı canavarı xatırladır. Baharin əlindəki satlıq içalatı sahibsiz it ağızına alıb aparsa da, Məşədi Abbas onun sözlərinə inanmır, əvəzində kimsəsiz uşağı şaxtalı, çovğunlu gecənin ağuşuna atır. Öz firavan həyat tərzindən qürrələnən daşqəlbli digər insanlar

¹ Bax: M. Hüseyn. Əsərləri 10 cilddə, IX cild. – Bakı, 1979, s.230.

da bu kimsəsiz uşağı həyan olmurlar və hətta, onlara məxsus olan hamam və çayçı dükəninin bir küncünü də ona çox görürər. Qişin şaxtalı soyuğunun əsirinə çevrilən: «Ana, ay ana!»-deyə fəryad edən Bahar, kiçicik qəlbindən qopan iniltili səslə ömrünü faciəli şəkildə başa vurur.

Baharin faciəli qısa ömrünü qüdrətli sənətkar qələmi ilə təsvir edən Mir Cəlal, klassik uşaq ədəbiyyatımızda öz yeri olan S.S.Axundovun «Qaraca qız» əsərində bəhrələnsə də, yoxsulluq və səfələt içində qisaca ömür sürən bir məsum uşağın faciəli həyatını daha qabarıq verməyi bacarmışdır.

Romanda diqqəti cəlb edən əsas surətlərdən biri də Baharin böyük qardaşı Mərdandır. Yoxsulluq içində böyü- müş, dünyanın bəzi sirlərindən hələ xəbərdar olmayan bu gəncin daxilində bir mənəvi qiyam baş qaldırmışdır. Buna səbəb, onun və qardaşı Baharin Hacı İbrahimxəlil və onun oğlu Ağarəşid tərəfindən döyülməsi, yoxsul təbəqə üçün sərfli olmayan ağır ictimai mühitin amansız pəncəsində sıxlımasıdır. Bütün bunlar Mərdanı bir növ ayıldır, istər-istəməz daxilində baş qaldıran qiyam hissələrini coşdurur. Bahar döyülen zaman uşağıının nə üçün döyüldüyüünü, onun nə təqsirin sahibi olduğunu soruşan anası Sonaya Mərdan belə cavab verir: «–Baharin böyük təqsiri var. Onun təqsiri kasıbılıqdır. Bu zəmanədə kasıbılıqdan böyük günah nədi?»

Həyatına qənim kəsilmiş yoxsulluq girdabından xilas olmaq və şəxsi intiqam hissələri Mərdanı şəhərə getməyə vadər edir. Şəhərdə fəaliyyət göstərən gizli təşkilata qoşulan Mərdan böyük fəallıqla inqilabi tapşırıqları yerinə yetirir, zaman keçdikcə mübarizələr qazanında qaynayır, cərəyan edən inqilabi prosesləri dərindən dərk edən bişkin bir bir inqilab fədaisi kimi kəndə qayıdır.

Bəzi tənqidçi-ədəbiyyatşunaslar yazıcının sxematizmə yol verdiyini, Mərdanın yüksək şüura malik bir şəxsiyyət kimi formallaşmadığı üçün peşəkar inqilabçı kimi zəif göründüyü

haqda öz mülahizələrini bildirsələr də,¹ romanın bu günə kimi öz həmişəyaşarlığını qoruyub saxlayaması bir daha onu göstərir ki, Mir Cəlal şışirdilmiş inqilabçı obrazı yaratmağı qarşısına məqsəd qoymamış, dövrün yetişdirdiyi bir gəncin inqilabi fəaliyyətinin təbii, real təsvirini verməyi daha çox üstün tutmuşdur.

Tənqidçi B.Nəbiyev əsərdəki iki obrazı – Bahar və Mərdan obrazını xarakterizə edərək mahiyyəti tamamilə açır: «Mərdan – əldə silah mübarizə edən, onun bəhrələrini görən gəncliyin, Bahar isə əziz günləri görməyən, açılmamış solan qönçələrin, vaxtsız ölmüş körpələrin timsalıdır. Əsərdə, Baharın taleyinin təsvir edildiyi səhifələrdə qüvvətli bir poeziya hakimdir. Bu mənada həmin fəsil inqilab günəşinin nurundan məhrum qalmış nakam balalar haqqında lirik, poetik ruhda yazılmış mənsur poema təsiri bağışlayır».²

Romanda həmçinin, həssas duyğulara malik olan tipikləşdirilmiş ana – Sona obrazını real cizgilərlə canlandıran yazıçı, onun özünəməxsusluğunu xarakterik xüsusiyyəti ilə təqdim etməyə çalışmışdır. Əsərdə təsvir olunan bir epizodla bu obraz nəzərimizdə bir daha ucalır.

Mərdanı həbsdən azad etmək məqsədilə oğlunun toy mərasimi üçün qoruyub saxladığı, öz əlləri ilə toxuduğu «Yusif-Züleyxa» xalçasını ingilis tacirinə satmaq istərkən, gənc bir fəhlənin ona tənə ilə dediyi sözlər Sonanı sanki yuxudan ayıldır. Tacir xalçanı dəyərindən də on qat artıq qızıl pulla ödəməyə razı olsa da, Sona milli qürurunu itirmir, öz əli ilə toxuduğu bu gözəl sənət nümunəsinin yadelli cənabların əli- nə keçməsini özünə rəva bilmir: «İtə ataram, yada satma- ram» deyərək fikrində israrlı qalır. Dövrün təzadlı həyat tərzi, sonu görünməyən yoxsulluğun törətdiyi faciələr savadsız, kimsəsiz, lakin mətin iradəyə malik olan ananın qəddini

¹ Bax: S.X.Hacıyev. Mir Cəlal (monoqrafiya). – Bakı, 1958; M.Hüseyn. «Azərbaycan sovet bədii nəşri», «Azərbaycan» jurnalı, 1954, № 5, s.120-144 və s.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri, IV cild. – Bakı, 1968, s.465.

əyə bilmir. Bu ağır günlerin ağrılaraına mətanətlə sinə gərən Sona, bütün nəsillərə nümunə ola biləcək ideal bir ana obrazı səviyyəsinə yüksəlir. Sonanın qürur hissi ilə ingilis tacirinə verdiyi sərt cavabı, doğma vətənin bir çöpünü də yad ünsürlərin əlinə keçməsinə razı olmaması onu oxucunun nəzərində bir daha ucaldır və əlcətməz edir. «İtə ataram, yada satmaram!» aforizmi isə onun qeyrətinə malik olan bir qadın olduğunu üzə çıxarır. Ananın bu keyfiyyəti uşaq və gənclərdə öz doğma xalqına və dövlətinə sevgi hisslerinin, vətənpərvərlik düşyə-larının coşqunluğuna xidmət edir.

Janrdan asılı olmayaraq, Mir Cəlalin yaradıcılığında koloritli, şirin bədii dil, həqiqiləklə məcaziliyin, detallılıqla xəyaliliyin sintezindən yaranan poetik obrazlılıq əsas yer tutur. Orijinal yaradıcılığa və obrazlı təfəkkürə malik olan bu sənətkarın qələmə aldığı əsərlərin əksəriyyəti bu gün də aktuallığını itirməmiş, uşaq və gənclərin müasir həyata və gələcəyə baxışlarına öz müsbət təsir göstərmişdir.

Yazıcı S.Vəliyevin «Şor cüllütü» (1939) hekayəsi 30-cu illərdə yazılmış Azərbaycan uşaq nəsrinin ən gözəl nümu-nələrindən biridir. Müəllifin özünün qeyd etdiyinə görə, bu əsər avtobiografik səciyyə daşıyır və əsərdəki İbiş obrazının prototipi elə onun özüdür. Povest və hekayələri toplanmış «Həyatın dadı» (1980) kitabında müəllifin ön sözündə¹ oxu-yuruq: «Ramanada qalanın yanındakı şor mənim uşaqlıq xatirələrimlə bağlıdır və bu xatirələr yaradıcılığımı öz müs-bət təsirini göstərmişdir».

Əsərin əsas qəhrəmanı 13 yaşlı İbişdir. İbişin taleyi Ramana adlı fəhlə qəsəbəsində yaşayan digər uşaqların taleyindən demək olar ki, heç nəylə fərqlənmir. Bu əsərdə ağır zəhmət qatlaşan, məşəqqətli həyat tərzi keçirən bir uşaqla, zəngin var-dövlətə sahib olmaq istəyi ilə çırpınan sahibkar oğlu üz-üzə dayanır.

İnqilabi mübarizələrlə zəngin olan keçmişimizin canlı səhifələri M.Hüseynin «Komissar» əsərində maraqlı episod-

¹ S.Vəliyev. Həyatın dadı (povest və hekayələr). – Bakı, 1980.

larla verilir. Əsərdə digər obrazlarla (M.Əzizbəyov, Səlminaz və b.) yanaşı təsvir olunan Polad inqilabi yola qədəm qoyan uşaq surətinin bir nümunəsidir. Polad inqilabi-demokratik ruhlu qəzet və jurnalları həvəslə sataraq tədricən inqilabçıların, o cümlədən, M.Əzizbəyov və görkəmli satirik şairimiz M.Ə.Sabirin yaxın dostuna çevrilir. Polad uşaq olsa da yaxşı başa düşür ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalının ifşa etdiyi tiplər elə onun öz düşmənləridir. Buna görə də, qəzet-jurnalları saatarkən həmin tipləri ələ salır, jurnalı onların gözü qarşısında tərifləyir. Mənəvi təmizlik, düzlük, yaşına yaraşmayan sırr saxlamaq bacarığı və sair xüsusiyyətlər balaca Poladda nəzərə çarpan əsas keyfiyyətlərdən biridir.

İlk yaradıcılığa «Kənd qızı» (1925) şeirləə başlamış, A.Şaiqdən sonra Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının təməlini qoymuş M.Seyidzadə (1907-1976) özünü uşaq ədəbiyyatının, demək olar bütün janrlarında sinmiş, xüsusilə 30-cu illərdə qələmə aldığı mənzum nağıl-poemaları və əfsanələri, pyes və səhnəcikləri, mahni və təmsilləri, tapmaca və aforizm xarakterli şeirləri ilə oxucuların qəlbinə yol tapa bilmüşdir.

Uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə bələd olan, uşaq xarakter və psixologiyasının sirli guşelrini axtarış arayan, onların məsum qəlbinin istəklərini dərindən duyan şair M.Seyidzadə poetik əsərlərində yeni nəslə təbiətə gözəl naxış salmış flora və faunaya olan məhəbbət, onların gözəlliyyinə heyranlıq və pərəstiş hissələri oyatmaq istəyi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, «Quzum» şeirindəki bənzətmələr, əziz-ləmələr və digər bədii xitablar elə şirin ifadələrlə verilmişdir ki, misilsiz üslubi vasitə kimi diqqətimizi çəkir:

*Quzum gəl, ay quzum, gəl,
Ay mənim yalqızım, gəl,
Sənin zərif boynuna
Zinqirovlar düzüm, gəl.*

Şair bədii yaradıcılığında xalq folkloru poetikasından məharətlə istifadə etməklə, söz və ifadələrin sistemli düzümü ilə nağillarda müqəddəs bir varlıq kimi təqdim olunan almanın

(«Alma» şeiri) obrazlı təsvirini qələmə alır və onu qonaqpərvərliyin simvolu kimi uşaqlara təqdim edir:

*Ağ alma, qızıl alma,
Saplaqdan üzül, alma,
Bizə qonaq gələndə
Boşqaba düzül, alma.*

M.Seyidzadə şeirlərində təbiətin əsrarəngiz gözəlliyini, bu gözəlliyin uşaqlara bəxş etdiyi estetik dəyərin zəruriliyini poetik misralarla, romantik boyalarla əks etdirir, uşaqlarda estetik zövqün zənginləşməsində əsaslı rol oynayan bədii təsvirdə illüstrativliyə (şəkilliliyə) xüsusi fikir verir. Şair təbiət hadisələrinin ecazkar gözəlliyinin uşaqlar tərəfindən dərindən duyulması üçün poetik obrazlılığın ilkin şərtlərindən olan sərrast söz düzümündən məharətlə istifadə edir, sənət nümunəsinin uşaqların yaddaşında əbədi qalması naminə duyğu və düşüncələrini formaya salır, təsvir etdiyi mənzərəyə məcazi don geydirir, yeni nəсли təbiətin sırlarını öyrənməyə, dərk etməyə çağırır. «Dağlar», «Çay», «Göy qurşağı», «Dağın qəlbİ» və sair poetik şeirləri uşaqların dünyagörüşünün formallaşmasında shəhəmiyyətli rol oynayır.

«Dağlar» şeirində şair təbiətin yaratdığı gerçek varlığın zahiri portretini məharətlə yaradaraq, uşaqları onlarla əyani şəkildə tanış edir. Sadə, rəvan sözlərdən ibarət olan bu şieri oxuyarkən burada təsvir edilən obrazlılığın mükəmməlliyi, bədii ifadə donuna bürünmüş cilalı misralar şeirin bədii siqlətini artırmaqla yanaşı, həm də onun uşaqların yaddaşı- na əks olunmasına imkan yaradır.

«Dağın qəlbİ» şeirində şair bu ecazkar varlığın zahiri portretini yaradır, bənzətmə və epitetlərdən istifadə edərək onun daxili aləminə nüfuz edir, onun saf qəlbinin bulaqdan ibarət olduğunu, bu bulaqdan su içənlərin də saf qəlbə malik olduqlarını yiğcam təbii və incə obrazlı fikirlə tərənnüm edir. M.Seyidzadə dağların başına dolanan, onu həmişə əsarətdə saxlayan dumanın poetik mənzərəsini yaratmaqla, bu təbiət hadisəsinin təbiiliyini nəzərə çarpdırır. «Uca dağ başında du-

man olar, qar olar» folklor deyimini əsas götürən şair, dağın üstünə salınan dumani, onu bəzəyən, ona yaraşlıq verən ipək tülə bənzədir, təbiətin bu sırlı hadisəsini obrazlı şəkildə, nikbin əhvali-ruhiyyə ilə uşaqlara çatdırır.

Şair şeirlərində, ya təbiətin füsunkar gözəlliyinin vurğununa, ya bir müəllim qismində uşaqların tərbiyəcisinə, ya da müdrik el ağsaqqalına çevirilir. Şeirlərində yoldaşlıq köməyi, dostluğa sədaqət, özündən böyük'lərə hörmət və ehtiram, halal zəhmətə pərəstiş, mənəvi təmizlik, qəhrəmanlıq və igidlik, insana xas olan müsbət keyfiyyətlər və digər əxlaqi-mənəvi normalar sənətkarlıqla tərənnüm olunur. «Eynək», «Övlad məhəbbəti», «Tər çıçəklər», «Yoldaşlıq köməyi», «Sahildə iki uşaq», «Gənc ustalar» və sair şeriləri bu qəbildən saymaq olar.

Lakin şairin elə uşaq şeirlərinə də rast gəlirik ki, burada tərbiyənin təbliği başqa tərzdə qoyulur. Bu şeirlərdə bəzi uşaqların nöqsanlı vərdiş və əməlləri çox incə tərzdə tənqid edilməklə yeni nəslin sağlam ruhda tərbiyə olunmasını özündə ehtiva edir. Misralarını şirin yumorla yoğuran M.Seyidzadə bu üsula daha çox üstünlük verir, olduqca pintlə, dərsini oxumayan, lovğa və sair xasiyyətli uşaqları bədii təsvir yolu ilə islah etməyə çalışır. «Gülməlidir», «İki dəfə iki», «Özündən razı», «Belə uşaqlar da var», «Sinifdə» və sair yumorlu şeirlər bu cəhətdən daha əhəmiyyətli görünür.

M.Seyidzadənin qələmə aldığı çoxcəhətli bədii yaracılığında poema və mənzum nağılları mühüm yer tutur. Xalq folklorunun və klassik irlərimizin uşaq təfəkkürünə və anlam dərəcəsinə uyğun nümunələri əsasında yaratdığı əsərlərində məna-məzmun daha qüvvətli görünür.

Şairin bir sıra poemalarında təbii olaraq dövrün siyasi mənzərəsi və ideologiyası qabarılq təsvir edilsə də («Lenin həqiqəti», «O kimdir?», «Bakı mənzərələri», «İntizar», «Mənalı həyat yolu», «Neft daşlarında» və s.), reallıq kəsb edən, oxucuların marağına səbəb olan («Kim güclüdür?», «Ağılli

insan və dəli Kür nağılı», «Dəyişib şıltaq qız» və s.) bitkin əsərləri də az deyildir.

Folklor motivlərindən gələn xeyirlə şəri, adillə zalımı yeni məzmun və yeni ideya ilə əlaqələndirən M.Seyidzadə «Qoçaq Səməd» (1929) əsərində məhz bu istiqaməti əsas götürmişdir. Şairin sonrakı illərdə folklor motivləri əsasında qələmə aldığı «Nərgiz» (1935), «Ceyran» (1937) nağıl-poemalarında mübarizəsi də qələbəsi kimi müasir səslənən ideyalar tərənnüm olunmuşdur.

«Kim güclüdür?» (1935) poemasının mövzusu nağıl motivlərindən götürülsə də, müasir dövrün təsviri daha qabarıq nəzərə çarpir. Poemanın qəhrəmanı müasir təbiətli Gülnaz adlı bir uşaqdır. O, yol gedərkən buz üstündə sürüşüb yixılır. Buzun hamidian güclü olduğu fikrində olan bu məsum uşaq, poemanın sonunda insanın daha tükənməz qüvvəyə malik olduğu qənaətinə gəlir. Şair bu əsərində insanı bütün qüvvələrə qarşı qoyur, onu ağılı, zəkası ilə daha güclü təsvir etməyə çalışır. O, bununla insan idrakinin nəyə qadir olduğunu, bütün problemlərin elm, bilik vasitəsilə həll oluna biləcəyini oxuculara başa salmaq istəyir.

«Ağıllı insan və dəli Kür nağılı» poemasında da insan ağlinin qüdrəti daha qabarıq təsvir edilir. Yaz fəslininin gelişisi və dağlardakı qarın əriməsi nəticəsində məcrasından çıxmış dəli Kürlə insan arasında gedən kəskin mübarizənin sonu bəşər övladının qələbəsi ilə başa çatır.

«Dəyişib şıltaq qız» poemasında şair uşaqların təbiyyə məsələsini qarşısına məqsəd qoyur. Nənəsinin himayəsində təbiyyə alan ərköyün qızın özünə məxsus uşaqlıq dünyası vardır. Gecə yatıranda yatmayan, səhər oyadanda oyanmaq istəməyən, əl-üzünə su vurmayan, ən dadlı yeməklərdən imtina edən, hər xırda şeydən ötrü min cür bəhanələr gətirən bu şıltaq qızı islah və düzgün təbiyyə etmək məqsədilə nənə belə qərara gəlir ki, uşaq bağçasına versin. İlk günlər bağçada öz əvvəlki vərdişiñə sadıq qalan qız sonralar uşaqlara tez isnişir və tamamilə dəyişərək təbiyyəli bir uşaga çevrilir.

M.Seyidzadənin qələmə aldığı mənzum nağılları kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir. «Nərgiz», «Ceyran», «Səbayel gözəli», «Üç alma», «Sehrlı nar», «İsgəndər və çoban», «Şah və xidmətçi», «Cik-cik sərçəcik», «Göyərçin» mənzum nağılları sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

«Nərgiz» həcmə şairin ən böyük əsəridir və xalq əfsanəsi motivi əsasında qələmə alınmışdır. Burada təsvir olunan epiq lövhələr və ricətlər kifayət qədərdir. Uşaqların qəlbində silinməz iz buraxan, bədii dəyəri ilə seçilən bu əsər yeni nəslin tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nağılvari üslubda qələmə alınmış mənzum nağılin məzmunu uşaqlarda sağlam, müstəqil düşünmə bacarığına meyl oyadır, onları ədalətə, xeyirxahlığa səsləyir. Nərgizin zirəkliliyi, dəyanəti, zülmkar Tarxana qarşı apardığı mübarizə əsərin əsas məzmununu özündə səciyyələndirir.

Ədəbiyyatşunas-şair Q.Qasızmadə uşaq vaxtı oxuduğu «Nərgiz» əsərinin ona göstərdiyi təsir haqqında yazırıdı: «Dönə-dönə oxuduğum, xalq əfsanəsi əsasında yazılan bu kitab qəlbimdə, beynimdə silinməz izlər buraxdı. Desəm ki, sinfi şüur haqqında məndə, mükəmməl olmasa da, ilk təsəvvürü «Nərgiz» yaratmışdır, mübaliğə etmərəm. Odunçu qocanın himayəsiz qalan Ulduz, Nərgiz, Xumar adlı övladlarının acı taleyini, xalq qəhrəmanı Eldarın onlara köməyini, atlarına kişmiş yedirən, rəiyəti isə acıdan öldürən hökmətar Tərxan-la bu yoxsul gənclərin üz-üzə gəlib çarpışmalarını indi də həyəcansız yada sala bilmirəm».¹

«Səbayel gözəli» mənzum nağılı da folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Əsərin məzmunu belədir: şahzadə Nəsrin həmişə susur, heç kimlə danişmir, onun xəstə olduğu güman olunur. Hökmətar ölkəyə car çıkdirır ki, əgər kim onun qızını saqlatsa ürəyi istəyəni alacaq, sağaldı bilməyənlər isə zindana atılacaq. Nə qədər təcrübəli həkim gəlsə də, qızın dərdinə əlac edə bilmirlər. Yalnız Savalan adlı bir səyyah

---

¹ Q.Qasızmadə. Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız («Uşaqların qocaman tərbiyəçisi» məqaləsi). – Bakı, 1988, s.272-273.

qızı sağaldacağına söz verir. O, şahzadə Nəsrinə saray əyanlarının yanında bir əhvalat söyləyir. Əhvalat bundan ibarətdir: bir qızı istəyən üç cavan müdrik bir müdrik qocanın məsləhəti ilə uzaq səfərə çıxır və hərəsi qızın xoşuna gəlmək üçün bir şey alır: birinci cavan uçan xalça, ikincisi sehrli ayna, üçüncü isə sehrli alma. Səfərdən qayıdarkən məlum olur ki, sevdikləri qız xəstə yatır. Cavanlar gətirdiklərini nümayiş etdirirlər. Yalnız üçüncü cavanın gətirdiyi şəfali alma qızı xəstəlikdən xilas edir. Səyyah əhvalatı danişandan sonra hamiya ümumi bir sual verir:

*Üç igid qəhrəmanın,
Qızı sevən cavanın
Hansi o qızı alır?*

Heç kim sualın cavabını tapa bilmir. Yalnız dili açılan şahzadə Nəsrin qızın sehrli alma gətirən üçüncü gəncə layiq olduğunu söyləyir. Öz ağlığının gücü ilə şahzadə Nəsrini danişdıraraq sağaldan səyyah Savalan, hökmədarın kəsdiyi şərtə görə onunla evlənir.

«Ceyran» mənzum nağılında xalqa zülm edən vəhşi xislətli hökmədarların törətdiyi qanlı əməlləri əks olunmuşdur. Haqsız qanlar tökən Şirvan hakimi Hüseyin xan o qədər azgınlaşmışdır ki, hətta xalqın namusuna əl uzatmaqdən belə çəkinmir. Bulaq başından çoban Tərlanın nişanlısı Ceyranı qaçırdaraq onu əldə etmək ikrinə düşür, hətta toy mərasimi də qurur. Sevgisinə sadıq qalan Ceyran azığın xana qismət olmasın deyə zəhər içmək istərkən Tərlan gəlib çıxır, səda-qətli dostu Qurbanla birlikdə sevgilisini xanın əlindən alır və onu məhv edir.

«Sehrli nar» mənzum nağılı da xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Şair öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalaraq, qəhrəmanını sadə, zəhmətkeş insanlardan seçmişdir.

M.Seyidzadə xalq nağıllarından istifadə edərək, «Üç alma», «İsgəndər və çoban», «Cik-cik sərçəcik», «Göyərçin» kimi mənzum nağıllarını qələmə almış, sadə, potik təsvirlə uşaqların qəlbinə yol tapa bilmışdır. Bu əsərlərdə uşaqların

dərk edə biləcəyi həyat səhnələrinin, maraqlı hadisə və əhvalatların bədii əksi o qədər güclüdür ki, uşaqlar istər-istəməz bu poetik təsvirin təsiri altına düşürlər.

Azərbaycan bədii uşaq nəsrinin inkişafında böyük xidmətləri olan Ə.Vəliyev (1901-1983) öz yaradıcılığı ilə kiçik yaşı oxucuların qəlbinə yol tapa bilmışdır. Yaşadığı dövrün hadisələrini, sınıflar mübarizəsiində tökülən haqsız qanların səbəblərini bədii boyalarla təsvir edən yazıçı, xalqımızın keçdiyi tarixi dönə-dönə vərəqləmişdir. Onun əsərlərində yazıcıının gördüyü və ya müşahidə etdiyi hadisələrin dolğun tərənnümü əsərlərini uzunömürlü etmiş, böyükleri cəlb etdiyi kimi, uşaqların da qəlbinə yol tapa bilmışdır. «Nənəmin cəhrəsi» (1930), «Madarın dastanı» (1936), «Qarlı dağlar» (1938) və sair uşaq nəşr əsərləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

Ədəbi yaradıcılığında folklor motivindən məharətlə istifadə edən Ə.Vəliyev uşaqların böyük marağına səbəb olan «Madarın dastanı» əsərini yaratmışdır. Əsər naqıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, cərəyan edən hadisələrin real və həyati təsviri, süjet və komozisiyanın maraqlı qurulması, dil baxımından uşaq anlamına uyarlığı, obrazlılıq yaranan poetik üslubi vasitələrin gücü məzmunu asan dərk etməyə imkan yaradır.

Əsərdə bir-birini ardıcıl izləyən hadisələr – naxırçı Kötərmisin oğlu Madarın padşah qızı Laləyə aşiq olması, onun padşah tərəfindən solmayan çiçək dalınca çətin səfərə göndərilməsi, tilsimli adamin törətdiyi maneələrə mərdliklə sinə gərərək məqsədinə doğru inamla addim atması, qarşısısına çıxan xeyirxah insanların və göyərçinlərin verdiyi məsləhətlərlə solmaz çiçəyi əldə etməsi, öz vədinə əməl etməyən padşahi qətlə yetirməsi – elə təbii və real boyalarla təsvir edilmişdir ki, bitkin əsər təsiri bağışlayır. Müəllif xeyirxah qüvələrlə şər qüvvələri qarşı-qarşıya qoyur, əsərin sonu birincələrin qələbəsi ilə başa çatır.

Yazıcı bir-birinə bənzəməyən müxtəlif insan obrazları yaratmışdır. Öz oğullarını canlarından artıq istəyən, onun

xoşbəxliyinə çalışan ata-ana - Közərmış və Xeyri obrazları əsər boyu görünməsələr də, onların yeganə oğlu Madara olan məhəbbəti qabarıq nəzərə çarpir: «Ata-ananın ixtiyarı keçsəydi Madara gələn dərdi, bələni, azarı satın alar, özləri hər cür əziyyətə düşməyə dözər, onun kirpiyinin aşağı düşməsinə razı olmazdır».

Əsərdə təsvir olunan Madarla Lalə arasında olan saf, ülvı məhəbbət və sədaqət oxuların mənəvi dünyasını saf- laşdırır, gələcək gəyat yollarını işıqlandırır. Lalə saray tərbiyəsi almasına və təmtaraqlı həyat tərzi keçirməsinə baxmayaraq özü ilə Madar arasında mövcud olan təbəqələşmənin fərqinə varmir, «atam məni Madara verməsə özümü sağ qoymayacağam» deyə üsyankarcasına fikrini bildirir. Bu-nunla o, sadıq bir sevgili kimi oxucunun nəzərində ucalır, məhəbbət və sədaqət rəmzinə çevirilir.

Madar yoxsul ailədən çıxsa da, mənəvi-əxlaqi baxımdan hökmardan çox-çox yüksəkdə dayanır. Padşah: «Qızılquşlar oymağından solmaz çıçəyi kim gətirsə, qızımı ona verəcəyəm, gətirməyənin boynu vurulacaq» deyərək Madarı solmaz çıçəyin dalınca göndərməklə onu məhv etməyə çalışsa da, Madarın gücü, qüdrəti, iradəsi qarşısında cılız görünür, mənəvi baxımdan məğlub olduğu kimi, fiziki cəhətdən də onun qurbanına çevirilir, tutduğu naqis əməllərinin cəzasını çekir.

Bu hekayədə el gücünün məğlubedilməzliyi əsas təsvir obyektidir. Xalqın içindən çıxmış sadə əmək adamları – atlilar, pəhləvan qamətli çobanlar, əkinçiliklə məşğul olan cütçülər, dəvə sahibləri, tilsimli adamın ayı cildinə saldığı gənc və başqaları – xalq qüvvəsini təmsil edən, müdrikliyi və xeyirxah əməlləri ilə qəhrəmanlara yardım edən aqıl insanlardır. Madarın sorağında olduğu solmaz çıçəklərin əldə olunmasında onların göstərdikləri yol və verdikləri məsləhətlər Madarın şər qüvvələr üzərində qələbəsini təmin edir. O cümlədən, göyərçinlərin açdıqları sirlər Madarı zülm altında olan bir sıra insanların xilaskarına çevirir.

Bu illərdə şair R.Rza (1910-1981) Azərbaycan şeirinə yeniliklər gətirmiş novator sənətkarlarımızdan biri kimi nəzərə çarpır. Şairin bədii yaradıcılığının əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, o, həmişə həyatla canlı təmasda olaraq, bu zəngin mənbədən məharətlə qidalanmış, geniş bədii yaradıcılıq axtarışları aparmışdır.

R.Rza həyatının ilk uşaqlıq illəri haqqında belə yazır: «Atam vəfat edəndə mənim beş yaşım vardı. Anam tez-tez məni və dörd bacımı başına yiğib maraqlı nağıllar deyərdi. Anamın şairlik təbi vardı. Savadı yox idi, əslində oxumağı bilirdi, ancaq ona yazmaq öyrətməmişdilər. Anamın bədahətən dediyi şeirləri atam kağıza yazarmış».¹

1930-cu ildə Bakıya qayıdan R.Rza, buradakı ədəbi mühitə az müddətdə uyğunlaşmış, şair Abdulla Faruq (1907-1943) vasitəsilə M.Müşfiq, S.Rəhman, M.Hüseyn, Ə.Nazim, M.Rəfili, M.İbrahimov, S.Vurğun və sair şair-yazıcılarla yaxından tanış olmuşdur. «Gənc işçi» qəzeti redaksiyasında tərcüməçi işləməklə yanaşı, burada şeirlərini, məqalə və oçerkərini müntəzəm dərc etdirmiş, bu mətbuatın onun yaradıcılığında bir ədəbi universitet rolunu oynadığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

R.Rza bədii yaradıcılıq aləminə təqlidçilik yolu ilə deyil, özünün keşf etdiyi, heç kimin izi düşmədiyi bir ədəbi ciğırla gəlmışdır. O, özünəməxsus yaradıcılıq sferasına malik idi. Tənqidçi M.Hüseyn hələ 30-cu illərdə şairin digər qələm sahiblərindən fərqli cəhətini, onun fikrindəki kəskinliyini bədii dəyəri qüvvətləndirmək yolu ilə artırdığı qənaətinə gələrək yazdı: «Talanthlı gənc şairlərimizdən biri də Rəsul Rzadır. O öz şeirlərində günümüzün ən aktual məsələlərindən bəhs edir. Rzanın siyasi görüşündəki sağlamlıq şeirlərindəki fikri istiqamətin də sağlam bir şəkildə meydana çıxmamasına səbəb olur. Rzani yuxarıda bəhs etdiyimiz şairlərdən (S.Rüs-

¹ Bax: R.Rza. Duyğuların izi ilə («Ötən günlər» məqaləsi). – Bakı, 1990, s.35; R.Rza. Seçilmiş əsərləri 5 cilddə, V cild. «Bioqrafik etirafim» şeiri. – Bakı, 1983, s.7-11.

təm, S.Vurğun nəzərdə tutulur – F.Ə.) fərqləndirən bir cəhət var: gənc şair fikirdəki kəskinliyi bədii dəyəri qüvvətləndirmək yolu ilə artırır». ¹ Ə.Nazim isə «Proletar diktatürası dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı» (1934) adlı məqaləsində şairin yaradıcılığına münasibət bildirərək yazılırdı: «Onun şeirlərində real hadisələrdən çox, real həyacanlar, canlı xarakter və obrazların təsvirindən çox, canlı təşbih və məcazlar, canlı, həyatı hissiyyat və idrak məhfumları vardır. Rzanın şeirlərində fəal bir xəyal, daim irəlini, daim yuxarını görmək və bu görüşü təsbit etmək istəyən, onu yeni şəkillərdə, yeni üsul və ədada, yeni rənglər və cizgilərlə canlandırmaq cəhdidir. Odur ki, Rzanın şeirləri mövcud şəkil və qəliblərə siğmir, daim yeni və hər bir ayrı halda təkrarolunmaz şəklə malikdir». ²

Bəzi tənqidçilər R.Rza yaradıcılığını rus şairi V.Mayakovski (1893-1930) ilə bağlamağa, onun ədəbi təsirini sübut etməyə çalışmışlar. Lakin onların bu fikirləri olduqca yanlış idi. Çünkü R.Rza özü bu cür düşünənlərin cavabını verir, yaradıcılığının məhz milli ədəbiyyatdan və ilk növbədə M.Ə.Sabirdən qidalandığını dilə gətirir.

R.Rza poeziyanın yeniləşməsini, müasir dövrlə səsləşməsini önə çəkən, orijinal sənət əsərlərinin qələmə alınmasının tərəfdarı idi. Şair qeyd edirdi ki: «Ümumiyyətlə, mənim fikrimcə, poeziyada bəzək-düzək, bu vaxta qədər deyilmişləri təkrarlamaq, təbiətin gözəlliklərinə aludə olmaq, şit sevgi motivləri, poeziyada fikir əvəzinə giley-güzarla məşgül olmaq, sırf intim hissələri çeynənmış vəzn və qafiyələrlə ifadə edərək lazıminca tələbkar olmayan oxucuların zövqünü oxşamaq ədəbi prosesin inkişafına mane olur. Hər bədii əsərdə – şeir olsun, poema olsun, hekayə, ya roman olsun – oxucunu düşündürən fikirləri bədii vasitələrlə verə bilmək bacarığı

¹ Bax: M.Hüseyin. Əsərləri 10 cilddə, IX cild («Şeirimizin görkəmli nümayəndələri» məqaləsi). – Bakı, 1979, s.65-81.

² Bax: Ə.Nazim. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1979, s.319.

bugünkü ədəbiyyatımızın, yaradıcılığımızın əsas və həlledici yönü olmalıdır».¹

«Səcdə, təqlid yollarında yorğun» olduğunu tamamilə inkar edən R.Rza dövrün poeziya qarşısında qoyduğu müasir tələbləri dərk edərək, poetik kamilləşmənin yeni cığırına qədəm qoymağa üstünlük verirdi. R.Rza böyük şair həssaslığı və novator sənətkar duyumu ilə bu ağır yükü üzərinə götürdü və ömrünün sonuna kimi bu yükü öz çıyılindrində daşıya bildi. 30-cu illərdə «Qanadlar», «Çinar» və sair seirlər kitabını çap etdi.

Şair dediklərini bədii yaradıcılığında məharətlə tətbiq edirdi. Elə buna görə də, onun «Çinar» şeirində vətənə, torpağa bağlılıq motivləri poetikanın gücü ilə daha çox təsir gücünə malik olur. Heç bir mövcud qüvvənin qarşısında baş əyməyən, öz əzəmətli vüqarı, yenilməzliyi ilə rəmzi məna daşıyan, ucalıq səviyyəsinə yüksələn çinarın torpağa bağlılığı, ondan güc alaraq məğrurluq hissini qoruyub saxlamağı yeni nəslin tərbiyəsində, mənəviyyatında, bədii düşüncə tərzində bir stimul rolunu oynayır. Ulu çinarın təbiət qüvvələri qarşısında yixılmazlığı şairi heyrətə gətirir. Çinarın bu yenilməzliyinin sırrı isə şairin mənali poetik misraları ilə açılır:

*Bələ məğrur dayanmağa haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam.*

Bu misralarla şair uşaq və gənclərə yurd, torpaq sevgisi aşılıyor, torpağa bağlılığı insanın müqəddəs amalı kimi təqdim edir.

30-cu illərin sonu 40-cı illərin əvvəllərində bir sıra müxtəlif janrlı maraqlı uşaq əsərləri yaradılsa da, A.Şaiq Ümumbakı komsomol fəallarının yığıncığındakı çıxışında (1940) bu əsərlərin sayca azlığına işarə edərək qeyd etmişdir: «Bizim uşaqlarımızın geniş imkanları vardır. Onlar hər şeyi öyrənmək və bilmək istədikləri kimi, igid, qəhrəman, qoçaq döyüşçü, həkim, müəllim olmaq istədikləri kimi, bu müqəddəs hissələri olduqca bədii və olduqca maraqlı surətdə təsvir

¹ Bax: R.Rza. Duyğuların izi ilə. – Bakı, 1990, s.176–177.

edən ədəbi əsərləri də oxumaq istəyirlər. Onlar üçün nə qədər əsərlər yazılırsa, yenə də azdır. Onlar yeni-yeni əsərlər oxumaq, oxumaq və yenə də oxumaq istəyirlər».¹

İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra, ən dəhşətli illərin faciəli anlarını yaşayan bir sıra dünya xalqları kimi qanlı-qadələ güləşlər keçirmiş xalqımızın həyatında da bu müdhiş təlatümün təsiri duyulmağa başladı. Bu mürəkkəb ictimai-siyasi gərginlik ədəbi prosesin qarşısına bir sıra maneələr çıxarsa da, bununla belə, bu illərdə müharibə mövzusu geniş yer aldı. SSRİ miqyasında vətənə məhəbbət, düşmənə nifrat hissələri aşılamaq, vətənpərvərlik ideyalarının geniş təbliği, həmçinin, mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri sovet uşaq ədəbiyyatının əsas mövzusularından biri oldu. Müharibənin ilk günlərindən səfərbərlik çağırışları poetik əsərlərdə görünməyə başladı. Sonralar müharibə mövzusu ədəbiyyatın bütün janrlarında özünü bürüzə verdi. Görkəmli rus uşaq şairi S.Marşak (1887-1964) yazırı ki, gənc oxuculardan müharibənin dəhşətlərini gizlətmək heç də lazımdır deyildir, çünki onların çoxu bu vahimə doğuran hadisələrin iştirakçısı, şahidi və qurbanı olmuşdur.²

Şair və yazıçılarımız tərəfindən müxtəlif janrlarda qələmə alınmış əsərlərdə ölməz qəhrəmanların vətən uğrunda apardıqları şərəflə mübarizə, onların iştirakı ilə şanlı döyüş səhnələrinin təsviri və arxa cəbhədə düşmənin işgalçılıq siyasetinə qarşı yönəlmüş ədalətli xalq hərəkatından bəhs edən mövzular uşaq ədəbiyyatının inkişafına qanad verdi. İstedadlı qələm sahiblərimiz belə bir zəruri tələb sırasında öz vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirmək üçün yaradıcılıq axtarışları aparmış və maraqlı uşaq əsərləri yaratmışlar. Bu sahədə əsasən şairlərimiz daha geniş fəaliyyət göstərmişlər. Çünkü gərgin keçən, qanlı döyüşlərlə davam edən müharibə illərində kiçik həcmli poetik əsərlərə daha çox ehtiyac duyulurdu. Cəbhə zonasında vətənpərvərlik ruhu aşlayan

¹ A.Şaiq. Əsərləri 5 cilddə, 4-cü cild. – Bakı, 1977, s.352.

² Bax: журнал «Новый мир», Москва, 1944, № 3, с. 151.

poetik şeirləri ilə əsgərlər qarşısında çıxış edən şairlər onları bir daha ruhlandırır, vətəni qorumağa, məkrli düşmənlə mübarizəyə səsləyirdilər. Daha çox təbliğat xarakteri daşıyan bu janrı təhlilə cəlb edən B.Nəbiyev bu illərin ədəbi inkiaf prosesini tədqiq edərək yazır: «...əsas siqlət səfərbərlik, çağırış, düşmən üzərinə hücum ruhunun ifadəsi olan şeirlər üzərinə düşürdü. Bu mərhələdə daha çox xırda həcmli şeirlər, «agitkalar», mahnılar, marşlar, and şeirləri yazılır..., adam-larımızın qələbəyə inam hissələri tərənnüm edilir, onların intiqam duyğuları alovlandırılırdı».¹

Yazıcı-tənqidçi M.Hüseyn isə İkinci Dünya mühari-bəsinin ən qızgın illərində yazdığı «Mühəribə dövrü ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər» (1943) adlı məqaləsində² S.Rəhimov, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.İbrahimov və digər sənətkarlarımızın yaradıcılığına nüfuz edərək bu illərdə yazılmış mühəribə mövzulu bədii ədəbiyyatın kifayət dərəcədə olmadığını, müxtəlif janrlı qüvvətli əsərlərin yazılmasına daha çox ehtiyac duyulduğunu xüsusi olaraq qeyd edirdi. Tənqidçi yazırıdı: «Mühəribə dövrünün ədəbiyyatından danışdığını zaman hamımız bir həqiqəti etiraf etməliyik: xalqımızın həyatında böyük sarsıntılar yaratmış bu hadisə özünün layiq əksini tapmamışdır. Əgər son zamanlarda bədii publisistika adı verdiyimiz janrin daha aktiv olduğunu qeyd ediriksə, bu, poetik sənətimizin yeni və yüksək mərhələyə qalxdığını sübut üçün bir dəlil ola bilməz... Yazıcılarımızın hiss və şüurunu dərindən həyəcanlandırmış, ilhamına indiyə kimi olduğundan qat-qat güclü təkan vermiş Böyük Vətən mühəribəsi (İkinci Dünya mühəribəsi – F.Ə.) hələ yaradıcılıq şüurumu-zun süzgəcindən keçib özünün yüksək formasını tapa bilmə-mişdir... Mən Əhməd Cəmilin «Bəxtiyar» əsərində bu bədii-liyin ilk rüşeymini görürəm. Mən Rəsul Rzanın «Vəfa» əsə-

¹ B.Nəbiyev. Böyük Vətən mühəribəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı, 1977, s. 46-47.

² M.Hüseyn. Əsərləri 10 cilddə, IX cild. – Bakı, 1979, s.425-432.

rində təsvir olunmuş Xasay obrazında bu yüksək ifadə formasının qüvvətli bir ünsürünü görürəm».

Tənqidçi: «Bizdə hələ Vətən müharibəsinin poeziyası yaranmamışdır»¹ radikal fikrini irəli sursə də, S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon», R.Rzanın «İntiqam», O.Sarıvəllinin «Gətir, oğlum, gətir!» əsərlərini misal götirərək, «öz tarixi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirən sənət ustalarımızın yaratdığı qiymətlı incilərdir»² deməyi də özünə borc bilmüşdür. Bu isə bir daha onu göstərir ki, M.Hüseyn müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tamamilə inkar etməmiş, yalnız bu illerdə fəaliyyət göstərmiş ədiblərin bu mövzunu daha geniş miqyasda və layiqli şəkildə işlənməsinin arzusunda olmuşdur.

S.Vurğun İkinci Dünya müharibəsinin son illərində qələmə aldığı «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» (1944) adlı məqaləsində M.Hüseynin fikirlərini inkişaf etdirərək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı sahəsində bədii yaradıcılığın kifayət dərəcədə olmadığını, daha çox vətənpərvərlik duyğuları aşlayan uşaq əsərlərinin yazılmasını önə çəkirdi. Şair yazırıdı: «İnsan hissəleri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənpərvərlikdir... Şeir və sənət vətəni tərənnüm etdiyi zaman vətən sözünün böyük mənası qarşısında məsuliyyət hiss etməlidir».³

Məqalənin «Vətənpərvərlik və gənclik» bölümündə şair vətənpərvərlik amilini daha qabarıqlaşdıraraq belə bir fikir irəli sürür: «Madam ki, insan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşıdan, ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissidir, bu hiss bugunku körpə nəslimizin təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu işdə bədii sözün, incəsənətin xidməti böyük və zəruridir. Uşaqlıq aləmində vətən, yaxud, vətənpərvərlik məhfumları ibtidai və təbii bir

¹ M.Hüseyn. Əsərləri 10 cilddə, IX cild. – Bakı, 1979, s.430

² Yenə orada.

³ S.Vurğun. Əsərləri 6 cilddə, 5-ci cild. – Bakı, 1972.

haldadır. Onun şururunda bütün anlaqlar mücərrəd haldan uzaq olduğu kimi, vətən məhfumu da mücərrəd deyildir».¹

S.Vurğun müharibənin başladığı ilk günlərdə qələmə aldığı «Vətən keşiyində», «Şəfqət bacısı» və sair şeirlərində Vətən torpağını düşmən tapdağından azad etməyə çağırırdı. «Ananın öyüdü» şeirində müqəddəs ana obrazını yaradan, vətənpərvərlik duyğularını xüsusi tərənnüm edən şair yeni nəslə vətən sevgisi hisssləri aşılıyırırdı. Övladını cəbhəyə yola salan ananın öz ciyərparasına verdiyi öyüddə vətənpərvərlik notları daha güclü səslənir:

Igid balam, hərçənd ki, öz ananam mən sənin,

Cörzilə böyümüsən bizim ana vətənin,—

misralarında ananın müdrik siması aydın görünür, oxucuda onun əzmlili, iradəli qəhrəman oğul böyütməsinə inamı daha aydın nəzərə çarpir.

O.Sarıvəllinin bu illərdə yazdığı «Gətir, oğlum, gətir» (1943) şeiri diqqəti xüsusi cəlb edirdi. Bu şeirdə vətən sevgisi, vətənpərvərlik hisssləri daha qabarıq verilmişdir. Şeirin hər misrasında bir aforizm, obrazlılıq vardır və buna rəğmən, burada xəlqilik ruhu qüvvətli görünür:

*Xalqın əzəməti, fikri, xəyalı,
Onun hissi, zövqü, ağılı, kamalı,
Sanma bir qılıncda, bir hünərdədir,
Bir günün hökmündən yaranır min il,
Bir kiçik qətrədən törəyir bir fil.
Hər fikir mülkündə zərrin tac yatır,
Hər meyvə tumunda bir ağac yatır,
Hər kiçik bayatı - xalqın səsidir,
Kamal dünyasının xəzinəsidir.
«Boş əfsanələrdə?» həqiqət axtar!
Sən axtar, çəkinmə, axtaran tapar!..
Hər kiçik böcəyin adı var, quzum!
Hər meyvənin ayrı dadi var, quzum!*

---

¹ Yenə orada.

Onun «Qan qardaşı» (1941), «Şairin hədiyyəsi» (1942) şeirlərində doğma vətənin düşmən taptaşından tezliklə xilası üçün müxtəlif peşə sahiblərinin təmənnasız fəaliyyəti təsvir olunmuşdur.

Ana qəlbinin böyüklüyü və əzəməti S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon» (1943) epik şeirində eyni hərarət və səmimiyyətlə qələmə alınmışdır. Adı, kiçik bir əhvalatın üzərində qurulmuş bu süjetli şeirdə həssas ananın mənəvi dünyasının genişliyi, əzəməti özünü göstərir. Dörd aydan çox cəbhədə olan oğlundan məktub almayan ana poçtalyonu açılayır, onun məktub olmasa bir də bu həyətə gəlməməsini tapşırır. Poçtalyon həssas və qayğıkeş bir insan olduğuna görə ananın keçirdiyi iztirabları duyur, neçə vaxt onun gözünə görünməməyə çalışır. Poçtalyonun birdən-birə yoxa çıxması ananı ikiqat kədərləndirir. Öz oğul dərdini unudub onun barəsində düşünür. «Bəlkə xəstədir, baxanı yoxdur», – deyə ana həyəcan keçirir. Ana qəlbinin ən dərin guşəsində bəslənən duyğular təsvir olunmuş adı əhvalat vasitəsilə açılır. Beləliklə, əsərin dərin qatlarında gizlənən yüksək humanist duyğular üzə çıxır. İnsanların ən çətin anlarda bir-birinin sevinc və kədərinə şərik olması, mənfur müharibənin hamı üçün eyni məşəqqətli günlər yaşatması, bu əsərin əsas motivi kimi diqqəti çəkir.

Müharibə dövründə ayrı-ayrı şairlərin yaratdığı lirik şeirlərdə səfərbəredici pafos üstünlük təşkil edirdi. Vətəni sevmək və sevdirmək ənənəsi yaranmış poetik nümunələrdə daha çox diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri idi. Müəlliflər bu torpağın gözəlliklərindən, təbiətin füsunkar mənzərələrindən söz açmaqla göz açıqları doğma yurdum tərənnüm edirdilər.

A.Şaiq bəşəriyyətə böyük fiziki və mənəvi zərbə vuran İkinci Dünya müharibəsinin başlanması «Həqiqət bizimdir, zəfər bizimdir!» (1941) yiğcam yazısı ilə qarşılıyaraq yazırı: «...Azadlıq bütün bəxtiyarlığın anasıdır. Hər bəxtiyarlığı doğuran, həyatı, vətəni, dövləti, ailəni gözümüzzdə şirinlədən, ruhumuzu dərindən çırpındıran, qəlbimizi əlvan şəfəqlərlə

ışılçılandırıran, dimağımızı sönməz şölərlə fəaliyyətə gətirən azadlıqdır. Azadlıq aşiqi olan babalarımız candan-başdan keçərək uzun əsrlər boyu yadelli işğalçılara qarşı vuruşmuş, gözlerinin bəbəyi kimi qoruduqları vətən və azadlıq yolunda heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişlər. Biz o qəhrəman nəslin doğma övladlarıyız...»¹

A.Şaiq bu çağırış səpgili yazısını poetik misralarla əvəz edərək qələmə aldığı şeirləri ilə uşaq və gənclərin bir vətənpərvər kimi formallaşmasına xidmət etmişdir. Şair «Döyüş nəgməsi» (1942) şeirindəki obrazlı misraları ilə uşaq və gənclərdə vətənpərvərlik hissələrini ehtizaza gətirir, bununla yeni nəslə örnek ola biləcək bir vətən mücahidi obrazını yaradırdı:

Mən də cəbhələrdə vuruşan bir əsgərəm,

Ana vətən yolunda ölüm olsa, gedərəm, –

deyən A.Şaiq onsuza da gec-tez işgalçi düşmən ordusunun məğlub olacağı inamını özündə saxlayırdı. O, bu illərdə həmcininin, «Övlad qayıgısı», «Vətən», «Zəfər nəgməsi», «Ana yurdum», «Bahar bayramı», «Sən güləndə» və sair şeirlərini qələmə almış, ağır maddi, mənəvi ziyan çəkmiş, mühəribənin dəhşətlərindən böyük sarsıntılar keçirmiş uşaqların optimist böyüməsi üçün nikbin ruhlu, sənətkarlıq baxımından seçilən əsərlər yazmağa üstünlük vermişdir.

A.Şaiq beş pərdəli «Vətən» (1943) dramını nağıl motivləri əsasında qələmə almışdır. Bu əsərdə bir neçə tipli obrazlarla qarşılaşırıq: realist səpgidə verilmiş müsbət qəhrəmanlarla, xalqın nümayəndəsi olan insan obrazları ilə yanaşı mifik, vətəni, xalqı təmsil edən simvolik və romantik obrazlar daha geniş yer tutur. Onların xarakterində və xeyirxah əməllərində xalq müdrikliyinə, dünyagörüşünə uyğun sıfətlər ümmükləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. El qəhrəmanları Elman, Aslan, Tuğan, mənfi qüvvələr kimi təqdim olunan Quzğun şah, Şimşad, İfritə cadu, Zorba, rəmzi obrazlar kimi təsvir edilmiş Bilici, Dünya gözəli orijinal səciyyəyə malikdirlər. Bu

¹ A.Şaiq. Əsərləri 5 cilddə, 4-cü cild. – Bakı, 1977, s.355.

əsərdə qara qüvvələrə, zülmə və müstəbid varlıqlara qarşı aparılan gərgin mübarizədə el qəhrəmanlarının fərdi xarakteri, mənəvi aləmi məharətlə açılır, şər qüvvələr isə ifşa olunurlar.

N.Rəfibəylinin «Vətən çağırır», «Balaca qəhrəman», «Zəfər nəğməsi», A.Faruqun «Qızıl əsgər», İ.Soltanın «Döyüşçü», Z.Xəlilin «Na şturm» («Hücum») cəbhə qəzetində dərc olunmuş mübariz ruhlu şeirləri, T.Əyyubovun «Yaralı qartal», «Onaltılar», «Cəbhəyə» və sair əsərlər (kitablar) bu illərin ədəbi yaradıcılığı haqqında obyektiv təsəvvür yaradır. Həmçinin, İ.Soltanın «Səfərin intiqamı», «Qana-qan», «İgid qızlar», Z.Xəlilin «Tatyana», «İntiqam», M.Rahimin «Vətən sevgisi», «Onu Don qucaqladı», M.Seyidzadənin «Əsarətdə» və sair əsərlərdə qanlı-qadəli müharibənin törətdiyi dəhşətlər eks olunurdu.

Azərbaycanın mərd oğul və qızlarının öz müqəddəs torpaqlarına bəslədikləri sevgi hissələrinin tərənnümü, vətəni yeni nəslə sevdirmək üçün ürkəndən golən poetik misralar M.Dilbazinin bədii yaradıcılığından qızıl xətt kimi keçir. Müharibənin ağrılı-acılı günlərində qələmini yerə qoymayan şairə poetik misraları ilə vətən, torpaq, millət dərdini ürək narahatçılığı ilə nəzmə çekir, şeirlərində ədalətsiz savaşlara sonsuz nifrət özünü göstərirdi. «Rahat yatırdımı körpələrimiz», «Çağırır dünyani mübarizəyə», «Bu günlərin böyük dərdi tarixlərdə qalacaqdır», «Mənim ana ürəyimdir», «Çağırın dünyani qəti üsyana» və sair poetik şeirləri, «Kamal», məşhur partizan, qəhrəman azərbaycanlı qızı Aliyə Rüstəmbəyovaya həsr etdiyi «Partizan Aliyə» və sair poemaları bədii siqləti ilə seçilir. Onun müharibə illərində uşaqlar üçün qələmə aldığı «Döyüş mahniları», «Ağarzayev», «Vətən eşqi», «Qoçaq atalarım, qoçaq övladlarım» (1942) kitablari böyük tirajla çap olunmuşdur.

Müharibənin törətdiyi qanlı-qadəli faciələr, insan mənəviyyatını zor gücünə alçaldaraq, qayğısız həyatlara gətirilən məlhəmsiz sarsıntılar M.Rzaquluzadənin poetik təfəkkü-

ründən yan keçməmişdir. Şairin «Çağırış», «Ana öyüdü», «And» (1941), «Səadət və zəfər», «Yadındamı» (1944) və sair bu kimi şeirlərində öz vəhşilikləri ilə bütün bəşəriyyəti lərzəyə salan, yırtıcı caynaqlarını günahsız insanların qanına batıran alman faşizminin törətdiyi ağır cinayətlər öz əksini tapır. O, bu şeirləri ilə bütün dünya içtimaiyyətini haraylayır, ədalətsiz müharibələrin dayandırılmasını tələb edir, bir vətəndaş şair kimi insanları mübarizəyə, bəşəriyyətə qənim kəsilən ünsürlərə qarşı amansız olmağa çağırır. «Çağırış» şeirləndə isə şair bu ədalətsiz müharibədə alman faşizminin tezliklə məğlub olacağına inandığı üçün poetik misralarında nikbin əhvali-ruhiyyə özünü bürüzə verir:

*Zəfər bizimkidir, işimiz haqdır,
Faşizm öz qanında boğulacaqdır.*

Şair «Ana» şeirləndə xalqın carçası kimi görünən müqəddəs ana obrazını yaradır. Doğma vətənin xilasını yalnız igid qəhrəmanların göstərdikləri mətinlikdə, cəsarətdə görən, xalqın, elbanın alçaldılmasını istəməyən, mənəvi gözəlliyyə malik olan bu müqəddəs varlıq onları səfərbər olmağa çağırır. Həmçinin, qanlı vuruşların sağalmaz mənəvi yaraların siziltilərini dərindən duyan el anası, sərsəm bəşər övladları tərəfindən törədilmiş və yeni gənc nəslin bu qanlı qırğınların günahsız qurbanlarına çevriləcəyinə təssüflənir.

M.Rzaquluzadə bu illərdə yaradıcılıq imkanlarını genişləndirərək iri həcmli əsərlər yazmışdır. Onun qələmə aldığı «Leyla» və «Məktublar» poemalarında mənfur müharibənin bəşər övladına vurduğu yaraların və gətirdiyi saysız-hesabsız fəlakətlərin acınacaqlı anlarını təsvir edir.

«Leyla» poemasında on iki yaşlı bir qızın göstərdiyi qəhrəmanlıqdan bəhs olunur. Onun öz düşməninə bəslədiyi kin və nifrat, işgalçi alman zabitinə qəzəblə dediyi ifadələrdə daha aydın görünür:

*Sən kimsən, neçin gəldin,
Söylə, bu əziz yurda?
Babanın kəlləsimi
Basdırılmışdır burda?*

Leylanın kəşkinliklə dediyi bu sözlər insan qanına susamış düşmənləri daha da qəzəbləndirir və onlar bu qəhrəman qızı diri-dirə oda atib yandırmaq istəyirlər. Lakin gənc döyüşü Xaspoland cərəyan edən hadisələri müntəzəm izlədiyinə görə onu faşislərin qanlı caynağından xilas edir.

«Məktublar» poemasında təsvir olunan qəhrəmanlar qarşılaşdırır, əllərinə silah alıb döyüş meydanına atılmırlar. Poemanın birinci və ikinci fəslində iki qızın – azərbaycanlı Solmazla alman Bertanın atalarına yazdığı məktublardan onların xarakteri açılır. Birincinin vətənə, xalqa bağlılığı nə qədər təbii görünürsə, ikincinin işgalçi xislətə malik bir ailədən çıxdığının şahidi oluruq. Poemanın üçüncü və dördüncü fəsillərində isə azərbaycanlı snayper Ayazın və alman əsgəri Fris Starkın məktubları verilir. Ayazın yazdığı məktubdan görünür ki, o, döyüslərdə igidliklər göstərir, işgalçi düşmən üzərində qələbəyə can atır. Fris Starkın qızına yazdığı cavab məktubunda isə işgalçi düşmən nümayəndəsinin bəd, yaramaz əməlləri üzə çıxır. Əsərin sonunda snayper Ayazın sərrast güləsində tuş gələn bu işgalçi düşmən əsgəri ifşa hədəfinə çevirilir.

«Qaranquş yuvası» poeması mühəribə illərində partizanlarla əlaqə saxlayan gənclərin alman faşistləri ilə apardığı mübarizədən bəhs edir. Əsərin qəhrəmanı igid Arslanıdır. O, xalqının azad və xoşbəxt yaşaması üçün faşistlərlə döyüşür, yaşına uyğun olmayan igidliklər göstərir. Milli tərbiyə görmüş, vətəni üçün ölümə belə hazır olan 14 yaşlı bu yeniyetmə çətin vəziyyətlərlə üz-üzə gəlsə də mübarizəsindən çəkinmir, məqsədinə çatana qədər düşmənlə döyüşür. Şair igid Arslanın xarakterik xüsusiyyətlərini, düşüncə tərzini, milli mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini gənclərə örnek ola biləcək dərəcədə təsvir edir, onu yenilməz bir qəhrəman səviyyəsinə qaldırır. Düşmənlər tərəfindən xarabazara çevrilmiş doğma kəndini, faşistlərin dar ağacından asdığı qocaları, süngüyə keçirilmiş anaları, düşmən tapdağı altında qalmış görpələri görən Ars-

lan bir milli intiqam simvoluna, mənfur düşmənin qəniminə çevrilir. O, yaxınlıqdakı susuz quyudan faşistlərin məskunlaşlığı qərargaha qədər lağım atır, gecə ikən inzibati binanı partladır, xeyli düşmən qüvvəsini məhv edir.

Mühəribənin ən qızığın illərində R.Rzanın «Vətən», «Bəxtiyar», «Leytenant Bayramın gündəliyindən», «Qəzəb və məhəbbət» (1942), «İntiqam! İntiqam!» (1943), «Ölməz qəhrəmanlar» (1944) kimi əsərləri kitab şəklində çap olunur. Bu illərdə şair S.Vurğunun poetik yaradıcılığı yeni bir istiqamət alır:

*Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən! –*

deyən şair qüdrətli qələmini süngüyə çevirir. Bu illərdə onun «Vətən keşiyində», «Ananın öyüdü», «Şəfqət bacısı», «Qəhrəmanın hünəri», «Azərbaycan balası», «Qəhrəmanın ölümü» və sair bu kimi şeirləri çap olunur. Şairin bu şeirləri qanlı-qadali mühəribənin ictimai mənasını bütövlükdə açırdı. O, həmçinin, mühəribənin ağır cünlərində cəbhələrdə əsgərlərlə görüşür, onlara vətənpərvərlik duyğuları aşilan şeirlər oxuyurdu. İkinci Dünya müharibəsinin ən ağır illərində belə bu dövr üçün olduqca zəruri olan uşaq ədəbiyyatını unutmur, onun qayğısını çəkir, böyük əhəmiyyət daşıyan, bu gün də öz nəzəri aktuallığını özündə saxlayan «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsini yazar, o cümlədən, iri həcmli «Ayın əfsanəsi» (1941), «Bakının dastanı» (1944) poemalarını yaradır.

Çoxjanrı uşaq ədəbiyyatının hazırlı vəziyyətindən, bu bədii sahənin pedaqoji sahəyə və təlim-tərbiyəyə göstərdiyi müsbət təsirdən söz açan S.Vurğun əbəs yerə qeyd etmirdi: «Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyalalı dalmaq, ümidi və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət-bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur... biz uşaqla danışdığımız zaman

insanla danışdığınımızı, uşaq üçün yazdığınımız zaman insan üçün yazdığınımızı unutmamalıyıq».¹

İkinci Dünya müharibəsinin qızgın illərində Şimali Qafqaz, Krım cəbhə qəzetlərində («Döyüş zərbəsi», «Hücum», «Vətən uğrunda irəli») çalışan Ə.Cəmil (1913–1977) müharibə mövzusunda bir çox əsərlər yazmışdır. Müharibəni Krım torpağında qarşılıyan şair «İgid ol, ürkəli ol!», «Bəxtiyar», «Əziz bacı», «Açıl, ey səhər!», «Muştuluq» əsərlərini qələmə almışdır. Bu illərdə müharibə mövzulu «Yadigar», «Əsgər qardaşımı», «Şaxta baba» (1942), «Can nənə, bir nağıl de» (1943) və sair kitabları çap olunmuşdur. Cəbhədən geri dönen şair müxtəlif döyüş səhnələrinin təsiri altında «Süngü yarası», «Tonqal başında», «Qafqaz övladlarına», «Vətən oğluna» və sair şeirlərini yazmışdır. «Qaçqınlar», «Layla», «Partizanın qəbri» şeirləri bədii təsəvvür genişliyinə görə bitkin poemani xatırladır.

Tənqidçi-alim Ş.Salmanov şairin müharibə dövrü yaradıcılığına yüksək dəyərləndirərək yazar: «O, müharibəni süjetli lirika vasitəsilə canlandırmaga böyük əhəmiyyət verirdi. Həm də bu halda onun süjetli lirikası sadəcə müəyyən bir hadisənin təhkisiyəsi, nəqli, təsviri formasında deyil, eyni zamanda qəhrəmanın daxili aləminin poetik şərhi, qəhrəmanın özünü ifadəsi formasında meydana çıxırıdı. «Moskva... Noyabr... Qırx birinci il», «Düşüncələr», «Bəxtiyar», «Açıl, ey səhər», «Laylay» və s. Ə.Cəmil lirikasının bu ikinci meylini təmsil edən gözəl şeirlərdən idi. Həmin şeirlərdə şairin lirik «mən»i bütün qəlbini və ruhu, hiss və həyəcanları ilə qarşımızda canlanır».²

İkinci Dünya müharibəsi dövründə gözəl uşaq şeirləri yaranan şair Ə.Cəmil oxuculardan öz poetik misralarını əsir-gəməmişdir. Şairin lirik-poetik obrazlılıq üzərində köklənmiş bu şeirlərinin ruhunda vətən sevgisi özünü daha dolğun

¹ S.Vurğun. Əsərləri 6 cilddə, 5-ci cild. – Bakı, 1972, s. 311.

² Bax: Ş.Salmanov. Poeziya və tənqid («Görkəmlı şair, vətəndaş»). – Bakı, 1987, s.115.

göstərir. Onun fikrində belə bir fəlsəfi məqam diqqəti cəlb edir ki, vətənsiz bir insanın günü dəhşətlər və fəlakətlər içərisində keçər:

*...Mənə deməyin ki: «Birdir su-torpaq,
Harda üzün gülsə ora vətəndir».
Yox, dostlar, düşəndə vətəndən iraq,
Heç üzüm gülməyir, bəs bu nədəndir?!
Vətənsiz yaşamaq deyildir asan!
Vətənsiz quş olmaz, nəinki insan.*

Poetik obrazlılıqda sadəlik, aydınlıq, rəvanlıq və təbi- ilik Ə.Cəmil poeziyasında ən mühüm keyfiyyətlərdən biri kimi özünü göstərir. Portret mahiyyətli obrazlılıq əsasında yaradılmış həyat lövhələri daha dolğun təsir bağışlayır. Görkəmli şair S.Vurğun özünün «Şairin eşqi» adlı məqaləsində Ə.Cəmilin müharibə gerçəkliyini təbii şəkildə eks etdirən «Nişan üzüyü» şeirini poetik obrazlılığın mükəmməl bir nümunəsi kimi dəyərləndirmişdir. Əsərdə faşizmin törətdiyi qanlı cinayətlərin real təsviri hər bir oxucunun qəlbində nifrət hissini coşdurur, müharibənin insanların daxili aləminində vahimə doğuran sarsıntıları bütün çı�qaqlığı ilə üzə çıxır. S.Vurğun adını çəkdiyimiz məqaləsində yazırı: «Mən Əhməd Cəmilin çaldığı şeir rübəbini dinləyirəm. Bu rübəbin tellərindən qopan zərif və mənalı nəğmələr nə qədər dadlı və təbiidir! Bunlar saf dağ çeşmələri kimi şiril-şiril axır, ilk baharın gülləri kimi ətir saçır. Bu nəğmələrdə zorlanmamış, heç bir təzyiqin altına alınmamış bir qəlbin, həm də həqiqi bir şair qəlbinin çırpıntıları səslənir! Mən həqiqi şair dedim. Bu, həqiqi ilham deməkdir. Əsl ilham könüllər yolcusu, könüllər aşiqi olan bir şairin hünəridir».¹

Ə.Cəmilin şeirlərində poetik obrazlılığın gücü o qədər təsirlidir ki, təkcə insana estetik zövq aşılamır, həm də hər bir oxucuda heyranlıq və pərəstiş hissi oyadır. Bu baxımdan, onun «Laylay» şeiri olduqca səciyyəvidir. Bu şeiri oxuyan oxucunun xəyalında Babək, Koroğlu əzəmətli bir xalq

¹ Bax: S.Vurğun. Əsərləri 6 cilddə, 5-ci cild. – Bakı, 1972, s.253.

qəhrəmanının obrazı canlanır. Şeirin məzmununda isə müharibənin qanlı-qadəli günlərində, odu-alovu içərisində misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərən vətənin igid oğullarının milli tariximizə qızıl hərflərlə yazdığı zəfər nəğmələrinin təsiri duyulur. Şair özü şeirin yaranma tarixi haqqında yazır: «Bir axşamüstü hərbi səhra xəstəxanasında yaralı bir azərbaycanlı əsgər yatdığını otağa gəldi. Çarpayımın ayaq ucunda oturub gülə-gülə: «Evdən məktub almışam, - dedi, - oğlum olub... Gərək ona bir şeir yazasan. Elə bir şeir ki, anası səhər-axşam oğlum üçün oxusun. Ya qismət, bəlkə mən oğlumun üzünü görmədim. Heç olmasa, qoy uşaqların qulağında bu günün sözləri qalsın...» Şair əsgərin xahişini məməniyyətlə yerinə yetirir və özünün «Laylay» şeirini yazır.

Psixoloji dərinliklə qələmə aldığı «Qaçqınlar» süjetli şeirində şair təsvir etdiyi kiçicik bir qızın taleyini arxa cəbhədəki uşaqların taleyinə bənzətmir. Qaçqın düşərək bir şəhərdə özünə sığınacaq tapmış ananın keçirdiyi sarsıntıdan xəbərsiz olan balaca qızçıqaz anasından ona təzə paltar geyindirməsinin səbəbini soruşur. Ana uşağın sualından qəhərlənərək: «Dedim, qızım, bu paltarda sənə baxım doyunca!»- cavabını verir. Buna baxmayaraq ana qorxu və təlaş içindədir, çünki burası hər an alman faşistləri gələ bilərlər. Ananın özünün sağ qalacağına ümidi yoxdur. Faşistlər evə soxularkən ana yalnız körpəsini xilas etməyi düşünür, onu özgənin uşağı kimi qələmə verərək düşmənin caynağından xilas edir. Ana ilə uşağın ayrılıq anları olduqca təsirli poetik misralarla təsvir edilmişdir. Şeirin sonunda məlum olur ki, bir qarı bu körpə qızçıqazı himayəyə götürmiş, onu öz doğma balası kimi bəsləmişdir. Bu əhvalatı şairə elə o qarı danışır. Uşaq şairin şinelinin düyməsini oynada-oynada bu qəmli hekayətə sona qədər qulaq asır, onun da göz yaşı axıtdığını görüb, qucağından yerə atılır, qaçaraq oradan uzaqlaşır. Bu zaman təbiət də «göz yaşlarını» saxlaya bilmir. Şair poetizmin gücү ilə yağışın yağmasını təbiətin bu ələmli hadisəyə göz yaşı axıtması kimi mənalandırır.

Ə.Cəmilin bir sıra müharibə mövzulu əsərləri uzun illərdir ki, məktəb dərsliklərindən düşmür. Buna səbəb bu uşaq əsərlərinin portret və lirik mahiyyətli obrazlılığı, həmçinin, məzmun və məna baxımından böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşımıası ilə izah oluna bilər. «Şaxta baba» və «Can nənə, bir nağıl de!» əsərləri bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır.

«Şaxta baba» süjetli şeiri soyuqlu, qarlı, şaxtalı qışın təsviri ilə başlayır. Müharibə illəri olsa da, kənd evlərində nikbin həyat tərzi davam edir. Ağsaqqal Tapdıq dədə nağıl söyləyir, saz çalır, uşaqlar isə rəqs edir, nəğmə oxuyurlar. Ayaz adlı uşaq öz nəğməsi ilə əsən küləyə, sərt şaxtaya, cəbhədə vuruşan atasına müraciət edərək düşməni qılinc kimi kəsməyə, dondurmağa, güllə ilə vurmağa haraylayır. Şaxta babanın qəfil gəlişi uşaqları sevindirir, çünkü onlara şad bir xəbər götirmişdir: düşmən ordusu qəhrəman oğullarımızın fədakarlığı qarşısında davam götirə bilməyərək qaçmağa üz qoymuşdur. Şair uşaqlar üçün yazdığı bu epik şeiri nikbin notda kökləmiş, hadisələri olduqca maraqlı məzəli süjet müstəvisi üzərində quraraq, uşaqlara müharibənin dəhşətlərini təsvir etməkdən yayınmış, onlarda qələbəyə olan inam hissini bərpa etmişdir.

«Can nənə, bir nağıl de!» epik əsərinin əsas məziyyəti onun çox sadə və orijinal süjetə malik olmasıdır. Əsər həcm etibarilə kiçik olsa da, bədii dəyəri və fəlsəfi tutumu ilə bir poema təsiri bağışlayır. Müharibənin dəhşətlərindən xəbərsiz olan uşaq gecə yatmadışdan qabaq nənəsindən nağıl söyləməsini istəyir. Nağıl istəyi ilə yaşıyan uşağın məsum təbiəti ilə bəşəriyyətə ölüm saçan qanlı müharibə arasındakı təzadi sənətkarlıqla qələmə alan şair, ata-övlad məhəbbətinin real tərənnümünü əsas götürür. Uşaq atasının cəbhəyə getdiyindən xəbəri olsa da, hələ gerçək həyatı kifayət qədər dərk etmədiyinə görə sadəlövhəsinə səngərdə vuruşan əsgərlərin bu soyuqda üşüyüb-üşymədiyini soruşur. Nənə isə onun verdiyi hər sualdan sonra araya söz salır, cavabı ilə onun qəlbini yaralamaq istəmir. Uşaq isə atasının cəbhədən sağ-salamat

qayıtmasını arzulayır və bu arzu onun şıpsırın yuxusuna qalib gəlir. Külək qarı göyə sovurub pəncərəni döydükçə, uşaq atasının gəldiyini zənn edir, «ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur» deyə yenə də növbəti sualını verir.

Əsərdə nənə obrazı daxili aləminə görə əzəmətli görünür. Uşağın sadəlövh sualları onu nəinki kövrəltmir, əksinə, öz dözümlüyü, təmkini ilə diqqəti cəlb edir. Nəvəsini ovundurmaq və yuxuya vermək üçün özündən müxtəlif əhvalatlar uydurur. Guya uşağın atası məktubda yazır ki, onun olduğu yerlərdə havalalar xoş keçir. Həm də, nənə arzu edir ki, tezliklə düşmən üzərində qələbə çalınsın, oğlu sağalamat öz evinə qayıtsın, ağ toğlu onun ayaqları altında qurban kəsilsin. Bundan sonra ata doğma balasına öz əsgəri xidmətindən və müharibədən danışın, baba isə əlinə saz götürüb, bu münasibətlə urəkaçan nəğmələr oxusun.

Əsərin sonunda nənənin söylədiyi nikbin ruhlu ifadələrdən çohrəsinə işiqlı təbəssüm qonan uşağın xəyallar aləmi şirin yuxuya səbəb olur:

*Körpə güldü... həsrət qonan gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm:
Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çıçək, güldü yaz...
Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz...
Körpə özü hiss etmədən, onu yuxu apardı,
Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.*

İkinci Dünya müharibəsinin buraxdığı dərin mənəvi yaralar, həmçinin, uşaq nəsrimizin də mühüm mövzularına çevrilmişdir. Müharibə mövzusunda qələmə alınmış nəşr əsərləri uşaqlara qəhrəmanlıq, yağı düşmənə, qanlı-qadali müharibəyə sonsuz nifrət hissleri aşılmışdır. Bu əsərlərdə vətən uğrunda qəhrəmanlıqla vuruşan sovet döyüşçülerinin igidiyi ilə yanaşı, onların diqqət çəkən humanizmi, insani keyfiyyətləri geniş təsvir olunmuşdur.

Yazıcı M.S.Ordubadi «Serjant İvanov adına körpələr evi» hekayəsində serjant İvanovun böyük insanpərvərliyini bədii boyalarla təsvir etmişdir. Əsərin qəhrəmanı döyüş

zamanı ata-anasını itirmiş uşaqları öz tankında qoruyub saxlayır, onlara qulluq edir. Arvadına yazdığı məktubda onun insanı keyfiyyətlərinin şahidi oluruq. Bu məktubdakı sətirlər hekayənin əsas qayəsini təşkil edir: «İndi bizim səkkiz yaşında Vera adlı gözəl bir qızımız, dörd aylıq Vovka adlı totuq bir oğlumuz vardır».

Müharibə dövrü nəşr əsərlərinin böyük bir qismində almanın faşistlərinin dinc insanların başına gətirdiyi qanlı müsibətlər daha geniş təsvir olunur və bu əsərlərdə onların bu mənfur qüvvələrə qarşı mübərizəsi, sonsuz kin və nifrəti əsas yer tutur. A.Şaiqin «Kələkbaz Albert», «Kiçik qəhrəman», Ə.Vəliyevin «Cəbhə hekayələri», Ə.Əbülhəsənin «Krim hekayələri», «Atalar və oğullar», S.Rəhimovun «Medalyon», «Qardaş qəbri», «Torpağın səsi», M.Cəlalın «Anaların üsyani», «Odlu mahnilər», «Vətən yaraları», M.Hüseynin «Çiçəklər», «Qanlı sular», Ə.Məmmədxanlıının «Buz heykəl», «Qanlı möhür» və sair uşaq nəşr əsərləri yeni nəsildə düşməmənə nifrət hissini, vətənpərvərlik duygularını artırırı.

Müharibə illərində vuruş meydانları ilə arxa cəbhə arasındaki qırılmaz əlaqə sintez halında təsvir olunur. Məsələn, yazıçı M.Hüseyn «Nişan üzüyü» hekayəsində oğullarını odlu-alovlu cəbhəyə yola salmış Əminə xala – ana obrazını yaratmışdır. Doğma övladlarını müharibəyə yola salmaqla kifayətlənməyən Əminə xala cəbhəyə kömək etmək üçün yollar axtarır. O, oğlunun nişan üzüyünü, özünün qazandığı beş günlük əmək haqqını, evində olan bir sıra məişət əşyalarını müdafiə fonduna verir. Ana bu xeyirxah əməlləri ilə həm öz övladlarına məhəbbət hissini, həm də öz doğma vətəninə, el-obasına sevgisini bürüzə verir. Yaziçı ümumiləşdirilmiş ana obrazını yaratmaqla uşaq və gənclərə vətənpərvərlik duyguları aşılıyor.

Bu illərdə eyni mövzulu uşaq nəşr əsərlərinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. M.Cəlalın «Ananın yarışı», «Ananın köynəyi», «Mərcan nənə», İ.Əfəndiyevin «Sən ey qadir məhəbbət», «Qoca tarını çaldı», Ə.Vəliyevin «Qərənfî-

lin sovgatı», Ə.Məmmədxanının «Analar və yollar», «Dirilik çəsməsi» və sair hekayələrdə (kitablarda) arxa cəbhədə fəaliyyət göstərən zəhmət adamları eks olunmuş, xalqın bu illərdə keçirdiyi həyat tərzi öz bədii həllini tapmışdır.

Yazıcı Ə.Məmmədxanlı mühəribə illərində «Qızıl ordu» cəbhə qəzetiinin müxbiri kimi çalışarkən redaksiya ilə birgə Stalinqrada (Volqaqrada) göndərilmiş, sonralar Şimali Qafqaz cəbhəsində, 416-cı Taqanroq diviziyasında olmuşdur. Bu illər ərzində qanlı-qadəli mühəribənin törətdiyi faciələri müşahidə edən görkəmli nasir «Buz heykəl» hekayəsini qələmə almışdır.

Bu hekayədə möhtəşəm ana obrazı ilə rastlaşıraq. Ana soyuqlu bir gecədə özünü və körpəsini faşistlərin pəncəsindən xilas etmək üçün isti yuvasını tərk edir, Ukraynanın sonu görünməyən qarlı, boranlı düzlərinə üz tutur. Lakin getdikcə güclənən dondurucu şaxta ananın iliyinə işləyir və bu zərif varlıq hiss edir ki, ayazlı, şaxtalı gecə onun körpəsinə rəhm etməyəcək. Övlad sevgisi hər şeyə üstün gəlir və ana tərəddüd etmədən üst paltarını soyunur, körpəsinə bürüyərək, onu bərk-bərk odlu köksünə sıxır, sanki soyumaqda olan ürəyinin qalan hərarətini də ona verməyə çalışır. Ana özü donub heykələ çevrilsə də, körpəsinin həyatını ölümün pəncəsindən xilas edir.

Həmçinin, mühəribə illərində İrana hərbi xidmətə göndərilən, Təbrizdə çap olunan «Vətən yolunda» qəzetində xüsusi müxbir kimi fəaliyyət göstərən Ə.Məmmədxanının lirik-romantik üslubda qələmə aldığı «Karvan dayandı», «Qızıl qöncələr», «Məğrur heykəl», «Boyunbağı» hekayələri 40-cı illərin ədəbi məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Yazıcı Cənubi Azərbaycanda mövcud olan feodal ağıalığının törətdiyi səfaləti qələmə almaqla yanaşı, xalqın arzu və istəklərini, azadlıq ideallarını təsvir etməyə çalışmışdır.

«Qızıl qöncələr» hekayəsində rütubətli, qaranlıq zirzəmidə şikəst olmuş kiçik yaşılı Sürəyyanın keçirdiyi iztirabları, «Məğrur heykəl»də xalq qəhrəmanının əzəmətli obrazını

canlandırmağa çalışan gənc heykəltaraşın həmin heykəli məhv edən hökmədən sonzuz nifrətinin təsviri bu əsərlərin ideya səviyyəsini müəyyən edir.

Sovet ordusunun qələbəsi ilə bitən İkinci Dünya müharibəsindən sonra dinc quruculuq dövrü başlandı. Uzun illər davam etmiş bu dəhşətli müharibə insanlara fiziki və mənəvi cəhətdən yara vurduguna görə nikbin ruh doğuran müxtəlif janrlı ədəbiyyatı inkişaf etdirmək ehtiyacı duyulurdu. Ümumittifaq miqyasda, o cümlədən, Azərbaycanda qələm sahibləri müharibə mövzusuna yenidən qayıtlılar. Həmçinin, müharibədən sonra quruculuq illərində xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən sovet adamının bədii obrazını yaratmaq problemi gündəmdə duran ən aktual məsələlərdən birinə çevrildi. M.Hüseyin «Ədəbiyyatımız ən atəş xəttində möhkəm durmalıdır» (1947) məqaləsində yazırı: «Sovet ədəbiyyatı, birinci növbədə qalib gəlmış sosializm ölkəsinin yetirdiyi yüz minlərlə qəhrəman sosialist cəmiyyətinin həqiqi yaradıcılarını, insan səadətini öz qəhrəman əməyi, yüksək biliyi, şüurlu və ecazkar istedadı ilə yaranan insanları sənətin bədii lövhələrində romantik bir ehtirasla eks etdirməyə borcludur. Həmin yaradıcılıq vəzifələrinin yüksəkliyindən bugunku ədəbiyyatımıza nəzər salınarsa, hələ bizim bu sahədə çox az iş gördüyüümüz öz-özünə aydın olar. Cəmiyyətimizdə yaranmış insanların misilsiz fədakarlığı, xariqülədə qəhrəmanlılığı və bütün bunların əsasını təşkil edən mənəvi qüdrəti bədii sənətimizdə öz fəxri yerini tuta bilməmişdir desək, qazandığımız müvəffəqiyyətləri heç də gözdən salmış olmarıq».¹

Müharibədən sonraki illərdə sənətkarlıq baxımından bir-birindən fərqli təsir bağışlayan müxtəlif janrlarda bir sıra bədii əsərlər qələmə alındı. S.Rüstəmin «Şairin səsi» (1945), M.Rahimin «Ölməz qəhrəman» (1946), «Leninqrad göylərində» (1949), Z.Xəlilin «Etibar» (1947), «Arzular» (1949), «Qələbə» (1949), Z.Cabbarzadənin «Xaniman» (1946),

¹ M.Hüseyin. Əsərləri 10 cilddə, IX cild. – Bakı, 1979, s.550.

«Əfzələddin və şah» (1947), S.Rəhimovun «Ata və oğul» (1949), M.Hüseynin «Odlu qılinc» (1946), «Ölkəm» (1947), M.Dilbazinin «Qaqfaza qovuşmuşam» (1946), «Mən sevirəm bu torpağı» (1947), «Azərbaycan elləri» (1947), «Gedəcəyəm» (1948), «Sənətkarın xəyalı» (1948), «Reyhan» (1948), «Mənim hədiyyəm» (1948), H.Billurinin «Mənim Arzum» (1949), H.Abbaszadənin «Sınaq illəri» (1949), Ə.Abbasovun «Ürək nəğmələri» (1948), «Vətən suları» (1949), Ə.Əlibəylinin «Qaranquş» (1947), «Balaca bağbanlar» (1949), Ə.Məmmədxanının «And» (1947), Y.Şirvanın «Ananın səsi» (1945), «Həzi Aslanov» (1949) və sair əsərlər (kitablar) xüsusi əhəmiyyət daşıyırı.

Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi və dramaturqu N.Vəzirovun yeniyetməlik illərini bədii ədəbiyyata gətirmək və onun çətinlikdə keçən həyat tərzini uşaqlara bir nümunə qismində göstərmək yazılıçı Q.İlkinin əsas məqsədi olmuş, «Həyat yollarında» (1947) ilk povestini yazımışdır. Nəcəf bəyin uşaqlıq illərini, Şuşadan Bakıya gələrək gimnaziyada təhsil almasını maraqlı episodlarla təsvir edən müəllif, onun əməksevərliyini, qarşısına çıxan hər bir problemi inadla həll etməsini, möhkəm iradəyə malik olmasına göstərmişdir. Evində yaşadığı xoşxasiyyətli xalasından nə qədər müləyim rəftar, qayğı görsə də, onun bədxasiyyət, xəsis əri İbrahimin bir o qədər sərt, kobud, dözülməz rəftarı ilə qarşılaşan Nəcəfin mənəviyyatca əyilməz və mətin iradəyə malik olması oxucuda bütöv bir təsəvvür yaradır. Müəllif Nəcəfi müxtəlif həyat sınaqlarından keçirir. Bütün çətinliklərə mətinliklə sinə gərən, həyatda öz istək və məqsədinə çatmağa çalışan bu yeniyetmə Həsən bəy Zərdabinin qayğısı nəticəsində gimnaziyaya daxil olsa da, burada da çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Nəcəf öz maddi ehtiyacını ödəmək üçün gecə-gündüz çalışır, ağır zəhmətə qatlaşaraq təhsilini davam etdirir. Dostu Vasilinin köməyi sayəsində əldə etdiyi kitabları acgözlük lə oxuyan Nəcəf öz gələcəyini tapmağa çalışır, ağıllı məsləhətlərə səbrlə qulaq asır, bunlara sorğu-sualsız əməl edir.

Yazıcı Nəcəfin bütün müsbət xarakterik xüsusiyyətlərini verməklə uşaqlara örnek ola biləcək bir şagird obrazını yaratmışdır. Əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi ilə seçilən, öz ağlının gücü ilə başqalarının pərəstişkarına çevrilən bu balaca qəhrəmanın daxili təmizliyi və paklığı onu nəzərlərdə daha da ucaldır. Faytonda unudulmuş çamadanları təmənnasız öz sahiblərinə çatdırın Nəcəf insanların gözündə bir qədər də ucalır. Maddi ehtiyac içində boğulsa da sinnir, özünü mənəvi cəhətdən tox tutur, ona çatası halal mükafatı belə almaqdan imtina edir.

Nəcəfin öz gimnaziya yoldaşlarına olan münasibəti də diqqət çekir. «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir» prinsipini öz xarakterində formalaslaşdırın Nəcəf, Mərdanın bəslədiyi bağışlanmaz rəftarına görə sərt mövqedə dayanır, əksinə, ona kömək etməyə daha çox üstünlük verir.

Doğrudur, əsər çap olunandan sonra ədəbi tənqid nəzərə çarpan bir sıra nöqsanları sadalamaqla yazıçıya obyektiv münasibət bildirmişdir.¹ Lakin əsərin müharibə illərindən sonra yazıldığını və yazılıçının çap olunmuş ilk əsəri olduğunu nəzərə alsaq, bu tənqidin iradları təbii qəbul etməyimiz daha düzgün olardı. Lakin bircə bunu qeyd etmək kifayət edər ki, bu illərdə gənc yazıçı Nəcəf obrazını yaratmaqla və onun həyatındaki mürəkkəb anları təsvir etməklə, müharibənin acısını dadmış yeni nəslə həyatda qarşıya çıxan çətinlikləri səbr və təmkinlə, ağılla aradan qaldırmağı tövsiyə etmişdir. Oxucu da başa düşür ki, çəkilən zəhmətlə təkcə gündəlik çörək qazanmaq deyil, həm də insan ağlını, yaradıcılığını maddiləşdirmək mümkündür. Povestin ideyası da məhz bundan ibarətdir: yeni nəсли mənəvi-əxlaqi yetkinliyə çatdırmaqdə halal zəhmətin, iti ağlın, mənəvi idrakın gücü, bunların uşaq və gənclərin bir şəxsiyyət kimi formalasmasına təsiri əsas yerlərdən birini tutur.

¹ Bax: «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1948, № 4, s.156-158.

SSRİ adlanan imperiyanın tərkibində asılı vəziyyətdə olan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına və ədəbi prosesin inkişafına nəzər salsaq görərik ki, 50-ci illərdə bu imperiyanın zahirən azadlıq, müstəqillik, beynəlmiləlçilik və demokratik prinsiplərə əsaslanan, əslində zora və qismən yalana söykənən, zaman ketdikcə faniliyə çevrilən siyaseti xalqımıza yaxşı heç nə vəd etmirdi. Sov.İKP-nin XIX, XX və XXI qurultaylarının qəbul etdiyi beşillik planlar və Lenin prinsipləri, markisizm-leninizm dünyagörüşünün əsas siyasi ideologiya kimi insanların şüurunda zorakı yolla əksini tapması, xalqların öz milli mədənyyəti və ədəbiyyatından tədricən uzaq salınması, yalnız «sovət ədəbiyyatı» adı altında formallaşması milli ədəbiyyatımızın öz təbii axarı ilə inkişafına mane olurdu. Təbii ki, belə gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin mövcud olduğu bir ölkədə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da eyni inkişaf dövrünü keçirməyə məhkum olunması labüb idi.

Bu dövrün sovet yazıçısı üçün əsas meyar marksizmlərinizm prinsipləri, Stalinin şifahi göstərişləri, vahid kommunist partiyasının ədəbiyyat və incəsənətə həsr olunmuş qərar və qətnamələri olduğuna görə realist milli ədəbiyyatın yaranmasından heç səhbat gedə bilməzdi. Məsələn, bu illərdə qələmə alınmış M.Seyidzadənin «Əziz babamız», S.Vurğunun «Zamanın bayraqdarı», R.Rzanın «Lenin», «Onun əziz adı ilə», M.Dilbazinin «Təzə il gəlir», M.İbrahimovun «Pəri xala və Lenin», G.Fəzlinin «Yeni il», S.Rüstəmin «Stalin danışarkən danışır sanki Lenin» və sair bu tipli əsərlərdə siyasi rəhbərlər göylərə qaldırılırdı. Yaxud, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası «Azərbaycan ədəbiyyatında Stalin surəti» adlı monoqrafiya çap edirdi. Bir sözlə, Lenin və Stalin bədii əsərlərin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırılır, bir çox əsərlərdə onların adı zəruri olaraq çəkilir, İkinci Dünya müharibəsinə həsr olunmuş bir sıra kino-filmərdə pafoslu obrazları canlandırılırdı və s.

Özlüyündə dünyanın «ən demokratik və ən qabaqcıl» ədəbiyyatı sayılan, əslində isə utopik kommunizm ideologi-

yası çərçivəsindən kənara çıxa bilmeyən sovet uşaq ədəbiyyatının mövzusu nədən ibarət ola bilərdi? Bu dövrün mətbuatında müntəzəm olaraq vahid partiyaya, Lenin və Stalin şənинə həsr olunmuş külli miqdarda müxtəlif janrlı bədii əsərlər çap olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, əsas qəhrəman «sosializm yarışının bayraqdarı kimi» əmək qəhrəmanlıqları göstərən Bakı fəhləsi və onunla yarışa salınan Azərbaycan pambıqçısı bir çox əsərlərin süjet mərkəzində dayanırdı. Fədakar sovet adamının fədakar əməyi, azadlıq, sülh, demokratiya, işıqlı xoşbəxt gələcək, kommunizm, bərabərlik ideyaları təlqin edən sovet ədəbiyyatı əslində bu ideyaların gerçək müdafiəcisi rolunu oynamırıdı. Mövcud hakimiyyət SSRİ dönəmində yaşayan xalqların və onların ədəbiyyatının azad inkişafına kağız üzərində təminat versə də, əslində söz olaraq qalırıdı. Çünkü mövcud ədəbiyyatlar müstəqil şəkildə deyil, vahid partiyanın qəbul etdiyi qərar və qətnamələrin məhdud çərçivəsi daxiliində yaranırdı. Əgər belə olmasayıdı, mədəniyyətimizinən qədim və dəyərli abidələrindən hesab olunan «Kitabi-Dədə Qorqud» yad və yabançı bir epos kimi qələmə verilməz, bu dəyərli eposun Ə.Dəmirçizadə (1909-1979), H.Arashı (1909-1984), M.Rəfili (1905-1958) kimi görkəmli tədqiqatçıları təqiblərə və əsassız tənqidlərə məruz qalmazdır. Yaxud, bu dövrdə «XIX əsrдə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı əsərində guya Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi hərəkata düzgün mövqedən yanaşmadığını, tarixi həqiqəti real əks etdirmədiyinə görə tanınmış filosof H.Hüseynov (1908-1950) «qəti burjua millətçi» damgası ilə damğalanmaz, bu elmi əsər vaxtında öz obyektiv qiymətini alardı. Göründüyü kimi, «sovət» məfhümündən, siyasi ideologiyadan, sosializm ideyalarından kənarda heç bir demokratiya və azadlıqdan açıq söhbət gedə bilməzdi.

50-ci illər sovet ədəbiyyatı qarşısında «burjua dekedentçiləri, pantürkistlər, kosmopolitizm, formalizm və naturalizm təzahürləri əleyhinə inadla mübarizə aparmaq» bu dövr ədəbiyyatının əsas vəzifəsi idi. Əslində, şair və yazıçılar

şablonçuluğa, qəlibə salınmış şəkildə ədəbi fəaliyyət göstərməyə təhrik edilir, öz qəlbinin arzusunu, istəyini hansısa bir ümumi ideyaya, fikrə tabe etdirməyə məcbur edilirdilər. Belə ki, janrından asılı olmayaraq, hətta hər hansı bir ailə-məişət məsələsinə həsr edilmiş əsərdə belə sovet adamının «parlaq» surətinin yaradılması zəruri idi. Leninin «ədəbiyyat partiyalı olmalıdır» radikal və dəyişməz prinsipi əsas götürüldüyü bir şəraitdə belə ifrat yaradıcılıq mövqeyində dayanmaq təəccüb doğura bilməzdi.

50-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf prosesini dərindən araşdırıldıqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bir sıra nöqsan və yanılmalara baxmayıaraq, həm poeziya, həm nəşr, həm də dramaturgiya sahəsində irəliləyiş görmək mümkündür. Xüsusilə, 1956-ci ildə Stalinin şəxsiyyətə pərəstişinin partiya qurultayı səviyyəsində geniş müzakirəsi və ifşasından sonra siyasi-ideoloji mühitdə bir yumşalma özünü göstərdi. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı daxilində ciddi ideoloji dəyişikliklər baş verdi və bədii təfəkkürün inkişafı naminə yeni, mütərəqqi bir dövr formalaşmağa başladı. Bu dövrün mühüm əlaməti kimi diqqəti cəlb edən əsas cəhəti – poeziyada yeni nəslin mənəvi zənginliyini ehtiva edən lirik mənbələrin tədricən qüvvətlənməsi idi. Müharibədən sonra quruculuq işlərinin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq, uşaq ədəbiyyatında da sovet adamının nəcib sifətlərini tərənnüm etmək zərurəti meydana çıxırdı. Gerçək həyatı bütün ziddiyyəti və mürəkkəbliyilə eks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, günün ictimai-siyasi məsələlərini sovet adamının mənəvi aləmi ilə bağlamaq bu dövr ədəbiyyatının xarakterik cəhətlərindən idi. Bu illərdə S.Vurğun, R.Rza, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, Z.Xəlil, Ə.Cəmil və sair sənətkarlar bu baxımdan diqqəti cəlb edirdi. Ə.Əlibəyli, İ.Əfəndiyev, H.Abbaszadə, Z.Cabbarzadə, B.Vahabzadə, N.Babayev (Xəzri), X.Əlibəyli, H.Hüseynzadə (Hüseyin Arif) və digər şair və yazıçıların əsərlərində ciddi irəliləyiş görünürdü. Artıq 50-ci illərin sonlarında S.Qədirzadə, S.Dağlı, S.Əsəd, C.Novruz, X.Rza (Ulutürk), N.Həsənzadə,

Ə.Kərim, İ.Tapdıq, F.Mehdi və başqa istedadlı gənc qələm sahibləri meydana çıxmışdı.

Bu illerdə, həmçinin, Azərbaycanın görkəmli şairləri Cənub mövzusuna müntəzəm olaraq müraciət edir, illərlə üzünü görmədikləri qardaş və bacılarının taleyi haqqında dərindən düşünür, sevinc və kədərinə ürəkdən şərik olurdular. S.Vurğunun «Yandırılan kitablar», «Körpünün həsrəti», S.Rüstəmin «Cənub həsrəti», «Son xəbərlər», M.Rahimin «Arazın şikayəti», M.Dilbazinin «Şairə qız», B.Vahabzadənin «Cənublu bacıma» və sair poetik əsərlər mühüm ictimai ideya və mətləblər qaldıran, təsirli hadisə və lövhələr əks etdirən müasir insanın yüksək arzu və məqsədlərini ümmükləşdirən bədii nümunələr kimi diqqəti cəlb edirdi.

Sərbəst şeirlə gözəl poetik nümunələr yaradan şair R.Rza bu illerdə müasir oxucunun qəlbini fəth edə bilməşdi. «Həssas şairin həyatında hər şey: pəncərədən düşən işq, royal çalan kiçik qız, divar daşı, qədim əlyazması, asfaltı qaldıran zərif bir nərgiz çiçəyi, hədər yerə yağan yağış, vəhşi- cəsinə ağacdən qoparılan yaşıl budaq, sadə bir böcək, əriyən qardan qalxan bahar qoxusu... hər şey düşündürür, xəyalın- da müxtəlif fikirlər oyandırır. Sən də düşünürsən. Düşünürsən ki, həyat nə qədər mürəkkəbdir, nə qədər mənalı və dərin, nə qədər gözəldir, sevimlidir və məsuliyyətlidir. Düşünürsən, bəs necə olmuşdur ki, bu vaxtadək mən bu mənəni duymamışam, bu gözəlliyi görməmişəm, bu məsuliyyəti hiss etməmişəm». Ədəbiyyatlaşdırıcı M.Arifin bu təhlilində R.Rzanın müasir ruhlu poeziyası öz həqiqi qiymətini tapırdı.

Lakin bu illerdə müxtəlif dərəcəli təcrübə və istedada malik olan şairlər üçün ümumi bir cəhət, məhz mövcud cəmiyyətdə baş verən hadisələri əks etdirmək və buna yalnız sosializm prinsipi mövqeyindən yanaşmaq ölçüsündən ibarət idi. Bu dövrün bir sıra qələm sahibləri hələ də kommunizm quruculuğuna inam aşilanın, Lenin prinsiplərinə sədaqət ideyaları aşılan əsərlər yazmağı özləri üçün vəzifə borcu hesab edirdilər. Əslində bu sənətkarlar da qələmə aldıqları

mövzuları, toxunduqları zəruri mətləbləri ümumbəşəri amallarla bağlamağa, keçirdikləri hiss və duyğularını eyni məqsəd müstəvisində əlaqələndirməyə çalışırdılar. Cücərən bu mütərəqqi halları dəyərləndirən görkəmli sənət adamları gerçək həyatdakı hadisə və təzahürlərə yanaşmanın yeniliyini duyur, dünyəvi ədəbi proseslərə, mütərəqqi bəşəri fikirlərə getdikcə fəal münasibət başlayırdılar.

50-ci illər poeziyasında mövzuları bilavasitə məktəb həyatından, təlim-tərbiyə məsələlərindən alınmış əsərlərə də rast gəlmək mümkündür. Uşaqları «gələcəyin kommunizm qurucusu ruhunda tərbiyə etmək» məqsədilə elm, məktəb və təhsil mövzusunda yazılmış şeirlərdə məktəbin fəaliyyəti, müəllimin novator əməyi xüsusi qeyd edilirdi. Qabilin «Kənd müəlliməsi», Q.Qasimzadənin «Müəllim», N. Xəzrinin «Gəl, ey sentyabr», H.Hüseynzadənin (H.Arif) «İllk müəllimim», «Rus dili müəlliməsi» və sair şeirləri misal göstərə bilərik. Uşaq və gənclər üçün yazılmış bu səpgili şeirlərdə saf əxlaq, xeyirxah əməllər geniş tərənnüm olunsa da, müəlliflər döv-rün hələ də səngiməyən ideoloji-siyasi mənzərəsinin pafoslu təsvirindən yan ötə bilməmişlər.

50-ci illərdə uşaqlar üçün yazılmış nəşr əsərlərində quruculuq dövründə əmək adamlarının hünəri, məktəb həyatı və onun didaktik mahiyyəti, tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri, məktəbin mövcud cəmiyyətlə ayrılmaz əlaqəsi, müəllimlərin yaradıcı, novator əməyinə və sair problemlərə daha çox yer verilirdi. M.Rzaquluzadənin «Dan söküldənə» (1952), «Qu gölü» (1955), «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» (1956), Q. İlkinin «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Sahil küçəsində» (1954), «Yazılı daş» (1956), E.Ağayevin «Sirli qala» (1955), «Dəcəllər» (1958), X.Hasilovanın «Lalənin kitabı» (1955), Ə.Babayevanın «Mənim müəlliməm» (1950), F.Dərgahovun «Səhər açılır» (1959) və sair nəşr əsərlərini qeyd etmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz kimi, Stalin «şəxsiyyətə pərəstiş»inin ifşasından sonra (1956) sosialist realizminin ədəbi təsir qüvvəsi müəyyən qədər zəifləməyə doğru gedir, bəşəri mövzulara

olan maraq hiss olunacaq dərəcədə genişlənirdi. Bu illərdə, «ağ qızıl»ın – pambığın, xalqın milli sərvətinin özünə qənim kəsildiyi bir dövrdə yaziçi İ.Hüseynov (Muğanna) «Yanar ürək» əsərində dolayısı yolla bu məsələdən bəhs etsə də, şair B.Vahabzadə cəmiyyətdə rezonans doğuran poetik misraları ilə pambığı «ittihəm kürsüsü»nə çəkirdi:

*Sən mənim xalqıma kəsildin qənim,
Çox da ki, bahadır qiymətin sənin,
Millət lüt-üryandır, amma özgənin
Əynində dönürsən paltara, pambıq.*

Şairin qələmə aldığı «Gülüstan» (1959) poeması isə bir xalqı ikiyə parçalayan cəlladlara ölüm hökmü, bütün azərbaycanlılar üçün isə bir himnə, üsyankar çağırışa çevrildi. Şair bu ölüm hökmünü «topsaqqal, təsbəhli ağa» ilə «eynəkli cənaba» oxuyur, onların bədxah niyyətlərinin qurbanı olan qədim Azərbaycan elinin faciəsinə qarşı qiyam qaldırır, özünün vətəndaş etirazını bildirir. Şair poemanı nikbin sonluqla bitirərək, o taydan bu taya Mustafa Payanın Vahidin qəzəllərini oxuduğunu, Şəhriyarın Vurğunun həsrətli nəğmələrinə Təbrizdən səs verdiyini misraları ilə önə çəkir. «Torpağı ikiyə bölərsən, ancaq, çətindir bədəni candan ayırmaq», – deyən şair zor gücünə bölünmüş xalqın həmişə mənən bir olduğunu nümayiş etdirir, bu ayrılığın əbədi olmayacağına xalqa inandırır. Vətənpərvər şairin cəsarətlə və coşqun ilhamla qələmə aldığı, lakin marksizm-leninizm ideologiyası ilə yüklenmiş və bu ideologiyanın sözsüz quluna çevrilmiş dövlət məmurlarının zövqünü oxşamayan bu əsər cəmiyyətimizdə böyük rezonans doğurdu, həmçinin, yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, milli kökə qayıdında əvəzsiz rol oynadı.

Həmçinin, bu illərdə B.Vahabzadənin yaradıcılığında elmə, təhsilə olan münasibət, məktəb illərinin poetik təsviri olduqca dolğun görünürdü. Onun «Qızıl medal», «İlk ciğir», «Çanta», «Qiymət», «Əlifba kitabı», «Zəng çalan qarış» və digər obrazlı şeirləri məktəb həyatını təsvir etməklə yanaşı,

bu mühitdə təhsil alan və tərbiyə olunan yeni nəslin ömür yolunu tərənnüm edirdi.

50-ci illər Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişaf prosesini araşdırıldıqca, bir çox adda folklor motivli və müasir mövzulu əsərlərə rast gəlirik. Mir Cəlal, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Süleyman Vəliyev, Mikayıl Rzaquluzadə, Əbülhəsən, Xalidə Hasilova, Mirzə İbrahimov, Qılman Musayev (İllkin), Salam Qədirzadə, Ənvər Məmmədxanlı, Həsən Seyidbəyli, Emin Mahmudov, Ələviyyə Babayeva, Hüseyn Abbaszadə, Hüseyn İbrahimov və digər nasirlər maraqlı uşaq əsərləri yaradmışlar. M.Cəlalin «Yaşıdlarım» (1955), S.Rəhimovun «Pəri çinqılı» (1959), Ə.Vəliyevin «Hekayələr» (1953), S.Vəliyevin «Əncir ağacı» (1959), M.Rzaquluzadənin «Ovçu Elişə qoçaq Aytəkin nağılları» (1956), Əbülhəsənin «Tamaşa qarının nəvələri» (1957), X.Hasilovanın «Lalənin kitabı» (1955), «Sular durulur» (1958), M.İbrahimovun «Çandranın üsyani» (1953), «Yuxu və külək» (1956), Q.Illinin «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Yazılı daş» (1956), S.Qədirzadənin «Gənclik» (1953), Ə.Məmmədxanlıının «Balaca Nərgiz» (1955), H.Seyidbəylinin «Vəfali it və oğru pişiyin nağılı» (1959), E.Mahmudovun «Kainat gəmisi» (1957), Ə.Babayevanın «Tək ağac» (1957), «Kənd yolları» (1958), H.Abbaszadənin «Baci və qardaş» (1957), «Şəlalə» (1959), H.İbrahimovun «Kamalın ad günü» (1957), «Gülzar» (1958) və sair əsərlər bu illərin ədəbi mənzərəsindən xəber verir.

50-ci illərin uşaq dramaturgiyası öz inkişafı ilə diqqəti cəlb edirdi. Bu dövrə uşaq və gənclər teatrlarının açılması balacalar üçün yazılın dramaturji əsərlərin sayca artmasına səbəb olmuşdur. A.Şaiqin «Bir saat xəlifəlik», M.Təhmasibin «Çiçəkli dağ»¹, «Çandranın kəli», Zeynal Xəlilin «Gənc ustalar», B.Vahabzadənin «Lalə» və sair uşaq pyesləri öz məzmunu ilə dövrün ədəbi mənzərəsini əhatə edirdi. Bir sıra uşaq pyeslərində çatışmayan cəhətlər – yaradılan xarakterlərin bütövlüyü, milli xüsusiyyətlərin açıq təsviri, həyatda möv-

¹ «Bir qalanın sırrı» kino-filmi bu pyesin ssenarisi əsasında çəkilmişdir.

cud olan təbii ziddiyətlərin bədii məziyyəti məhdud görünə də, bu sahədə əldə olunan uğurları və özünəməxsus inkikişaf yolunu inkar etmək olmaz. Lakin onu da qeyd etməyi lazımlı bilirik ki, uşaq ədəbiyyatının siyasi-ideoloji təpqi altında inkişaf etdiyini, həqiqi mənada azad deyil, partiyalı ədəbiyyat olduğunu nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olur: bu cür qeyri-demokratik şəraitdə sənətkarlardan müstəqil və milli dəyərlərlə köklənmiş əsərlər ummaq sadəcə sadəlövhəlük olardı.

Araşdırduğumız materiallardan bir daha aydın olur ki, ayrı-ayrı illərdə kiçik həcmli məqalə və resenziyaları nəzərə almasaq, ədəbi tənqid uşaq ədəbiyyatına o qədər də isti münasibət bəsləməmiş, bu sahəyə qarşı unutqanlıq və biganəlik göstərmişdir. Məsələn, 50-ci illərdə şair R.Rza ədəbi tənqidin uşaq ədəbiyyatına laqeyd münasibətindən narahatlığını bildirərək yazırıdı: «...Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının uzun illərdən bəri davam edən təcrübələri tənqidimizin nəzər-diqqətini cəlb etməmiş, daha doğrusu, tənqid ədəbiyyatımızın bu sahəsində bağışlanmaz bir laqeydlik göstərmişdir. Hələ bu vaxta qədər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında elmi bir fikir söyləyən tənqidi məqalə yazılmamışdır».¹

Şairin dediyində böyük həqiqət vardır. Doğrudur, 50-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr olunmuş bir sıra məqalələr və çap olunmuş əsərlər haqqında az həcmli rəylər müxtəlif mətbuat səhifələrində ara-sıra dərc olunsa da, bu yazılar nəzəri baxımdan məqbul görünmüdü.

Araşdırduğumuz tənqidi materiallar sırasında bu sahəyə həsr olunmuş, fərqli görünən məqalələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, M.Hüseynin «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu»,² R.Rzanın «Uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii səviyyəsini yüksəltməli»,³ P.Xəlilovun «Uşaq ədə-

¹ Bax: R.Rza. «Uşaq ədəbiyyatının ideya və bədii səviyyəsinin yüksəlişi uğrunda», «Ədəbiyyat qəzeti», 1952, 16 yanvar.

² «İnqilab və mədəniyyət», 1952, 1952, № 2, s.126-136.

³ «Kommunist» qəzeti, 1952, 10 yanvar.

biyyatı və məktəb»,¹ Ə.Qasimovun «Uşaqlarımız üçün dəyərli əsərlər yaradaq»² və sair məqalələrdə müasir uşaq ədəbiyyatının nəzəri və inkişaf problemlərindən söz açılmışdır. Bu məqalələrdə ayrı-ayrı uşaq yazıçılarının nəşr əsərləri təhlil olunur, bu əsərlərin müsbət və nöqsanlı tərəfləri göstərilir, müasir uşaq ədəbiyyatı qarşısında duran vəzifələr yada salınır. Məsələn, tənqidçi M.Hüseyn «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu» məqaləsində yazıçı Q.Musayevin (İlkin) «Zəngli saat» və «Sahildə» hekayələrini təhlil edərək, bu əsərlərin dramatizminin zəif olduğunu yazıçının nəzərinə çatdırırırdı. O yazırıdı: «Artıq sübut olunmuş bir həqiqətdir ki, kiçik yaşlarından dürüst tərbiyə olunmayan zövqü sonradan düzgün yola salmaq son dərəcə çətindir. Uşaq yazıçısının ən kiçik xətaları bəzən bağışlanmaz səhvə gətirib çıxarır. Bu səbəbə görə uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə həm bədii gözəlliyə, həm də faktik cəhətlərə xüsusi fikir verilməlidir».

Azərbaycan bədii uşaq ədəbiyyatının və bu sahənin nəzəri problemlərinin həlli inkişafına 20-ci illərdə bir sıra məqalələr həsr etmiş («Cocuq ədəbiyyatında üsul məsələsi» və s.) M.Rzaquluzadə 50-ci illərdə də fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun məqalələrinin bir qismi milli uşaq ədəbiyyatı tarixinə, müasir ədəbi prosesin aktual problemlərinə, bu sahədə fəaliyyət göstərmiş uşaq yazıçılarının yaradıcılıq keyfiyyətlərinin təhlilinə və sair mövzulara həsr olunmuşdur. Bu illərdə yazdığı «Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatında mövzu və keyfiyyət məsələsi», «Ədəbiyyat və tərbiyə», A.Şaiqin yaradıcılığına həsr etdiyi «Şərəfli yaradıcılıq yolu», N.Rəfibəyli və M.Dilbazi haqqında yazdığı «Yanar ürək», «Ana məhəbbəti» və sair məqalələrdə ədəbi yaradıcılığa elmi-nəzəri baxımdan yanaşan müəllif, tədqiqata cəlb etdiyi nümunələri mövzuiteyə və bədii sənətkarlıq baxımından geniş təhlil etmişdir.

¹ «Azərbaycan müəllimi», 1952, 18 sentyabr.

² «Ədəbiyyat və incəsənət», 1952, 06 may.

«Uşaq ədəbiyyatına diqqəti artırıq» məqaləsində¹ uşaq əsərlərinin əsas ideyasının daha aydın, bədii keyfiyyətinin daha zəruri olmasını önə çəkən M.Rzaquluzadə «Pioner» jurnalında dərc edilmiş bədii uşaq nümunələrini təhlil etmiş, bu dövr üçün məqbul sayılan nəzəri fikirlərə daha çox üstünlük vermişdir. «Uşaq ədəbiyyatı haqqında bəzi mülahizələr» adlı məqaləsində² isə ədəbi prosesdə gedən bir sırə məqamlara obyektiv münasibət bildirən M.Rzaquluzadə ümumiləşdirilmiş bir fikrə gələrək qeyd edirdi ki, folklor motivləri əsasında uşaq ədəbiyyatı yaratmaq məsələsi hələ lazımı səviyyədə deyildir. Müəllif azyaşlılar üçün yazılan əsərlərin mövzu dairəsini genişləndirməkdən ötrü folklorun zəngin mündəricəsindən ustalıqla istifadə etmək bacarığını önə çəkir, mövzuları hazır nağıllardan deyil, müasir həyatdan almağın zəruriliyini vurgulayır. O, yazırıdı: «Azərbaycan yazıçıları öz böyük ustadları olan Nizami və Krilovdan, Füzuli və Puşkindən, Sabir və Mayakovskidən həm yüksək sənətkarlığı, həm də xirdaca balalara böyük və dərin məhəbbət bəsləməyi də öyrətməli, vətənimizin vətəndaşlarına hörmət və ehtiramla yanaşmağı əsərlərində tərbiyə etməlidirlər».

Nəzəri məsələləri dərindən araşdırın M.Rzaquluzadə öz əsərlərində yeni nəslə gözəl tərbiyə hissələri aşılıamaq, anlam yaşlarından onlara halal zəhmətə məhəbbət, elmi biliklərə həvəs, həyat hadisələrinə ayıq münasibət və digər keyfiyyətləri təbliğ və təqdir edirdi. O, «Ədəbiyyat və tərbiyə» adlı məqaləsində yazırıdı: «Uşaq yazıçısından, uşaq rəssamından və uşaq tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir sənətkardan əlavə olaraq, bir də xüsusi pedaqoji istedad, tərbiyəçilik istədədi və uşaqlara böyük qayğı və məhəbbət tələb olunur. Bundan başqa, uşaq yazıçısı «uşaq dilində» yazmağı bacarmalıdır... Uşaq ədəbiyyatının dili canlı, dolğun, dəqiq, düzgün, oynaq, məzəli olmalıdır».³

¹ «Ədəbiyyat və incəsənət», 1954, 11 dekabr.

² «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1955, 22 may.

³ M.Rzaquluzadə. Seçilmiş əsərləri, I cild.- Bakı, 1965, s. 413-414.

M.Rzaquluzadə bədii yaradıcılığında müxtəlif mövzulara müraciət edir və deyəcəyi poetik fikrin fəlsəfi mənasını açmaq üçün həssas duyğularını işə salır, oxucususuna öyrədir ki, zəhmətlə qazanılmış hər bir şey insana dadlı görünür. «Ən dadlı meyvə» şeirində şair uşaqlara ritorik sualla müraciət edir və özü də sualın konkret cavabını verir:

*Ən dadlı meyvə nədir?
Ən dadlı meyvə, ancaq,
Sən öz zəhmətin ilə
Yetirdiyin meyvədir...*

«Saat» şeirində təkcə vaxt bildirən bu cihaz haqqında səthi, bəsit təsəvvür yaranmır, həmçinin, uşaqlarda insani keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Saatin hər bir dəqiqlişinin insan həyatındaki rolü mənalı, poetik misralar vasitəsilə uşaqlara çatdırılır. Onların kövrək təfəkküründə belə bir fikir oyadır ki, hər boş keçən vaxtin qiymətini bilmək lazımdır. Çünkü bu vaxt ərzində insan daha səmərəli işlər görə bilər, öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün maddi nemətlər bolluğu yaradır.

Şair «Ölkəmizin çıçəkləri» şeirində doğma Vətənin müqəddəsliyindən, onun təbiətini yaraşığa mindirən uca dağlarının füsunkar gözəlliyindən, münbit torpaqlarımızın bərəkətindən söhbət açır. Poetik misralarında böyük şairlərimiz olan M.Füzulinı, M.Ə.Sabiri və S.Vurğunu xatırlayan şair, onların ölməz bədii yaradıcılığını dərindən öyrənməyə çağırır.

«Qoruyaq gələcəyi» şeirində şair mövcud dünyanın ecazkar gözəlliyindən, onun geniş qoynunda firavan ömür sürən insanların həyatından söz açır. Gələcəyin davamçıları olan uşaqları yaddan çıxarmayan şair, onları canlı çıçəklərə bənzədir. Mövcud dünyani göz bəbəyi kimi qoruyan, onu abad edən insanları vəsf edir, onların bütöv birliyini və bir yerdə gələcəyi qorumağı arzulayır:

*Ey analar, atalar!
Qoruyaq hər çıçəyi.
Gəlin verək əl-ələ,
Qoruyaq gələcəyi.*

M.Rzaquluzadə uşaq şeirlərində poetik lövhələr, yadda qalan canlı obrazlar yaradır, fikrini balaca oxuculara bu obrazlar vasitəsi ilə çatdırmağa çalışır. «İki quş», «Yuva davası», «Quşlarla nə işin var», «Ağ göyərçin», «Ağ dana», «Canavarlar», «Aslan ürəyi» və sair şeirlərində yaratdığı obrazları dilə gətirir, onların hər biri uşaqların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin və dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir.

M.Rzaquluzadə müasir həyatda baş verən ən adı hadisələri uşaq şeirinə gətirmiş, müşahidə etdiklərinə poetik mənə verməyi bacarmışdır. «Bakının axşamları», «Məktəbə gedir Tokay», «Aytac və yoldaşları», «Uşaq, at və həyat», «Çimən sərçələr», «İlk addamlar» və sair şeirlərində kənd və şəhər mühiti real boyalarla eks olunur.

Şairin şeir yaradıcılığında ilin fəsillərinin, Azərbaycanın ecazkar mənzərələrinin poetik real təsviri mahir bir rəssam tablosunu xatırladır. Bədii təsvir vasitəsilə şeirin ən gözəl nümunələrini yaranan M.Rzaquluzadə, uşaqların estetik tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayır. Bu baxımdın «Bəyaz gecələr», «Qar yağır», «Yaz gələndə», «Yaz bayramı», «Bizim yay», «Qış gəlir» «Gül-çiçək əkək», «Xəzri, gilavar», «Təbiəti sevənlər mahnısı», «Bayram sovqatı» və sair uşaq şeirləri öz bədii siqləti ilə seçilir.

«Yaz gələndə» poemasındaki səmimi hissələr, insana həyat verən hərarət oxucuları yaşamaq uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, onları xeyirxah, faydalı işlərlə məşğul olmağa çağırır. Şairə görə, insan ömrünü uzadan, bəşəriyyətə min bir bəzək, gözəllik verən, ürəkləri fərəh hissi ilə dolduran ekoloji mühiti qorumaq, təbiətin qeydinə qalmaq, hər bir bəşər övladının vətəndaşlıq borcudur.

«Qorxunc qorxaq» poemasında şair bir sıra heyvanların adlarını sadalayıır, onların həyat tərzi barədə uşaqlara müəyyən məlumatlar verir. Qeyd edir ki, bu canlılar müxtəlif məkanlarda yaşasalar da, insanlar üçün mənfəətlidir.

Şair ilin fəsillərinin özünəməxsus gözəlliyini təsvir etmək üçün təbiət obrazını yaradır, keçirdiyi hiss və duyğuları əsərlərinin leytmotivinə çevirir. Qaynayıb coşan bahar, qızıl payız, eləcə də qış fəsli obrazları ekspressiv güce malik olur. «Bayram sovqatı», «Payız gedir, qış gəlir», «Qar yağır», «Qış gəlir» və sair əsərlərdə bunları görmək mümkündür.

M.Rzaquluzadənin bədii yaradıcılığında təlim-tərbiyə, mənəvi-əxlaq, məktəb və ailə məsələləri əsas rol oynayır. Oxucuya nəcib hissələr aşılıamağa çalışan şair, uşaqlara faydalı əməyin mənasını açmağa səy göstərir, gördükleri bu işlərdə zövq almaq istəyində olur. «Düymə» poeması bu baxımdan maraq doğurur.

M.Rzaquluzadə folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək «Dostluq», «Dirilik suyu», «Dəcəl çəpiş», «Beşbarmaq», «Sırlı saz», «Naxışlar», «Ovçu Elişlə Aytəkin nağılları» və sair poemaları qələmə almışdır.

Dörd hissədən ibarət olan «Ovçu Elişlə Aytəkin nağılları» poeması ilin dörd fəslinə həsr olunmuşdur. Poemanın ümumi ruhu xalq nağıllarının məzmununu xatırladır. «Arılarla ayılar» bu silsilənin birinci nağılıdır. Obrazlar alleqorik üsulla heyvanlar və quşlar aləmindən götürülsə də, onlarla yaxın temasda olan insandır. Məsələn, vaxtilə yaxşılıq etdiyi heyvanlar indi Elişin köməyinə çatır, onu canavarın iti dışından xilas edirlər.

Şair xalq nağıllarının bədii-estetik mahiyyətini, onun təriyəvi xüsusiyyətlərini diqqətlə izləyərək heyvanlarla insanların səhbəti, mənfi qüvvələrə nifrət hissələri, xeyir qüvvələrin şər qüvvələr üzərində qələbəsi, optimizm və sair keyfiyyətlər bu nağılların məziyyətini təşkil edir. Nağıllar bütöv bir əsərin ayrı-ayrı fəslini bildirsə də, onların hər birini müstəqil bir nağıl hesab etmək olar. Sujet bitkinliyi, təsvir olunan hadisələrin tam bir fikri ifadə etməsi bizi bu nəticəyə gəlməyə imkan yaradır. Müəllif xalq nağıllarının bir sıra xüsusiyyətini saxlasa da, öz nağıllarında bu janra xas olmayan, lakin nəticə etibarilə yaxşı təsir bağışlayan bir sıra əlavələr etmişdir.

Məsələn, «Arılarla ayılar» – yaz nağılı, «Boz bülbülün nəgmələri» – payız nağılı, «Ovçu Eliş ovda» – qış nağılı adlanır. Hər bir nağıl öz fəslinə uyğun təsvirlə başlanır.

«Arılarla ayılar» bir növ «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» əsərinə giriş təsiri bağışlayır. Müəllif sanki gələcək nağıllarda meşənin ecazkar qoynunda, heyvanat aləmimdə baş verən maraqlı əhvalatlardan bəhs edəcəyini vəd edir. Nağıl birdən-birə oxucunun gözləmədiyi bir təsvirlə başlayır:

*Vay... nə oldu
Birdən-birə
Hamı susdu, kəsildi səs?!
Ötüşmələr, mələşmələr.
Nə oldu bəs?*

Bayaqdan bəri xoş ahənglə davam edən meşə həyatı alt-üst olmuşdur. Quşlar dünyasının nizamı dağılmış, səliqəsahmanı pozulmuşur. «Uzunquyruq bir qırqovul fişəng kimi göyə qalxır», «düşmən gəlir qaç-ha, qaç-ha» deyə, sığırçınlar «susun, susun» deyə səs qoparırlar. Nəhayət, «ağacları qıra-qıra, çiçəkləri əzə-əzə, sərxoş kimi gəzə-gəzə, topal ayı, yekəqarın yekə ayı» görünür. Ayı özünə yem axtarır. Lakin heyvanların hərəsi bir tərəfə dağılmışlar.

Birdən ayının qulağının dibindən bir arı vizilti ilə ke- cir. Ayı arının arxasında düşür, ən nəhayət, o, arıların pətəyini tapır və öz balalarını köməyə çağırır. Ovçu Elişlə qoçaq Aytək arıların köməyinə gəlirlər. Eliş ayını vurur, onun balalarını isə tutub aparır. O gündən arılar hər dəfə Elişlə Aytəkin görüşünə gələndə onlara bal gətirirlər.

Şair xalq nağıllarında olduğu kimi, ovçu Elişlə qoçaq Aytəki ədalətli, özlərini dinc aparanların mənafeyini müdafiə edən cəsur qohrəmanlar qismində təqdim edir. Ovçu Eliş qırqovulu nişan alıb vurmaq istərkən Aytək ona mane olur, «balalara dən gətirən quşu vurmaq heç olarmı» deyə ona öz etirazını bildirir, yalnız yuva dağıdan, balaları yeyən çäqqal və quzğunları vurmağı məsləhət görür.

M.Rzaquluzadə xalq nağıllarına xas olan ümumi təsvirçiliyi bəzən çox ustalıqla zənginləşdirir, gerçək anları təsvir etməyə üstünlük verir. Öz təsvirlərində portretlər yaradır, hadisələrin gedişini bir növ illüstrativləşdirir.

M.Rzaquluzadənin nağılları xalq yaradıcılığı motivlərindən bəhrələnsə də, bəzən onlarda poemaların və yazılı ədəbiyyatın digər janrlarının xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Bu xüsusiyyət «Tayqulaq dovşanla acgöz canavar nağılı»nda daha qabarlıq şəkildə nəzərə çarpir. Şair Azərbaycan xalq nağılı «Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm»dən bəhrələnərək öz orijinal nağılini yaratmış, təsvir etdiyi dovşan və ayı balalarının adlarını da bir-birinə həmqafiyə etmişdir: Yu-maq, Yumşaq, Düməğ; Ballı, Xallı, Yallı.

«Ovçu Eliş ovda» nağılında isə mənfi və müsbət qüvvələr tarazlaşırlar. Əvgən əvvəlki nağıllarda ovçu Eliş çətin anda hamının köməyinə yetirsə, «qış nağılı»nda özü təhlükə ilə üzləşir. Uşaqlardan gizlin ova gedir, güclü tufana düşür, canavarla boğuşarkən vəfali iti yarananır.

Əvvəlki üç nağılda Eliş köməyə çağırən heyvanlar, indi özləri ona yardımçı olurlar. Tayqulaq dovşan Elişin yoldaşlarına yol göstərir. Marallar onun xızəyinə qoşulurlar. Bu nağıl əsərin epiloqu təsiri bağışlayır.

M.Rzaquluzadə bədii nəsrin bir sıra nümunələrini yaratmışdır. Daha çox nağıl və rəvayətlərdən qida alan yazıçı xalq təfəkküründən gələn təhkiyə üsulu və obrazlılıq, dilindəki aydınlıq və cazibədarlıq hesabına hekayələrinə təbii don geydirmiştir. Daha çox «Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»ndan bəhrələnmiş, bu qədim abidənin motivləri əsasında «Ana ürəyi, dağ çıçayı», «El gücү», «Dəli ozan» hekayələrini qələmə almışdır. Yazıçı dastan motivlərinə yaradıcılıqla yanaşmış, orijinal səviyyəli hekayələr yazmağa nail olmuşdur. Məsələn, «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu» əsasında qələmə aldığı «Ana ürəyi, dağ çıçayı» hekayəsində obrazların xarakterik xüsusiyyətləri, bu və ya digər hadisələrin bədii təsviri dastandan fərqli şəkildə verilmişdir.

Yaxud, «Qazan xanın evinin yağmalanması» boyu əsasında yazılmış «El gücü» hekayəsində müəllif Qazan xan obrazının müsbət cəhətlərini göstərməklə yanaşı, onun xalqla əlbir olmamasını, hər şeyi öz üzərinə götürməsini, nəticədə, el-obasının talan edilməsi onun mənfi xüsusiyəti kimi təsvir edilmişdir. Hekayədə Qaraca Çoban bitkin bir obraz kimi daha qabarıq görünür və xalq qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırılır. Əlbəttə, yazıçının bu fərqli xarakterli obrazlara müxtəlif tərzdə yanaşması cəhdini onun mövcud ideologiyanın tələblərinə əməl etməsi ilə də izah etmək mümkündür. Sovet ədəbiyyatında aşağı təbəqənin baş qəhrəman səviyyəsində təsvir olunması proletar (fəhlə və kəndli) hakimiyyətinin başlıca məqsədlərindən biri olmuşdur.

«Xan çinarın yarpağı» əsərində təsvir olunan mənzərə oxucuya təkcə estetik zövq vermir, həmçinin, ona həyat gözəlliyinin ölməzliyini, əbədiyaşarlığını dərk etdirir. Əsərin fəlsəfi mənası isə bundan ibarətdir ki, mövcud həyatda heç bir şey ölmür, yalnız şəkildən-şəklə düşür. Ona görə, bu əsərdə gözəlliyi sevmək və onu göz bəbəyi kimi qorumaq ideyası yeni nəslə təbliğ olunmuşdur.

Yazıçının hekayələrinin müəyyən bir qismi «Dan söküldəndə», «Qu gölü» və «Nəsillərdən-nəsillərə» adlı kitablarında toplanmışdır. Adını çəkdiyimiz ilk iki kitaba daxil edilmiş hekalər əsasən ovçuluq həyatına həsr edilmişdir. Lakin bu hekayələri yalnız bu adda səciyyələndirmək doğru olmazdı. Çünkü yazıçı burada ov səhnələrini təsvir etməklə yanaşı, uşaqlarda təbiətə, flora və fauna aləminə məhəbbət hissələri oyatmışdır. Burada təsvir olunan obrazlar canlı təbiətlə yaxında temas qurmağa can atan, ona xidmət göstərməyə çalışan insanlardır.

Yazıçının təbiət haqqında əsərlərini oxuduqca, balaca oxucular özlərini təbiətin qoynunda hiss edir, onun ətri ilə nəfəs alır, ona doğma olan bu füsunkar mənzərənin vurğununa çevrilirlər. Sənətkar janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərində ecazkar qüvvəyə malik olan canlı varlığın

xüsusiyyətlərini hərtərəfli tərənnüm etmişdir. Bununla yazıçı, oxucunu dünyanın gözəlliyini dərk etməklə hiss və duyğularını daha incə çalarlı notda kökləməyə meylləndirir, demək istəyir ki, təbiətin sırlarınə dərindən bələd olmayan hər bir insana təbiət hadisələri qorxulu və dəhşətli görünür.

M.Rzaquluzadə obrazları yaradarkən qəhrəmanların mənəvi aləminin dərin qatlarına nüfuz edir, onların xarakterlərindəki gizli fərdi keyfiyyətləri üzə çıxarrı, həmçinin, təsvir zamanı bunları bədii cəhətdən əsaslandırır. «Şahin» hekayəsində Kamal, «Adaşlar»da Azad, «Səhər şəfəq»ində Kim, «Aclar-toxlar, çoxlar-azlar»da Adil və Amir, «Babəkin an dı»nda Babək və sair obrazları bu qəbildən hesab edə bilərik. Bu hekayələrdə xeyirlə şərin, ədalətlə zorakılığın mübarizəsi və bu kəskin mübarizələrdə birincilərin qələbəsi bədii cəhətdən əsaslandırılır. Yazıçının əsas ideyası bundan ibarətdir ki, mövcud həyat onu qoruyanların, xoşbəxtlik və azadlıq uğrunda mübarizə aparanlarındır.

M.Rzaquluzadə bir sıra hekayələrində insanın susuz səhralara həyat verməsini, zəhmət adamlarının halal əməyini eks etdirir. «Qu gölü» kitabına daxil edilmiş hekayələr həm mövzu, süjet baxımından maraqlı olduğu kimi, aralarındakı mövzu yaxınlığı ilə də diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, «Yaxşı ovçu», «İki güllə», «Qurdvuran» və sair hekayələrdə bu yaxınlıq daha aydın görünür. «Ehtiyat», «İşiqlər yandı», «Təzə tüsəngin siftəsi» və sair hekayələr bədiiliyi və tərbiyəvi əhəmiyyətini ilə diqqəti cəlb edir.

Bu illərdə R.Rza uşaqların tərbiyəsində müsbət rol oynayan poetik şeirləri ilə seçilihdi. Şair bu sahənin inkişafına xüsusi fikir verilməsini tələb edirdi və bu ədəbiyyata ikinci növ kimi baxan insanları qınaq meydanına çəkirdi: «Uşaq ədəbiyyatı uşaqlarımızın zövqünü müəyyən istiqamətdə tərbiyə etmək, xarici aləmlə insanların xeyirli fəaliyyəti haqqında anlaşılıq, sadə, gözəl, səlis dildə məlumat vermək uşaqlarda poeziyaya, ümumiyyətlə, bədii yaradıcılığa maraq oyatmaq, onların zövqünü doğru yolda inkişaf etdirməkdə

çox mühüm rol oynayır. Uşaqlar bir ağacın yeni zoğlarına bənzeyirlər. Onları əymək asandır. Lakin bu zoğları yeni bəhrələr vermək üçün qayğı ilə inkişaf etdirmək çətin, şərəfli bir işdir. Uşaq ədəbiyyatımızın bu yönədə işi çox mühüm və əvəzsizdir».¹

R.Rzanın gələcəyi təmsil edəcək məsum qəlbə malik kiçicik varlığı olan sevgi hissləri poetik misralarda daha canlı görünür. «Körpə» şeirində şair onların keşiyində el-abanın durduğunu, hicranının, kədərin, qayğının, ümidsizliyin onlara yad olduğunu bildirir. Bütün insan övladlarını xoşbəxt görmək istəyən şair onların dodaqlarından təbəssümün əskik olmamasını arzu edir:

*Körpə balam, dodaqların
gülə-gülə gülə dönsün.
Sevincinin atəşində
aləm yanıb külə dönsün.*

R.Rzanın yaradıcılığında müxtəlif xarakterik əlamətlərə malik olan uşaqlara rast gəlmək mümkündür. «Oğullar», «Qızım», «Pillələr, illər», «Aysel», «Oğul», «Nəvəmə məktub», «Göyər, çinarım, göyər» və sair şeirlərdə bu uşaqların sirlə dolu dünyaya baxışı, onların düşüncə tərzi, həyatın müxtəlif anlarını dəyərləndirmə bacarığı real cizgilərlə təsvir edilmişdir.

«Oğullar» adlı süjetli şeirində şair bir ailənin keçirdiyi hiss və həyəcanları poetik misralara düzür. Doğma oğlunu əsgəri xidmətə yola salmış ana yuxusunu qarışdırır, ürəkdən sevdiyi övladının yuxuda gördüyü qorxulu anları yaşayır. Yuxu əlamətlərinə inanan ana göz yaşları axıdır, oğlunun darda olduğunu düşünür. Nəvə isə yuxusunda atasını nikbin əhvali-ruhiyyədə görür. Bu epik şeirdə ananın keçirdiyi oğul həsrəti təbii bədii boyalarla qələmə alındığı kimi, «uşaq öz atasını hamidan güclü bilər» düşüncəsi şairin misralarında daha real, daha inandırıcı görünür.

¹ R.Rzanın göstərilən məqaləsi, s. 177-178.

«Qızım» şeirində şairin öz övladı haqqındaki səmimi düşüncələri öz əksini tapır. Uzaq səfərdə olan ata «qurd dilli, xurmayı telli» qızının zərif xarakterik xüsusiyyətlərini yada salır, poetik misralarda onun zahiri və mənəvi portretini yaradır. Düşünür ki, yəqin incə qəlbə malik olan doğma qızının da gözünə yuxu getmir, atasının səfərdən nə vaxt qayıdacığını səbrsizliklə gözləyir. Şair hicran anlarının çox uzun sürməməsini və bu üzüntülü dəqiqlərin tez bir zamanda bit-məsini arzulayır.

«Pillələr, illər» şeirində iki dövrün nəсли – qocalıq və gənclik üz-üzə dayanmışdır. Bu tərəflər arasında gedən dialoqdan aydın olur ki, aralarında yaş fərqi o qədər də az deyildir. Gəncliyində quş kimi qalxdığı otuz beş pillənin sayının fərqiన varmayan ata, ahil vaxtında ona bu pillələrin sayı yüzdən çox görünür. Pillələr əvvəlki sayda olsa da, ayağının gücü və ürəyinin taqəti onu bu nəticəyə gəlməyə vadar edir. Şair real həyat həqiqətlərinin təsvirini verməklə yeni nəslə başa salır ki, gəncliyin qədrini bil, bu illərdən yetərinə bəhrələn, çünki vaxt hiss olunmadan ötəcək, ahil yaşlarında isə buna imkanın olmayacağı.

R.Rzanın uşaqlarçın yazdığı hər bir şeirində mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri, onun düzgün istiqamətləndirilməsi yolları çox aydın görünür. «Bu günün insanı necə olmalıdır» sualının cavabını şairin demək olar ki, bütün poetik irlərdə tapmaq mümkündür. İnsanın mənəvi keyfiyyətlərinin bədii təsviri, vətəndaşlığın, vətən sevgisinin poetik tərənnümü şairin poeziyasında daha gözəl, daha əzəmətli görünür. O, axıcı şeirlərində insan və zaman probleminin həllini poetik süzgəcdən keçirərək obrazlı şəkildə mənalandırmağı bacarırlar.

R.Rza uşaq şeirlərində yeni nəslə vətəndaşlıq duyğuları aşılıyır, Azərbaycanın hər bir guşəsinin coğrafi mənzərəsini canlandırmışla yeni nəсли öz milli kökündən ayrılmamağa çağırır. Şair qudurdulmuş erməni işgalçılarının taptağı altında bu gün də inləyən Şuşanın bitkin obrazını elə yaratmışdır ki, bu şeiri oxuyan hər bir gənc əlinə silah alıb onun ha-

rayına çatmağa can atar. «Şuşam mənim» şeirinin bədii təsvir gücü dediklərimizə əsas verir:

*Tarix sənin
torpağında, daşındadır,
hər yan-yörən,
hər dolayın,
hər cığırın
Azərbaycan – Vətən dadır,
Dost gözü ilə sənə baxan
hər kəs əziz qonağındır.
Sənə əyri baxanları
qəzəbinlə kütlə döndər,
yaxıb-yandır!*

Şair «Bakım», «Vətən», «Bakı nəğmələri», «Qarabağ-baba yurdum», «Yaralı Təbriz» və sair şeirlərdə təsvir etdiyi hər bir guşənin sevinci, kədəri ilə yaşayır, onun xoş gününə fərəhlnir, dərdinə milli ağrı ölçüsündə yanıb-yaxılır. Şairin təsvirlərində antonimlik səciyyəvi olsa da, hadisələrə düzgün poetik baxışı hər bir oxucunu qəlbən təsirləndirir, düşüncə tərzini nizama düzür.

R.Rza dünya ölkələrini qarış-qarış gəzdiyinə görə bəzi mövzuları buradan götürmüş, aydın poetik dilli uşaq əsərləri yazmışdır : «Hilal», «Si-Au», «Gözlərin matəmi», «Zənci balası Villi haqqında ballada», «Balaca» və sair əsərlər bu gün də mövzu aktuallığını itirməmişdir.

R.Rzanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı qələmə aldığı əsərlərdən biri də «Hilal» poemasıdır. Bu əsərdə azadlıqdan məhrum olmuş, sevincli günlərin həsrəti ilə yaşayan rəşadətli Cənubi Azərbaycan oğullarının göstərdiyi qəhrəmanlıqlar poetik dillə təsvir olunmuşdur. Şair zülmkarlara qarşı aparılan mübarizəni, bu mübarizənin təsirli anlarını, azadlıq ideyalarının insanlara verdiyi xoş təəssüratları xalq poeziyasına məxsus üslubla aydın və real təsvirini vermişdir. İlk misralardan oxucunun qəlbini ələ alan şair cərəyan edən hadisələri sənətkarlıqla təsvir etdikcə poemanın məzmununu təşkil

edən motiv özünü aydın bürüzə verir. Vətən uğrunda canından keçmiş oğlunun həsrəti ilə yaşayan ananın keçirdiyi iztirablı anların poetik təsviri əsərin sənətkarlığını üzə çıxarıır. Ana öz istəkli oğlu Hilalın vətən, xalq yolunda qurban getdiyini bilir. Şair ananın keçirdiyi sarsıntıları, hiss və həyəcanları bir bayatı üzərində kökləyir:

*Əzizim kürəyində,
Qara daş kürəyində.
Dayandı qəm karvanı
Ananın kürəyində.*

Ciyərparasının düşmənlər tərəfindən məhv edilməsi ananın mənfur şər qüvvələrə olan nifrətini daha da artırır. O, əyilməz əzəməti ilə qana susamış qüvvələrdən daha üca zirvələrdə görünür. Məğrur ana üçün daha önəmlisi canını vətən yolunda qurban vermiş oğlunun istək və arzularından doğan azadlıq əldə etməkdən, xalq təəssübünü çəkməkdən ibarətdir.

Şairin «Si-Au» poeması yazılış üsulu ilə digər əsərlərindən fərqlənir. Nəşr və nəzm hissələrindən ibarət olan bu əsər gözəl səsə malik çinli bir yeniyetmənin balaca oxoculara maraqlı görünən həyat tərzindən bəhs edir. Nəşr parçası ilə başlayan bu poemanın mənzum hissəsi Si-Aunun düşmən tərəfindən edam edilən balaca partizan Dzin-Ay haqqında oxuduğu nəğmələrdir. Bu balaca partizanın taleyi bir növ Si-Aunun taleyi ilə eyniləşir. Öz gözəl nəğməli səsi ilə insanları məftun edən Si-Au da düşmənin qəfil güllesinə tuş gəlir. Lakin məftunedici səsi ilə insanların qəlbində yanıqlı iz qoyan yeniyetmənin oxuduğu nəğmə dildən-dilə düşür, döyüşülərin hərb marşına çevirilir. Poema döyüşülərin dilində əzbər olan Si-Aunun nəğməsi ilə sona yetir:

*Ləpirinin yerində
əriyəndə təzə qar,
Balaca partizanı
boğazından asdlar.
Onun nəğməsi qaldı
cəbhədə yaraq kimi;*

*Səngər-səngər dolaşdı
mübariz bayraq kimi...*

«Gözlərin matəmi» şeirində atom bombasının sınağı keçirilən bir ölkədə sarsıntılı anlar keçirən bir uşağın qaćılmafaciəsi təsvir olunur. Dünya işığından məhrum olan zavallı uşaqla ana bir-birinin üzünə həsrat qalırlar, bu gözlərin yası qara bir matəmə çevrilir. Gözlərdən məhrum olmuş uşağın fəryadı ürəklərə çalın-çarpaz dağ cəkir:

*-Ana! Ana!
Kim söndürdü çıraqı?
Ana dinmədi,
dina bilmədi.
Uşaq qışqırdı:
- Hardasan, ana?
Su tök, qoyma gözlərim yana!*

R.Rza bu şeiri insanların həyatına son qoyan, bütün bəşəriyyəti dəhşətə gətirən hidrogen və atom bombalarının sınaqları əleyhinə yazmışdır. Kiçicik bir şeirdə bəşər övladının keçirdiyi təlatümlü anların təsvirini məharətlə verən şair, bir uşağın dərdini ümumiləşdirərək, kainatın qorxunc bələsi kimi dəyərləndirir, dünya ictimaiyyətini idrakın səsinə qulaq asmağa çağırır və onu xəbərdar edir:

*Kəsin atom sinaqlarını, kəsin!
Bir cüt gözün matəmi
Min-min gözə çökəməsin.*

R.Rza öz yaradıcılığında məkanından, dilindən və dinindən asılı olmayaraq dünyyanın bütün guşələrində mövcud olan bəşər övladının qayğısını cəkir, onun həyat tərzini real boyalarla təsvir etməyə çalışır, dərk edir ki, kainatın gələcəyi, günü-gündən çıçəklənməsi, yalnız idrakın gücü ilə xarüqələr yarada biləcək insan övladının əlindədir.

R.Rza uşaq əsərlərini yaradarkən müasir dövrün tələbini, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun anlam dərəcəsini nəzərə alır, sadə, oynaq, aydın başa düşülən bədii dillə oxucunun zövqünü oxşamağa çalışır. Dilin sadəliyi, xalq de-

yim tərzinə uyğunluğu, əhvalatların ən sadə epitet və bənzətmələrlə, səlis ifadələrlə təsviri uşaqların həssas qəlbini yol tapır. «Səkil və Çəkil» (1955), «Heyvanların yuxusu» (1956), «Təranənin oyuncaqları» (1959) poemaları həcm baxımından kiçik olsalar da, öz məna dəyərinə görə seçilir, oxucunun aydın təsəvvürün yaranmasında əsaslı rol oynayır.

Allegorik üsuldan məharətlə istifadə edən şair «Səkil və Çəkil» poemasında iki küçüğün həyat tərzini təsvir etsə də, əslində onlar müxtəlif xarakterə malik olan uşaqlara daha çox bənzəyirlər. Bu iki surət xarakter və əməlcə bir-birinin eyni deyildir. Əgər Səkil duzdan ev tikmək istəyindədirsə, Çəkil Səkilin «məsləhətlərini» qulaqardına vuraraq buzdan ev tikməyi daha münasib bilir. Lovğalığından əl çəkmir, təkəbbürlü hərəkətləri ilə həyətdəki ev quşlarını da cana gətirir, onların üstünə yerli-yersiz hürür, cüçələri həyətboyu qovur, yaxud, Məstan pişiklə əlbəyaxa olur. Çəkilin bu tərsliyi onu bir növ «düşünməkdən» də məhrum etmişdir. Tuttuğu əməllərin nəticəsində çıxılmaz vəziyyətdə qalan Çəkil sonra Səkilin yanına gələrək peşman olduğunu bildirir, onunla barışır. Bu xəbəri eşidən həyətdəki quşlar və heyvanlar da buna sevinirlər.

Beləliklə, bu kiçik həcmli nağılı-poemada dərin bir humanizmin yaşandığını görürük. Müəllif bu əsərdə quru nəsihətçilikdən qaçmış, hadisələrin təbii şəkildə cərəyan etməsini daha məqbul sayaraq naqis cəhətlərin islah olunmasına çalışmışdır.

«Heyvanların yuxusu» poemasında şair «ac toyuq yuxusunda dari görər» atalar sözünü leytmotiv götürmüş, müdrik mahiyyətli aforizmdə ironik gülüş poemanın ümumi məzmununa keçmiş, onu daha da oxunaqlı etmişdir. Əsərdə ayının, dovşanın və kəpənəyin yuxusu təsvir olunur. Onların hamısı arzuladıqlarını öz yuxularında görürlər. Məsolən, ayı yuxusunda qarpz boyda armudlardan doyunca yedikdən sonra görür ki, qoca paliddan bal damcılıyır. Dovşan yuxusunda ətrafinin bostan olduğunu görür, kələmin ətri onun

başını gicəlləndirir. Kəpənək isə baharın gəlişini, açılmış çiçəklərin strinin hər yanı büründüyünü görür. O da şirin yuxusunda çiçəkdən-çiçəyə qonaraq bundan ləzzət alır. Bu əsərdə xəfif bir təbəssüm, eyhamlı və mənalı gülüş daha çox özünü göstərir. Şair bununla tənbəl, ətalətli, hazırın naziri olan insanları qınaq meydanına çəkir, zəhməti, namuslu əməyin halallığını təbliğ edir.

«Təranənin oyuncaqları» poemasında şair məsum bir uşağın keçirdiyi kövrək hissələri, yaşına uyğun xarakterik xüsusiyyətlərini, uşaqlıq illərinə məxsus ədə və hərəkətlərini incəliklə qələmə almışdır. Bu poemada şair oxucusunu həm güldürür, həm də dərindən düşündürür.

Təranə şəkillər çəkir, lakin onun çəkdiyi şəkillər çox güləmli çıxır, dəvəyə uzun quyruq çəkdiyi üçün uşaqlar şəkildəki bu heyvanın qatır və ya at olduğunu müəyyən edə bilmirlər. Heyvanın belindəki qoşa hürküclər isə uşaqları tamamilə çasdırır. Təranə isə bu tənəyə dözməyərək göz yaşını saxlaya bilmir. Lakin balaca qəhrəman ruhdan düşmür, buraxdığı səhvlərini düzəltməyə çalışır. Həmən gecə qəribə bir yuxu görür. Görür ki, şəklini çəkdiyi heyvanlar ondan üz döndəriblər. Heyvanlar küsməklərinin səbəbini ona izah edir, buraxdığı səhvləri başa salırlar. Əsərin finalında təsvir olunur ki, artıq Təranə yaxşı şəkillər çəkir və hamı da bu şəkilləri ürəkdən bəyənir.

R.Rza bir sıra əsərlərinin mövzusunu xalq folklorundan götürmüştür. Ənənəvi məhəbbət dastanlarını xatırladan bu poemalar öz sadəliyi, anlaşıqlı dili və həyatiliyi ilə oxucuların marağına səbəb olur. «Qız qalası», «Leyli və Məcnun», «Yaşıl dəryalar qızının cehizi», «Cirtdan nağılı», «Kütüb minarə meydanında» və digər əsərlər buna misal ola bilər.

50-ci illər uşaq şeiri, nəsri və dramaturgiyasının inkişafında Ə.Abbasovun (1905-1957) yaradıcılığı əhəmiyyətli yer tutur. Bu illərdə onun «Pyeslər» (1950), «Bahar mahnısı» (1951), «Nailə» (1951), «Doğma vətən torpağında» (1952), «Ağ çadırlar» (1955), «Məlik Məmməd» (1955), «Könül

şikəstəsi» (1956) və sair kitabları nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı, «Böhtan», «Azad», «Barışlıq», «Qardaşlar», «Bahar nəğməsi» və sair pyesləri respublikamızın bir çox teatrlarında uğurla tamaşaşa qoyulmuşdur.

Ə.Abbasovun yaradıcılığına daxil olan şeirlər, nəşr və dramaturji əsərlər müxtəlif mövzuları əhatə edir. Bir sıra hallarda dövr üçün daha səciyyəvi olan əmək adamlarının, onların cəmiyyətdə tutduğu mövqenin pafoslу tərənnümü, bəzi hallarda isə ideoloji-siyasi məqamlara nüfuz etməsi daha çox diqqət çəksə də, yeni nəslin elmi biliklərə yiylənməsinə, əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasına xidmət edən yaradıcılıq meyli daha güclü nəzərə çarpar. Qurub-yaratmağı, vətən və xalq üçün xidmət göstərməyi poetik misralarında tövsiyə edən şair əsl tərbiyə yolunu bunda görür, gənc nəslin bu istiqamətdə formalaşmasını arzulayır. Yaşadığı dövrün mənzərəsini poetik misralara düzən şair, pafoslу tərənnümə daha geniş yer vermişdir. Müharibədə milli qəhrəmanların almanın faşistlərinə qarşı apardığı döyüş səhnələri, dinc quruculuq illərində əmək cəbhəsində çalışan insanların fəaliyyəti, yeni nəslin elmi biliklərə həvəsi və ona yiylənməsi, onların fərdi yaşam tərzi və uşaq kollektivinin həyatı şairin şeirlərində öz əksini tapır. «Ana Vətən», «Vətən suları», «Həyətimizin uşaqları», «Çal, Ülkərim, bir də çal!», «Əsmər» və sair şeirlərində bunları görmək mümkündür.

Şairin bir sıra şeirlərində uşaqların möisət və məktəb həyatı, elmə, təhsilə olan tükənməz həvəsi, mənəvi-psixoloji və əxlaqi münasibətləri öz əksini tapmışdır. «Bayram paltarı», «Bizimdir», «Açar» və digər şeirləri uşaqların mənəvi-etik tərbiyəsinə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir.

Ə.Abbasovun dövrün ideologiyasına inamı, bu həyata bağlılığı, vətəninə və xalqına dərin sevgi hissi şairin əsərlərində tamamilə aydın görünür. İkinci Dünya müharibəsinin törətdiyi dəhşətli faciələrin şahidi olmuş Ə.Abbasov qəlbinin ən dərin guşəsində bəslədiyi hissələri poetik misralarla vermiş,

təsvir etdiyi hər bir guşənin incəliyinə, gözəlliyinə varmış, vətənpərvərlik duyu və hissərini bürüzə verməyə çalışmışdır. Müharibədən sonra quruculuq illərini və keçirilən islahatları təsəvvüründə və misralarda canlandıran şair, doğma vətənin çəmənzara çevriləməsini, yeni nəslin firavan həyat sürməsini arzulayır. Susuzluq üzündən cedar-cadar olmuş ucsuz-bucaqsız səhraların çıçəklənməsi və abadlaşmasını Samur-Dəvəçi kanalının çəkilməsində görən şair, bu anın illüstrativ mənzərəsini yaradır və abadlaşdırılmış məkanı obrazlı şəkil-də təsvir edir.

Ə.Abbasov bir nasir kimi də öz istedadını göstərə bilmış və elə bir mövzuya toxunmuşdur ki, SSRİ dövründə bu mövzu demək olar ki, yasaq olunmuşdu. Çünkü müharibədən sonrakı illərdə xalqlar dostluğunun pafoslu tərənnümünə və beynəlmiləcilik mövzusunun təbliğinə daha geniş yer verilirdi. Lakin Stalin xofunun tədricən aradan götürülməsi və ictimai-siyasi mühitdə yaranmış yumşalma yazıçıya imkan verdi ki, Azərbaycan xalqının erməni işğalına məruz qaldığı illəri (1918-1920) araşdırınsın, tarixi faktlardan çıxış edərək, iki kitabdan ibarət «Zəngəzur» (1956-1957) romanını qələmə alsın. Doğrudur, müəllif senzuradan yayınmaq və kitabın nəşr imkanlarını itirməmək xatırınə bir sıra tarixi təhriflərə yol vermiş, ideoloji inamına müəyyən qədər sadıqlik göstərmişdir. Lakin bununla belə, mənfur erməni cəlladlarının iç üzünü məharətlə açmış, xüsusiylə, türk xalqlarının qanına susamış Andronik və Karo obrazlarını yaratmağa müvəffəq olmuş, demək olar ki, qarşıya qoyduğu məqsədinə çatmışdır. Müəllif bu illərdə müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa da, romanın nəşrinə çox çətinliklə nail olmuş, əsər az müddət ərzində oxucular arasında geniş yayılmışdır.

Müəllif «Məlik Məmməd» mənzum pyesini çox geniş yayılmış xalq nağılı («Məlik Məhəmməd») motivi əsasında qələmə almışdır. Lakin dramaturq məlum motiv üzərində geniş yaradıcılıq işi apararaq bir sıra əlavələr etmiş, orijinal pyes səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

Pyes proloqla başlayır. Bu hissədə vəkil Xosrovla şahın oğlanları Məlik Əhməd və Məlik Cümşüd arasında gedən qeyri-səmimi səhbətin şahidi oluruq. Xosrov özünün taxt-taca yiyələnməsi üçün şahla oğulları arasına nifaq toxumu səpməyə çalışır. Şahın kiçik oğul Məlik Məmmədi daha çox çox sevdiyini, tezliklə taxt-tacı və var-dövləti ona verəcəyini ağılsız qardaşlara inandıran vəkil, nəhayət istədiyinə nail olur. Onlar Məlik Məmməddən qisas almaq üçün hər an fürsət axtarırlar. Lakin Məlik Məmmədin ayıqlığı və igidliyi onu bu təhlükələrdən xilas edir

Ə.Abbasov nağıl motivindən kifayət qədər bəhrələnsə də, pyesin dinamik fəallığını artırmaq və əsərin tamaşaçıya orijinal təsir bağışlaması üçün saray xidmətçiləri Donbagöz, Sirac, Nərgiz, qaranlıq dünyanın adamları Günsüz, Ziba, Xosrovun oğulları Şahin, daşa döndərilmiş Əmrəhə surətlərini buraya əlavə etmişdir. Məsələn, qaranlıq dünya adamlarının təsviri müəllifin bədii təxəyyülünün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, dramaturq bu nağılin içində yeni bir nağıl yarada bilmüşdir.

Əjdaha bulağın qarşısını kəsdiyinə görə qaranlıq dünyanın sakınları suya həsrət qalmışlar. Məlik Məmməd divin canı olan üzük vasitəsilə əjdahanı tilsimə salaraq məhv edir, qaranlıq dünya sakınlarının susuz keçən günlərinə son qoyur, Günsüz və Zibani isə özü ilə işıqlı dünyaya gətirir.

Müəllif nağıldan fərqli olaraq, Məlik Məmdin divin əsərətindən xilas etdiyi qızlara gözəllik dərəcəsinə görə qiymətli daşların adını verir: Gövhər, Yaqut və Sədəf. Müəllifin saf məhəbbət mütəssəməsi səviyyəsinə qaldırdığı bu qızlar öz əhdlərinə sadıq qalırlar.

Şahı zəhərləyib öldürən vəkil Xosrov, hakimiyyəti zor gücünə əl keçirmiş, öz anasını qətlə yetirmiş xain qardaş Məlik Əhməd əsərin qəhrəmanı və onun tərəfdarları tərəfindən məhv edilir. Məlik Məmməd şəfa verən qızıl almanın köməyi ilə anası Gülgəzi yenidən həyata qaytarır. Pyes baş

qəhrəmanın hiyləgər, qan tökən ünsürlərə qarşı mübarizə çağırışı və səadət bəxş edən azadlıq şüarı ilə sona yetir.

Əsasən 50-ci illərdən başlayaraq poetik uşaq şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirən, yaradıcılıq üslubu ilə seçilən Z.Cabbarzadə, artıq bu illərdə «Çinar» (1952), «Bahar gəlir» (1954), «Arzular» (1958) şeir kitablarını çap etdirmişdir.

Şair R.Rza Z.Cabbarzadənin 50-ci illərin sonu və 60-ci illərin əvvəllərində püxtələşmiş poetik yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazırıdı: «Zeynal Cabbarzadənin bugünkü şairlik mövqeyini müəyyən edən, onun həqiqi ilham, yaradıcılıq pafosu, poetik həyəcanla yazılmış kəskin ümumiləşdirici fikirlər ifadə edən şeirlərdir. Zeynalın şeirlərindən bir çoxu nəgmədir. Onlar sanki sözlərin ahəngi, səslərin düzüm sığalı ilə bəstələnmişdir».¹

Z.Cabbarzadə hələ dünyanın sırlarınə dərindən bələd olmayan, həyatın mürəkkəb məqamlarını, varlıqları kifayət qədər dərk etməyən, çohrəsində bəxtəvrəlik nişanələri olan uşağın bir anını «Necə gözəldir» şeirində təsvir edir:

*Hələ səhər açılmamış, günəşdən qabaq
Yatağından tezə qalxan uşağa bir bax,
Qırvım, qara tellərinə çəkdikcə daraq,
O fərəhli güл çöhrəsi necə gözəldir,
Otaq dolu qəhqəhəsi necə gözəldir!*

Şair yaş dövründən asılı olmayaraq uşaqların hər bir hərəkətini izləyir, müşahidə edir, onlara xas olan dünyanın sırlarını poetik misralarının gücü ilə açmağa çalışır və buna nail olur. «Mənim qardaşım», «Təzə evin uşaqları», «Ata və oğul», «Kamranın yuxusu», «İlk dərs səhəri», «Yatın, balalar», «Uşaqlar, ay uşaqlar» və sair şeirlərdə şair sonsuz sevgisini uşaqlara bildirir, onların xoşbəxt həyatda boy-a-başa çatması üçün arzu və istəklərini, duyğularını bürüzə verir.

¹ Z.Cabbarzadə. «Dostum, gəl, sözə bax!» (R.Rzanın kitaba ön sözü).- Bakı, 1966, s. 4.

Şairin uşaqlara deyəcəyi söz tükənmir, poetik misralar bir-birini əvəz edir:

*Sizin üçün, a dostlar,
Çoxluca söz varımdır.
Köklü bir ağacam mən,
Milyon-milyon uşaqlar
Qolum, budaqlarındır, –*

deyən şair, yeni nəslə olan sevgisinin poetik misraları qədər tükənməz olduğunu bildirir. Onun uşaqlara həsr etdiyi «Oğluma», «Sərçə», «Əli gülsün!», «Sizin səsiniz», «Dərs başlandı», «Dərs səhəri», «Uşaqlara» kimi şeirlərdə bu duyğuları hiss etmək mümkündür.

Z.Cabbarzadənin uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərdə bir musiqilik, xoş avaz duyulur. Müxtəlif üslubi əlvanlıq malik söz və ifadələrdən məharətlə istifadə edərək poetik-lirk gözəlliklə yanaşı şeirdə ahəngdar bir sistem yaranan şair uşaqlara yüksək bədii-estetik zövq aşılıyor. Onun «Bahar gəlir», «Səhər-səhər», «Quzum», «Quşlar», «Qatar gəlir» və sair şeirlərində bunun bariz nümunəsini görürük. «Bahar gəlir» şeirindən bir bəndə nəzər salaq:

*Axar sular aşır, daşır,
Dağ, dərələr yaşıllaşır,
Sevincimiz həddən aşır
Sevimli xoş bahar gəlir.*

Yaxud, uşaq dili ilə təqdim olunan «Quzum» şeirində sərrast söz düzümü, poetik obrazlılıq qəlb oxşayır:

*Bir quzum var rəngi ala
Oxşayırla körpə marala.
Hara getsəm mələr quzum,
Tez yanına gələr quzum.*

Şair şeirlərində uşaqları düşündürməyə çalışır, onlar da suallara cavab tapmaq üçün kövrək təfəkkürlərini işə salır, mənalı fikir axtarışına çıxırlar. Tapmaca şəklində yazdığı şeirlərlə uşaqların düşüncə qabiliyyətini uyarlaşdırılan şair, real həyatda mövcud olan varlıqları, ayrı-ayrı predmetləri, mü-

cərrəd anlayışları sual şəklində poetik məcraya salır, cavabını tapmağı isə onların ixtiyarına buraxır:

*Qanadları var,-
Ala-bəzəkdir.
Oylağı güldür,
Çəmən-çiçəkdir.
Amma, nədənsə
Ömrü gödəkdir.
Kim tapar nədir?*

Şairi Azərbaycan təbiətinin, torpağının əsrarəngiz gözəlliyi, müqəddəsliyi daha çox özünə cəlb edir, dağların, düzlərin, şaqqlıtlı ilə axan çayların, vətənə arxa dayanan Xəzərin real boyalarla təsviri onun yaradıcı xəyalının poetik kəşfi kimi özünü göstərir. Şeirlərində Kəpəzi, Şuşanı sonsuz sevgi ilə xatırlayan şair, vətən, xalq məhəbbətini önə çekir, oxucunu bu hiss və duyğularla yaşamağa çağırır. «Bu haman Şuşadır ki, Vaqifin oynaq misraları, Natəvanın kədərli nalesi, Üzeyirin ölməz musiqisi orada yaranmışdır. Bülbülün dağ bulağı kimi təmiz cəh-cəhləri orda çağlayıb dörd bir yana yayılmışdır. Bu haman Şuşadır ki, yadelli işgalçılarla vuruşan vətən oğullarının onun sərt qayalarında hələ də ayaq izləri, dərələrində qalibiyyət nəğmələrinin eks-sədəsi var» (R.Rza).

Z.Cabbarzadə poeziyasında vətən sevgisini elə obrazlı şəkildə təqdim edir ki, oxucunun qəlbində istər-istəməz bu sevginin duyğuları oyanır:

*Kəpəzdən gələn külək
Tellərimi darasa.
Mənə vüqar gətirir
O başı qarlı dağlar.
Ürəyimdə Şuşanın
Buz havası hər an var!*

«Vətənim», «Vətən, yaşa!», «Vətənimdir!», «Bakı» və sair şeirlərində Azərbaycanın əsrarəngiz gözəllikləri poetik misralarda öz eksini tapır. «Bakı» şeirində paytaxtimizin tərənnümü olduqca təbii səslənir:

Adın gəzir dodaqlarda,

*Yaxınlarda, uzaqlarda.
Şöhrətin var hər diyarda,
Gözəl Bakı, gözəl Bakı.*

Z.Cabbarzadənin poema və mənzum nağılları uşaqlarda maraq doğurur. Orijinal süjet üzərində qurulmuş əhvalatlara elə məharətlə bədii don geyindirir ki, oxucu bu təsvi rincinə çevirilir, hadisələrin necə sona yetəcəyini səbrsizliklə gözləyir. «Qonaq», «İçərişəhər», «Qəhrəman oğlu», «Karvan gedir...», «Bizim metro», «Uca dağlar başında», «Ali və şah», «Məni bağışlayın...», «Çinar», «Lovğa göbələk», «Meşədə» və sair poema və mənzum nağıllarının maraq dairəsi olduqca genişdir.

«Karvan gedir» mənzum nağılinin mövzusu qədim Şirvanın tarixinə həsr edilmişdir. Əfzələddin adlı uşağı öz fərasəti, bacarığı və ağlı ilə şahı heyran qoymasından söhbət açılır. «Bizim metro» mənzum nağılında müasir dövrün mənzərələri təsvir olunsa da, sair nağıl motivlərindən istifadə edərək əsəri bir qədər də oxunaqlı etməyə səy göstərmişdir.

Z.Cabbarzadə həm də gözəl nəgmələr müəllifi kimi tanınmışdır. Onun «Azərbaycanım», «Neftçilər», «Əziz vətən», «Bakı», «Sürəyya», «Badamlı», «Çay» və sair mahnilərini tanınmış müğənnilərin repertuarından düşmür. Həmçinin, kinofilmlərə yazdığı mahni mətnləri öz populyarlığı ilə seçilir. «Ögey ana» filmində «İnşaatçılar mahnısı», «İsmayılin mahnısı», «Onu bağışlamaq olarmı?» filmində «Gəldi bahar», «Lirik mahni» və sair mahnilərin mətni Z.Cabbarzadə yaradıcılığına məxsusdur.

X.Əlibəylinin ilk mətbü şeiri («Ana») 1938-ci ildə «Azərbaycan qadını» jurnalında dərc olunsa da, 50-ci illərdə onun uşaq əsərləri çap olunmağa başladı. Özünəməxsus üslubu ilə seçilən sairə «Balaca həkim» (1955), «Dovşanın ad günü» (1957), «Meşə həkimi» (1958), «Novruz və Murtuz» (1959) və sair kitablarını uşaqlara ərmağan etdi.

«Dovşanın ad günü» əsərinin süjet xətti çox maraqlı qurulmuşdur. Dovşanın ad gününə böyük hazırlıq gedir. Axşam

isə heyvanlar yiğışib dovşana ad günü keçirirlər. Alabaş isə onların keşiyini çekir. Bir azdan qoynunu və ciblərini şirniyyatla doldurmuş tülübü özünü bayıra atır. Yolda o, yalquzaq canavarla qarşılaşır və dovşanın ad günü olduğunu ona bildirir. Acgöz canavar məclisə toplaşan heyvanları yemək məqsədilə özünü dovşanın həyətinə salır. Alabaş onu elə həyətdə qarşılıyır və onunla ölüm-dirim mübarizəsinə girir. Canavar acızlıyını, məğlub olacağını görüb qaçmağa üz qoyur. Alabaş özü təhlükə ilə qarşılaşa da, məclis pozulmasın deyə yoldaşlarına heç nə demir. Müəllif Alabaşı müsbət bir surət kimi təqdim edir, nəticə çıxarmağı isə oxucuların ixtiyarına buraxır.

«Meşə həkimi» poemasının ilk misraları meşənin təsviri ilə başlayır. Şairə müşahidələr vasitəsilə gördüyü, təbiətdə mövcud olan canlı varlıqları – ağacıları, gül-çiçəkləri, quşları, cücü və həşəratları tərənnüm etdikcə, söz və ifadələrin qüdrəti ilə göz önungdə zəngin çalarlara malik olan bir tablo, mənzərə şəkilli portretli (illüstrativ) obrazlılıq yaradır. Poemadakı portretli obrazlılılığı:

*Axır gümüş rəngli çay,
Gül də gülə qarışır.
Qərənfil atır saçır,
Meşə sərin buz kimi...,-*

və sair poetik ifadələrlə uşaqları meşənin canlı həyatı ilə yaxından tanış edir. Burada mövcud olan flora və faunanın xüsusiyyətlərini, onların yaşam sırlarını açır, söz və ifadələrin sərrast düzümü və poetik misraların köməyi ilə balacaların qəlbinə yatan sənət əsəri yaradır. Palid ağacının «meşə həkimi» adlandırdığı ağacdələnin meşənin sağlam böyüməsi üçün göstərdiyi xidmətin əvəzolunmazlığı oxucuya izah olu-nur.

Müəllif «İsa və Musa qardaşlar» adlı poemasını folklor motivləri əsasında qələmə alsa da, ona yeni məzmun vermiş, mövcud əfsanədən fərqli olaraq əsəri nikbin notlarla tamamlamışdır.

«Novruz və Murtuz» poemasında müəllif təbiyə məsələsini ön plana çekir, iki müxtəlif xasiyyətli uşağın əxlaq normalarına əməl etməsi prinsiplərinə bədii prizmadan baxır. Şairə uşaqların daxili aləminin incəliyinə təsir etmək üçün kiçicik qəlbə təsir etməyin zərif vasitələrini axtarır, onları bu sınaanmış yolla təbiyə etməyə çalışır.

Bədii yaradıcılığa 1948-ci ildə «Azərbaycan pioneri» qəzetində çap etdirdiyi «Təzə müəllim» adlı şeiri ilə başlayan Ə.Kərim, sonrakı illərdə dövri mətbuatda müntəzəm çıxış etmiş, artıq

50-ci illərdə Moskvada keçirilən gənclər və tələbələrin VI Ümumdünya festivalında (1957) «İlk simfoniya» (1956) poeması yüksək mükafata layiq görülmüşdür.

Əsasən, 50-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişafında ən məhsuldar yazıçılarından biri olan Q.Musayev (İlkin) «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Sahil küçəsində» (1954), «Yazılı daş» (1956), «Qalada üsyən» (1959) və sair əsərləri (kitabları) çap olunmuş, bu dövr oxucuları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. «Qalada üsyən» romanının ssenarisi əsasında çəkilmiş, «Azərbaycan-film»in istehsalı olan «Yenilməz batalyon» bədii filmi bu gün də öz məna dəyərini saxlamışdır. Uzun illər kino-teatrların repertuarından düşməyen və televiziya ekranlarında nümayiş etdirilən, bu gün də müasir tamaşaçının böyük marağına səbəb olan «Kölgələr sürünlür» bədii filminin ssenarisi də Q.İlkinə məxsusdur.

Q.İlkin uzun bir yaradıcılıq dövrü keçmişdir. Öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini mövzu halında ədəbiyyata gətirən yazıçı mövcud ideologiyaya olan inamına sadıq qalmış, əsərlərini bu istiqamətdə yaratmağa çalışmışdır. Qələmə aldığı bir sıra əsərlər bu günün tələbləri baxımından məqbul sayılmasa da, yazıcıının sənətkarlığı özünü aydın şəkildə bürüzə verir. Belə ki, yazıcıının iradəsindən asılı olmayıaraq, baş vermiş tarixi-inqilabi hadisələrin bədii şərhi, bədii təfəkkürün təzahüründə həllədici əhəmiyyət kəsb edən ədəbi dilin üslubi imkanları və poetikliyi, təsvir imkanlarının genişliyi onun sənətkar varlığını yaşatmaq baxımından kifayət edir.

«Bahar tüstülləri» hekayəsində təsvir olunan şagirdlərin zəhmətsevərliyi, böyük zəhmət bahasına ərsəyə gətirilmiş, təzəcə çiçəyini tökmüş meyvə ağaclarının şaxtaya məruz qalması yazıçının təsvirində inandırıcı təsir bağışlayır. Şagirdlər meyvələri sərt şaxtadan qorumaq üçün ağaclardan bir qədər aralı tonqal qalayaraq, tüstünün köməyi ilə onları məhv olmaqdan xilas edirlər.

Yazıçı bu hekayədə uşaqları təbiətin bir sıra sirlərindən agah edir, tüstü vasitəsilə meyvələri şaxtadan qorumaq yollarını onlara başa salır. Həmçinin, uşaqları halal zəhmətə alışdırmağa çalışın müəllif onları həyatda hər şeydən baş çıxarmağa çağırır.

«Yalquzaq» hekayəsinin süjeti olduqca sadədir və yiğcamlığı ilə fərqlənir. Qışın ayazlı, çovğunlu bir gündə kənd müəllimlərinin birinin körpəsi xəstələnir və ata bundan bərk narahat olur. Havanın soyuq keçməsinə baxmayaraq, övladına olan sevgisi atanı qonşu kənddə yaşayan həkimin dalınca getməyə məcbur edir. Həkimi evində tapa bilməyən müəllim ona məktub yazıb qoyur: «Doktor, xəstənin həyatı sizin əlinizdədir. Özünüüzü yetirsəniz, onu xilas edə bilərsiniz». Evə gec qayıdan gənc həkim Gülyaz məktubu oxuyan kimi xəstənin dalınca qonşu kənddə yollanır. Yolda yalquzağın qəfil hücumuna məruz qalan həkim qız çox çətinliklə mənzil başına yetişir və xəstə körpənin müalicəsi ilə məşğul olur. Ana körpəsinin sağaldığını görüb gözləri sevinc yaşı ilə dolur: «Doktor, biz sizin xəcalətinizdən necə çıxacaqıq?» sualına həkim Gülyaz anaya belə cavab verir: «—Heç bir mükafat lazım deyil. — Sonra o, uşağın dodaqlarından hələ də çəkilməmiş təbəssümü göstərib dedi: — Bizim mükafatımız budur. Bundan böyük mükafat nə ola bilər?»

Yazıçı bu hekayədə xeyirxah və humanist hissələrə malik olan gənc həkim Gülyazın müsbət keyfiyyətlərini, mənəvi aləminini məharətlə açmış, sənətini ürəkdən sevən, uşaqların taleyinə biganə qalmayan, onlara sonsuz sevgi duyğuları bəsləyən bu fədakar peşə sahibini kiçik yaşılı oxuculara nümunə

göstərir, bir vətəndaş kimi xalqa xidmət etməyə, insanlara qarşı həssas olmağa çağırır.

Q. İlkinin nəsr əsərləri mövzu baxımından rəngarəngdir. «Köşk-balaban», «Kaktus tikani», «Loğman», «Adsız» və sair hekayələr müxtəlif mövzuda qələmə alınsa da, bədii siqləti və məzmun dəyəri ilə yazıçının sənətkarlığından xəbər verir.

«Köşk-balaban» hekayəsi bir uşağıın dili ilə nəql olunur. Hadisələr isə Cənubi Azərbaycan ərazisində baş verir. «Əmmə»sinin (əmisi qızının) keçirdiyi həyəcan və iztirabları, narahatlıqları müşahidə edən uşağıın söylədiyi əhvalata bədii don geydirən yazıçı, bu yiğcam hekayədə təsirli səhnələr yaradır. Kəndin birinci gözəli sayılan «əmmə»ni çox cavan istəsə də, o, Sərxan adlı bir gəncələ ailə həyatı qurur. Lakin müəyyən müddətdən sonra cavanlara qoşularaq Bakıya neft mədənlərində işləməyə getmiş Sərxandan uzun müddət səs-soraq çıxmır. İllər keçsə də sədaqətli «əmmə» öz ərinin yolunu gözləyir. Lakin kəndin mübaşiri bu namislu, ismətli qadına göz verib işiq vermir, ələ keçirmək məqsədilə onu həmişə gizlin-gizlin izləyir. Hekayə isə bu sonluqla başa çatır: əxlaqsız mübaşiri balta ilə qətlə yetirən, öz namusuna ləkə düşməyə qoymayan vəfali «əmmə» Araz çayını adlayaraq Bakıya gəlir və sevimli əri Sərxana qovuşur.

Yazıçı bu hekayə ilə oxucularına namuslu, ismətli, sədaqətli olmağı təbliğ edir, mənəvi-əxlaqi baxımdan paklıq mücəssəməsi zirvəsinə ucalan bu qadın obrazını yaratmaqla onu gənc nəslə nümunə göstərir, onların tərbiyəsi qayğısına qalır.

Fantastika yunanca «fantaziya» sözündən olub, «xəyal, uydurma» deməkdir. Yazıçı isə öz yaradıcılığında təxəyyül imkanlarından məhərətlə istifadə edir və dünyanın sırlı məqamlarını eks etdirmək bacarığını ortaya qoyur. Fantastik əsərlərdə təsəvvür əsasında təsvir olunan Kainatın mövcud olan varlığının məntiqi cəhətdən uyuşmaz, fövqəladə, qeyri-adi mənzərəsi yaradılır.

Qədim tarixə malik olan sehrli nağıllarımızda yürüdülmüş bədii fantastik fikirlər mövcud olsa da və elmi fantastika öz xüsusiyyətlərini, əlamət və keyfiyyətlərini bu nağıllardan alsa da, bu janr yazılı ədəbi prosesdə mərhələli şəkildə inkişaf edərək özünə yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Elmi-fantastik ədəbiyyatın banisi, «Yeni Atlantida» əsərinin müəllifi F.Bekondan (1561-1626) başlamış, müasir elmin təşəkkülü dövründə yaranmış (T.Mor, İ.Kepler, C.Swift və b.), elmi-texniki və ictimai utopiya ənənələrini davam etdirən J.Vern, U.Morris və H.Uelsin yaradıcılığında formalaşmış bu janr zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş, müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. XXəsrə Azərbaycan elmi-fantastik ədəbiyyatının ünsürlərinə ilk dəfə S.Hüseynin «Təzə şəhərdə» hekayəsində təsadüf ediriksə, sonrakı illərdə bu janra maraq daha da artmış, Y.V.Çəmənzəminli, E.Mahmudov, N.Abdullayev, M.İbrahimbəyov, Ə.Əsgərov, Anar və digər yazıçıların fantastik əsərləri oxucuların marağına səbəb olmuşdur.

Yazıçı E.Mahmudov elmi-fantastik janrin müasir tələblər baxımından ilk nümunəsini 1952-ci ildə qələmə aldığı «RT-1» hekayəsi ilə yaratmış və «Pioner» uşaq jurnalında dərc etdirmişdir. Onun «Günəş şəhəri» adlı ilk elmi-fantastik hekayələr toplusu isə 1953-cü ildə çapdan çıxmışdır. Sonrakı illərdə çap olunmuş «Muğanda qütb parıltısı» (1954), «Kainat gəmisi» (1957), «Veneranın göyləri od içindədir» (1960) və sair əsərləri onu fantastik janrin yaradıcısı kimi oxucular arasında tanıtmışdır. Məsələn, yazıcının «Muğanda qütb parıltısı» hekayəsində dövr üçün qeyri-adi görünən, insan hə- yatına böyük səmərə gətirən yaşıyağdırıran qurğunun kəşfin-dən bəhs olunur.

Yazıçı «Kainat gəmisi» romanını 50-ci illərin elmi-texniki tərəqqinin inkişafına istinad edərək qələmə almışdır. Müəllif bu əsərin yazıılma səbəbini belə izah edir: «Fantastik yazıçı üçün onun arzularının həyata keçməsi ən böyük xoşbəxtlikdir. Bu baxımdan mən çox xoşbəxt adamam. 1957-ci ildə çap etdirdiyim «Kainat gəmisi» romanının qəhrəmanları

Ayda vulkanla üz-üzə gəlirlər. Kitab çap ediləndən bir il sonra rus alimi Kozirev elmi şəkildə sübut etdi ki, Ayda vulkanlar var. Həmin kitabımın ön sözündə yazmışdım ki, on-on iki ildən sonra düzəldilən kosmik aparatlar vasitəsi ilə Aya və Marsa uçmaq mümkün olacaq. Bu arzum da dəqiq vaxtında həyata keçdi. 1969-cu ildə insan ayağı ilk dəfə Aya dəydi».

«Kainat gəmisi» romanında cərəyan edən hadisələr elmi-tədqiqat institutlarının birində baş verir. Azərbaycanlı alim Gərayın gecə-gündüz yorulmadan apardığı təcrübələr axır ki, öz bəhrəsini verir. Domna sobaları üçün yüksək hərarətə davam gətirən kərpic ixtira edən alim, sonralar yeni kəşflərin axtarışına çıxır və böyük uğur qazanır. Onun ixtirası sinaqdan müvəffəqiyyətlə çıxır və onun bu kəşfi alimi daha da məşhur edir. Onu Elmlər Akademiyasının dəvəti ilə Aya, Marsa uçacaq ekspedisiyanın tərkibinə daxil edirlər. Səyyahlar əvvəlcə Aya, Aydan Hermesə, oradan isə Marsa uçmalıdır. Məqsəd bu planetləri dərindən öyrənmək, burada canlı həyatın olub-olmamasını müəyyən etməkdir. Alımlər uçuşlarını ardıcıl davam etdirərək ümumi elmi nəticəyə gəlirlər.

Bu əsərin davamı olan «Veneranın göyləri od içindədir» povestində isə suya qərq olmuş Atlantika ilə tanış olur, işıq sürəti ilə uçan raketlər və onları kəşf edən müasir dünyanın insanları ilə qarşılışıraq.

Görkəmli ədəbiyyatşunas, akademik M.Cəfər «İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» (1976) adlı məqaləsində yeniyetmələr üçün qələmə alınmış elmi-fantastik əsərlərin yaradıcılıq imkanlarını təhlil edərək yaziirdi: «Uşaq bədii ədəbiyyatının mühüm bir qolunu elmi-fantastik əsərlər təşkil edir. Yeniyetmələr belə əsərlərlə xüsusilə maraqlanırlar. Təəssüf ki, elmi-fantastika bizim uşaq ədəbiyyatında yenə həllini gözləyən bir problem olaraq qalır. Bu sahədə işlərimiz yaxşı deyil, geridə qalmışq. Nə üçün? Bəlkə bu janrin əhəmiyyətini başa düşməmişdik. Xeyr, məsələ belə deyil. 24 il bundan qabaq – 1952-ci ildə Azərbaycan Sovet Yazarları

İttifaqında belə əsərlərin yaradılması zəruriyyəti haqqında müşavirə keçirilmiş, müşavirənin materialları mətbuatda da nəşr edilmişdi. Lakin bu 24 il müddətində uşaq yazıçıları sırasından elmi-fantastika sahəsində yalnız bir nəfər yazıçı yetişmişdir. Mən Emin Mahmudovu nəzərdə tuturam». ¹

Uşaqlar üçün yazılmış elmi-fantastik əsərlərə ədəbi fəaliyyətə 50-ci illərdən başlamış yazıçı Namiq Abdullayevin yaradıcılığında da rast gəlirik. Onun fantastik hekayələri, povest və nağılları, əsasən uşaq mətbuatında sap edilmişdir. «Tərs gün» və «Kiberlandiya» adlı pyesləri Respublikamızın bir sıra teatrlarında tamaşa yoxulmuşdur. Müxtəlif heka-yələri daxil edilmiş «Sehrli oğlan» (1960), «İtirilmiş dünya» (1962), «Balaca Kiberin macəraları» (1966), «Gecələr uzanaydı» (1972), «Piyada vəzirə çevrilir» (1987) adlı kitabları oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

«Sehrli oğlan» əsərindəki qəhrəman sürətli qaçısa malikdir və bir futbol oyununda 17 qol vurur. O qədər sürətlə hərəkət edir ki, maşınlar da onunla ayaqlaşa bilmirlər.

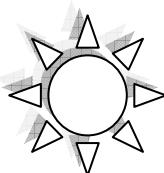
Yazıçı «Tom Vilyam gözə görünmür» fantastik hekayəsində təsvir edir ki, Vilyam insanı görünməz edən paltar ixtira etmişdir. Bu ixtira bütün Amerikani heyvətə salır və onunla maraqlananlar təpih. Kəşfiyyat idarəsindən bu paltarı ələ keçirməyə çalışırlar. Vilyam isə çalışır ki, paltar onların əlinə düşməsin, çünki bu paltar onlara casusluq etmək üçün lazımdır. Ona görə də Vilyam ixtira etdiyi paltarı məhv edir, özü isə xalq azadlıq hərəkatına qoşulur.

Lakin hansı səbəbdənsə ədəbiyyatşunas M.Cəfər elmi-fantastik əsərlərdən söz açarkən N.Abdullayevin yaradıcılığından bəhs etməmişdir. Halbuki, yazıçının 60-ci illərdə xeyli sayıda qələmə aldığı elmi-fantastik əsərlərinə rast gəlmək mümkündür.

Tədqiqat materiallarından aydın olur ki, artıq 50-ci illərin sonları ədəbi prosesdə bir dönüş hiss olunmuşdur. Bütün bu proseslər 60-ci illərin yeni ədəbi mühitini yaratmış,

¹ Bax: M.Cəfər. Həmişə bizimlə. – Bakı, 1980, s.105-106.

sonrakı inkişaf mərhələsində bir stimul rolunu oynamışdır. Poeziyanın sənətkarlıq baxımından kamilləşməsi, nəsr əsərlərinin tarixi inkişaf yolunun müəyyənləşməsi, dramaturji əsərlərin yeni nəslə bədii-estetik cəhətdən formalasdırması, bu zəngin janrların nəzəri-estetik problemlərinin həlli yolları, bir sıra uşaq ədəbiyyatı ustalarının yeni fərdi yaradıcılıq imkanları daha aydın görünməyə başlamışdır. Bu isə Azərbaycan ədəbi prosesində yeni bir mühitin yaranmasından xəbər verirdi.

III FƏSİL

MÜASİR ƏDƏBİ PROSESDƏ YENİ PROBLEMATİKA VƏ İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ (1960-1980-ci illər)

Azərbaycan ədəbi prosesinin inkişafında 60-cı illər mərhələsi olduqca maraqlı və keyfiyyətcə yeni bir bir dövr kimi diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə ədəbiyyata gələn qələm sahibləri milli və dünya ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnərək bu sənətdə yeni mənəvi mühit yaratmayı bacarmış, «sosialist realizmi»nin məhdud çərçivəsindən birdəfəlik azad olmaq, bəşəri mövzulara nüfuz etmək iqtidarı ilə yeni nəslin təfəkkür tərzinə bir aydınlıq gətirmək üçün realist ədəbiyyata daha çox meyл etmək zərurətini duymuşlar. Doğrudur, az da olsa yumşalmış siyasi ideologiyanın təsir qüvvəsi ədəbiyyatın istiqamətində əsas rol oynasa da və həmçinin, Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 26 mart 1969-cu il tarixli «Sovet usaq ədəbiyyatının gələcək inkişafi haqqında tədbirlər» adlı qərarı qəbul edilsə də, dünya ədəbi prosesində intellektuallaşma istiqaməti, mövcud həyatda fəlsəfi baxışların daha dərindən dərk olunması yeni motivli əsərlərin yaranma zərurətini istər-istəməz qarşıya qoyurdu. Belə ki, dünya miqyasında inkişafda olan, siyasi-ideoloji təsirdən uzaq realist ədəbi prosesin mütərəqqi meylleri bütün qapalı sərhədləri aşaraq digər xalqların, o cümlədən, Azərbaycan qələm sahiblərinin yaradıcılığına da öz təsirini göstərdi.

Doğrudur, müasir dünya ədəbiyyatında bu yeni mərhələnin hansı vaxtdan başlanması, hansı illəri əhatə etməsi

barədə ədəbiyyatşünaslarımızın müxtəlif elmi mülahizələri və fikirləri mövcud olsa da,¹ bu fikir və mülahizələrdə başlangıç tarixinin 60-ci illər olduğu heç kimdə şübhə doğurmamışdır. Çünkü bu illərin ədəbi yaradıcılıq prosesini araşdırıldıqda və 50-ci illərin ədəbi nümunələri ilə müqayisə etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, 50-ci illərin sonlarında qələmə alınmış bir sıra əsərlər (B.Vahabzadənin «Gülüstan» və s.) müasir prosesin başlanmasına bir cəhd kimi diqqəti cəlb edirsə, 60-ci illərdə isə yeni ədəbi mühitin geniş miqyaslı imkanlarını təkcə Azərbaycan yazıçıları deyil, o cümlədən, SSRİ tərkibində yaşayan digər xalqların görkəmli qələm sahibləri – V.Rasputin, Ç.Aytmatov, O.Süleymenov, N.Dumbadze və başqaları artıq əldə etməyə başlamışdır.

Bu illərdə uşaqları poetik dillə danışdırıan X.Əlibəyli, İ.Tapdıq, M.Günər, M.Aslan, Y.Həsənbəy, T.Mütəllibov, T.Mahmud, H.Ziya, S.Məmmədzadə, C.Məmmədov, Zahid Xəlil, M.Namaz, E.Baxış və sair sənətkarlar milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında rol oynamışlar. X.Əlibəylinin «Ağ çəmən» (1963), «Sənubərin gözləri» (1964), «Məni günəşə at» (1974), İ.Tapdığın «Xumar» (1960), «Çimnaz oynayır» (1967), «Təpələr» (1969), «Meşənin mahnısı» (1973), «Qızlar və qağayılar» (1977), M.Günərin «Qartal» (1960), «Çəmən qızı» (1970), «Nərgizim» (1971), «Çalğıçı quşlar» (1978), M.Aslanın «Böyürtkən böyrü tikan» (1972), «Səhəri kim açır» (1975), «Dəvə niyə gövşəyir» (1980), Y.Həsənbəyin «Ördəyin balaları» (1960), «Yağışda çimən cücə» (1962), «Çay dənizə tələsir» (1963), T.Mütəllibovun «Kəkliklər oxuyanda» (1965), «Gözəllikdən doymur ürək» (1973), «Danışan çıçəklər» (1975), T.Mahmudun «Utancaq oğlan» (1964), «Meşədə səs» (1969), H.Ziyanın «Ulduzların söhbəti» (1964), «Tülkü arayışda» (1967), «Mənim dovşanım» (1970), S.Məm-

---

¹ Bax: Y.Qarayev. Poeziya və nəsr. – Bakı, 1979; N.Cəfərov. Klassiklər-dən müasirlərə. – Bakı, 2004; V.Yusifli. Nəsr, konfliktlər, xarakterlər. – Bakı, 1986 və s.

mədzadənin «Qara cücə, ağ cücə» (1962), «İtmiş açar» (1964), «Məzəli oxucular» (1965), «Ay çimir» (1975), C.Məmmədovun «Kukla» (1961), «Ay müşar, tələs müşar» (1964), «Heç belə də dost olar» (1972), Z.Xəlilin «Uçan çıraqlar» (1969), «Mən rəngləri tanıyıram» (1972), «Göydən üç alma düşdü» (1974), «Quşlar, quşlar» (1977), «Torağaylar oxuyur» (1979), M.Namazın «Yaz yağışı» (1976), «Kəpənək özünə gül əkir» (1979), «Payızda güllər kövrək olurmuş» (1984), E.Baxışın «İydə çiçayı» (1977), «Allı qız, ballı qız, xallı qız» (1983) və digər uşaq şeir kitabları qeyd olunmalıdır.

Yeni ədəbi nəsil məhdud çərçivəli sosializm realizmi prinsiplərindən yan keçərək milli ədəbiyyatının saflaşmasına doğru cəsarətli addımlar atırdılar. Bu mütərəqqi meyl milli uşaq ədəbiyyatına da öz müsbət təsirini göstərirdi. Yeni ədəbi nəsil (elə kəhnə və orta nəsil də) yaxşı başa düşündü ki, uşaq ədəbiyyatının ən ümdə vəzifəsi gerçək həyatı olduğu kimi real təsvir etmək, gələcək nəsilləri arzuolunmaz siyaset və ideologiyanın pəncəsindən qoparmaq, kiçik yaşlı oxucunun düşüncə tərzini müasir dövrlə uyğun formalasdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərmək qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, bu illərdə yaranmış bütün uşaq əsərlərinin sənətkarlıq baxımından yüksək dəyərə malik olduğu iddiasında olmaq, bu əsərlərin bədii keyfiyyətinə eyni prizmadan yanaşmaq tərəfimizdən atılmış yanlış addım olardı. Çünkü «bunların içərisində 30-40-cı illərin zəif bədii nümunələri səviyyəsində olan əsərlər də var, ondan aşağı olanları da, 60-cı illərin yaxşı nümunələrini kor-koranə yamsılıyanlar da və nəhayət, tamamilə ölüvay, yalnız çap olunmaq xatırınə yazılınları da...».¹ Bu cür aşağı səviyyəli yazızlara həm uşaq poeziyasında, həm də uşaq nəsrində rast gəlmək mümkündür.²

¹ A.Məmmədov. Sözymüz eşidilənədək. – Bakı, 1988, s.166.

² B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s.131-199.

60-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq poeziyası yeni mövzulara nüfuz etməyə çalışmış, bu dövr üçün daha mütərəqqi görünən əsərlər meydana gəlmiş, istedadlı gənclərdən ibarət qələm sahiblərinin yaradıcılıq mühiti və imkanları bir daha genişlənmişdir. Tənqidçi Q.Xəlilov 60-cı illər poeziyasından söz açarkən Ə.Kərim, C.Novruz, N.Həsənzadə, X.Rza (Ulutürk), M.İbrahim (M.Araz) və digər şairlərin yaradıcılığından bəhs edərək yazdı: «...Bunlar həssasqəlbli, safılhamlı, xoşavazlı gənclərdir. Onların şeirlərində doğma yurda, Vətən torpağına alovlu bir məhəbbət vardır».¹

Bu illərdə həmçinin, M.Seyidzadənin «Sirli çeşmə», «Ulduzlar səpələnir», «Həyat eşqi», «Gümüşü qar», «Xatırlayırsan məni» və sair kitabları ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdi. Zeynal Xəlilin «Ulduzlar», «Sevdiyim rəng», M.Dilbazinin «Yaz yağışı», «Dibçək gülü», «İki qonşu milçək», Ə.Cəmilin «Mənim azad torpağım», N.Rəfibəylinin «Bir cüt xurma», «Məstanın balaları», «Ana səsi», T.Elçinin «Analar və laylalar», «Qarğanın məktəbində», Ə.Kərimin «Qaytar ana borcunu», M.Arazın «Üç oğul anası», N.Həsənzadənin «Sizdən ayrılmadım», İ.Tapdığın «Xumar», «Çimnaz oynayır», «Təpələr», T.Mütəllibovun «Ləpələrin nəgməsi», X.Rza Ulutürkün «Məhəbbət dastanı», «Yaylığı ver, yallı gedək», «Od tapar olmuş babalar», «Kim yatıb, kim oyaq», «Beşik nəgməsi» və sair poetik əsərləri (kitabları) öz bədii dəyəri ilə seçilirdi.

Görkəmli şair R.Rzanın yaradıcılığında müasir dönyanın kəskin, antaqonist təzadları özünü göstərirdi. Məharətlə təsvir olunmuş bu kəskin situasiyaların bətnində müxtalif xarakterə malik bənzərsiz obrazlar meydana gəlir, şeirlərində poetik konflikt iki obraz əsasında yaranırdı: uşaq və qanlı müharibə, uşaq və səfalət, uşaq və ədalətsiz müharibə təlaşı ilə yaşıyan narahat dünya. Şair özü də buna görə bərk narahat olur, uşaqların müharibə sarsıntılarının qurbanına çevrilənməsini, onların qayısız, firavan həyat sürməsini,

¹ Bax: Q.Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. – Bakı, 1986, s. 131.

kainatın sülh yolu ile çiçeklənməsini arzulayırıdı. Şair «Körpələri qoruyaq» şeirində bu kövrək hissəleri keçirir, bir vətəndaş şair kimi narahat halda çırpınır, özünə yer tapa bilmir, misralarında öz arzularını bürüzə verir: körpələri acliqdan, sərt soyuqlu havalardan, bəşər övladının qəsdində duran müharibələrdən qorumaq üçün, bu dəhşət doğuran, kütləvi insan qırğınına səbəb olan savaşların nəticəsinin acı həqiqətlərini dünyaya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışırıdı:

*Qoruyaq körpələri
dünya dərdi-sərindən;
Laqeydlik soyuğundan
yamanlıq kəsərindən
Qoruyaq!*

Milli ədəbiyyatımızın mövqeyinin müəyyənləşdiyi bir zamanda R.Rza ədəbi novatorluğundan qidalanan, Ə.Cəmil poetizm ənənələrinin aydınlığını özündə saxlayan Əli Kərim (1931-1969) öz lirik poeziyası ilə söz sənətimizin yeni parlaq səhifəsini açdı. Uşaqlar üçün yazdığı «Nəğmələrin yuvası», «Çinar və gilənar», «Adam» və sair uşaq şeirlərini nəzərdən keçirdikcə obrazlı poeziyasının bənzərsizliyinin bir daha şahidi oluruq. Həmçinin, gənclər və böyükər üçün yazdığı şeirlərdəki sənətkarlıq, bədii keyfiyyətlər özünü daha qabarlı göstərir. Şairin ölümündən sonra çap olunmuş «Qaytar ana borcunu» (1970), «Uşaqlar və ulduzlar» (1971), «Tənbəl ayı balası» (1973), «Qız və kəpənək» (1979) adlı şeir kitabları milli uşaq şeirinin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

«Analar ağlar» şeirində şair istəkli oğulları ədalətsiz müharibədə qəhrəmancasına həlak olmuş əzəmetli anaların axıtdıqları göz yaşlarını orijinal bir tərzdə mənalandırır. Bu göz yaşları adı göz yaşlarına bənzəmir. Cəfakesh analar doğma balalarına dəymış qurşun güləlləri hərarətli ürəklərinin odunda əridərək, göz yaşı yerinə solmuş yanaqlarından axıdırlar. Ə.Kərimin yaratdığı obrazların novator keyfiyyətləri, həmçinin, müasir uşaq ədəbi prosesinə öz müsbət təsirini göstərməyə bilməzdi.

Biz buna şair F.Sadiğın uşaq əsərlərindəki ədəbi axtarışlarında da rast gəlirik. Məsələn, «Bəs bu nədir...» şeirində buradakı söhbətlər adı məsələlər üzərində qurulsa da, didaktik mahiyyətini özündə saxlaya bilmüşdür.

Bu illərdə X.Rza Ulutürk uşaqların bir vətəndaş kimi formallaşması üçün bədii yaradıcılığında vətən mövzulu əsərlərə daha çox yer ayırmışdır. Mühofizəkar sovet məmurlarının təzyiq və hədələrindən belə çəkinməyən şair Vətən məfhumunun daha geniş, dərin mənə müstəvisində başa düşülməsi üçün poetik misralarının sanbalına güc vermişdir. Təbriz şairin narahat yeridir, onu Azərbaycanın bir ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edir, Arazın o tayı ilə bu tayını eyniləşdirir, oxucularda vahid Azərbaycan torpağı təsəvvürü yaradır. «Durna qatarı» şeirində bu xüsusiyyətlər daha qabarlıq üzə çıxır. Yaxud, vətənpərvər şair «Kişi ruhu» şeirində ulu babaların qəhrəmanlıq səlnaməsini vərəqləyir, uşaqlara xalqımızın şanlı tarixini xatırladır:

*Sən babanın qanını daşıyırsan qanında,
Bəlkə də milyon illər o büllur vicdanında...
Demirəm baban təki bir pələng dərisindən
zol-zol pencəyin olsun,
Deyirəm: baban təki aslan boğmağa qadir
cəsur ürəyin olsun!*

Vətən mövzusu, vətənin daşını ciyinlərində daşıyan təessübkeş vətəndaşlar, ürəkləri vətən sevgisi ilə çırpınaraq vətənpərvərlik idallarını qəlblərində yaşadan bəşər övladları uşaq poeziyasında da bitkin bir obraz kimi səciyyələnir. Vətən həsrəti gücləndikcə şair həm özünün, həm də oxucuların vətən haqqındaki poetik düşüncələrini daha da dərinləşdirir. Bu mövzuda bir çox poetik əsərlər yaranan şair M.Arazin (1933-2006) misralarındaki dərin mənəni duymaq o qədər də çətin deyildir. Şair öz doğma vətənini ürəkdən sevir, ondan «oğul» deməsini umurdu:

*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.*

Yaxud, M.Aslanın vətənpərvərlik duyguları, vətənə sevgi sayğısı ilə qələmə aldığı poetik misraları onun novator axtarışlarından xəbər verirdi:

*Vətən gözdür, biz kirpik,
Gözümüzün keşiyini çəkirik.*

M.Aslan milli ənənəvi poeziyaya, xüsusilə, aşiq yaradıcılığına möhkəm bağlı olsa da, müasir şeirimizdə gedən yenilik axtarışları onun poetik icadına güclü təsir göstərməyə bilməzdi. Şair ənənəvi yoldan ayrılmasa da, Ə.Kərim tərəfindən əsası qoyulan yeni keyfiyyətləri tam şəkildə mənimsemış və yaradıcılığında ənənə ilə novatorluğunu sintez halında birləşdirmişdir. İstedadlı şair əsasən, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyini qələmə alsa da, bununla o, vətəni, xalqı sevdirməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoyur. Onun yaradıcılığı üçün ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, şair istər güldən-çiçəkdən yazsin, istərsə də heyvanlardan söz açsin, bunlar arasında elə bir köklü fərq görünmür. Çünkü vətən torpağının yetişdirdiyi məhsulundan: otundan, suyundan qidalanan, füsunkar təbiətin guşələrinə naxış salan hər canının arxasında bütöv bir insan dünyasının dayandığını görmək mümkündür. Bəzən təbiətin gözəlliyindən bəhs edə-edə cəmiyyət problemlərinə də toxunur, didaktik və pedaqoji əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən səhbət açır. Təbiətə eyni baxış tərzi «Bahar», «Çiyələk», «Çiçəklərin nəğməsi», «Tərsin biri» və sair şeirlərdə özünü aydın şəkildə göstərir.

Müasir ədəbi prosesdə Azərbaycan diyari haqqında yazılmış şeirlər bir-birini əvəz etmişdir. İ.Tapdıq «Azərbaycan» şeirini özünəxas bir üslub və sənətkarlıqla qələmə almışdır. Şair B.Vahabzadənin eyni adlı şeirində doğma vətənə səmimi sevgi duyguları baş qaldırırdı. Z.Cabbarzadənin «Bu, mənim vətənimdir» şeiri mahir bir rəssam tablosunu xatırladırı. M.Günərin «Şən Azərbaycan» şeiri bəstəkarlarlarımızın yaradıcılığında coşqun nəğmə kimi çağlayır, notlara silinməz bəzək vururdu. X.Rza Ulutürkün «Azərbaycan torpağı» şeiri çılgın vətəndaş şairin sonsuz sevgisindən qida

alırdı. Şair Q.Qasimzadə «Şuşa Qarabağın zümrüt tacıdır» deyəndə, bu poetik ifadəli obrazlılıq Vətən məhfumunu daha da yüksəkliliklərə ucaldırdı. M.Araz «Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı» deyərkən bu sevgini daha qabarlıq təsvir və təbliğ edirdi və sair.

Bu illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq şeirində uşaq və ana obrazları daha çox yer tutur, poetik əsərlərdə bu mövzu daha qabarlıq görünür. M.Dilbazinin «Ana», «Körpələr», «Mənim ana ürəyimdir», «Analıq duyğusu», «Körpələr və şair» və sair şeirlərində bunları görmək mümkündür. «Ana» şeirini oxuyarkən cəfakesh ana obrazı gözlərimiz önündə canlanır.

N.Xəzrinin «On yeddi yaşın nəğməsi» şeirində vaxtsız dünyasını dəyişmiş körpə ilə ananın ruhən səhbətlərində hüznlu və ələmli dialoqla qarşılaşıraq. Amansız ölüm sevimli körpəsini ananın ağışından qoparmışdır. Lakin ana qəlbi daha güclü nəzərə çarpır. Belə ki, vaxtsız əcəl ananın qəlbindən oğul niskilini silə bilməmişdir. Uşaqla cəfakesh ana arasında gedən dialoq oxucuya emosional təsir bağışlayır. Sanki ana vaxtsız həyatdan köçmüş körpəsi ilə deyil, üz-üzə dayandığı canlı övladı ilə səhbət edir:

- *Nəğmə olmaq istəyirəm, ay ana.
Mən səslənim, batma dərdə, qəmə sən!
- Ol, ay bala, anan qurban boyuna.
Sən onsuz da mənə sonsuz nəğməsən.*

Doğma təbiəti göz bəbəyi kimi qorumaq, ekologiya-nın nazını, qayğısını çəkmək, yaşlılıqlar qoynunda yaşayış məskənləri salmaqla bəşər övladının ömrünü uzatmaq, kainatın silinməz bəzəyi olan flora və faunani sevmək və onların gözəlliyini duymaqla təbiətin gözəlliyinə bais olan meşənin turacını, qırqovulunu, maral və ceyranını nəzmə çəkmək – şairlerimiz bütün bunları öz poetik misralarında bir daha əbədiləşdirmişlər. Bu mövzuları sevgi hissi ilə qələmə almış R.Rza, M.Dilbazi, T.Elçin, M.Araz, F.Sadıq, X.Əlibəyli, T.Mahmud, X.Rza Ulutürk, M.Aslan, Ə.Salahzadə, İ.İsma

yılzadə, Z.Xəlil, M.Namaz, E.Baxış və sair şairlərin adlarını çəkməmək olmur. Bu istedadlı sənətkarlar uşaq şeirinin təkcə formasını deyil, həm də onun ahəngini, ovqatını dəyişə bilmışlər. Onlar həm uşaq, həm təbiət obrazlarını yaradarkən poetik obrazlılığı, poetik fiqurlar sisteminə çox ehtiyatla və həssas yanaşmağa çalışmışlar. Çünkü bədii uşaq əsərlərində poetik obrazlılığın mükəmməl nümunələrini yaratmaq bu sahənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

60-80-ci illər poeziyasında müharibə mövzusunda xeyli əsərlər meydana gəldi. Bu müəlliflərin bəziləri ya İkinci Dünya müharibəsi illərinə doğulanlardı, ya da onların uşaqlıq illəri müharibə dövrünə təsadüf edir. Ağasəfa «42-lər» şeirində alman faşistlərinə nifrətini əsərinin ümumi pafosuna çevirə bilmışdır. Ə.Salahzadə «Boy» şeirində yaşıdlarının boyunun qısa olduğunu söyləyir və belə bir sualla fikrini ifadə edir: kimlər bizim suyumuza kəsdi ki, boyumuz qısa oldu?

Öz orijinal üslubu, lirizmi, obrazlı ifadələri ilə seçilmiş, müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda yorulmadan çalışmış X.Əlibəyli (1920-2007) bu illərdə «Yaz konserti» (1960), «İşləməyən dişləməz» (1961), «Sənubərin gözləri» (1964), «Ulduzların nəgməsi» (1966), «Ləpələrin nağılı» (1968), «Məni günəşə at» (1974), «Bir gölün sahilində» (1977), «Əziz komissar» (1980) və sair şeir və poemalardan ibarət kitabları çap olunmuşdur. Həmçinin, o, uşaq dramaturgiyasının inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmiş, «Dovşanın ad günü», «Aycan», «Cunquş», «Gözəllər gözəli», «Kənd həkimi», «Ləpələrin nağılı» və «Nişanlı qız» pyeslərinin bir çoxu A.Şaiq adına Kukla və Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaşa qoyulmuşdur.

Akademik B.Nəbiyev Əlibəylinin yaradıcılığını analitik təhlilə cəlb edərək yazır: «Peşəkar uşaq ədəbiyyatımızın banisi Abdulla Şaiqdən sonra bu sahədə çalışanlardan üçünün Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünə məxsus yeri var: Xanıməna Əlibəyli, Teymur Elçin və İlyas Tapdığın. Göründüyü kimi, bu müxtəsər siyahının başında Xanımənanın adı

gedir. Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyil. Xanımana öz əsərlərini Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qiymətli ənənələrinə söykənərək yazır, özəlliklə M.Ə.Sabir, A.Səhhət və A.Şaiqin uşaqlarımıza töhfə etdikləri «Dərsə gedən bir uşaq», «Cüçələr», «Gözləri mərcan xoruz» kimi klassik əsərlərimizi, bu şairlərin sənətin qızıl fondundakı digər yadigarlarını əlk-vələk edərək öyrənirdi. Onun bir uşaq şairi kimi qələminin püxtələşməsində, mövzu və obrazlar aləminin zənginləşməsində, sənətkarlıq vərdişlərinin cilalanmasında dünya uşaq ədəbiyyatı klassikləri cərgəsində öncüllərdən olan Korney Çukovski, Samuel Marşak, Sergey Mixalkov kimi rus şairlərinin əsərlərinin də danılmaz rolu vardır.¹

X.Əlibəylinin uşaq poeziyasında bir sıra mühüm və xarakterik cəhətlər özünü göstərir. Onun şeirləri ilk növbədə uşağı həyatın, təbiətin sırlarını öyrədir. Şairə uşaqların sırlı həyatını, sevinc və kədərini özlərinin başa düşəcəyi bir tərzdə çatdırır. Bu isə müasir uşaq poeziyasının ən başlıca keyfiyyətlərləndən biridir. Onun «Barmaqlar», «Yoldaşım var», «Qar köməyi», «Məktəbliyəm», «Balaca həkim», «Təmizkar ağac», «Ağrımاسın qolları» və sair onlarla lirik şeirlərin başlıca məqsədi uşaqlara nəyi isə öyrətməkdir. «Barmaqlar» şeirində bir neçə sənət adamanın ecazkar barmaqları poetik misralarda təsvir olunur:

*...Xalçaçı qız rəngbərəng
Gül toxuyur xalçada.
Kamançaçı çox qəşəng
«Şur» çalır kamançada...*

X.Əlibəylinin epik əsərlərinin süjet xəttini əhatə edən əhvalatlar təkcə eşitdiyi hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşdırır. İxtisasca uşaq həkimi olduğuna görə müxtəlif xarakter və psixologiyaya malik olan bu kiçiik varlıqların sırlı dünyasını dərindən duyan, onların həyat tərzinin həssas müşahidəcisinə

¹ Bax: X.Əlibəyli. Əsərləri I cild («Uşaq ədəbiyyatımızın xanım anası» məqaləsi). – Bakı, 2008, s.8.

çevrilən şairənin uşaq əsərləri bu səbəbdən real təsvir üsulu və bədii siqlatılıq seçilir.

Uşaqların dilindən düşməyən «Məktəbliyəm» şeirində sənətkarlıq daha çox nəzərə çarpir. Artıq məktəb həyatına qədəm qoyduğuna görə günü, saatı müəyyən qrafiklə nizamlanmış qızçığaz indi kövrək hissələr keçirir:

*Mənim boş vaxtım hanı-
İçində yaşıl tasın
Çimdirim ağ dovşanı
Şirin-şirin yuxlasın.*

*Mənim boş vaxtım hanı-
Ayıya laylay deyəm?
Bilirəm əlifbani,-
Mən daha məktəbliyəm.*

Vaxt bölgüsündən azad günlərini – körpəliyini xatırlayaraq, bu unudulmaz xatırələrdən ayrılmak istəməyən uşağın keçirdiyi qüssəli anlar sözlə ifadə olunmasa da, şeirin sonrakı misralarında bu incə çalarları duymaq mümkündür. Uşaq bəyaz dovşanını yaşıl tasda çımdirdiyi, ayıya layla dediyi günləri heç cür unuda bilmir. «Əlifba»nı bildiyinə görə öyünsə də, o, yaxın keçmişinin xatırələrini yaşayır. Çünkü bu azyaşlı məktəbli hələ oyuncaqlar dünyasından tam ayrıla bilməmişdir. O, hələ də uşaq sadəlövhüyü ilə inanır ki, kuklaşı yata bildiyi kimi nə vaxtsa oyana da bilər və ağlayar, onun bu halına dözə bilməyən dovşan yürüüb onun boynunu qucaqlayalar. Öz sehrli dünyasından ayrıla bilməyən bu məsum qızçığazın duyğuları poetik misralarda daha canlı görünür:

*Qəşəng kuklam Qərənfil
Siləndə göz yaşını,
Gördüm palazqulaq fil
Yırğaladı başını.
Dedim:-Oyuncaqlarım-
Sevimli uşaqlarım,
Biz hara, küsmək hara,
Mən sizni heç ataram?*

*Hazırlaşın nahara,
Mən də gəlib çataram.*

Uşaqlıq illerinin müəyyən keçid dövründə duruxub qalmış bir qızçığazın keçirdiyi həyəcanlı anlar, ürək çırpıntıları təsvir olunmuş bu şeir bitkin əsər təsiri bağışlayır.

Uşağıın inkişafındakı psixoloji amilləri, bu inkişafi təmin edən zəruri çalarları, xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə almaq X.Əlibəyli uşaqq poeziyasının əsas məziyyətlərindən biridir. Məhz buna görə də, şairənin hər bir şeirində uşağıın fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindəki bütün sırlı məqamların üzə çıxdığını görürük.

X.Əlibəylinin əsərlərində humor hissi olduqca güclüdür. Müəllif şeirlərində təkcə yumordan uşaqları güldürmək məqsədilə istifadə etmir, həm də onları düşünməyə sövq edir. Təbəssüm doğuran bu şeirlər, həm uşaqların misraları tez qavramasına xidmət edir, həm də onların əxlaq tərbiyəsində əsaslı rol oynayır:

*Dünən rast gəldik ilbizə:
—Qonaq gəlin,-dedi,-bizi.
Gəlib gördük özü yoxdu,—
Bir məktub qoyub dəhlizə:
«Sizə çox hörmətim vardır,
Bağışlayın, yerim dardır».
Ona belə cavab yazdıq:
«Yalançlılıq bir azardır.
Təki geniş olsun ürək,—
Çix bayira səni görək».*

Yaxud, «Kəlbətin» şeiri cəmi dörd misradan ibarət olsa da, bu lakonik misraların yaratdığı incə humoru duymaq çətin deyildir:

*Fərhad, sənə sözüm var,
Danışan kəlbətindir.
Hər yerə vurma mismar,
Çıxarmaq çox çətindir.*

Təbəssüm doğuran bu şeirdə kəlbətinin funksiyası sadalanmasa da, balaca Fərhadın nadincliyinin görünməyən tərəfinin aydın görünən rakursu ilə qarşılaşırıq.

«Bikə» şeirində pintlər qızın həyatının kiçicik anları təsvir olunur. Bikə elə pintlər qızdır ki, hətta öz oyuncaqları da səliqəsizliyinə görə ona tənəv vururlar. Oyuncaqların tənəsindən mənəvi iztirab keçirən Bikə özünü islah edir, səliqəli bir qiza çevrilir.

X.Əlibəyli poetik misraları, obrazlı ifadələri ilə uşaqları bitkilər və heyvanlar aləmi ilə tanış edir, onların bir sıra xassələrini bədii təsvir yolu ilə sadalamaqla balaca oxucularını məlumatlandırır. «Süsən gülü», «Böyürtkən», «İnciçiçəyi», «Qara tut», «Quzu», «Çalışqan hörümçək», «Gavalı», «Atəşböcəyi», «Maral», «Kəpənək», «Gicitkən» və sair yiğcam şeirlərində bu canlı varlıqların xüsusiyyətləri obrazlı ifadələrlə təsvir edilir.

X.Əlibəylinin poemaları uşaqların mənəvi-əxlaqi təbiyəsinin və təfəkkür tərzinin formallaşmasında əsaslı rol oynayır. Bu baxımdan «Dovşanın ad günü», «Çoxbilmiş çəpişlər», «İsa və Musa», «Mərcanqulu qalası», «Dinqilda, sazım, dinqilda», «Ulduzların qucağında», «Aman, ovçu», «Billi», «Meşə həkimisi», «Ləpələrin nağılı», «Novruz və Murtuz» poemaları olduqca maraq doğurur. Bu poemaların əsas qismi folklor motivləri əsasında yazılmışdır.

Folklor motivli «Çoxbilmiş çəpişlər», «Mərcanqulu qalası» poemalarında müəllif maraq doğuran süjet qurmağı bacarmışdır.

«Çoxbilmiş çəpişlər» poemasında təsvir olunan üç qorxmaz çəpiş, onları parçalamaq həsrətilə qovrulan canavara ağıllı tədbirlərilə qalib gəlirlər. Onlar canavara inandırırlar ki, konfet onların ətindən daha ləzzətlidir və ona konfet almağa söz verirlər. Lakin aldıqları şirniyyatı özləri yeyir, canavara heç nə saxlamırlar. Çəpişlər qapının açarının itməsini səbəb götirərək, ona bacadan düşməyi məsləhət görürler. Çəpişlərin ağıllı tədbiri qarşısında aciz qalan acgöz canavar

onların sözünə inanır, bacadan düşərkən yanar ocağa düşür və yanıb məhv olur. Müəllif bununla oxucuya başa salır ki, idrakin gücü qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. Düşmən nə qədər güclü olsada, onu ağılla məhv etmək mümkündür.

«Meşə həkimi»nin ilk misraları meşənin təsviri ilə başlayır. Şairə gözlə görünə bilən, təbiətdə mövcud olan canlı varlıqları – ağacıları, gül-çiçəkləri, quşları, cücü və həşəratları tərənnüm etdikcə, söz və ifadələrin qüdrəti ilə bir ecazkar tablo, mənzərə şəkilli illüstrativ obrazlılıq yaradır. Poemada «axır gümüş rəngli su, gül də gülə qarışır, qərənfil ətir saçır, meşə sərin buz kimi» və sair ifadələrlə uşaqları meşənin canlı həyatı ilə yaxından tanış edir, burada mövcud olan flora və faunanın xüsusiyyətlərini, onların yaşam sırrını açır, sözlərin harmonik düzümü ilə onların qəlbini yatan sənət əsəri yaradır. Möhtəşəm palid ağacının «meşə həkimi» adlandırdığı ağacdələnin meşənin sağlam böyüməsi üçün göstərdiyi xeyirxah xidmətin əvəzolunmazlığı oxucuya izah olunur.

X.Əlibəyli «İsa və Musa» poemasını folklor motivi əsasında qələmə alsa da, ona yeni məzmun vermiş, mövcud əfsanədən fərqli əsər yaratmışdır. Kənddə yaşayan qoca nənənin qızıl inəyi bir gün evə qayıtmır. Nənə bundan kədərlənir, göz yaşı tökür. Nənənin naləsinin sədasi qoçaqlıqda ad çıxarmış İsa və Musa adlı qardaşlara çatır. Onlar inəyi tapmaq üçün «İsa, tapdın? Musa, yox» sədaları ilə hər tərəfi axtarsalar da, heç nə əldə edə bilmirlər. Onların köməyinə yer üzünü nura boyayan Ay yetişir və qardaşlar inəyi tapırlar. Meşədəki gecəquşu öz nəğməsini dəyişərək, qardaşların «İsa, tapdın? Musa, yox» harayını oxumağa başlayır. Gecəquşu bu nəğmə ilə bildirir ki, dara düşənləri yalnız İsa və Musa qardaşlar xilas edə bilərlər.

«Novruz və Murtuz» poemasında tərbiyə məsəlesi ön plana çəkilir. Nənəyə yemək aparan ana böyük oğlu Novruza kiçik qardaşı Murtuza göz olmayı, evdə bir para işləri görməyə tapşırısa da, bu nadinc uşaq anasının

tapşırıqlarını qulaqardına vurur, özü bildiyi kimi hərəkət edir. Müəllif uşaqların mənəvi aləminə nüfuz etmək üçün sözdən istifadə etməklə tərbiyə üsluluna üstünlük verir, onun incə və zərif vasitələrini axtarır.

Ümumiyyətlə, janrından asılı olmayaraq X.Əlibəylinin uşaq əsərləri bədii dəyəri və məna çalarları ilə seçilir.

Bu illərdə müasir uşaq ədəbiyyatının inkişafında geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olan, öz bədii üslübü ilə seçilən T.Elçin (1924-1992) bu sahənin öndə gedən qələm sahiblərindən biri kimi ədəbi fəaliyyət göstərmişdir. 50-ci illərin ortalarından yaradıcılığa başlamış («Qar qız», «Bip-bip», «Qulaq asın danışım») şair, 60-80-ci illərdə daha intensiv ədəbi fəaliyyət göstərmiş, «Qızulduz, Yaşar və Nur nənə» (1962), «Din, dan» (1964), «Laylalar» (1971), «Şəkərim, duzum» (1977), «Torağayın nəgməsi» (1977), «Xoruzbanı gedirəm» (1978), «Toğrul babanın nağılı ağacı» (1982) və sair uşaq kitablarını çap etdirmişdir.

Şair T.Elçin uşaq ədəbiyyatına təsadüfən gəlməmişdir. Buna səbəb, onun uşaq dünyasına yaxından bələd olması idi. Həmçinin, onun əsərlərində bu sırlı dünyadan real boyalarla təsviri, əsərdəki müqayisə və qarşılaşdırılmaların oxucuya estetik zövq aşılmasına, geniş didaktik tərbiyə rolu oynaması daha aydın şəkildə özünü göstərir. Bir sözlə, yeni nəsil onun obrazlı söz və poetik fikir mühitində mənəvi-əxlaqi tərbiyə alır. Əsərlərindən də göründüyü kimi, şeirlərində poetik obrazlılıq, məcaz sisteminin rəngarəngiliyi və poetik fiqurların işlənmə imkanları daha geniş nəzərə çarpar.

T.Elçinin uşaq yaradıcılığını təhlilə cəlb etmiş gör- kəmli tənqidçi-ədəbiyyatşunas, akademik B.Nəbiyev yazır: «Teymur Elçin Azərbaycan klassik poeziyasını yaxşı bilən, müasir rus və dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərini öyrənən və istedadla yazılmış uşaq əsərlərində bunlardan yaradıcılıq yolu ilə faydalanan şairlərimizdən biridir. Onun əsərlərinin ən mühüm məziyyəti bununla izah olunur ki, şair öz sözünü uşaq aləminə, psixologiyasına məxsus incə bir kamertonla

kökləməyi bacarır. Balacaların mənəviyyatına dərindən nüfuz edə bildiyi üçün T.Elçin onların bakır fikir və duyğular, arzu və həvəslər, maraq və duyğular dünyasında öz şeir və poemaları ilə doğmadır, arzuediləndir. Onun əsərlərində iki qat olduğunu görənlər haqlıdır. İlk təəssüratla bağlı olan birinci qat şən yumordur. Uşaq ürəkaçan yumorla yoğrulmuş misraları oxuduqca, yaxud dinlədikcə ürəkdə gülür. Lakin əsas qayə ikinci plandan baş qaldırır və fəhmlı oxucunu düşündürür». ¹

T.Elçinin yaradıcılığında müxtəlif xarakterli, kövrək qəlbə malik olan uşaq obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Onların təbiət hadisələrinə, bu və ya digər predmet və canlı varlıqlara, özlərində olan qəribəliklərə münasibətləri olduqca mənalı və məzəli şəkildə təsvir olunmuşdur. Forma yiğcamlığı, məzmun aydınlığı, dil sadəliyi, oynaqlığı və ahəngdarlığı ilə seçilən bu şeir nümunələri oxucunun diqqətini özünə cəlb edir. «Gəl, bahar», «Qiş nəgməsi», «Yağış yağır», «Tütəyim», «Yaşarın biğı», «Gəl barişaq» və sair şeirlərdə qeyd etdiyi- miz xüsusiyyətlər özünü bariz şəkildə göstərir.

«Qiş nəgməsi» şeirində təsvir olunan sadəlövh uşağıın mənəvi aləmi üzə çıxır. Şair onun olduqca sirlı görünən, insan iradəsindən asılı olmayan əlçatmaz səma cisimlərini öz istəyinə tabe etdirmək arzusu səmimi və məzəli bir tərzdə təsvir edilmişdir.

T.Elçin uşaq qəhrəmanlarını təsvir edərkən onun hər bir hərəkətini, arzu və istəklərini, təbəssüm doğuran təbii, məzəli danışıqlarını real boyalarla əks etdirir. «Yaşarın biğı» şeirində altı yaşlı uşağıın gülüş doğuran əməlləri oxucuya olduqca təbii görünür. Tezliklə kişi olmağa tələsən Yaşarın gözləməyə səbri çatmir, mürəkkəbi biğ yerinə çəkərək öz istəyinə çatdığını fikirləssə də, əslində onun düşündüyü kimi olmur. Onun bu hərəkətinin məntiqi nəticəsini hamı eyni cür qarşılamır, yaşıdan qabağa getməyə çalışan balaca Yaşar başqalarının nəzərində bığlı pişiyə bənzəyir.

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 175.

T.Elçin bədii yaradıcılığını uşaqların yaş mərhələləri üzrə sıralayır. Belə ki, şair balaca oxocularının zehni inkişafını zənginləşdirmək üçün sözün məna dəyərini artırır, bununla geniş məlumatlar üzə çıxarıır, həmçinin, müxtalif tərbiyəvi fikirlər aşayıır, bəzi hallarda bir qədər də irəli gedərək, həyat gerçəkliyini onlara dərk etdirməyə çalışır.

Şair uşaqların leksik imkanlarını artırmaq və təfəkkür tərzini genişləndirmək üçün sözlərin çoxmənalılığını poetik misralarla izah edir, sözlərin etimologiyasını araşdırır, hansı kökdən yarandığının sərrini onlara açır. «Diz-dizlik», «Saç-saçaq», «Göz-gözlük», «Əl-əlcək», «Qulaq-qulaqlıq» və sair şeirlərdə sözlərin müqayisəli izahını verir. Bəzi şeirlərdə uşaq leksikonuna daha çox aid olan sözlərin çoxmənalılığını uşaqlara izah etmək üçün, eyni leksik məna ilə bağlı, bir-birinə yaxın müxtalif mənaları bildirən sözlərdən misallar götürir, onun poetik mənasını açır. «Gözlər» şeirdə müəllif «göz» sözünün bir neçə məna bildirdiyini, səhərin, bulağın, quyunun, şəkafin, stolun, mənzilin də gözü olduğunu poetik təsvirlə uşaqlara başa salır.

T.Elçinin uşaq şeirlərdə modelli sözlərin təkrarı (yalaya-yalaya, öpə-öpə, gülə-gülə, oğrun-oğrun və s.), qoşa sözlər (ala-bula, el-qol, qollu-budaqlı və s.) tutumlu, incə obrazlı, məna çalarlı fikirlər yaradır. Məsələn, «Körpələr» poemasında bu misralara rast gəlirik:

*Torpağı yalaya-yalaya,
Öpə-öpə
Yer üzünə çıxdı
Birinci körpə!*

Şairin şeir-yanıltmaclarını da bu qəbildən saya bilərik. Onun «Qarğa və qırğı», «Cüçülər», «Keçilər», «Qaz və qız», «Yemişlər», «Tülkünün kürkü», «Alabaş», «Ağacdələn», «Cüçülər», «Kosa» və sair şeir-yanıltmaclarının dilində lakoniklik, semantik baxımdan tutumluluq nəzərə çarpır. Alliterasiyalı «Keçilər» şeiryanıltmacında bunun bariz nümunəsini görürük:

*Keçilər köçürdülər,
Küçədən keçirdilər.
Küçük qaçdı küçəyə,
Keçilərin kiçiyi
Keçi dedi küçüyə,
Hamı güldü keciyə.*

Burada «k» kar samitinin ardıcıl səsləndirilməsi ilk baxışda uşaqlara çətin görünüşə də, əslində onların şifahi nitqinin səlisləşməsinə xidmət edir.

Yaxud, şair «Yemişlər» adlı şeir-yanıltmacında «y» sonor samitinin fasiləsiz təkrarı ilə poetik ahəng yaradaraq, uşaqların şifahi nitqinin cilalanmasına, ifadə etdiyi sözlərin düzgün tələffüz etməsinə çalışır:

*Yemişləri yemişdilər,
Yeyə-yeyə demişdilər:
Yeyilmişdi yetişməmiş yemişlər,
Yetişmişdi yeyilməmiş yemişlər.*

T.Elçinin qırxa yaxın tapmaca silsilə şeirləri uşaqların təfəkkürünü formalasdırmaq baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən isə hair sanki uşaqlara riyaziyyat dərsi keçir, «Hesabla, tap» başlığı altında verdiyi müxtəlif sayılı misralarda, 5-7 hecalı şeirlərdə onlara hesablamanın asan yolunu öyrədir. Bu cür sadə poetik hesablamlar balaca oxu-cuların yaddasına daha tez həkk olunur.

Şairin yaradıcılıq laboratoriyasını araşdırıldıqca onun həm milli, həm dünya folklor nümunələrindən bəhrələndiyi qənaətinə gəlirik. Məsələn, «Oğul Buğac» poemasını ulu dastanımız «Dədə Qorqud»un motivləri əsasında qələmə almış, sadə, ahəngdar, oxunaqlı poetik dili ilə qorxmaz, mərd Buğacın vətənə, müqəddəs torpağa, doğma elinə, obasına, ata-anasına olan sevgisini təsvir etməklə, böyüməkdə olan yeni nəslin bu ruhda tərbiyə olunmasını və onların qəlbində dünənimizə və gələcəyimizə məhəbbət duyğuları oyatmasını qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. Yaxud, «Qar qız» poemasını yazarkən rus folklorundan bəhrələnsə

də, «Pekin zəngi»ndə Çin xalq əfsanəsindən istifadə etmişdir. Hər iki poema məzmunu, maraq dairəsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Laylalar xalq folklorunun ən qədim janrlarından biridir. T.Elçin poetik sədasi ilk dəfə bəşər övladına çatan bu janrdan məharətlə istifadə edərək: «Hər anaya öz balası, hər balaya öz laylası» prinsipini əsas götürərək, müxtəlif canlıların «ana-bala» münasibətini onların xarakterik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq nəzmə çəkmışdır. Şair hər bir canının balasına öz dilində layla çaldığını bildirir və turacın, delfinin, qurbağanın, canavarın və kirpinin laylasını ayrı-ayrılıqla qələmə alaraq, insanın (ananın) söylədiyi layla ilə müqayisə edir. Şair oxucusuna belə bir fikir aşılıyır ki, hər anaya öz balası əzizdir. O, turacın dili ilə təbiətin zərif məxluqlarına düşmənlərdən ehtiyatlı dolanlığı, ayıq olmayı tövsiyə edir. Oxucusunun diqqətini heyvanlar aləminə yönəldən şair, canavarın yırtıcılığını, vəhşiliyini real boyalarla təsvir etməklə onların da arasında təbii bir təzadın mövcud olduğunu göstərməyə çalışır. Bu heyvanlar balalarına xasiyyətlərinə uyğun tərzdə layla çalanda özlərinə məxsus xislətlərini bürüzə verir, balalarının da onlar kimi böyüməsinin arzusunda olurlar. Məsələn, yırtıcı canavar öz balasına bu cür layla deyir:

*Yat, mənim küçük balam,
Tez böyü, kiçik balam.
Qulaqların, gözlərin,
Dişlərin iti olsun,
Quzunun atı olsun yediyin.
Kimi görsən parçala
Böyü, canavar bala.*

Bəşər övladını tərbiyə edən insan – ana isə laylasında öz doğma balasına xoş arzular diləyir və onun bir şəxsiyyət kimi böyüməsini istəyir. Adı çəkilən şeirlər silsiləsində şair oxucuya yalnız bir fikir aşılıyır: xarakterinə görə bir-birindən fərqlənən heyvan və quşların hər birinə öz balası əzizdir.

T.Elçinin qələmə aldığı mənzum nağıllar təriyəvi shəhəriyyətinə görə diqqəti cəlb edir. «Qarğanın məktəbində», «Dovşanın evi», «Üç qardaş, bir bacı», «Pişik və sərçə», «Qarğa niyə qarr eləyir?», «Billurənin nağılı», «Qızulduz, Yaşar və Nur nənə», «Dovşan, tülkü, canavar» və sair nağılları sənətkarlıq baxımından seçilir.

«Qarğanın məktəbində» mənzum nağılı janr baxımının- dan fərqli görünüşə də, məzmunca S.S.Axundovun «Tutuqu- şu» hekayəsi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu əsərdə uşaqlarda ana dilinə, xalq mahnılarına və nəğmələrinə məhəbbət oyatmaq, xalqa, vətənə sədaqətlə xidmət etmək kimi xeyirxah ideyalar təbliğ olunur. Şair şifahi danişq dilinin təmizliyinə xələl gətirən, özünü müasir dövrün adamı adlandırıran, lakin öz ana dilində danışmayı yadırğayan, yad dillərə meyl göstərən tipləri ifşa etməklə yanaşı, yeni nəslə öz ana dilini sevməyi, yad ünsürlərin təsirinə düşməməyi, heç kimi təqlid etməməyi tövsiyə edir. Şair dolayısı yolla olsa da, yabançı dillərin təbliğinə öz mənfi münasibətini bildirir, bu tələyə düşən müti xarakterli adamların iç üzünü tamamilə açıb göstərir.

T.Elçin insanın kosmosda əldə etdiyi elmi nəticələri, müasir texnikanın sabah nəyə qadir olacağını bədii, oynaq və ahəngdar bir üslubla balaca oxuculara çatdırır, ibtidai şəkildə olsa da, onların yaş mərhələsinə uyğun təfəkkür tərzinə öz müsbət təsirini göstərir. Buna misal olaraq, «Qızulduz, Yaşar və Nur nənə» nağıl-poemasını göstərmək olar.

Balaca Yaşar Aya uçmaq arzusu ilə yaşıyır. Halələnmiş Ayın parlaq şüaları uşağın xəyalını məşğul edir: Aya necə uçmaq olar? Şair ədəbi priyomdan məharətlə istifadə edərək istədiyini əldə edir və Yaşarla Qızulduzu Aya uçurur. Onlar xalq nağıllarındakı Simürğ quşunu xatırladırlar. Nağıllardan uşaqlara tanış olan, xeyirxahlıq mücəssəməsi kimi ad çıxarmış Nur nənə ilə görüşürlər. Nur nənə uşaqların Aya uğuşunu sevincə qarşılıyır və onlardan buraya tez-tez uçmalarını xahiş edir.

Müəllif Nur nənənin zahiri portretini məharətlə yaradır. Bu xeyirxah qarı Ayın bədrləndiyi zaman ətrafında əmələ gələn halənin insan şəklinə düşmüş təsviridir. Şair halənin nə olduğunu uşaqlara başa salmaq üçün onu insan şəklində təsvir etmişdir.

Əsərdə təsvir olunan Günəşin uşaqlarını da bu qəbil-dən hesab etmək olar. Onlar hər səhər uçaraq Ayın qoynuna girir, axşamlar isə öz yerlərinə qayıdır. Müəllif Günəşin səhər çıxıb, axşam batmasını da obrazlı şəkildə təsvir etmiş, əsəri fantaziya hesabına zənginləşdirməyi, uşaqların yaradıcılıq təxəyyülünü inkişaf etdirilməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsərdəki hadisələr uşağın yuxusunda baş versə də, əslində poema uşaqlar üçün yazılmış müasir fantastik əsər təsiri bağışlayır. Şairin «Bip-bip» poeması da bu qism əsərlər sırasına daxil edilə bilər.

T.Elçinin «Toğrul babanın nağıl ağacı», «Səyahət», «Küsdü, barışdı Mərcan», «Tuk-tuk, tak-tak» adlı mənzum nağıllarının əsas ideyası da uşaqlara mənəvi təmizlik və gözəllik hissələri aşılamaq, onları igidlilik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

«Toğrul babanın nağıl ağacı» nağıl-poeməsi uşaqlara tərbiyə aşılan ayri-ayri nağılların sintezindən ərsəyə gəlmişdir. Məsələn, «Kuklaların evində», «Kilimçi», «Nar bağı», «Cırtdan danışdı», «Ağ göyərçinin nağılı», «Elçi gəldi Təpəgöz», «Yuxucul Domrulun nağılı» bu poemanın bütövləşməsinə və onun məzmun baxımından zənginləşməsinə xidmət edir.

T.Elçin öz yaradıcılığında mənzum nağıllara geniş yer vermişdir. «Pişik və sərçə», «Dovşan, tülükü, canavar», «Üç qardaş, bir bacı», «Muratino» və sair əsərlərinin maraqlı süjet və kompozisiyası uşaqları özünə cəlb edir, oxunaqlığı ilə onları öz təsiri altına sala bilir.

Şairin yaradıcılığında təmsillərə də rast gəlirik. «Donuz», «Öküz», «Dayı», «Ulaq» adlı təmsillərində tənqid və ifşa üsulu əsas götürülmüşdür.

Şair Ə.Kərim sağlığında «İki sevgi» (1960), «Həmişə səfərdə» (1963), «Qızıl qanad» (1965) adlı şeir kitablarını çap etdirmiştir. Hələ yaradıcılığı püxtələşmədiyi bir zamanda da mövzu məhdudluğunun nə olduğunu bilməyən şair, özünə məxsus orijinal üslubla oxucuların qəlbini fəth etməyə çalışmışdır. Qısa ömrünü mənəvi şeirimizin inkişafına sərf etmiş, ədəbi yaradıcılıqda özüne yeni ədəbi ciğir açmış, uşaqların bədii-estetik, mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində, dünyagörüşünün formallaşmasında mühüm rol oynamış Ə.Kərim az bir vaxt içərisində oxucuların sevimli şairinə çevrilmişdir.

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan poeziyasında tər- biyə məqsədini izləmək meyli geniş vüsət almışdı və bədii üslubda poetik obrazlılıq daha güclü nəzərə çarparırdı. İdeyanın ifadə vasitəsi və təsvir üsulunun vəhdət halında bir-birini tamamlaması sənət əsərinin estetik baxımdan obyektiv qiymətləndirilməsinə zəmin yaradırdı. Lakin bu illərdə özünə ədəbi ciğir açmış Ə.Kərim Azərbaycan poeziyasına yeni ab-hava gətirdi. Həmişə təzə-tər söz axtarışında olan şairin səmimiyyətlə və təvazökarcasına dediyi, reallığa məntiqi baxımdan söykənən təbii poetik fikrində obrazlı ifadələrin gücü daha qabarık nəzərə çarparırdı. Poetik duygusu və düşüncələrini orijinal sənət formasına salan, dərin məna yükünə malik olan, al-əlvən mənzərə ilə gözəllik yaranan, özünün söz tapıntılarından sevinc hissəleri keçirən şair fikrini obrazlı şəkildə ifadə edirdi.

Ə.Kərimin poeziyası oxucunu dərindən düşündürən, zəkasına işiq saçan, fikirlərinə qanad, zehinlərinə poetik qida verən poeziyadır. Şair uşaqlar üçün yazdığı şeirlərində də öz orijinal üslubuna sadıq qalaraq, obrazlılıq imkanlarını genişləndirmiş, lirik-poetik misralarını nəğmə ahəngi, dil şirinliyi ilə yaratmışdır. Şair bir tərəfdən xalq danışq dilinin ahəngini, ifadə tərzini poetik əsərlərində canlandırırsa, digər tərəfdən hadisə və predmetlərə yeni prizmadan baxır, orijinal obrazlar yaratmaq istəyi ilə yaşıyır.

Şair ilk dəfə yazdığını «Qaytar ana borcunu» əsərində ana-övlad münasibətlərinə toxunur, belə bir suala cavab axtarır: övlad anaya nə borcludur? Verilən ritorik sual və onun dolğun cavabı bütövlükdə Şərq ədəbiyyatını daim düşündürən didaktik bir problem olmuşdur və Ə.Kərim də həmin suala bu əsərində bitkin cavab tapmağa çalışmışdır. Şairin fikrincə, ana övladımı dünyaya gətirəndə yaşamaq üçün ona təkcə can və nəfəs verməyib, həmçinin, mətin yerişi, şəraq gülüşü, odlu-alovlu məhəbbəti, danışq qabiliyyətini də bəxş edib. Beləliklə, bu poetik şeirdə Şərq poeziyasında mövcud olan sualın yeni bir orijinal cavabı ilə qarşılaşıraq.

Şair «Əllər» şeirində halal zəhmətlə dolananlarla özünü işə verməyənləri qarşılaşdırır, uşaqları əmək tərbiyəsinə sövq edir, onları bu barədə düşünməyə vadar edir. Obrazlı poetik ifadələrlə yeni nəslə zəhmətə alışdırmağı qarşısına məqsəd qoyan Ə.Kərim, şeiri təzadlı bədii nəticə ilə bitirir. «Ayaq izləri» şeirində isə həyatın real gerçəkliliyindən kənardı heç nəyə rast gəlmirik, bu gerçəkliliyin ideal estetik səviyəyə ucalmasının şahidi oluruq:

*Gün çıxdı, ay uşaqlar,
Əridi yollarda qar.
Bərk qamaşdı gözlərim,
Gün mənə baxdı getdi.
Qoyma, ayaq izlərim
Su oldu, axdı getdi.*

Şair təbiətə uşaq düşüncəsinin qəribəliyi ilə baxa bilir. Həmçinin, onun uşaq şeirlərində səmimilik, ürəyeyatılmış bir humor vardır. Tətbiq etdiyi söz oyunları da uşağın təfəkkür tərzi və danışığının üçün doğma görünür.

«Çinar və gilənar» şeirində şairin böyük məna kəsb edən, öz poetik gözəlliyi ilə uşaqların qəlbini ehtizaza gətirən poetik söz düzümü dediklərimizi təsdiq edir. Bu şeirdə tezliklə boy atıb artıq üçüncü mərtəbəyə çatan çınarla, hələ ikinci mərtəbəyə qalxan gilanar ağacı incə humorla müqayisə edilir:

Keçən ilki bir çınar

*Gör necə boy atıbdır.
Üçüncülər oxuyan
Mərtəbəyə çatıbdır.
Hamı gülüb deyir ki:
-Üçə keçibdir çınar.
İkincidə qalıbdır
Ancaq hələ gılənar.*

Yaxud, «Adam» şeirində şair Fuad adlı dəcəl bir uşağın əməllərini verməklə, onun özünə xas olan xarakterini üzə çıxarır. Fuad skamyaların üstünü, sinifin divarlarını özü istədiyi kimi yazır, məktəbin dərs avadanlıqlarını korlayır, «adam yoxdu, keyf elə», -deyərək özü-özünə ürək-dirək verir. Şair sonuncu misralara bir qədər də humor qataraq, orijinal bir məna çıxarıır və bu mənanı didaktik tərbiyə vasitəsinə çevirir:

*Fuad yazdı divarı,
Skamyanın üstünü.
Pəncərəyə söykədi,
Xəritənin üzünü.
«Görmür heç kim, kef elə,
Adam yoxdu» -deyirdi.
Bəs görəsən Fuadın
Özü adam deyildi?!*

Beləliklə, «hər kəsin daxilində ona nəzarət edən ikinci «mən» var» - deyən müəllif oxucusunu ayıltmağa çalışır.

Uşaq poeziyasında təqlidi söz olan «laylay» kəlməsi daha çox işlədir. Başqa uşaq şairləri kimi Ə.Kərim də bu üsuldan istifadə edərək, güclü təkrir yaradır, hər təkrar işlədilən «laylay» kəlməsi ilə bədii xıtabların vəhdəti güclü poetik obrazlılığı çevirilir. Ə.Kərim «Laylay» şeirində dodağı süd qoxulu hər bir körpənin tərbiyəsində əsaslı rol oynayan kəlmələri bədii dona büryərək, onun ilkin estetik tərbi yəsində əsaslı mənbə yaradır:

*...Gün də indi yattr ki,
Səhər tez çıxa bilsin.
Gəlib pəncərəmizdən*

*Görpəmə baxa bilsin.
Gün inciyər, dinmə ha,
Gözlərini yum daha.
Günəşim, canım, laylay!
Körpə şeytanım, laylay!..*

Ə.Kərim uşaqların sırlı dünyasına nüfuz edir, onların hər bir kövrək addımını izləyir, dünyaya dikilən kövrək baxışlarını poetik misralara düzür, sanballı, yiğcam, təbii və incə obrazlı fikir yaradır. Şair bununla uşaqları yeni həyata hazırlayırdı, onların sonrakı yaş mərhələlərində beyinin – təfəkkürün dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsinə, idrakin, yaradıcılıq funksiyalarının formallaşmasına zəmin yaradır. «Nəgmələrin yuvası», «Pişik», «Gül», «Tənbəl ayı balası», «Qardaşın cavabı», «Güclü qoca», «On bir yaşında» və sair uşaq şeirləri bu məqsədə xidmət edir.

«Nəgmələrin yuvası» şeirinin obrazlar silsiləsi olduqca təsirlidir. Şair öz övladlarının – Paşa ilə Azərin «nəgmələr harda yatır» sualına:

*Sizin ürəyinizdə
Gecələyir nağmələr, –*

deyə poetik, düşündürücü cavabı ilə uşaqları elə inandırır ki, onlar rahatca yuxuya gedə bilirlər.

«Qardaşın cavabı» şeirində şair kitabın ən qüdrətli tərbiyə vasitəsi olduğunu, heç nöylə əvəz olunmadığını önə çəkir. Kitabların üstünə çıxıb boy uzatmağa səy etməkdənə, onları oxuyub özünü mənən dərk etməyin, onlardan bol-bol bəhrələnməyin daha zəruri olduğunu uşağı başa salır.

«Güclü qoca» şeirində şair ilk dəfə karuselə minmiş uşağın keçirdiyi hiss və duyğuların marağında olur, bu texnikanı firladan bu ariq cüssəli qocanı məsul varlığın nəzərində daha da ucaldır:

*Düşündü, bu kişinin
Nə qədər gücü varmış.
Bu boyda bir dünyayı
Bir qoca fırladırmış.*

Mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan əsimizin bütün təzadlı anları, bəşər övladının həyat fəaliyyəti daim Ə.Kərimi dərindən düşündürmiş, insanlara nikbin ruh aşılıyan poetik misraları ilə bu zəruri problemin bədii həllinə çalışmışdır. Bəşəriyyətin mühabibəsiz, dinc yanaşı yaşaması arzusu ilə çırpınan şair, mənfur siyasetlərin əleyhinə öz etiraz səsini ucaltmışdır. Bəşəriyyəti qan girdabına yuvarladan istilaçıların mənfur siyaseti əleyhinə öz etiraz səsini ucaldan şair «Daş» şeirində ibtidai insanın düşməninə bir daş atdığını söyləyir və belə bir poetik fikir yürüdür ki, həmin o atılan daş yerə düşmədi, qılınca döndü. İbtidai insanın atlığı o daş bugünkü insanın əlində dəhşətlər törədən odlu silahlara – mərmiyə və atomaya çevrildi. Şair öz dövrünün insanlarına üzünü tutaraq deyir: ey müasir bəşər övladı, vaxtilə həmin o daşı atan ibtidai insan idi, qanmamışdı. Sən ki, böyük bir inkişaf yolu keçmisən!

*Ey həməsrim,
Həqiqətin qan qardaşı,
Dayandırmaq olmazmı de,
Yarıçılpaq, yarıvəhşi
Qədim insan atan daşı?!*

Beləliklə, yaşıdlarının keçirdiyi hiss və həyəcanlar şairin yaradıcılığında dərin fəlsəfi məna yükü daşıyır.

Uşaqlar üçün nağıł-poemalar yaratmaq təşəbbüsü 60-cı illərin əvvəllərində xüsusilə geniş vüsət almışdı. Ə.Kərimin uşaq poemalarında diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də bu əsərlərin xalq folklorundan bəhrələnməsidir. Bu əsərlərdən biri də «Uşaqların loğmanı» poemasıdır.

Polyak yazıçısı Korçakın həyatından götürülmüş, romantik əhvalatlarla zəngin olan bu əsərin mərkəzində uşaqları sevən, onları alman-faşist işgalçlarından öz həyatı bahasına qoruyan qəhrəman Korçak obrazı dayanır. Şair qəhrəmanını məhəbbətlə tərənnüm edir, onun uşaqlara sevgisi və yüksək humanizmi ilə, «paltarı yaşıl, qolları xaç nişanlı, gözləri qanlı adamlar»ın – alman faşistlərinin vəhşi əməlləri

arasında bədii təzad yaradır. Poemada təsvir olunan Korçakın mənəvi aləmi o qədər zəngindir ki, idrakı və düşüncəsinin gücü ilə düşmənə qalib gəlir. Bu sehrkar insan böyük bir kitab düzəldir, uşaqların hərəsini bir sözə çevirərək bu kitabın səhifələrində gizlədir. Faşistlər nə qədər axtarırlarsa, onları tapa bilmirlər. İncəlikdə həzin nəgməni, bərklikdə sərt qayamı xatrladan məsum uşaqlar gündüzlər gəzibolaşır, gecələr isə Korçakın yazdığı kitaba qayıdırılar. Korçak əsərin əvvəlində real görünüşü halda, final mərhələsində nağıl qəhrəmanını xatırladır. O, cadugər qiyafəsində görünən də, onun caduları bəşəriyyətin, insanlığın xoşbəxtliyinə xidmət edir. Şair bu poemasında demək istəyir ki, həyatda humanist, xeyirxah insanlar az deyildir və onlar xoş əməlləri və idrakinin gücünü ilə hər bir düşmənə qalib gələ bilirlər. Uşaqlara məhəbbət-həyata, sağlam cəmiyyətə məhəbbət ideyası, humanizmin xilaskar rola malik olması fikri əsərin oxucuya təlqin etdiyi əsas ideyadır.

Ə.Kərim öz orijinal üslubuna sadıq qalaraq uşaqlar üçün bir sıra maraqlı poemalar yaratmışdır. «Paşa, ulduzlar və uşaqlar», «Dənizdə şəhər», «Komandamız», «Qız və kəpənək», «Qiymətlərin mübahisəsi», «Artist çəpiş balladası» poemaları uşaqların həyatında tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin, şairin yeni nəсли düşündürməyə qabil olan bir neçə poeması da vardır. «İlk simfoniya», «Üçüncü atlı», «O mənə danışdı ki», «Bir santimetr haqqında ballada», «Heykəl və Heykəlin qardaşı» poemaları epik poeziyamızın gözəl nümunələrindən hesab olunur.

Ösasən, 60-ci illərdə püxtələşmiş, musiqi avazlı şeirlər müəllifi olan T.Mütəllibovun (1929-1992) qələmə aldığı uşaq əsərlərinin poetik dəyəri, məna yükü yeni nəslin bədii-estetik cəhətdən zənginləşməsində bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Şairin 150-dən artıq şeirinə görkəmlı bəstəkarlarımız unudulmaz musiqi bəstələmişlər. Məşhur «Cüçələrim» mahnisının (bəstəkar Q.Hüseynlidir) mətni bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir. Həmçinin, müəllifi olduğu

«Kəkliklər oxuyanda» (1965), «Gözəllikdən doymur ürək» (1973), «Danışan çicəklər» (1975), «Mənim əzizlərim» (1979), «Vüqarın nəğmələri» (1987) şeir kitabları uşaqların sevgisini qazanmışdır.

T.Mütəllibovun uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində bu kövrək varlıqların maraq doğuran özünəməxsus şən, qaynar həyatı, əyləncə və oyunları, arzu və istəkləri eks olunmuşdur. Quru sözçülükdən, sxematik didaktikadan və nəsihətçilikdən uzaq olan nümunələrdə yaradılmış uşaq obrazlarının xarakter və psixologiyasını, düşüncəsini, hissələrini və bunların sintez halında qırılmaz vəhdətini görürük. Məsələn, «Necə sayım?» şeirində uşaq zahirən qavraya bildiyi cisim haqqında məlumatı olsa da, onların sayını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir:

<i>Stulları bayaqdan</i>	<i>Balaca İlqar sayır</i>
<i>Sayır balaca İlqar.</i>	<i>Stulları yenidən.</i>
<i>Yorulmuşdur əlləri,</i>	<i>Fəqət İlqar yorulur</i>
<i>Onun «vacib işi» var:</i>	<i>Sayı etməmiş yarı:</i>
<i>-Bu bil, bu içi, bu üç,</i>	<i>-Stul çoxdur, mən təkəm,</i>
<i>Bu isə ah, çəsdim mən...</i>	<i>Necə sayım onları?</i>

Şairin epik şeirlərdə yaratdığı müxtəlif xarakterli uşaq obrazları real həyatı dərkətməsinə görə fərqlənirlər. «Bahar gəlibdir», «Məstan», «Az olsun, yaxşı olsun», «Çiçək dostları», «Çıxart dilini...», «Hacileylək» və sair şeirlərdə bunları görmək mümkündür. Bəzi uşaqlar bir sıra ümumi məfhumlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər barəsində düşünməyi bacarır, müəyyən məsələləri öz ağılı ilə həll etməyə çalışırlar. Bəzən isə sadəlövh düşüncələrini, fikir və rəylərini bildirirlər.

T.Mütəllibovun poeziyası mövzu rəngarəngliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb edir, Azərbaycanın təbiətini, flora və faunasını, vətənin müqəddəs torpağını lirik, nəğmə avazlı misralarla tərənnüm edir, bu məkanın hər bir guşəsini uşaqlara sevdirə bilir. «Ana torpaq», «Ömrümüzün zirvəsi», «Bu torpağın məhəbbəti», «Nağıllı təbiət», «Gözəldir» və samr şeirlərdə Azərbaycanın füsunkar gözəllikləri onun sənətkar

qələmi ilə tərənnüm olunmuş, məcazlardan istifadə yolu ilə lirik obrazlılığı daha əlvan rəngə boyamışdır.

T.Mütəllibovun yaradıcılığı mövzu baxımından da olduqca rəngarəngdir. Burada vətən mövzusu geniş yer tutur. Qələmə aldığı «Ömrümüzün zirvəsi», «Gəlsin Vətənimə», «Qobustan», «Gəncənin çinarları», «Bakımıza nəğmə qoş!», «Göy göl», «Bura Vətəndir» və sair poetik gücə malik olan, obrazlılıq və illüstrativliyinə görə seçilən şeirlərində vətən sevgisi daha aydın nəzərə çarpar.

«Bura Vətəndir» şeirində şair elə incə təsvir vasitələrindən istifadə edir ki, gözümüz öündə rəngkar palitrasından rəng almış, mahir rəssamın yaratdığı illüstrativ mənzərə canlanır:

*Qumu, çinqulu,
Daşı qızıldan.
Göllərin üzük
Qaşı qızıldan.
Zümrüd baharı,
Qişı qızıldan.
Elə bil torpaq
Günəşə təndir–
Bura Vətəndir.*

Həmçinin, «Sevincin, Çınarənin, Vüqarın nəğmələri» başlığı altında verilmiş, uşaqların dili ilə söylənilən şeirlərdə vətənə, torpağa olan məhəbbət balaca oxucuların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə almasına, bir şəxsiyyət kimi formallaşmasına xidmət edir. «Qızıl torpaq», «Kəpəz», «Neçə rənglidir», «Necə də gözəldirlər» kimi şeirlər öz bədii dəyəri ilə seçilir.

Şairin «Qızılgülün nağılı» şeirində doğma təbiətimizin ecazkarlığı, füsunkar gözəlliyyə malik olan bu çiçəyin poetik təsviri sonsuz məhəbbətlə tərənnüm olunur. Azərbaycanın möcüzəli təbiətinin məhsulu olan, bihuşedici ətri ilə insanların ruhuna qida verən qızılgül şairin qələmində daha təravətli görünür. Qeyri-adi gözəlliyyi ilə seçilən bu çiçəklər dənizində

üzən lirik qəhrəman Vüqar bu gözəlliklə nəfəs alır. Şair obrazlılıq yaradan poetik fiqurlar və məcazlarla oxucunu əfsunlayır, sanki onu əfsanəvi «Gülüstani-İrəm» bağının seyrinə çıxarırlar:

*...Elə bil düşüb Vüqar
Qızılğıl dənizində.
Zümrüt kollar toxunur
Əllərinə, dizinə.
Ətirlənib hər yerin
Dağı, düzü, meşəsi...
Elə bil təbiətin
Sınıb atır şüşəsi.*

T.Mütəllibovun yaradıcılığında uşaqların sirli dünyasının poetik təsviri daha geniş yer tutur. Bu şeirlərdə yenicə dünya gerçəkliyini dərk etmək istəyində olan, bəzən isə bu gərsəkliyi özü bildiyi kimi başa düşən və bu barədə sadəlövhəcəsinə fikir söyləyən uşaqlara rast gəlirik. «Nənəmin nağılları», «Sovqatlar», «Gülsən, şəkərsən», «Çinarə qorxmur daha», «Anam işdən gələcək», «Qişdır» kimi şeirlərdə müxtəlif xarakter və psixologiyaya, anlam səviyyəsinə malik uşaqların həyat tərzi təsvir olunur. Onlar böyüklərlə temasda olur, uşaq sadəlövhələyü ilə suallar verir və inadkarcasına cavab gözləyirlər. Bəzən isə özlərinin sirli dünyalarına qapılırlar, kövrək təfəkkürlərinə güc verərək hər şey haqqında müstəqil qərar çıxarmağa çalışırlar.

«Ananın sözləri» şeirində epiklik, təhkkiyəçilik vardır. Şeirdə bir uşağın anasına hədiyyə vermək məqsədilə gizlincə parkdakı sisəkləri qoparması ana tərəfindən müsbət qarşılanmir, oğurluq hədiyyəni oğlundan qəbul edə bilməyəcəyini söyləyir. Çünkü uşağın bu hərəkəti müasir həyatın etik qaydaları çərçivəsinə sığmır. Ananın ona tutduğu iradı uşağı düşünməyə, onu bu əməllərdən el götürməyə vadar edir.

Şairin uşaq poemaları da öz tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Onun «Ceyhun», «Arzusu dağdan uca», «Yaxşılığa

yamanlıq», «Tez yudu əl-üzünü» və «Sədrəddin» poemalarında müxtəlif uşaq obrazları ilə rastlaşıraq.

Hind xalq nağılı motivi əsasında qələmə aldığı «Yaxşılığa yamanlıq» poemasında müəllif bu iki antonim əməlləri müqayisə edərək birinciyə üstünlük verir. Əsərdəki insan obrazının humanizmi ilə vəhşi pələngin yırtıcılıq xislətinin müqayisəsi böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

«Tez yudu əl-üzünü» poemasında Orxan adlı bir oğlanın pintiliyindən söz açılır. Sudan qorxan bu uşaq hətta əl-üzünü yumaga belə səy göstərmir. Ana və qardaşının iradlarına baxmayaraq o, öz bildiyindən əl çəkmir. Hətta zooparka gedəndə də, əl-üzünü yumadan getməyi daha üstün tutur. Zooparkdakı heyvanlar və quşları onun yuxusuna girir. Bu canlı varlıqlar – ayı, pələng, fil, şir, qu quşu, boz tülkü, meymun Orxanı qınayır, vəhşi olsalar da tər-təmiz olduqlarını, həmişə təmizliyə fikir verdiklərini bildirirlər. Hətta Orxan qənd vermək istərkən meymun onun əlini geri qaytarır. Zooparkdan evə qayıdan Orxan yolda öz pişiklərinə rast gəlir və pişik də onun pintiliyinə görə evdən getdiyini söyləyir.

Müəllif poemanın finalında qəhrəmanını islah edir. Şair uşaqları mənəvi cəhətdən təmiz olmaqla yanaşı, zahirən təmiz və səliqəli olmağa, fiziki baxımdan daha güclü olmağa çağırır.

Şair «Sədrəddin» poemasında fədakar bir məktəblinin fədakarlığı təsvir etmişdir. Daşqın zamanı suda boğulan uşağı xilas edən Sədrəddin bitkin bir obraz kimi daha yaxşı yadda qalır. Öz həyatını təhlükədə qoyaraq, bir uşağı coşqun, burulğanlı çayın girdabından xilas edən Sədrəddin balaca oxucuların nəzərində ucalır.

İyirminci yüzillikdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsində böyük xidməti olan, uşaq ədəbiyyatımızın ağsaqqalı sayılan, qırx adda şeirlər kitabının müəllifi İlyas Tapdığın yaradıcılığı haqqında milli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri – Mir Cəlal, S.Rəhimov, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, H.Arif, Q.Qasızməzadə, M.Araz, N.Həsənzadə

və digər qələm sahiblərinin verdikləri qiymət onun istedadlı şair olduğunu bir daha təsdiq edir. «Xumar» (1960), «Arxalı dağlar» (1962), «Çimnaz oynayır» (1967), «Təpələr» (1969), «Meşənin mahnısı» (1973), «Xoruz və siçan» (1976), «Qızlar və qağayılar» (1977), «Çiçəklərim, güllərim» (1979), «Qoçaq dovşan» (1982), «Nağıllı ağaclar» (1988) və sair şeir kitabları oxucuların marağına səbəb olmuşdur.

Görkəmli şair M.Araz «Ustad haqqı qazanmış şair» (2001) adlı məqaləsində İ.Tapdığının milli uşaq ədəbiyyatımızın ən böyük sənətkarlarından biri kimi təqdim edərək yazırırdı: «...Ötən yüzillikdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində iki yazıçıımızın gərgin əməyini xüsusilə qeyd etmək istərdim. Onlardan biri iyirminci yüzilliyin birinci yarısında bütün varlığı ilə öz yaradıcılığını uşaq ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsinə sərf etmiş, Fərhad kimi külüngünü yerə qoymamışdır. Bunlardan biri, adı uşaqların dilinin əzbəri olan Abdulla Şaiqsə, ikincisi, onun zəngin ənənələrini davam etdirən, bu sahədə xeyli uğurlu əsərlər müəllifi kimi tanınan İlyas Tapdıqdır».¹

İ.Tapdığın sənətkarlığı ona görə bütün ədəbi içti-maiyyətin diqqətini cəlb edir ki, hər şeydən əvvəl güclü müşahidə qabiliyyətinə malikdir, hər bir təbiət lövhəsini illüstrativ mənzərəyə çevirməyi bacaran uşaq poeziyası ustasıdır:

*Nənənin
Evində
gəbə var.
Gəbənin
Üstündə
dəvə var.
Dəvənin
Belində
təpə var.
Təpənin
Üstündə
nəvə var...*

¹ Bax: İ.Tapdıq. Şeir sevən balalar.- Bakı, 2005, s.5.

Təkcə bu bənd bitkin bir şeir nümunəsinə çevrilə bilərdi. Lakin şair hər bir misranın məntiqi davamını kəşf edir. «Nənənin evində gəbə var, gəbənin üstündə dəvə var» misralarının məntiqi davamı kimi: «Dəvənin yunundan toxunur gəbələr» misrası gəlir. Yalnız bu misradan sonra oxucuya tamamilə aydın olur ki, niyə dəvənin şəklini gəbənin üstündə çəkiblər. Çünkü dəvənin yunu olmasa bu gəbələr də toxunmazdı. Dəvələrin belindəki təpələr, həmin təpələrin üstündə oynayan nəvənin xoşbəxtliyinin səbəbkərini da həmin dəvələr və bu gəbələri toxuyan nənələrdir.

Forma ilə məzmun vəhdəti İ.Tapdığın uşaq şeirlərinin mühüm keyfiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təbiətin füsunkar gözəlliyinə həsr etdiyi şeirlərində bu cəhət xüsusiilə aydın görünür. Bu şeirlərində şair uyarlı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edir, canlı təbiət lövhələrini yaradarkən poetik təsvirlərin sərrastlığına və əlvənlığına xüsusi fikir verir. «Üzüm», «Bu hansı ağacdır», «Yeraltı ağaclar», «Tufan», «İldirim», «Qara şanı, ağ şanı» və sair şeirlər incə ruhlu bir sənətkar müşahidələrinin məhsuludur. Şair bu səpgili şeirlərində uşaq şeirinin elə mükəmməl nümunələrini yaratmışdır ki, oxucular bu təsvirin gözəlliyindən nəşələnir, duyğuları təzələnir, estetik zövqə sahib olurlar. Onların gözü qarşısında heyrətamız və pərəstiş hissələri oyadan ecazkar bir mənzərə canlanır.

İ.Tapdığ uşaqların psixologiyasına dərindən bələd olduğu üçün əsərlərindəki maraq doğuran sırlı məqamları da bu notların üzərində kökləyir, qurduğu maraqlı süjetlər, təsvir etdiyi təbii, inandırıcı əhvalatlar balaca oxucunu ələ alır. Uşaqların həyatını, yaşam dünyasını müşahidə edərək, bu kiçicik sırlı aləmin poetik təsvirini reallığı ilə vermək bacarığı İ.Tapdığ yaradıcılığına xas olan üslubdur. Şair uşaq dünyasında baş verən məzəli əhvalatları nəzmə çəkir, uşaqın xarakterik xüsusiyyətlərini məharətlə təsvir edir.

«Gültəmin saç» şeirində uşaq anlamının real təsvirini verən şair, onun keçirdiyi kövrək hissələri çox incəliklə

qələmə alaraq, adicə uşaq dünyasının bir epizodundan məzəli əsər yaratmağa nail olur. Yaxud, «Qoç və uşaq» epik şeirində uşağına dəcəlliyyi təsvir olunmur, lakin iki misradan sonra hər şey oxucuya aydın olur:

— *Buynuzları burma-burma
Vurağan qoç, məni vurma!..
Qoç uşağa baxıb durdu,
Buynuzunu daşa vurdı.
Dedi: - Onda, dəcəl oğlan,
Qabağında gəlib durma!..*

Şairin «Boz papaq», «Ayi kim sindirib», «Mən xalamın qızıyam», «Nanə», «Qar istədi Şəbnəm», «Qorxaq qurbağalar» və sair şeirlərində təsvir olunmuş adı əhvalatlar geniş məzmuna malik olan bir əsəri xatırladır.

Müəyyən didaktik əhəmiyyətə malik olan hadisəni az sözlə, lakin aydın, anlaşılıqlı tərzdə təsvir etmək İ.Tapdıqın uşaq şeirləri üçün xarakterikdir. Sadə poetik dilə malik olan «Çimnaz oynayır» şeiri balaca bir qızın rəqs etməsindən bəhs edir. Lakin bu şeirdə şair Çimnazın qəşəng rəqqasə olmasını təsvir etməklə yanaşı, gözəl rəqs etmək üçün məhz hansı əl-qol hərəkətlərinin lazımlı olduğunu uşaqlara başa salır.

İ.Tapdıq xalq ədəbiyyatından yaradıcı bəhrələnən söz ustası kimi diqqəti cəlb edir. Onun yanılmac şeirləri alliterasiyaya əsaslanır və belə əsərlər oyun xarakteri daşılığına görə oxucuların daha çox marağına səbəb olur. «Bildirçin», «Zəminənin zoğalı», «Keçim» və digər yanılmac şeirlər şairin sənətkarlılarından xəbər verir.

Şairin «Bildirçin» şeiri uşaq poeziyamızın nadir incilərindən biridir. Misralardakı «bildirçin», «bildir», «bildir-bildir», «çildir» və sair uyarlı sözlər şeirin poetik dəyərini daha da artırır, bir süjet ətrafında birləşərək uşaqlara yeni bir əhvalat nəql edir:

*Bildir uçub bağçanı
Meşə bildi bildirçin.
Arzu baxıb çığırdı:*

*«Çildir, çildir bildirçin!»
Dedi: - Hanı quyruğun?
Mənə bildir, bildirçin!
Bəlkə pişik qoparüb
Neçə ildir, bildirçin?!*

Yaxud, «Zəminənin zoğalı» yanılıtmac-şerində «Z» samitinin təkrarı ilə alliterasiya yaranan şair, şeirin poetikliyi və harmoniyasına xüsusi fikir vermişdir:

*Zolaq-zolaq
Zənbilə
Zoğal yiğdi
Zəminə.
Zeynəb nənə
Zoğalı
Süzüb dedi:
– Gözəldi,
Mürəbbəmiz
düzəldi.*

İ.Tapdığın yaradıcılığında təbiət mövzusu daha geniş yer tutur. Azərbaycanın əsrarəngiz mənzərələrinin, bu gözəlliyi yaranan flora və faunanın, doğma vətənimizin relyefcə rəngarəngliyinin və misilsiz zənginliyinin poetik təsviri şairin sənət dünyasına daxil olur. Onun «Yulğun», «Cüyük», «Sığırçınlar, sığırçınlar sevinsinlər, çığırsınlar», «Ağ şanı, qara şanı», «Maralgöl», «Kəklikotu», «Ucadır Qoşqar dağı», «Batabat yaylağı», «Bahar lövhələri», «Meşədə», «Kənd qışından lövhələr», «Ata, gəl gəzək...», «Dəmir ağacı» və sair şeirlərdə uşaqqan anlamına uyğun olan poetik təsvirlər vətən anlayışı barədə bitkin təsəvvür yaradır.

«Maralgöl» şerində yiğcam misralarla təbiətin bir guşəsinin illüstrativ mənzərəsi sənətkarlıqla yaradılmışdır. Şeiri oxuduqca sanki təsvir olunmuş məkanın qiyabi səyahətinə çıxırsan, onun poetik təsvirindən zövq alırsan, nəşələnirsən.

İ.Tapdığın uşaqqan əsərləri R.Əfəndizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiqlə başlayan milli uşaqqan poeziyamızın davamı kimi görünür. «Ay niyə qaçırm?», «Baba və balaca Mehriban»,

«Ay səni, dəcəl pişik!», «Elçin ayaq açır», «Mələyin hörukələri», «Kimdir çəkən bu şəkli», «Məktəbə gedəcəyəm», «Övlad evin gözüdür», «Nəvələr şirin olur» və sair şeirləri şairin geniş yaradıcılıq imkanlarından xəbər verir. Dilinin saflığı və təmizliyi, süjetlərin təbiiliyi, tərənnüm etdiyi ideyaların əhəmiyyəti İ.Tapdıq öz müasirlərindən tamamilə fərqləndirir.

İ.Tapdıq uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, həcmə o qədər də böyük olmayan poemalar qələmə almışdır. Onun «Təqvimə düşən oğlan», «Cığal Bilal», «Ovçu Nağı», «Qoçaq dovşan», «Meşənin mahnisı», «Nəğməli meşələr», «Günhanın nağılları», «Balasını qurd aparmış, qəzəblənmiş ana camış» və digər poemaları öz maraqlı məzmunu, təriyəvi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

«Təqvimə düşən oğlan» poemasında topunu çıxararkən su ilə dolu hovuza düşmüş balaca Sevdanı xilas edən Vahidin qoçaqlığından bəhs olunur.

«Cığal Bilal» poemasında şair uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalasmasını bir problem kimi qarşıya qoyur, yaratdığı Bilal obrazının mənfi xarakterik xüsusiyyətlərini təsvir etməklə uşaqları bu yoldan çəkindirməyə çalışır.

«Ovçu Nağı» poemasında şair iki müxtəlif xarakteri – qoçaq ovçu Nağı ilə qorxaq Cəfəri qarşı-qarşıya qoyur. Şair bu poemada uşaqlara qoçaq olmayı, heç nədən qorxmamağı, cəsarətlə hər bir maneəyə sinə gərməyi təbliğ edir, qorxaq təbiətli insan kimi böyüməyin ziyanlı tərəfini onlara başa salır.

İ.Tapdıq yaradıcılığında qarşısına yalnız bir məqsəd qoymuşdur: yeni nəсли bir şəxsiyyət kimi formalasdırmaq, xalqı və vətəni üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək! Şairin özünün təbirincə desək: «Uşaqlıq çağlarının zərif, rəngarəng xatırsından sonrakı ölüm yollarının rəğbat, məhəbbət, vətənpərvərliklə dolu illəri doğulur. Uşaqlara valideyn, vətən və dövlət qayğısı sonrakı uçuşlar üçün bərkiməmiş kövrək qanadları bərkidir, mətinləşdirir».

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaqlar üçün sadə süjetə əsaslanan təmsil yaratmaq meyli XIX əsrдə geniş yayılmışdı. Müasir dövrdə isə bu ənənəni davam etdirən sənətkarlardan biri Hikmət Ziya (1930-1995) idi. Onu təmsil janrına həvəsləndirən şair İ.Səfərli (1923-1974) olmuşsa, uşaq ədəbiyyatına istiqamətlənməsində və bu sahədə bir şair kimi formalaşmasında tanınmış uşaq yaziçisi E.Ağayevin (1907-1978) rolu inkaredilməzdır.

Lakin H.Ziyanın özünün qeydlərində bir məsələyə də aydınlıq gəlir. Şair yazırı: «Mənim babam Abdulla Əfəndiyev (1928-ci ildə vəfat edib, mən onu görməmişəm), dövrünün qabaqcıl maarifçisi, pedaqoqu, məntiq müəllimi olmuşdur. Şeirlər də yazmış, uşaqlar üçün şeir kitabı nəşr edilmişdir. Onun qardaşı Rəşid bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə –F.Ə.) görkəmli pedaqqoq, dramaturq, şair kimi ədəbiyyatımızda tanınmaqdadır. Görünür, şeir yazmaq mənə də, necə deyərlər, qan ilə keçib».¹

Həmçinin, H.Ziya müxtəlif uşaq mətbuatında («Azərbaycan pioneri», «Göyərçin») çalışlığına görə uşaq dünyasının sırlarını yaxından bələd olmuş, onların xarakterini dərinlən mənimsəmiş, bunun nəticəsində, qələmə aldığı əsərlərlə kiçik yaşılı oxucuların qəlbini yol tapa bilmışdır. Təsadüfi deyildir ki, üç mindən çox təmsil qələmə alan H.Ziya, çap etdirdiyi iyirmi kitabdan onunu («Atamın hədiyyəsi», «Bahar gözəldir, ya qış», «Milçək ürəyi», «Ulduzların söhbəti», «Buludlar», «Leylək yuvası», «Qardaşlar ovda» və s.) uşaq-lara ərməğan etmişdir. Onun «Qərib cılrlar diyarında» nağıl-povesti² və hekayələri toplanmış kitabından başqa qalanları şeir kitablarıdır.

H.Ziyanın yaradıcılığı həm mövzu, həm janr əlvanlığı baxımından çoxşaxəlidir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini, təbiətin ecazkar gözəllik yaradan ilmələrini, doğma vətənin hər

¹ Bax: H.Ziya. Ömrümün payı (şairin kitaba ön sözü). – Bakı, 1986, s.7.

² Bu əsər 1978-ci ildə şairin öz ssenarisi əsasında «Azərbaycan-film» studiyası tərəfindən ekranlaşdırılmışdır.

bir guşəsini poetik misralarla tərənnüm edən şair, bu mühitin gerçek təsvirini vermişdir. Uşaq və yeniyetmələrin yaddaşına sonsuz vətən sevgisini həkk etmək məqsədilə onların hiss və duyğularını poeziyanın qüdrətilə oyatmış, poetik gücü və obrazlılığı sənətkar təxəyyülünün fəlsəfi boyasına bürüyərək oxucuların qəlbinə yol açmışdır. Şair bu əsərləri ilə yeni nəslə qayğıkeş, xeyirxah olmağa, vətəninə, xalqına sədaqətlə xidmət etməyə haraylayır. Kiçicik «Vətən» şeirində bu ülvi hissələri keçirməmək olmur:

*Mən atasız qalmışam,
İllər ovudub məni.
Mən anasız qalmışam,
Ellər ovudub məni.
Ancaq bir an, bircə an
Doğma Vətənsiz olsam,
Qoynunda çıçəklənən
Bağsız, çəmənsiz olsam,
Heç nə ovutmaz məni,
Heç nə soyutmaz məni –
Ya buz bağlar, donaram,
Ya alışib yanaram!*

Vətən mövzusunda yazdığı «Qarabağda», «Vətən çö- rəyi», «Abidəmsən, Qobustan», «Qeyrət dastanı», «Haqq deyər haqq sözlə, Azərbaycanım», «Şəkim mənim», «Sənə məhəbbətim əvəz olunmaz» və sair şeirlərdə şairin niskilli harayı, vətənə övlad məhəbbətinin tərənnümü, müstəqillik arzularının və azadlıq ideyalarının obrazlı təsviri, yeni nəslin vətənpərvər kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik obrazını, onun coğrafiyasını, gözəl təbiət mənzərələrini sənətkarlıqla qələmə alan şairin poetik misraları zəngin obrazlı ifadə axtarışları ilə seçilir. Şairin «Vətənim mənim» (1988) adlı kitabındaki «Canlı rəsmlər» başlığı ilə verdiyi «Mahnılar axşamı», «Dənizdə», «Yamac», «Laləlik», «Pəncərədə naxışlar», «Göy çəmən» və sair şeirlərdə obrazlılıq, illüstrativlik, ən təsirli bədiilik, ən əsası,

poetiklik diqqəti cəlb edir. «Göy çəmən» şeirində təsvir olunan mənzərə bir mahir rəssam tablosunu xatırladır:

*Göy çəmən göy xalçadır,
Tutub düzü, yamacı...
Uzandıqca uzanır,
Görünümayır arğacı.
İlmələri göy otlar
Naxışları çıçəklər
Bu xalçanın tozunu
Alır əsən küləklər.*

Şair ya vətən mövzusunu önə çəkir, onun hər qarış torpağını poetik misralarda vəsf edir, lirizmin gözəl nümunələrini yaradır, ya da mahir yumoristə, məzəli şeirlər ustادına çevrilir, uşaqların sırılı, maraqlı, çöhrələrə təbəssüm gətirən dünyasına nüfuz edir, müxtəlif xarakterlər yaradır. «Ceyhunun rəsmləri», «Nənə və nəvə», «Balaca ovçu», «Zoğal mürəbbəsi», «Bilsən, kimdir...», «Pişiyin dərdi», «Qorxmaz qızçıqazz» və sair məzəli şeirlər öz poetik effektinə görə oxucunu cəlb edir. «Görəsən, tərgidib...», «Qaranquş yuvası», «Tənbəl və saat», «Çanta döyüşü», «Yalandış», «Namiq məktəbdən gəlir» adda yumorla dolu şeirləri onun sənətkarlığından xəbər verir. Bu şeirlər didaktik tərbiyə vasitəsi kimi uşaqların həyatında əsaslı rol oynayır.

Akademik B.Nəbiyev milli uşaq şeirindən söz açarkən H.Ziyanın adını böyük hörmətlə çəkir, onun qələmə aldığı şeirləri analitik təhlil edərək yazar: «Uşaqlar üçün əsər yazmağın mürəkkəbliyini hamı bilir. Onlara birbaşa, müstəqim müraciət edib, «nəcib ol!», «səliqəli ol!» deməklə bu keyfiyyətləri aşılamaq, əlbəttə, istənilən nəticəni verməz. Balacalar həyatda, təcrübədə nümunə götürməyə daha çox həssasdırlar; həm də bu nümunə bədii əsərdə, onların psixologiyasına və düşüncə tərzinə uyğun təqdim olunarsa, şəksiz təsir qüvvəsi kəsb edər. Ana ilə övlad arasındaki münasibətlərin səciyyəvi hallarından birini kiçicik bir hadisə, canlı dialoq vasitəsilə əks etdirən Hikmət Ziyanın «Afərin» şeiri məhz bu

yolla etimad qazanmış, azyaşlı oxucular üçün nümunə səviyyəsinə qalxmışdır».¹

H.Ziyanın şeirləri çox düşündürürür və uşaqların fikri fəallığına xidmət edir. Onun dərin mənali şeirlərini oxuyan hər bir uşaq özünün təfəkkürünü cılalayır, sanki nəyinsə axtarışında olur. «Buludlar» kitabına daxil edilmiş «Tənbəl Əhməd meşədə, dənizdə, havada», «Aya səyahət», «Xoruzun nağılı», «Ulduzlar şəhəri», «Əkiz qardaşlar» və sair mənzum nağılları maraqlı məzmunu və tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə seçilir. Müxtəlif mövzulara müraciət edən H.Ziya, uşaq marağına və nitqinə məxsus sözlərdən məharətlə istifadə edərək, poetik effektə və dil şirinliyinə xüsusi fikir verir. Həm folklor motivlərindən, həm də müasir həyatdakı uşaq dünyasından doğan bu əsərlər öz bədii mahiyyəti ilə balaca oxucuların diqqətini cəlb edir.

Təmsil janrı qədim tarixə malik olsa da, bu sahəni müasir ədəbiyyatımızda yaşıdan və inkişaf etdirənlərdən biri H.Ziya olmuşdur. Onun təmsillərində diqqəti cəlb edən ən ümdə cəhətlərdən biri, bu təmsillərin forma aydınlığı və mövzu zənginliyidir. Şairin təsvir etdiyi alleqorik obrazların simasında ictimai həyatda mövcud olan naqışlıqlar tənqid olunur, cəmiyyətə zidd olan əxlaqi baxışların ziyanlı tərəfləri ifşa hədəfinə çevrilir, hər bir təmsildə həyat hadisələrinin sərrast müşahidə gücü duyulur. Yumorun uşaq ədəbiyyatında yerini düzgün qiymətləndirən şair, bu aləmi gülüşsüz təsəvvür etməyin mümkün olmadığını yaxşı başa düşdüyündən, bütün bunlar özünü şairin yaradıcılığında aydın şəkildə bürüzə verir.

H.Ziya həyatda rast gəldiyi qüsurları özünəməxsus bir həssaslıqla duymuş, onları bədii gülüşün hədəfinə çevirmişdir. Bu baxımdan, təmsillərini iki qrupa ayırmak olar: uşaqlar və böyükər üçün yazılan təmsillər.

Uşaqlar üçün yazılan qısa təmsillərin əsas əlamətləri bundan ibarətdir ki, şair sadə süjetlə balaclara anlaşılıqlı olan

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s. 178-179.

mətləblərdən söz açılır. Bu təmsillərdə əlavə izahata ehtiyac qalmır. Məsələn, «Bərkə düşən tülkü», «Quzu qoç olanda», «Başaldadan əmzik» təmsillərindəki mühüm xüsusiyyətləri görmək mümkündür.

H.Ziyanın təmsilləri mövzu baxımından olduqca zəngindir. Şair bu təmsillərində təsvir etdiyi müxtəlif canlıların müsbət və mənfi cəhətlərini təhkiyə üsulu ilə oxuculara çatdırmaqla tərbiyə hissələri aşılıyır. «Ayi təsəllisi», «Çaqqala nəsihət verən tülkü», «Nankor cücə», «Kəpənək və bal», «Sənətini nişan verən sərçə», «Tutuquşu dili» və sair təmsillər bu qəbildəndir.

H.Ziya naqis cəhətli insanların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində kök salmış qüsurları üzə çıxarmış, tənqid və ifşa etməklə onların islah olunmasına çalışmışdır. Təmsildə yeni forma axtarışlarına çıxan müəllif sözlər, hərflər, rəqəmlər və işarələri obraz səviyyəsinə qaldırmış, onların xarakterik xüsusiyyətlərini sənətkarlıqla təsvir edərək şəkillərlə düşünmüş, sözlə rəsm əsəri yaratmışdır. Məsələn, «T» hərfini nəzmə çəkən şair onun lovğalığını ön plana çəkmişdir:

*«T» özünü belə öyürdü müdam:
- Hərflərin başı papaqlısiyam!*

İki rəqəmi bir rəqəmindən ikiqat çox olduğunu fəxrлə desə də, bu rəqəmdən sonra gəldiyini böyük ədalətsizlik sayır.

«Nöqtəli vergül» təmsilində bu işaretin yerinin nədən ibarət olduğunu, harada dayandığını onun öz dili ilə şübhə tərzində vermişdir:

*Nöqtəli vergülün
Özü də bəzən,
Heyrətlə deyirdi:
- Harda durum mən?*

H.Ziya yaratdığı təmsillərdə insan amilini ön plana çəkir, lovğalıq, bədgümanlıq, öz yerini tanımadamaq kimi xüsusiyyətləri verməklə tərbiyə və islah yoluna daha çox üstünlük verirdi.

Şair uşaqlarda gördüyü qüsurları özünəməxsus bir yumorla tənqid edir, onları güldürə-güldürə düşündürür. Sadə əhvalat və süjetlərə əsaslanan bu təmsillərdə balacalar üçün anlaşıqlı olan mətləblərdən söhbət açılır. Bu əhvalatların yalnız gülüş doğuran anını təsvir edildiyi üçün təmsilləri son dərəcə yiğcam olur. Məsələn, «Hamida eyib axtaran meymun» təmsilində meymun hər heyvanda bir nöqsan görür. Lakin heyvanlar ona deyirlər ki, sənin tayların çoxdan adam olub, amma sən hələ də meymun olaraq qalıbsan. Göründüyü kimi, bu təmsil yiğcam olmaqla bərabər, böyük məna kəsb edir.

«Uşaqlar üçün yazmaq fərəhlidir»¹ deyə fəxrlə qeyd edən H.Ziya folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək dərin məna kəsb edən mənzum nağıllar qələmə almışdır. Müasir həyatla bağlı olan «Geyhun və alaca balıq», xalq rəvayəti əsasında yazdığı «Bağbanın qisası», öz yiğcamlığı və dərin mənası ilə seçilən «Qoyunun oyunu», hind eposu «Kəlilə və Dimnə»nın motivləri əsasında yaratdığı «Nənənin nağılları» şairin çoxcəhətli ədəbi yaradıcılığından xəbər verir.

«Ceyhun və alaca balıq» nağılında əsərin qəhrəmanı Ceyhunun keyfiyyətləri sadalanır. Hər şeydən baş çıxaran bu qoçaq uşaq hətta çiçəklərin, quşlar və heyvanların dilini necə bilirsə, onlar da Ceyhunu o tərzdə anlayırlar. Dənizdən sahilə düşmüş alaca balığa yazıçı gələn uşaq onun xilas olması üçün ya onu Xəzər dənizinə buraxmağı, ya da həyətlərindəki hovuzda saxlamağı təklif edir. Alaca balıq isə hovuzda qal-mağa razılıq verir. Lakin zaman otdükçə o, bu dar məkanda yaşamaqdan sixılır. Yuxusunda mavi dənizdə özünlüklerin əhatəsində olduğunu görür. Yuxusunu Ceyhuna danışan alaca balıq, öz yaşam mühitində ayrı dura bilmədiyini dilə gətirir. Şair bununla vəton məhfumunu, vətənsiz yaşamağın mümkünzsüzlüyünü önə çekir.

«Bağbanın qisası» və «Nənənin nağılı» mənzum əsərində şair tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan məsələləri önə çəkmış,

¹ H.Ziyanın göstərilən kitabı, s.9.

yaxşılıq, xeyirxahlıq, düzlük, dostluq və ədalət hissələrini daha qabarıq verməyə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, H.Ziya janrından, mövzusundan, həcmindən asılı olmayaraq, əsərlərində insan tərbiyəsində mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, uşaq və gənclərin vətandaş mövqeyinin, milli şur və düşüncə tərzinin obrazlı təsvirinə geniş yer verən qələm sahiblərimizdən biridir.

Zəngin xalq yaradıcılığından və klassik nümunələrdən bəhrələnən, uşaq şeirinin inkişafında özünəməxsus yer tutan Məstən Əliyev (Günər) (1935) öz poetik əsərlərilə oxucular arasında geniş tanınmış şairlərimizdəndir. Onun «Qartal» (1960), «İlk görüş» (1963), «Çəmən qızı» (1965), «Nərgizim» (1969), «Nəğməli qovaq» (1974), «Çalğıçı quşlar» (1978), «Günərlü şeirlər» (1981), «Günaylı şeirlər» (1988) və sair şeir kitabları böyük tirajla çap olunmuşdur. Şair «Nəğməli qovaq» şeirlər kitabına görə Lenin Komsomolu mükafatına (1976), «Çalğıçı quşlar»a görə isə Azərbaycan Dövlət mükafatına (1980) layiq görülmüşdür.

50-ci illərin ortalarında (1955) ədəbiyyata ilk şeirləri («İsti köynək», «Körpü») ilə gələn və sonralar bədii axtarışlar sorağında olan M.Günər uşaq aləminə də nüfuz etməyi bacarmışdır. Öz orijinal şeirləri ilə uşaqların sevimlisinə çevrilən şair vətənimizin əsrarəngiz gözəlliyini, təbiətini, hər qarış torpağını ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə əsasında poetik misralara düzmüş, lirik və ya xəyalı obrazlılığın zirvəsinə qədər ucaltmışdır. Şairin poetik icadı uşaqların bədii düşüncə tərzini və estetik zövqünü kamilləşdirmişdir. Onun körpəlik illərinə bəslədiyi həssas münasibət, obrazlı təsvirlə verdiyi real qiymət poetik misralarda elə incə çalarlarla verilmişdir ki, burada bədii axtarışların tükənməzliyini görməmək mümkün deyildir. «Çiynamda günəş» şeirində bunun bariz nümunəsini görürük:

*Öyilib aldım körpəni yerdən,
Sanki çiçəyə qondu dodağım.
Öpüb üzündən, belə düşündüm:
Qızılğül bağı oldu qucağım.*

Dünyaya yenicə göz açmış körpəyə kövrək hiss və duyğularla yanaşan şair, onlar üçün qələmə aldığı poeziyaya da bu səviyyədən yanaşmağı bacarır. Şeirlərində təsvir etdiyi hər bir canlı varlığın və gerçəkliyin təsvirində sanki uşaqların zahiri portretini, həyatdakı inkişaf prosesini görürük. «Tağlar» şeirlərdə canlı varlığın sadədən mürəkkəbə doğru gedən inkişafi gözümüz önündə canlanır:

*Tumu atdim torpağa,
Döndü iki yarpağa.
İki yarpaq uzandi,
Özünə boy qazandi.*

M.Günərin təsvir etdiyi müxtəlif yaş xüsusiyyətlərinə və xarakterlərə malik uşaqların dinamik hərəkətləri, deyim tərzi, çətin məqamlardan çıxmaq bacarığı, hazırlıq cavablığı və digər müsbət əməlləri incə humorla oxucuya təqdim olunur. «Murad pərt olur», «Tək yeməzlər badamı», «Ördək necə fil oldu?», «Samir süd əmir», «Nənəsinin iydə qızı», «Qorxaq İmran, qoçaq İmran», «Yalançı pəhləvan» və sair dodaqlarda təbəssüm oyadan uşaq şeirləri öz axıcılığı, incə poetik çaları ilə diqqəti cəlb edir.

M.Günərin şeirlərində uşaqları düşündürən, onlara geniş dünyagörüşü aşilan, ibtidai şəkildə olsa belə bilik verən müxtəlif poetik məlumatlara rast gəlirik. «Nəgməli qovaq» kitabına daxil edilmiş «Bir söz səndən, bir söz məndən», «Qarlı budaq», «Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək» bölmələrindəki «İki cüt, bir tək», «Suallar, suallara cavablar», «Budaqda, otaqda», «Tərs», «Qaymaqcıçayı», «Uçan gül», «Qiş gələndə», «İtburnu» kimi şeirlər müxtəlif məlumatlara yiyələnmək üçün uşaqlara kifayət qədər material verir. Şair flora və faunaya aid hər bir canının – bitkilərin, quşların, heyvanlarının, müxtəlif çiçəklərin xassələrini poetik misralarla sadalayır, uşaqların görmədiyi və ya görə bilmədiyi varlıqlar haqqında tam təsəvvür yaradır.

«Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək» silsilə şeirlərində şair bir neçə çiçəyin xassəsini təsvir edir. Lalə, itburnu, çənçiçəyi, şehtökən, yoncagülünün xassələrini sadalamaqla həm onları uşaqlara tanıdır, həm təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərinə sevgi duyğuları aşayırlar. Onun şeirlərində çiçəklər işiq saçır, gecə vaxtı azmiş uşaq qərənfilin işığına yol gedir, lalələr çəmənlilikdə qırmızı işıqlı lampa kimi yanır. İtburnu çiçəyi özünü belə təqdim edir:

*...Güllərim açılanda
Meşənin sevinciyəm.
Gözəlliyyə gələndə
Bəlkə də birinciyəm.*

*Üstü güllü tacımı
Gəlin göstərim sizə.
Orda iki kəpənək
Durub sanki üz-üzə...*

Misallardan göründüyü kimi, təbiətin canlı varlıqlarının təsvirinə həsr olunmuş bu səpgili şeirlər uşaqların xəyal dünyasını işıqlandırır, təmiz və ülvi hissələrini qanadlandırır, təbii gözəlliyin tərənnümü ilə estetik zövqünü formalasdırır.

Şairin «Çalğıçı quşlar» şeirlər kitabını uşaq poeziyasında sənətkarlıq axtarışlarının yeni səhifəsi kimi dəyərləndirmək olar. Bu kitabda toplanmış «Çalğıçı quşlar», «Salam, işıqlı güllər, ay yaraşlı güllər», «Bir az düşün, nədir işin?», «Sizə deyim yalanı, tapın yalan olanı» silsilə şeirləri şairin yaradıcılığında orijinalligina və maraq dairəsinə görə seçilir.

«Sizə deyim yalanı, tapın yalan olanı» silsilə şeirlərində şair uşaqları sanki sınaga çekir, onların bilik səviyyəsini, dünyagörüşünü müəyyən etmək üçün fantaziyasına güc verir, müxtəlif şışırtma və bənzətmələri rəvan, axıcı misralara düzənməklə oxucularda maraq yaratmaqla yanaşı, onları bu deyimlərin nə dərəcədə gerçek olması barədə fikir yürütülməyə dəvət edir. «Göbələk kölgəsində», «Dərədə qartal yuvası», «Çıxdı balıq qırğına», «Qarğı qoz atdı», «Arx apardı yumur-

tanı», «Yalamadı duzu quzu» və sair şeirlərdə daha çox yanılmac üsulundan istifadə edən şair, uşaqların fantastik təxəyyülünü inkişaf etdirir. «Göbələk kölgəsində» şeirində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür:

*...Bala filin yox idi
Xortumunda kompası.
Onun bu gəzhagəzdən
Ağrıyırdu ombası...
...O dincəldi Papaqlı
Cırdanlar ölkəsində.
Uzanıb mürgü vurdu
Göbələk kölgəsində.*

«Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları» əsərinin başlanğıcında şair öz qəhrəmanı İbişi oxucuya qəribə tərzdə təqdim edir: onun köynəyi sarmaşıqdan toxunub, üstü güllü penceyi çəməndən biçilib. Başındaki papağı leylək yuvasına, belindəki kəməri göy qurşağına bənzəyir. İbişin danışdıqları əhvalatlar oxuculara bir o qədər real görünməsə də, onlar hadisələri axıra qədər böyük maraqla izləyir, əsəri sona kimi oxumağa can atırlar. Şirin, məzəli uşaq dili ilə söylənilən, sənətkarın orijinal bədii üslubu ilə təsvir olunan fantastik əhvalatların maraq dairəsi uşaqları özünə cəlb edir, mübaliğə ilə danışılan hadisələrə heyranlıq hissi hər şeyə üstün gəlir.

M.Günərin uşaqlar üçün yazdığı poema və mənzum nağıllar da sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. «Günəbaxan nənə», «Ağacda leylək», «Lovğa Murtaz», «Çoxbilmış keçi», «Dəcəl dələ, qorxaq dovşan və qorxmaz küçük», «Ürəyin nağılı» adlı poema və nağıllarda uşaqların maraq dairəsi nəzərə alınmış, onların zövqünü oxşaya biləcək əhvalatların bədii təsviri əsas məqsəd kimi götürülmüşdür.

«Çoxbilmış keçi» nağıll-poemasi xalq folkloru motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Vəhşi heyvanları – canavar, ayı və çapqalı məharətlə aldadən, onların bəzilərini gedər-gəlməzə yollayan keçi özünün tədbirliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

«Lovğa Murtaz» poemasının süjeti də nağıl motivləri üzərində qurulmuşdur. Mübaliğdən məharətlə istifadə edən şair, təriyevi əhəmiyyət daşıyan bir uşaq poeması yarada bilmışdır. Körpəlik dövrünü keçirən, özündən böyüklerin sözünü qulaqardına vuran, dünyani dolaşarkən müxtəlif manelərlə rastlaşan lovğa Murtaz həyata son qoya biləcək təhlükələrlə üz-üzə gəlir. Əlbəttə, bir yaşında olan körpə dünyani gəzib dolaşa bilməz. Lakin müəllif əsəri macəra şəklində quraraq, uşaqlar tərəfindən maraqla qarışılan əhvalatlar uydurmuş, uşaqları yersiz lovğalıqdan çəkinməyi, bir şey oxuyub öyrənmədən həyatda yaşamağın mümkünzsız olduğunu onlara başa salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Bu illerdə müasir uşaq ədəbiyyatının inkişafında və yeniləşməsində əsaslı rol oynayan, yeni poetik üslubla bu sahəyə təravət gətirən şair Fikrət Sadiq (1930) «Cığır» (1963), «Ömrün bir günü» (1965), «Dəniz küçəmizə gəlir» (1968), «Sevgi yağışı» (1970), «Cırdan hara getmişdi?» (1971), «Bala kirpi» (1971), «İşığın yaşı» (1974), «Göydə nə var» (1978), «Ağ cığır» (1979), «Göydən alma düşmədi» (1982), «Gəlin yuyaq dənizi» (1988) və sair şeirlər kitabı onu özünəməxsus yaradıcılıq cığırı olan bir sənətkar kimi tanıtmışdır. Bədii söz sənətinə çox tələbkarlıqla yanaşan F.Sadiq uşaqlar üçün bir neçə kitab çap etdirmişdir. Bu kitabların həcmi şairin ümumi yaradıcılığının dördə birindən az olsa da, ədibin bu sahədə göstərdiyi və qabil olduğu ədəbi keyfiyyətləri çox aydın şəkildə özünü göstərir.

«Bəs bu nədir...» şeiri təxminən adı bir uşaq oyununa bənzəyir. Şair burada gedən səhbətləri adı məsələlər üzərində qursa da, böyük pedaqoji məqsədə xidmət göstərir. Uşaq hər şeyi öyrənmək istəyir. Daş, quş, ağac və sair predmetlər haqqında biliklərini bir qədər də artırmaq istəyir. Şairin əsas məqsədi elə bu predmetlər haqqında uşaqlara geniş məlumat verməkdən ibarətdir. Lakin müəllif məlumatları böyük ustalıqla, hadisələrin gözə görünməyən guşəsində gizlədir. F.Sadiğın şairlik məharəti burada özünü göstərir, qafiyələrin har-

moniyasına xüsusi fikir verir, çox zəhmət tələb etməyən, sığal çəkilmiş hamar qafiyələrdən imtina edərək, öz üslubuna xas olan yaradıcılıq imkanlarına sadıq qalır:

- *Bəs bu nədir?*
- *Ağacdır!*
- *Belə də ağaç olar?*
- Hani bunun alması?!*
- *Almasını yığıblar,*
- Budaqlar qırulmasın!*

Bu şeirdə olduğu kimi, «Göydə nə var...» şeirində də qafiyələr təzədir, şairin özünəməxsus yaradıcılıq manerasına uyğun şəkildə görünür. Qafiyələrin sadəliyi şairin şeirlərini xalq danışq dilinə yaxınlaşdırır və bu yaxınlıq ədiblə uşaqlar arasında səmimi ünsiyyət yaradır, onların bir-birilə təmasda olmaq imkanlarını artırır.

«Söz öyrətmək uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətidir» prinsipini dərindən dərk edən F.Sadiq bunu əldə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu üsullardan biri də, omonim sözləri müxtəlif mənalarda işlətməkdən ibarətdir. Şair «gilə» kəlməsindən işlənmə məqamında istifadə edərək dörd ince mənalı sözün leksik mənasını uşaqların hafızəsinə həkk edir:

*Qəşəng qızam -
adım Gilə.
Qonaq getdim
dayım gilə.
Yağdı yağış
gilə-gilə,
Ayaqqabım
batdı gilə.*

Bu kiçik həcmli şeirdə «gilə» sözü müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Əgər birinci misrada ad bildirirsə, ikincidə istiqamət mənasında işlənmişdir. Üçüncüdə yağan yağışın dammasını, sonuncu misrada isə yapışqan xassəli gil mənasını verir.

«Dörd söz» şeirində şair uşağa söz öyrətməklə yanaşı, kiçik yaşlı oxucunun ağlına, hiss və duyğularına təsir edir. Məsələn, fəsil mənasında işlənən «yaz» sözü nədən yaranmışdır sualına «Sözün yeri» şeirindəki kimi birbaşa cavab vermir, həmin suali cavablandırmaq üçün bu sözlə az əlaqəsi olan yaz fəslinin təsvirinə keçir. Beləliklə, şair «yaz» sözü ilə «yazmaq» sözünün şəkli oxşarlığının məna eyniyyətini bədii məntiqlə əsaslandırır, həm sözün mənasını uşaqlara öyrədir, həm də onun mənşəyi haqqında bitkin fikir söyləyir. Bu fikirlərin bir elə elmi əsası olmasa da, şairi maraqlandıran məsələnin başqa cəhətidir. Uşaqlara sözə olan emosional-intellektual həssaslıq vərdişlərini aşılamaq və onlarda sözün mənşəyi haqqında fikir söyləmək bacarığını formalaşdırmaq şairin əsas məqsədlərindən biridir.

Dilimizin zəngin məna çalarlarını uşaqlara anlatmaq, onlarda ana dilində təmiz danışmaq vərdişləri aşılamaq şairi daha çox düşündürür. Müəllif «Sözün yeri» şeirində uşaqlara hər bir sözdən işlənmə məqamlarına görə istifadə etməyi tövsiyə edir, sözlərin qohum, mənalarının haçlı olduğunu nəzərə almağı, onlardan istifadə edərkən ehtiyatlı olmayı dənə-dənə tövsiyə edir:

*Sözü yerində
Desən bal dadar.
Yersiz deyilsə,
Söz səndən küsər,
Məna axsayar...*

Görkəmlı şair X.Rza Ulutürk F.Sadiqin «Yerdən göyə ümid» (1981) kitabına yazdığı təsəüratında oxuyuruq: «...Sən dilimizi necə gözəl bilirsən, Fikrət Sadiq! Sənin sərbəst şeirin ağilarımızdan, bayatı və laylalarımızdan su içib. Balalarına qoşduğun misralarda böyük bir ata ürəyi gördüm. Yalnız gözəl, mərd yaşayınlar belə bir poeziya yarada bilərlər. Sənin poeziyan yaşanmış hisslerin bəhrəsidir, Fikrət Sadiq! Buna görə sən xoşbəxt sənətkarsan».¹

¹ F.Sadiq. İslə ev arasında. – Bakı, 1997, s.4.

F.Sadiq öz poeziyası ilə uşaqlarla elə səmimi söhbət edir ki, bəzən nəzm qaydalarını qəsdən pozur, şeir adı söhbət məcrasına düşür, təbii danışq dilinə daha yaxın olur. Bu isə əsərin leksik-bədii bütövlüyünü təmin edir.

Uşağıın mənəvi aləminin incəliyini, əxlaqi-emosional münasibətlərin nəcibliyini yalnız sözlə tərbiyə etməyin mümkülünü dərindən dərk edən şair, onların anlam səviyyəsinə uyğun gələn söz axtarışında olur, məcazlardan istifadə yolu ilə uşaq anlamına uyğun poetik obrazlılığı əldə edə bilir. «Söz hörgüsü» şeirində yazdığı kimi:

*Məcaz – möcüzə,
Hörgündə qapı-pəncərə yeri,
İşığ'a qərq edir şeiri.*

«Əlibanı bilməyən nənəmin əlyazması» şeirlər silsiləsində şair məcazlardan məharətlə istifadə edərək, Azərbaycan xalisini təsvir etməklə, bizə doğma olan təbiətin ecəzkar gözəlliyini obrazlı şəkildə canlandırır:

*Xalça naxış-naxışdı,
Bu bulud, bu yağışdı,
Yeri güllü bahardı,
Köbəsi qarlı qışdı...
...Xalçaya bax, xalçaya!
Bənzəyir axar çaya.
Sahilləri bələnib
Çiçək açmış alçaya...*

F.Sadiqin təbiət şeirləri yalnız quru təsvir, mənzərə lirikası deyildir. Bu şeirlər narahat bir şairin vətəndaşlıq çağırışı, ürək ağrısı ilə çəkdiyi harayların həyəcanlı anlarıdır. Təbiətin gözəlliyinə amansız münasibət, canlı varlıqlara qənim kəsilmək hallarına qarşı çıxan şair səsini poetik, məcazlı misralarla qaldırır, quşları ehtiyatlı olmağa səsləyir. «Ehtiyatlı olun ha...» şeirində bunları görmək mümkündür. Şair, həmçinin, uşaqlara təbiəti sevməyi, ona əl qaldırmamağı, insan övladının uzun ömür sürməsi və sağlam böyüməsi üçün ekologiyani göz bəbəyi kimi qorumağı tapşırır. Çünkü yara-

nan flora və faunanın mövcudluğu da bəşəriyyətin yaşamasına xidmət edir:

*Təkcə insanın deyil,
Hamınındır bu dünya;
Adı bir cücünün də
Haqqı var yaşamağa.*

F.Sadiğin poetik istedadı onun qələmə aldığı bütün yaradıcılığında özünü göstərdiyi kimi, uşaq şeirlərində də öz əvəzsiz boyaları ilə diqqəti cəlb edir. «Körpə», «Alma harda bitir?», «Küsəyən qız», «Dəcəl külək», «Çanaqlı bağa ilə qurbağa», «Ağacdələn» və sair uşaq şeirlərində şairin üslub şirinliyi duyulur, həm estetik zövq mənbəyi, həm də didaktik tərbiyə vasitəsi rolunu oynayır.

Uşaq poeziyasının təcrübəsindən məlumdur ki, qələmə alınmış nağılların böyük əksəriyyətində fantastik aləmlə real varlıq arasında əlaqə yaratmaq meyli daha güclü olmuşdur. Qeyd etdiyimiz bu cəhət F.Sadiğin «Cırdan hara getmişdi?» poemasında xüsusi nəzərə çarpır. Şair balaca oxucularına demək istəyir ki, atababalarımızın min illərlə arzuladıqları nağıllarda yaşamış, nəsildən-nəsilə ötürülmüş mütərəqqi ideyalar, nəhayət, bu gün həqiqətə çevrilmişdir. Başqa sözlə, dünən nağıl təsiri bağışlayan bir hadisə, artıq bu gün həqiqət kimi dərk olunmaqdadır.

Təsvir olunan bu uşaq nağıl qəhrəmanlarından biri, çətin anda hər vəziyyətdən çıxmağı bacaran, şən, hazırlıq Cırdandır. Poemanın ikinci hissəsinin həm folklorla əlaqəsi möhkəmdir, həm də burada milli kolorit güclü təsvir olunur. Bu hissədə yeddi rəngli topu olan bir uşaqın başına gələn əhalatlar təsvir olunur.

F.Sadiğin xalq əfsanə və rəvayətləri əsasında qələmə aldığı «Ananın əli», «Bacı-qardaş nağılı», «Balıqçı və su pərisi», «Arzu bulağı», «Vətənin əl boyda daşı...» nağılları maraqlı süjeti ilə oxucunu özünə cəlb edir.

«Ananın əli» nağılında cərəyan edən hadisələr olduqca təsirli və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ölüm yatağında

çırpinan ana ərinə vəsiyyət edir ki, ondan sonra evlənəcəyi qadın əgər onun övladlarını incidəcəksə məzarda rahat yata bilməyəcək. Ona görə, ana öləndən sonra bir əlinin kəsilməsini, evdə saxlanması ərinə vəsiyyət edir. Əgər ögey ana uşaqları döyərsə, heç olmasa qoy onun əli ilə döysün.

Dünyasını dəyişən ananın vəsiyyətinə əməl olunur. Kəsilmiş əli bir mücrüyə qoyub gizlədirlər. Ananın ili çıxandan sonra ələcsiz ata evlənməli olur. Özünü bir ay uşaqlara mehriban göstərən ögey ana, sonrakı günlərdə altı yaşlı qızə və səkkiz yaşlı oğlana zülm etməyə başlayır. Səhər tezdən evdən çıxıb, axşamlar evə qayıdan ata bundan xəbərsiz olur. Çünkü ögey ana atanın qılığına girərək onu xoş dillə razı salır. Bu zülmə dözməyən uşaqlar xəstəliyə düşürlər. Ata Loğmanı xəstə uşaqların üstünə çağırır, o, uşaqlara «ana əli»ni məlhəm yazır. Əsərin sonunda zülmkar ögey ananın əməllərinin üstü açılır. Ata ananın əlini mücrübən çıxarıb uşaqları bu əllə oxşamağı, bu əllə cəzalandırmağı ögey anaya tapşırır. Əgər o, buna əməl edərsə, onun bu evdə qalmışına razılıq verir.

«Bacı-qardaş nağılı»nda bir qadın şahın qəzəbinə düçər olmuş üç adamdan birini edam etməməyi xahiş edir. Şah üç nəfərdən birini azad edəcəyinə söz verir. Lakin seçimi qadının ixtiyarına buraxır. Üç nəfərdən biri qadının qardaşı, biri əri, o biri isə oğludur. Qadın tərəddüd içindədir, kimi seçəcəyini bilmir. Qadının qızı isə qardaşının azad olummasını xahiş edir. Şah bacının doğma qardaşına olan sevgisindən təsirlənərək: «Əsl bacı məhəbbəti sarsıtdı məni» deyərək ölümə məhkum olunmuş hər üç nəfəri azad edir.

Folklor bilicisi kimi tanınmış, bədii yaradıcılığında bu nümunələrdən məharətlə istifadə edərək bitkin əsərlər yaradaraq, milli uşaq şeirimizin inkişafında əvəzsiz xidmət göstərən M. Aslan maraqlı əsərlər qələmə almışdır. Onun uşaq əsərləri, əsasən, 70-80-ci illəri əhatə edir. Uşaqların hədsiz marağına səbəb olan «Böyük kən böyrü tikan» (1972), «Səhəri kim açır» (1972), «Dəvə niyə kövşəyir» (1980) kitablarına daxil edilmiş oxunaqlı, axıcı şeirləri mövzu, ideya

və ifadə yeniliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Mövzularını əsasən füsunkar təbiətdən, müasir məişət hadisələrindən götürən, gerçəkliyi qeyri-adi poetik, lirik boyalarla təsvir edən şair bunları estetik zövq mənbəyinə çevirməklə uşaqlarda pərəstiş hissi oyadır. Bəzi məqamlarda isə insanlara hələ də sərr kimi görünən təbiət hadisələrindən bəhs edən şair, eyni zamanda, müasir cəmiyyətdə mövcud olan mürəkkəb problemlərin bədii həllinə çalışır, bəzi hallarda isə didaktik-pedaqoji əhəmiyyət daşıyan zəruri məsələlərə toxunur.

M.Aslanın şeirlərindəki məcazilik və onların əsasında yaratdığı poetik obrazlılıq daha güclü təsirə malikdir. Məcazlardan məharətlə istifadə edən şair bitkin fikir söyləməklə qeyri-adi təsvirlər yaradır:

*Yupumru daş idi,
Ağ daşa yoldaş idi.
Bir qəribə iş oldu,
Daş çevrilib quş oldu.*

M.Aslan həm də vətən həsrəti ilə yanın, onun hər bir qarış torpağının sevgisi ilə yaşayan bir şairdir. İstər böyükər və istərsə də uşaqlar üçün yazdığını şeirlərdə bu sevgi və istək aydın şəkildə özünü göstərir. Vətənin hər bir guşəsini poetik misralara düzən şair metaforadan məharətlə istifadə edərək, dağların vəsfində sonsuz sevgisinin zirvəsində yaşayır və bununla oxucunu vətəni, torpağı ürəkdən sevməyə səsləyir:

*Bu dağlar Xan Əslidir,
Məmməd yaniq Kərəmdir.*

Yaxud:

*Vətən gözdür, biz kirpik,
Gözümüzün keşiyini çəkirik,-*

deyə müqayisə yolu ilə vətən sevgisinin poetik obrazlılıq səviyyəsində gözəl nümunəsini yaradır, «vətəni sevməyən insan olmaz» (A.Səhhət) klassik poetik deyimini əsas götürərək, bu ülvi sevginin hamının qəlbində olmasını arzulayır. «Kəlbəcər» şeirində doğulduğu məkanı poetik obrazlılığa bürüyən şair, vətən sevgisinin bariz nümunəsini yaradır:

*Bu, körpəlik beşiyim,
Mənim dağım, dərəmdı.
Zirvəsinə baş əyim,
Uludu, möhtərəmdi.*

*Bir tifildim, aləmdim,
Çiçəyinə bələndim,
Bulağından bal əmdim—
Mənim şəhdim, şirəmdi...*

M.Aslanın yaradıcılığında folklor motivləri əsas yer tutur. Xalq yaradıcılığının sırlarına dərindən bələd olan şair, emosional-psixoloji cəhətlərlə, güclü təşbehlər və mübaliğələr vasitəsi ilə şeirində ifadə olunan poetik fikrə canlılıq gətirir, xüsusilə uşaq əsərlərində bundan geniş istifadə edir. O, şeir və hekayələrində, mənzum nağıl və poemalarında bu mənbədən bəhrələnmiş, yadda qalan sənət əsərləri yaratmışdır.

M.Aslanın sevimli mövzusu dağlar, gülər, çiçəklər və uşaqlıq dünyasıdır. Şair fərş kimi ayaqlar altına döşənmiş güllü-çiçəkli cığırların üstündən keçməye qıymır, çayların coşub-çağlayan nəğməsi, xinalı kəkliklərin qayaların başında süzməsi, dəcəl, ərköyün uşaqlarının səs-səsə verməsi və sair xarakterik poetik cəalarlar şairin yaradıcılığında daha aydın görünür. «Çiçək dənizi» şeirində poetik vüsət daha qabarlıq şəkildə özünü bürüzə verir və şair bu şeirdə illüstrativlik, mənzərə mahiyətli obrazlılıq yaradır:

*Yonəldim bulağa bir qurtum içim,
Ciğir fərşə dönüb, gül əlçim-əlçim,
Bəs necə tapdayım, bəs necə keçim?!
Min naxış pozular izimdən mənim.*

Yaxud, Zaqatala gülçülüklə plantasiyalarını təsvirə cəlb edən şair, müşahidə etdiyi bu füsunkar gözəlliyyi poetik obrazlılığın gücү ilə tipikləşdirir:

*Gözəlliyyin əsiriyydim,
Burda döndüm gül şahına.
Xinalanib Zaqatala,
Güllər-xuna, gülşən-xina.*

*Yeri, suyu, havası gül,
Dağı, daşı, nəfəsi gül,
Bu yerlərin meyvəsi gül,
Torpaq məğrur, gül şahanə.*

Şair B.Vahabzadə M.Aslanın poetik yaradıcılığına yüksək qiymət verərək, onun bədiiliklə yanaşı, şəkillilik və əyanılık, qüvvəli məcazlar yaratdığını, dilinin zənginliyini önə çəkərək yazır: «Məmməd Aslan dilimizin gülzərindən elə güllər, elə çiçəklər dərib üzə çıxarıır ki, onların rəngi də, ətri də təzə olur... Sözü elə yerində işlədir ki, biz onu sadəcə eşitmirik, tamını, duzunu, şəstini, şirəsini dadırıq...»¹

«Böyürtkən böyrü tikən» (1972), «Səhəri kim açar» (1975) kitabında toplanmış şeirlərin əksəriyyəti uşaqlar üçün qələmə alınmışdır. Şair otların, güllerin, çiçəklərin adlarını uşaqlara aydın, rəvan bir dillə təqdim edir. Təsvir edir ki, böyürtikanın tikəni olmasa, quşlar onun hamisini dənlər, balaca balalara heç nə qalmaz. Yaxud, şanapipik bir dəfə də olsun başının şanasını itirməz, dağı-daşı dolansa da, saçlarını həmişə sığallı saxlayar. Lakin balaca Yetərə gündə beş daraq alsan, beşini də itirər. Şair bu obrazları yaradarkən real motivlərdən istifadə edir, ona görə, həm uşaq, həm də təbiət obrazları canlı, təbii alınır. Sanki uşaq ləhcəsinin şirinliyinin ətrini təbiətin bihuşedici gül-ciçəyi ilə birgə yogurub şeirlərinə hopdurur.

«Ömrün yarı yaşında» (1986) kitabında şair dünyani uşaqlara vermək arzusu ilə yaşayır. «Dünyanı uşaqlara verdik ki...» şeirində müəllif dünyani məsum qəlbli uşaqlara bircə illiyə tapşırmağa daha böyük üstünlük verir:

*Uşaqlara vermişik dünyani bir illiyə,
Sarsılmış əsəbləri dincəlsin kainatın.
Bal körpələr öyrətsin böyükləri birliyə,
O südəmər çağları geri dönsün həyatın.*

M.Aslanın nəsr yaradıcılığı poeziyasından geri qalmır, əksinə, onu mənaca tamamlayıır. «Bizdən sonra nə qalır?..»

¹ Bax: B.Vahabzadə. Sadəlikdə böyüklük.- Bakı, 1978, s. 143-145.

(1979), «Durnalar lələk salır» (1982) adlı kitablarına daxil edilmiş nəşr əsərlərində də poetik duyum öz əksini tapır.

«Bizzən sonra nə qalır?» kitabına daxil edilmiş yazınlarda insan yaşamasına, həyat hadisələrinə lirik-poetik münasibət, başı qarlı dağlara, min cür maddi nemət yetirən bərəkətli torpaqlara, hər gün gördüyüümüz adı daş parçasına, şırlıtı ilə axan bulaqlara, yamyasıl yarpaqlara şairanə baxış şairlə oxucu arasında səmimi münasibət yaradır. Füsunkar təbiətlə bağlı etüd və düşüncələr, zəngin xalq folkloruna heyranlıq və pərəstişdən doğan araşdırmları uşaq və gənclərdə vətən məhəbbəti duyguları oyadır.

Şairin «Durnalar lələk salır» kitabındaki nəşr əsərlərində lirik-poetik kövrəkliklə qələmə alınmış zəngin təbiət etüdləri, əfsanə deyimləri, ulu babalarımızın ölməz, taptanmamış söz cığırı ilə poetik gəzintilər çoxluq təşkil edir. «Əfsanəli həqiqətlər» adı altında verilmiş, «Bayraqa döndərilmiş qız», «Dünya ananın qızları», «Ari əfsanəsi», «Şah durna», «Daş divarın hədəsi», «Yeddi qapıdan pay» adlı nəşr əsərləri yeni nəslə torpaq, vətən məhəbbəti aşılıyır, onları gerçək, real həyata bağlayır. Müəllif bu əsərlərindəki əhvalatları bir tərəfdən rəvayətlə bağlayır, lakin onlardan doğan əsas mahiyyəti isə gerçək sonluqla, reallıqla əlaqələndirir. Bəzən isə həqiqətə əfsanə donu geyindirir, oxucu üçün daha maraqlı şəklə salır.

«Uşaq dünyası» adı altında təqdim etdiyi nəşr əsərlərini səmimi hissələrlə qələmə alan şair, «Ata işdən qayıdanda», «Usta Qiyqiy», «İllkinin anası», «Aegöz», «Uşaqların söhbətləri», «Sarıdaş kəndinin uşaqları» hekayələrində müxtəlif xarakterə malik uşaq obrazları yaratmış, onların fərdiyyətindən doğan dinamik fəaliyyətləri bədii şəkilə salaraq oxunaqlı əsər səviyyəsinə qaldırmışdır.

Akademik M.Cəfər «İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» adlı məqaləsində bu dövrü geniş təhlil edərək bu sahədə ciddi fəaliyyət gənc qələm sahiblərini xüsusi qeyd edirdi: «İki qurultay arasında uşaq yazıçılarının sıraları

kadr cəhətindən xeyli artmışdır. Son dörd ildə təkcə «Pioner» və «Göyərçin» jurnallarında 150-dən artıq müəllif iştirak etmişdir ki, bunların əksəriyyəti gənclərdir və ya uşaq ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılıq təcrübələri etibarilə gəncdirlər. Bunlardan Cahangir Məmmədov, Zahid Xəlil, Əmir Mustafayev, Ağaddin Əliyev, Rəfiq Zəka və bir çox başqalarını göstərmək olar».¹

60-80-ci illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq şeiri və nəsrinin inkişafına orijinal əsərləri ilə töhfə verən Zahid Xəlil öz bədii üslubu və novatorluğu ilə müasirlərindən fərqlənir. «Uçan çıraqlar» (1969) adlı ilk şeirlər kitabından sonra «Qarısqalar» (1971), «Mən rəngləri tanıyıram» (1972), «Göydən üç alma düşdü» (1974) adlı şeir kitabları işıq üzü görmüşdür. Uşaq ədəbiyyatının nəzəri problemlərinə daha dərindən nüfuz edən şair «Azərbaycan uşaq poeziyası və folklor» (1974) namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək alimlik dərəcəsi alandan sonra onun yaradıcılıq laboratoriyası gündən-günə zənginləşmiş, «Quşlar, quşlar» (1977), «Torağaylar oxuyur» (1979) şeirlər kitabları çap edilmişdir.

Tanınmış rus tənqidçisi İ.Motyaşov Z.Xəlilin yaradıcılığından söz açaraq yazardı: «Belinski demişdir, yaxşı uşaq ədəbiyyatı odur ki, həm balacaların xoşuna gəlsin, həm də böyüklerin, özü də yalnız uşaqlara məxsus deyil, hamiya məxsus olsun. Zahid Xəlilin əsərləri bu mənada diqqəti cəlb edir».²

Z.Xəlil ilk yaradıcılığının uğurlu bəhrəsini flora və faunaya həsr etdiyi şeirlərdən ibarət olan «Uçan çıraqlar» adlı kitabında gördü. Kitab işıq üzü görən kimi ədəbi tənqid şairin yaradıcılığını təhlilə cəlb etdi, gənc müəllif haqqında xoş sözlər söylədi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti şairin poetik yaradıcılığına obyektiv münasibət bildirərək, «uşaq şeirimizin yeni uğuru» kimi dəyərləndirdi.

¹ Bax: M.Cəfər. Həmişə bizimlə. – Bakı, 1980, s.119.

² Geniş məlumat üçün bax: «Literaturniy Azerbaydjan» jurnalı, 1985, №7, s.111–117.

Şair «Uçan çırqlar» kitabını «Qırxbuğum», «Göbələk» və «Gicitkan» və sair şeirlərlə başlayır. Bitkilərin xassələrini bir bioloq alim kimi dərindən bilən şair, müalicəvi əhəmiyyətli, həm də qida məhsulu və bəzən də bəzək bitkisi kimi istifadə edilən bu bitkilərin xassələrini nəzmə çəkərək, uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun olaraq onların portretini yaradır. «Qırxbuğum» şeirinə diqqət edək:

*Hər il bahar gələndə,
Qaranquşlar gələndə
Çıxır torpaq altından.
Gövdəsi buğum-buğum,
Elə bil neçə yerdən
Düyünlənib qırxbuğum.
Yığır ondan bir ətək
Uşaqların hərəsi.
Axi, ləzzətli olur
Qırxbuğumun kətəsi.*

On misradan və yeddi hecadan ibarət olan bu kiçicik şeirdə şairin poetik cəhdii bir ot bitkisinin xassələrini sadalanması kimi nəzərə çarpmır, həmçinin, bu misralarla Azərbaycan təbiətinin zənginliyi, rəngarəngliyi, əvəzsizliyi və füsunkar gözəlliyi qırxbuğumun üzərində cəmlənir.

Z.Xəlilin şeir yaradıcılığında poetizmin dəyəri və gizli sırrı ondadır ki, onun fərdi üslubunda folklorumuza xas olan şirindillilik vardır. Şair uşaqlarla bu şirin üslubla təmas yaratdıqca onları olduqca aydın, ahəngdar, rəvan nitqlə fikrini ifadə etmək bacarığına yiyələnməyi öyrədir. Məsələn, «Göbələk» şeirində uşağın müraciətlə dediyi ifadələr və söz düzümü onun yaş xüsusiyyətinə tamamilə uyğundur:

*Göbələk, ay göbələk,
Ay ağappaq göbələk!
Dağlarda qar əriyib
Qarışanda sellərə,
Çimib yaz yağışında
Səpələn bu çöllərə.
Kol dibində bitirsən
Elə bil ki, çətirsən...*

«Uçan çiraqlar» kitabındaki şeirlər, əsasən, dörtlük, beşlik və yeddilik heca vəzni ilə yazılmışdır. Zahirən sadə görünən, lakin metaforikləşdirilmiş söz düzümündən ibarət olan şeirlərdə uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun real həyat lövhələri yaradılmışdır. «Çobanyastığı», «Çəmən», «Kəpənəklər», «Dəvə», «Uçan çiraqlar» və sair şeirlərində təbiətə heyranlıq hissləri bir portretli obrazlılıq nümunəsi kimi diq-qatı cəlb edir. «Kəpənəklər» şeirində oxuyuruq:

...O vaxtdan kəpənəklər

Gör neçə rəng olublar.

O vaxtdan kəpənəklər

Uçan çiçək olublar.

«Çəmən» şeiri şairin poetik yaradıcılığının ən yüksək zirvəsində dayanır. Bu şeirdə illüstrativlik və portretli obrazlılıq daha aydın görünür, nəticədə, real varlığın əks olunması gözlərimiz önündə əsrarəngiz bir mənzərənin yaranmasına səbəb olur, buradakı poetik obrazlılıq bədii dilin fəlsəfəsinə çevirilir:

Bizim bağçamıza

Bir çəmən düşüb,

Sürüşüb baharın

Çiyindən düşüb...

Şairin uşaq poeziyasında üstün və maraqlı cəhətlərdən biri də onun yumorlu və poetik zarafat tərzində qələmə alınmasıdır. «Yalançı İmran», «Oynayıram beşikdə», «Hərflər», «Dələ» və digər şeirlər uşaqların təbəssümünə, şəqraq gülüşünə səbəb olur. Bu epik şeirlərdəki obrazların özünəxas mənəvi dünyası, əxlaqi sıfətləri və psixoloji-xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Şəhərəvər Əliyev, uşaq təbiətinə məxsus olan incə, şirin yumor daha qabarlıq nəzərə çarpir.

Z.Xəlilin «Mən rəngləri tanıyorum» kitabındaki şeirlərdə portret mahiyyətli obrazlılıq əsasında yaratdığı mənzərə lövhələri daha çox diqqət doğurur. «Çəmənin xalı», «Arılar», «Cincilim», «Göy qurşağı», «Dəvələr» və sair şeirlərində

şair gerçekliyi estetik ideal səviyyəsinə qaldıraraq, poetik lövhələr yaradır. «Çəmənin xalı» şeirinə diqqət edək:

Göy çəmənlər yamacı

Sərilmiş bir xalıdır.

Qızıl-qızıl lazlər

Yanagının xalıdır.

«Uçağın böcək» şeirində şair xirdaca bir canlinin zahiri cizgiləri elə məharətlə qələmə alınmışdır ki, el arasında «Fatma nənə», «Nənəmuç» adlandırılan bu xallı böcəyin real surəti uşaqların gözləri öündə öz gerçək varlığı ilə canlanır.

Z.Xəlil quşlar aləmini uşaqlara tanıdır, onların zahiri portretini təsvir etməklə, keçirdiyi həyat tərzini real boyalarla eks etdirir. «Qızıl qaz», «Tovuz quşu», «Qırğıclar», «Qağayılar», «Qartal» və digər şeirlərdə ayrı-ayrı quşların müqayisəli təsvirinə rast gəlirik.

«Qartal» şeirində qartalla qaya müqayisə edilir, qayaya xas olan xüsusiyyətlər qartalın üzərinə köçürürlür və metaforikləşdirilmiş bir obraz meydana çıxır. Olduqca uğurlu, təkrarolunmaz müqayisə aparan şair bitkin bir obraz – Qartal obrazını yaradır:

Şappildadıb qanadını

Baxdı göyə,

Qayadan bir qartal uçdu.

Elə bildim bu qayanın

Bir parçası qalxdı göyə.

Z.Xəlilin yaradıcılığında şeir-yanıltmacların xüsusi yeri vardır. «Tutu», «Aşır», «At» və bu kimi şeir-yanıltmaclar uşaqların çətin tələffüz etdikləri sözlərin səlis deyilişinə nail olmaq üçün əsas rol oynayır. Burada verilmiş seçimli sözlər uşaqların hafızəsinə birbaşa qonur. «Tutu» şeirində:

On iki yaşılı Tutu,

Çixib çırpırdı tutu.

Bir quş isə uzaqdan

Hey oxuyurdu:-Tu-tu.

Yaxud, «At» şeir-yanıltmağında:

*-Ata, ay ata,
Ata bax, ata.
Ramız istəyir
Ona daş ata.*

Şairin şeirlərində üstün və maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, bu şeirlərin çoxunun uşaqlara xoş gələn yumorlu və zarafat şəklində yazılmışdır. «Yalançı İmran», «Fərruxun dişi», «Oynayıram beşikdə», «Hərflər», «Dələ» və digər oynaq şeirlər uşaqların mehriban təbəssümünə və təbii gülüşünə səbəb olur.

«Yalançı İmran» epik şeirində kiçicik bir əhvalatın şən yumorla yoğrulmuş poetik təsvirindən və «qəhrəmanın» düşdüyü vəziyyətdən oxucunun çöhrəsinə təbəssüm qonur, özünün də nə vaxtsa bu cür hərəkət etdiyini bir anlıq yadına sahr:

*İmran mətbəxə qaçıdı,
Qabın ağızını açdı,
Mürəbbəni yedi o,
Amma gəlib yavaşça
Anasına dedi o:
-Quyruğunu buladı,
Pişik gəlib yaladı.
Anası baxdı ona,
İnanmadı sözünə.
Mürəbbənin şirəsi
Bulaşmışdı üzünə.*

Bu şeirdə məsum xarakterli bir bir uşaqla rastlaşıriq. Anadan doğulandan bu günə kimi yalanın nə olduğunu hələ dərk etməyən, ona görə də, onu deməyi bacarmayan, yalanın üstü açılında isə çətin vəziyyətə düşən İmranın bu hərəkəti yumoristik gülüş doğurur. Şair bu şeirdə oxucusuna sözünü yumor və zarafatla desə də, yalan danışmağın uşaqların tərbiyəsinə yaxşı təsir göstərmədiyini, əksinə, sonralar onlarda vərdiş halına keçəcəyini göstərmək istəmişdir.

«Fərruxun dişi» şeirində şair yaradıcılıq üslubuna xas olan xoş ovqatlı yumoruna bir qədər də təbəssüm qatır, balaca Fərruxun zahiri portretini yaratdıqca, onun nadinc

hərəkətlərindən törəyən əməllərini də təsvir etməkdən qalmır. Yaş mərhələsindən asılı olaraq, dişinin təbii düşümü zamanı alma-armudu ac gözlük lə yeyən bu dəcəl uşaq dişinin birini itirir. Oynaq misralarla əhvalatı nəzmə çəkən şair oxucunun çöhrəsində təbəssüm oyadır:

*Diş mırıldı Fərruxun
İş fırıldı Fərruxun.
Armud demir,
Alma demir,
Çəkir dişə,
Diş də ki,
Düşür bir-bir
Gəlmir işə.
Heyvaya bir
Dişdəm çaldı
Dişdəmdə bir
Diş qaldı...*

Sonrakı misralarda isə şair Fərruxa ürək-dirək verir, düşən dişinin yerində mütləq yeni bir diş çıxacağını ona başa salır. Bundan sonra: «Diş mırıldı Fərruxun» ifadəsini heç kimin işlətməyəcəyinə onu inandırmağa çalışır.

Yaxud, «Oynayıram beşikdə» şeiri də humorla qələmə alınmışdır. Cəmalə dünyaya hələ yenicə göz açmışdır, nə yeriyə, nə də söz deyə bilir. Şair isə bu körpənin hərəkətlərinə dinamiklik verir, beşikdə əl-qol atan Cəmaləni fiziki və əqli cəhətdən bir qədər də «böyüdür», «danişdirir», onun «sözlərinə» şirin humor qataraq, oxucuya xoş təbəssüm bəxş edir. Hələ beşikdən yerə düşə bilməyən qızçı gəzisi «danişdiran» şair, onu öz «sözləri» ilə oxuculara təqdim edir:

*Mənim adım Cəmalə,
Özüm bir qəşəng qızam.
Atam-anam deyir ki,
Gül qızam, çiçək qızam,
Hələ çox uşağam mən,
Deyirlər şıltagam mən...*

«Göydən üç alma düşdü» şeirlər kitabının ilk bölümü «Təbiət mahnı oxuyur» başlığı ilə açılır. Azərbaycanın füsunkar təbiətinin vurğunu olan şair onun müqəddəs, zəngin, bərəkətli torpağının hər bir qarışını, gur şəlalələrini, yaşıl dona bürünmiş meşələrini, axar çaylarını, qaynar bulaqlarını, cənnəti xatırladan ab-havasını poetik misralarla qələmə alır. «Şəlalə» şeirində şair təbiətin yaratdığı möcüzəli gözəlliyi elə poetik misralarla tərənnüm edir ki, sanki o, özü də neçə illərdir çağlayan, gözəllərin topuqlarına qədər uzanmış dağınıq saçlarına bənzəyən, sildirim qayaların başından üzü aşağı süzülüb axan coşqun şəlalənin həsrətindədir

Z.Xəlilin uşaq poeziyasında müxtəlif rayihəli, rəssam palitrasının və firçasının qüdrətindən yaradılmış əlvan boyalı təbiət mənzərələrinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. «Nərə çəkdi dalğalar», «Tayalar», «Yay», «Şəffaf ciğir», «Durnalar», «Dənizə axşam düşür», «Qar», «Sərçələrin nəğməsi» və sair şeirlərdə peyzaj və ya mənzərə obrazlılığı əsas yer tutur. Sərrast söz seçimindən düzümlənmiş poetik misralar rəngarəng mənzərələr yaradaraq, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyyini uşaqlara daha çox sevdirir.

«Qar» şeirində konkret və modelli sözlərin təkrarı ilə (çıçək-çıçək, lopa-lopa) qış mənzərəsinin əlvan boyalarla təsviri canlandırılır. Şair bu təsvirin gücü ilə qarla örtülmüş Azərbaycan kəndinin bir guşəsini göz öünüə gətirir:

*Qar yağışçıçək-çıçək,
Qar yağışlopa-lopa.
Qar geyinmiş təpələr
Bənzəyir bir ağ topa...*

«Torağaylar oxuyur» kitabındaki «Yalançı meşə», «Dovşan və canavar», «Tülükü və beçələr», «İki yumurta», «2 əhvalatı», «Sünbüll» epik şeirləri olduqca maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır.

«Yalançı meşə» epik şeirində bütün hadisələr yalan deyimi üzərində qurulmuşdur və hətta meşədəki heyvanların xarakterlərinə xas olan funksiyaları da tərsinə təsvir olunur.

«Dovşanlar qoçaq, canavarlar qorxaqdır», «xoruzlar, qarışqalar igiddi, pəhləvandı». Şair burada məşəni və onun heyvanlarını rəmzi şəkildə təsvir edir. Əslində buradakı təsvirlər anarxiya və özbaşınalıqlarla dolu olan bir cəmiyyətin və ya dövlətin iflasına bir işarədir. Mövcud cəmiyyətin rəmzi kimi təsvir edilmiş məşədə hər şey ifrat yalan üzərində qurulduğundan buradakı heyvanların bu cür təsvirlə varlığına inanmaq da çətindir.

«Dovşan və canavar» epik şeirində də hadisələr tamamilə tərsinə cərəyan edir. Burada yırtıcı canavar dovşanın əlindən qurtulub qaçır və haray-həşir salır ki, dovşan onu öldürəcəkdir. Dovşan canavarı qovub tutandan sonra onun köməyinə çoban çatır və onlar canavarı qazana basıb gur tonqalın üstündən asırlar. Canavarın yalnız bircə arzusu var, o da bundan ibarətdir ki, heç olmasa ölümündən qabaq bir körpə quzunu dişinə çəkə biləydi. Lakin iş elə gətirir ki, quzunu dişinə çəkmək əvəzinə, onun yırtıcı dişlərini kəlbətinlə çəkib çıxarırlar.

«Tülkü və beçələr» şeirində xoruz-beçələrin hiyləgər tülküünü yerə yixib, ona tövbələtmə dərsi vermələrindən söz açılır. «Bir də hinə girmərəm» deyə dil çıxarıb yalvaran tülkü, canını onların əlindən güclə xilas edir.

«İki yumurta» şeirində şair həm balaca oxucularını əyləndirməyə çalışır, həm də onlara «riyaziyyat dərsi» keçir. İki yumurta bir-biri ilə oynayandan sonra kiçik yumurta böyük yumurtanın «çiyininə» çıxır və onlar səkkiz rəqəmi əmələ gətirirlər. Bir rəqəmi onlarla yanaşı dayanmağa icazə istəyir. Yumurtalar onu ələ salıb gülürlər və aralarında mübahisə düşür. Lakin sonra yumurtalar öz hərəkətlərindən peşman olurlar, bir rəqəmi ilə yanaşı dayanmağa razılıq verərək, «yüz» rəqəminə çevrilirlər.

Z.Xəlilin nağıl motivləri əsasında qələmə aldığı «Çinarların yuxusu», «Sığanların kələyi», «Fırlancaq», «Səməndər», «Yeddirəngli muncuq» və sair epik əsərləri maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir.

«Cınarların yuxusu» epik şeirindəki təbiət təsvirləri, canlandırılan müxtəlif xarakterli obrazlar, illüstrativlik və digər bədii keyfiyyətlər söz rəngkarlığı vasitəsilə orijinal təsir bağışlayır.

Z.Xəlilin şeir yaradıcılığında özünü göstərən müxtəlif cəhətlər onun geniş bədii-estetik diapazona malik bir qələm sahibi olduğundan xəbər verir. Şairin qələmindən çıxan hər bir poetik misra balaca oxucuları düşündürür, onların əqli və bədii-estetik zövqünün formallaşmasına xidmət edir.

«Mən rəngləri tanıyıram» kitabında «Gelin nağıl danişaq» başlığı altında verilmiş müxtəlif mövzulu mənzum nağılları toplanmışdır. Alleqoriya üsulu ilə qələmə alınmış bu mənzum nağıllarda ideya və poetik fikirlərin, obraz və xarakterlərin, məcəzi formada ifadə edilmiş simvolik-rəmzi surətlərin bədii təcəssümü əksini tapmışdır. «Qara qulaq ağ küçük», «Cütçü və pələng», «Mən tülükyəm», «Sıfırın nağılı» mənzum nağılları maraqlı süjetə malikdir və burada şairin tərbiyə məqsədi izləmək meyli daha çox nəzərə çarpar və bu isə, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formallaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

«Qara qulaq ağ küçük» mənzum poemasının məzmunu belədir: çil fərə kədərlidir, çünkü onun yumurtası hər gün hindən oğurlanır, oğrunu isə iş başında tutmaq olmur. Qızıl xoruz qəzəblənir və qərar çıxarır ki, oğru mütləq tutulmalıdır. Oğrunu güdürlər və məlum olur ki, çil fərənin yumurtalarını oğurlayan elə qara qulaq ağ küçükdür. Toyuqlar tərəfindən oğurluq üstündə yaxalanan, qızıl xoruz tərəfindən ifşa olunan, ördək və qazların, qanadları min rəngə çalan kəpənəklərin qarşısında dərin peşmançılıq hissələri keçirən, xəcalətin-dən burnunu zırzəmidən bayır çıxara bilməyən küçüğün son durumu təbii təsvir edilir. Şair bu misralarla oğurluğun yaxşı bir hal olmadığını uşaqlara başa salır, onları belə naqış hərəkətlərə qarşı mübarizə aparmağa çağırır.

«Sıfırın nağılı»nda şair M.Füzulinin məşhur «Meyvələrin söhbəti» alleqorik əsərindən bəhrələnsə də, əsər süjet və

forma baxımından təbii orijinallığını saxlaya bilmışdır. Bu mənzum nağılda əhvalat miqdar rəqəmlərinin arasında gedən mübahisə ilə başlayır. Hər bir rəqəm öz üstünlüyünü göstərmək üçün özünü öyür və qürrələnir. Onların içərisində təkcə sıfır rəqəmi söhbətə qoşulmur. Çünkü onu rəqəm yerinə qoymular:

*-Sifra bax, dedilər,
Fağira bax, dedilər.
Gör nə yaman xırdadır,
Tək dayananda yazıq
Hamımızdan xırdadır...*

Lakin sıfırı ələ salan rəqəmlər sonradan başa düşürlər ki, əgər sıfır onların yanında dayanmasa dəyərləri azalar. Ona görə də tutduqları əməldən peşman olurlar və sıfırın dalınca minnətçi düşürlər.

Z.Xəlilin bəzi nağıl-poemaları kiçik həcmli olsa da, iri ölçülü nağıl təsiri bağışlayır. «Sərçələr», «Ovçu Paşabalanın macəraları», «Dəcəl səpiş və qumral quzu» və sair mənzum nağılların süjeti orijinal forma və mövzu üzərində qurulsa da, bu əsərlərdəki bəzi məqamlarda xalq ədəbiyyatı motivlərini görmək çətin deyildir.

«Sərçələr» nağıl-poemasında şair yuvadaki «ətcəbala sərçələr»in həyat tərzini real təsvir edir. Gözləri kiçicik darını xatırladan, hələ dimdiklərinin sarısı getməmiş bu sərçə balaları yuvalarında oturub, analarının onlara nə vaxt yem gətirəcəklərini səbrsizliklə gözləyirlər. Birdən zahiri dəhşət doğuran iri bir ilan onların yuvasına doğru sürünməyə başlayır. Onları diri-dirisi udmaq istəyən ilanın qorxusundan təlaş keçirən sərçə balaları məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişlər. Elə bu məqamda bir kirpi ilanla döyüşə atılaraq onu məhv edir və sərçə balalarını düşdükləri çıxılmaz vəziyyətdən xilas edir. Bu mübarizə forması bir növ nağıllarımızda əsas ideya mənbəyi sayılan Xeyirin Şər üzərindəki qələbəsini xatırladır.

«Ovçu Paşabalanın macəraları» nağıl-poemasının qəhrəmanı, əsərin ilk misralarından da göründüyü kimi, xalq

nağıllarından alınmışdır. Poemanın başlangıcında əsərin qəhrəmanını oxuculara təqdim edən şair özü də bunu etiraf edir:

*Tanış olun:-Ovçunun
Adı Paşabaladı.
Amma onun işləri
Tamam başabələdi.
Uşaqlar, soruştursuz:
-Ovçu hardan gəlibdir?
Qulaq asın söyləyim:
-Nağıllardan gəlibdir...*

Müəllif bədii fantaziyasına sadiq qalaraq, nağıl qəhrəmanına qeyri-adi bir don geydirir. O, nağıllardan gəldiyinə görə sehrkardır, indiyə qədər çoxlu tilsimlər açıb, öz ağlının gücünə neçə-neçə divləri aldadıb. Paşabala şairin qələmi ilə qəribə xarakterli, xeyirxah əməlləri olan bir qəhrəmana çevrilir və adı ovçulardan fərqli olaraq, hərdən tūfənginə patron əvəzinə hərfləri qoyub atır. Nəticədə, «az» sözü müxtəlif məna çalarlı sözlərə (saz, qaz, yaz) çevrilsə də, axıra qədər öz leksik mənasını saxlaya bilmir, yenə də əvvəlki adına qayıdır.

Z.Xəlilin janrından asılı olmayaraq, bədii yaradıcılı- ığında nağıl motivlərinə geniş yer verməsi heç də təsadüfi hal daşılmamışdır. Şair ömrünün müəyyən dövrünü tədqiqatına həsr etdiyi Azərbaycan folklorundan bəhrələnərək, şairənə xəyalə malik olmayı zəruri saymaqla yanaşı, onu da çox aydın dərk edir ki: «...Uşaqa surətlər, rənglər, səslər lazımdır. Uşaq mücərrəd ideyaları sevmir, ona tarixçələr, rəvayətlər, hekayələr, nağıllar lazımdır...» (V.Q.Belinski).

Ümumiyyətlə, Z.Xəlilin uşaq şeir yaradıcılığında özünü göstərən müxtəlif cəhətlər onun geniş bədii-estetik diapazona malik bir qələm sahibi olduğundan xəbər verir. Onun şeir kitablarında həm folklor ənənələrinə, klassik sənət Adamlarının yaradıcılıq yolunun davamına, həm də Qərbi Avropa ədəbi ənənələrinin izinə rast gəlmək olur. O, təsvir

etdiyi hər bir varlığı yaradıcı xəyalının qüdrəti ilə bəzəyir, bədii təxəyyülünün gücü ilə onu qeyri-adi dərəcədə poetikləşdirə bilir. Böyük yunan filosofu Aristotel (e.ə.384-322) haqlı olaraq yazırkı ki, «bədii təfəkkürün başlıca vəzifəsi hər hansı maddi varlıqda çatışmayan əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətləri yaradıcı xəyalın qüdrəti ilə sənət əsərində tamamlamaqdan ibarətdir».¹ Şair Zahid Xəlil də uşaq poeziyasında buna nail ola bilmüşdür.

Ösasən, 60-cı illərdə Azərbaycan uşaq poeziya yaradıcılığı ilə diqqət çəkən T.Mahmud (1931-1997) gənclik illərində S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev, Y.Şirvan, Ə.Əlibəyli, İ.Səfərli kimi görkəmlı sənətkarlarla müntəzəm görüşən və onlardan dəyərli məsləhətlər almış, milli poeziya və nəsrin möcüzəsi onu özünə cəlb etmişdir. «Göyərçin» uşaq jurnalında ədəbi işçi (1961-1975) və baş redaktor (1976-1997) vəzifələrində çalışması isə uşaq ədəbiyyatına meylini bir qədər də artırmışdır.

60-80-ci illərdə çoxlu sayıda şeir və nəşr əsərləri çap etdirən şair-yazıçı T.Mahmudun «Dibçək» (1962), «Utancaq oğlan» (1964), «Meşədə səs» (1969), «Ana qucağı» (1971), «Dalğalar» (1976), «Pəncərəyə toxunan budaq» (1978), «Kəpənək gözəlliyi» (1980), «Şən şeirlər» (1983) və sair adda kitabları sənətkara böyük şöhrət gatırmışdır. «Meşədə səs», «Qızımın sualları», «Şən şeirlər» və «Kəpənək gözəlliyi» kitablarında toplanmış şeir və poemaları oxucular arasında geniş yayılmış, Moskvada nəşr olunan «Murzilka», «Vesylie kartinki» və «Pioner» uşaq jurnallarında müntəzəm olaraq çap edilmişdir.

T.Mahmud «Yola çıxıram» adlı ilk kitabını 1959-cu ildə nəşr etdirmiştir. Bu, onun 60-cı illərdə yaranacaq yeni forma və məzmunə malik bədii yaradıcılığına ilk addımı idi. Belə ki, bu illərdə uşaqların mənəvi keyfiyyəti qayğısına qalan şair, onlarda incəlik, həssaslıq hissələri tərbiyə etmək, biliyə sevgi duyğuları aşılamaq arzusu ilə rəngarəng mövzulara

¹ Аристотель. Политика. – Москва, 1911, с.35.

müraciət etmişdir. Uşaqların dünyaya baxışına və dərkətmə qabiliyyətinə bələd olan şair poeziyasının dərin məzmununa, yaratdığı poetik effektə xüsusi diqqət yetirmiş, nəticədə, uşaq nitqinə məxsus spesifik ifadələrin düzümü ilə uğurlu uşaq əsərləri yarada bilmüşdür. «Apar məni», «Ehey, durnalar», «Şeir sevən qız», «Hirslənən oğlan», «Uzunburun» və digər şeirləri olduqca maraq doğurur. Burada müxtəlif xarakterli uşaq obrazlarının mənəvi portretini canlandıran şair misra-ların poetik siqlətinə daha çox diqqət yetirmişdir.

«Ehey, durnalar» şeirlində şair qərib, köçəri quşa olan uşaq məhəbbətini poetik dillə təsvir edir, uşaqlara məxsus olan sözlərdən məharətlə istifadə edərək qüvvətli təkrir yaradır («Ehey...ehey...durnalar»), bədii xitablarla vəhdətdə poetik obrazlılıq yaradır:

*Ehey...ehey...durnalar
Qanad açmaq istərəm.
Mən də bu göy üzünə
Qalxıb uçmaq istərəm...*

T.Mahmudun şeirlərində təbiət gözəlliyi öz parlaq əksini tapır. Burada uşaq anlamına uyğun olan konkret təsvirlər verməklə yanışı, təbiət gözəlliyyinin incə cəalarları ilə poetik vüsət yaradır. Şair «Meşəyə yağış yağır» şeirlində poetikanın zəngin palitrasından bəhrələnərək, müşahidə ilə görünə bilən ecazkar illüstrativ mənzərəni oxuculara təqdim edir:

*Səs salıb, ağır-agır
Meşəyə yağış yağır.
Yarpaqlardan süzülür,
Budaqlardan süzülür.*

T.Mahmudun təbiət mövzusunda qələmə aldığı şeirləri az deyildir. «Qışda dağ meşəsi», «Qar töküür», «Qirov», «Lirik damcılar» və sair şeirlərində poetik təsvirlər öz gözəlliyi ilə oxucunun könlünü oxşayır. «Poeziya mənim üçün həmişə möcüzədir... yenə də möcüzə olaraq qalır» deyən şair əsl sənətkar icadı və məharətilə öz əsərlərini yaratmışdır.

Azərbaycanın füsunkar təbiətinə dəlicəsinə vurğunluq, onun meşələrini, büllur bulaqlarını, coşqun çaylarını poetik misralarla təsvir etmək T.Mahmud yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Şair «Sehrli məşəbəyi» poemasında təbiətin ecazkar gözəlliyyindən zövq alan, bu gözəlliyyin pozulmaması üçün canını qurban verməyə belə hazır olan, təbiətin qoynundakı müxtəlif canlı varlıqların təhlükəsiz yaşaması üçün onların həyatına öz doğma övladının həyatı kimi münasibət bəsləyən məşəbəyi obrazını yaratmaqla bütün bəşər övladını ondan nümunə götürməyə, ekologiyani göz bəbəyi kimi qorumağa çağırır.

Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz gözəlliyi ilə yanaşı, bərəkətli, bol məhsul gətirən torpaqları, Vətənimizin hər bir dilbər guşəsi T.Mahmud poeziyasında öz əksini tapır. Xalqın qəhrəman, basılmaz mərd oğullarının ölməz obrazlarını yeni nəslə nümunə göstərməklə onlarda vətənpərvərlik hissərini artırır, vətənimizin yealtı və yerüstü sərvətlərinə göz dikmiş nankor düşmənlərə qarşı mübarizəyə səsləyir.

T.Mahmud poeziyaya böyük qiymət verir, «bütün dünyada ən ülvi nemət poeziyadır, onszuz həyat solğun və mənasız görünərdi» deyən şair, poetizmin ən dərin qatlarına nüfuz edərək gözəl uşaq şeir nümunələri yaratmışdır.

60-80-cı illər poeziyasında yeni mövzulu xeyli poetik əsər meydana gəlmişdir. Bu əsər müəlliflərinin bir çoxu ya İkinci Dünya müharibəsi illərində doğulanlardı, ya da onların uşaqlığı müharibənin ağır dövrünə təsadüf etmişdir. Buna baxmayaraq, istedadlı sənətkarlarımızın yaratdıqları ədəbi qəhrəmanların simasında dövrün vurduğu yaraların izlərini görə bilirik. Məsələn, şair Ağasəfa «42-lər» şeirində alman faşizminə olan kəskin nifrətini bu əsərin ümumi pafosuna çevirə bilmışdır. Yaxud, şair Ə.Salahzadə «Boy» şeirində yaşıdlarının boyunun qısa olduğunu söyləyir və belə bir bədii ritorik sualla fikrinə aydınlıq gətirməyə çalışır: kimlər suyumuza kəsdi ki, boyumuz belə qısa oldu?

İ.İsmayıllıdənin «Ulduzların ad günü», «Anamla söhbət», «Yelləncəkdə yellənən külək», «Gedim anamdan soruşum» adlı kitablarında toplanmış şeirlərində yeni poetik deyim tərzi diqqəti cəlb edir. «Yağış gölməçəsi» şeirində bunu görmək mümkündür. Şair yağışın yağmasını, bunun təsirindən gölməçələrin yaranmasını mənalandırır: damcılar dəcəl uşaqlar kimi əllərini buluddan üzərək yerə düşür, buludlar isə özlərini seyr etmək üçün gölməçələri güzgü kimi torpaq üzərinə düzürlər. Sonra qarğı ata minən uşaqlar təsvir olunur. Bu təsvir müasir uşaq şeiri üçün yeni bir tapıntıdır. Şeirdə təsvir olunan uşaq «atını» səmada sürür, yəni qarğı ata minən uşaqın gölməçələrdə əksi görünür və adama elə gəlir ki, onlar «atlarını» göydə «çapırlar» və sair.

70-80-ci illərdə milli uşaq şeirinin inkişafında bir sıra gənc qələm sahibləri fəaliyyət göstərmiş və ədəbi prosesdə öz poetik fikirlərini lirik misralarla deyə bilmislər. M.Namaz «Yaz yağışı» (1976), «Kəpənək özünə gül əkir» (1979), «Payızda güllər kövrək olurmuş» (1984), Q.İsabəyli «Balaca – bapbalaca» (1982), «Heç nə istəmir ana» (1983), «Əkil-Bəkil» (1987), R.Yusifoğlu «Yurdum-yuvam» (1983), «Ətirli düymələr» (1986), A.Əlizadə «Şəfəqin sırgaları» (1982), Dilsuz «Ağ atlı oğlanın nağılı» (1981), E.Baxış «İydə çıçayı» (1977), «Allı qız, ballı qız, xallı qız» (1983), S.Əliyev «Yaz motivləri» (1984) və sair əsərləri ilə bu sahənin inkişafına təkan vermişdir.

Bədii forma və məzmun axtarışları və orijinal üslubu ilə seçilən, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, rəngarəng yaradıcılığa malik Q.İsabəyli gənclik illərində tanınmış şair və yazıçılarla (M.İsmayıllı, M.Araz, F.Dərgahov, H.Ziya, M.Aslan və s.) yaxından ədəbi təmas yaradaraq, özünü uşaq ədəbiyyatına həsr etmiş, artıq 80-ci illərdə kiçik yaşılı oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. «Balaca-bapbalaca» (1982), «Heç nə istəmir ana» (1983), «Şam nağılı» (1984), «Əkil-Bəkil» (1987) adda çap olunmuş uşaq kitabları onu istedadlı bir qələm sahibi kimi tanıtmışdır.

Şair M.İsmayıł Q.İsabəyli ilə ilk tanışlığını belə xatırlayır: «On üç-on dörd ilin söhbətidi (70-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir – F.Ə.), yanına şıvərək bir oğlan gəlmişdi. Şeirlərini, könül duyğularını çəkinə-çəkinə mənə göstərdi. Daxili bir nigarənlıqla o şeirlərə gözücu nəzər saldım. Axı, onda mənim özüm «gənc şair» sərhəddini adlamamışdım və təbii ki, yanına məsləhətə gələnlər də təkəm-seyrək idi. Bir də ki, nədənsə bu ilk qədəmlərini atan gəncin yazıları haqqında pis fikir deməyə tərəddüb edirdim. Bəlkə onun gələcək taleyi mənim «pis» və ya «yxası» fikrimdən asılı idi. Nə isə... o şeirlərdən biri «Torağaylar» adlanırdı:

*Əl götürməz yoldan-rizdən,
Qar-yağış da olsa dizdən.
Nəğmə deyər şirin-şirin:
Saya salmaz yaydır-qışdır
Torağaylar.
Yolda daşdır,
Göydə quşdur
Torağaylar...*

«Yolda daşdır, göydə quşdur torağaylar» misrası fik- rimdə ilişib qaldı... Balaca bir şeir üçün «fikrin quraq keçdiyi» o illərdə bu da az deyildi. Şeirin müəllifinə məsləhət verdim. Başqa yazılarındakı yaxşı və nöqsanlı cəhətləri göstərdim. Sonra «Torağaylar»ın müəllifi səbrlə, dözümlə işlədi, öyrəndi, yazdı, pozdu, özünü axtardı və tapdı – «Balaca», bapbalaca» kitabında...».¹

Şair R.Yusifoğlu ilk ədəbi yaradıcılığa 60-cı illərin ortalarında başlamış, az bir müddət içərisində görkəmli qələm sahiblərinin diqqətini cəlb etmişdir. M.Seyidzadə, M.Araz, İ.Tapdıq, N.Həsənzadə, T.Mütəllibov, H.Ziya, M.Aslan, Z.Xəlil, T.Mahmud, M.Namaz və digər şairlər onun şeirləri haqqında xoş söz söyləmiş, poetik təsir qüvvəsindən danışmışlar. Şair Rafiqin F.Sadiq «Ocaq yeri» şeirlər kitabı haq-

¹ Bax: M.İsmayıł. «Əlvən duyğular», «Ədəbiyyat və incəsənət», 1983, 11 fevral.

qında (1981) yazırıdı: «Rafiqin mövzuları rəngarəngdir. Burada kənd, uşaqlıq çağrı, zəhmət, təbiətlə bağlı, vətən, ana məhəbbəti, məhəbbətə aid şeirlər toplanmışdır. Bu, onun müşahidələrinin hərtərəfli olmasını göstərir. Rafiqdə hər bir çiçək, hər daş, hər söz şeirə çevrilir, məna kəsb edir».¹

Bu illərdə artıq tanınmış tənqidçilər R.Yusifoğlunun yaradıcılığına nüfuz etmişlər. V.Yusifli qeyd edirdi ki: «Əlyazmada üstünlük təşkil edən şeirlər əsasən Azərbaycan təbiətinin timsalında, ümumiyyətlə, təbiəti tərənnüm edən, onun sırları ilə balacaları tanış edən şeirlərdir. Bu tipli onlarla şeirlərdə təbiətin dilini bilən, onun hər sahəsinə bələd olan bir müəllifin uşaqlarla ünsiyyəti səni də sevindirir, çünkü uşaqlarla yaxınlıq onlara nəyisə sevdirməkdən başlayır».²

80-ci illərdə uşaq ədəbiyyatının nəzəri problemləri ilə yaxından məşğul olmuş R.Yusifoğlu eyni zamanda, ədəbi yaradıcılığını davam etdirərək «Yurdum-yuvam» (1983), «Ətirli düymələr» (1986) adlı şeir kitablarını çap etdirmişdir.

70-ci illərdə ədəbi yaradıcılığa başlamış («Dağların yaddası») Ə.Quluzadə, 80-ci illərdə «İsti ocaq», «Tumurcuqlar» (1985) kitabını nəşr etdirmişdir.

Şair «Tumurcuqlar» şeirlər kitabını kiçik yaşılı məktəblilər üçün yazmışdır. «Əsgər paltarı», «Cırtdanın yağ yaxması», «Göygöz qız», «Dəyişik düşərik», «Hazircavab qız», «Yuxu görən oğlan», «Hoppanan dovşan», «Yalançı Əliş» və sair şeirlərdə qayğısız məsum varlıqların həyat tərzi təsvir edilmişdir. Bu şeirlərdə uşaqların əməksevərliyi, sadəlövhüyü, hazırlıq, düşüncə səviyyəsi, həyata baxışı öz əksini tapır.

60-80-ci illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişafı maraqlı dövr kimi diqqəti cəlb edir. Bu illərdə uşaq nəşri ilə ədəbiyyatımıza gələn yazıçılarımız sənətdə yeni ədəbi mühit yarada bilmişlər. Təsadüfi deyil ki, 60-ci illərdən başlayan nəşr ədəbi tənqiddə «yeni nəşr» adlandırılmışdır.

¹ Bax: R.Yusifoğlu. Xatirə kəcavəsi. – Bakı, 1999, s.347.

² Yenə orada, s.349.

Bu illerdə yazib-yaradan uşaq yazıçılarımız, müəyyən mənada nəsrin sosial məzmununu və mənəvi dəyərini gücləndirməklə ədəbiyyatın mövqeyini müəyyənləşdirirlər, yeni bəşəri mövzulara ardıcıl müraciət etməklə kamil, bitkin nəşr əsərləri yaratdilar. Ayrı-ayrı həyat hadisələrinə fəlsəfi baxış gücləndi, həyat müşahidələri daha real şəkildə qələmə alındı. Başqa sözlə, bədii uşaq nəsrinin idrakı əhəmiyyəti daha da hiss olunmağa, aydın şəkildə görünməyə başladı.

Bu illerdə yaranmış Azərbaycan uşaq nəsri janr və üslub baxımından olduqca rəngarəngdir. Xüsusilə, hekayə və povest janrinin bu illərə qədər Azərbaycan uşaq nəsrində daha fəal olması bizə məlumdur. Müxtəlif illerdə M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rzaquluzadə, M.Cəlal, Ə.Məmmədxanlı, Q.İlkin, S.Vəliyev və digər peşəkar sənətkarlar bu janrda öz məharətlərini göstərmişlər. Mir Cəlalin «Qaymaqp», «Əmzik», «Kərpickəsən», M.İbrahimovun «Pərvizin həyatı», «Anama deyərəm ha!», S.Rəhimovun «Gülsabah», «Pəri çinqılı», «Bülbül əfsanəsi», Ə.Vəliyevin «Budağın xatirələri», «Uşaqlara sovqat», «Bir cüt ulduz», M.Rzaquluzadənin «Dəniz nağılı», «Quş dili bilən Orxan», S.Vəliyevin «Bir səhəng su», «Həyatın dadı», «Daşlı bulaq» və sair hekayə və povestlərdə bunları görmək mümkündür.

60-80-ci illerdə uşaq nəsrində öz dəst-xətti olan Mir Cəlal, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, M.İbrahimov, M.Rzaquluzadə, Q.İlkin, S.Vəliyev, H.Abbaszadə və sair qələm ustalarının cərgəsinə yeni bədii təfəkkür sahibləri – Anar, Elçin, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Ç.Hüseynov, Z.Xəlil, M.Süleymanlı və sair gənc yazıçılar da qoşuldular. Anarın «Yağış kəsdi» (1968), «Molla Nəsrəddin-66» (1970), Elçinin «Min gecədən biri» (1966), «Gümüşü, narıncı...» (1973), «Günay, Yalçın, Nigar, bir də bir Səlim» (1980), Ə.Əylislinin «Gilas ağacı» (1961), «Mənim nəğməkar bibim» (1968), «Adamlar və ağaclar» (1970), İ.Məlikzadənin «Həsrətin sonu» (1964), «Özgə anası» (1969), «Kövrək qanadlar» (1973), M.Rüstəmbəyovun

«Uşaqlığın son gecəsi» (1968), «Tanış olmayan nəğmə» (1974), «Böyük şəhərin nağılları» (1985), R.İbrahimbəyovun «Səhranın bəyaz günü» (1971), «Ad günü» (1976), Ç.Hüseynovun «Mənim bacım» (1962), «Novruzgülü» (1969), Z.Xəlilin «Balıca» (1981), «Çıraq nənənin nağılları» (1983), M.Süleymanlıının «Ayın aydınlığında» (1979), «Köç» (1984) və sair nəşr əsərlərindən ibarət olan kitablar bu janrın inkişafına böyük təkan verdilər.

60-80-cı illərdə uşaqlar üçün yazılıdan böyük istedad və zəhmət, elmi bilik tələb edən elmi-fantastik əsərlər meydana gəldi. E.Mahmudovun «Veneranın göyləri od içindədir» (1960), «Qeyd olmuş səslər» (1964), «Dəmir necə ayaq açdı» (1967), «Zülmət dənizi» (1972), «Ulduzlar yolumuzu gözləyir» (1975), «Qüdrətli pillə» (1985) və sair əsərlər milli uşaq ədəbiyyatında bu janra böyük tələbat olduğundan xəbər verirdi. Yaziçi N.Abdullayevin bu janrda qələmə aldığı «Sehrli oğlan» (1960), «İtirilmiş dünya» (1962), «Balaca Kiberin macəraları» (1966), «Gecələr uzanayıd» (1980), «Piyada vəzirə çevrilir» (1987) adlı kitabları oxucuların rəğbətini qazanmışdı. Məsələn, «Sehrli oğlan» əsərindəki qəhrəman sürətli qatsuşa malikdir və bir futbol oyununda 17 qol vurur. O qədər sürətlidir ki, maşınlar da onun qarşısında acizdilər. Yaxud, «Tom Vilyam gözə görünmür» hekayəsində təsvir olunur ki, Vilyam insanı gözə görünməz edən paltar ixtira etmişdir. Onunla maraqlanan kəşfiyyat idarəsi bu paltarı ələ keçirmək istəyir. Vilyam çalışır ki, paltar onların əlinə keçməsin, çünki bu paltar onlara casusluq etmək üçün lazımdır. Buna görə, Vilyam ixtira etdiyi paltarı məhv edir və özü isə xalq azadlıq hərəkatına qoşulur.

Mir Cəlalin özünəməxsus bir üslubda, incə yumorla qələmə aldığı «Qaymaq» hekayəsi uşaq nəşri içərisində seçilən əsərlərdən biridir. Bu hekayədə təsvir olunur ki, bir gün səkkiz yaşlı Nadir nəfsini saxlaya bilmir, atası Mehbali kişinin dükançı Məşədi Möhsünə onunla göndərdiyi qaymaqdan azacıq yeyir. Bundan xəbər tutan və qəzəblənən Mehbali kişi

Nadiri cəzalandırmaq istəyir. Lakin «gördüyü işin peşmanlığından alovlanan qəlbini göz yaşları ilə söndürmək istəyən» balaca Nadir inəyi hər gün otarsa və yemləsə də «nədənsə süd qazana tökülərtökülməz çevrilib özgənin malı olur»du. İndi isə qaymaqdan bir barmaq yediyi üçün bu məsum uşaq döyülməyə məruz qalmışdı.

Səhəri gün Mehbali kişi bir kasa qaymağı Məşədi Möhsünə özü aparmalı olur, lakin dükanın möhürləndiyini, dükançının evinin isə qıffılı olduğunu görür. Məlum olur ki, dükançının nə əngəlli işi olubsa, gecə ikən qaçıbmış. Mehbali kişi oğlu Nadiri cəzalandırmaq fikrindən daşınır və hekayə maraqlı sonluqla bitir: «Mehbali Nadiri yanına çağırıldı. Bir qasıq özü götürdü, birini də oğluna verdi: - Ye, ye, oğul, ye! Bu çağda kimi avam olmuşuq... Hansı səfəh oğlu bundan sonra qaymaq satar. Özüm yeyəcəyəm! Özüm kimdən əskiyəm?-deyə təntənə ilə bildirdi. O, böyük bir şey kəşf etmiş kimi sevinirdi.

Nadir qaymaqdan götürdükcə atasının üzünə baxırdı. Təəccüb edirdi ki, kişi nə üçün hirslənmir? Nə üçün qaymağı yeməyə izin verir?»

M.Cəlalin hekayələrinin süjet xətti maraqlı əhvalatlar üzərində qurulur, real həyatın təsviri və qarşıya qoyulan problemlərin həlli də humorla sona yetir. Məsələn, «Əmzik» hekayəsində yazıçı müasir dövr üçün aktual səslənən problemin həllinə çalışır. Tipik bir məmur obrazını canlandıraraq, onun iç üzünü açıb göstərir. Mağazalarda əmzik tapılmamasının günahını başqalarında görən sədr, «ildə iki minə yaxın uşaq doğulsun, doğulan uşağın hamisinin da ağızı var» deyərək özünü gülüş obyektiñə çevirir. Yazıçı körpələrə laqeyd münasibət bəsləyən bu cür tipik məmur obrazı yaratmaqla: «Nazirlərin özünə əmzik vermək lazımdır» fikrini humorla da bitirir.

60-80-ci illərdə yaranan uşaq nəsri üç ədəbi nəsil tərəfindən inkişaf yolu keçmişdir. Qocaman ədiblərlə yanaşı, orta və gənc nəsil də bu ədəbi prosesdə fəal iştirak etmişlər.

E.Ağayev, Y.Əzimzadə, G.Hüseynoğlu, E.Mahmudov, N.Abdullayev, X.Hasilova, Ə.Babayeva, F.Ağayev, Anar, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Elçin, S.Azəri, İ.Məlikzadə, N.Süleymanov, N.Rəsulzadə, Ə.Əmrəhov, B.Həsənov, Həbibə, Ə.Səmədli, M.Süleymanlı, İ.Hümbətov, Zahid Xəlil, F.Tariverdiyev (Tanrılı) və digər qələm sahibləri Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişafında xidmət göstərmişlər.

«Göyərçin» uşaq jurnalının ilk redaktoru olmuş və yazıçı-dramaturq kimi geniş fəaliyyət göstərmiş Y.Əzimzadə (1917-1984) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni-yeni töhfələr vermiş, 60-cı illərdə müasir ədəbi prosesdə yeni bir dönüşün yaranması yazlığını daha da məhsuldar etmişdir. «Yenə görüşəcəyik» (1960), «O, qərib deyildi» (1968) adlı romanları Y.Əzimzadənin ədəbi yaradıcılığında bir mərhələ təşkil edir. Yenə həmin illərdə nəşr olunmuş «Murad dayının xatirələri» (1961), «Xatırlayacaqsan» (1964), «Qaranquşa hay verin!» (1969) adlı kitabları yazıçıya şöhrət qazandırmışdır. 70-80-ci illərdə çap etdirdiyi «Ləpirlər» (1971), «Unutmayın» (1973), «Mənim mahnılarım» (1976), «Mən gənc qvardiyaçıyam» (1978), «Həmişə borcluyuq» (1980) kitabları Y.Əzimzadənin yaradıcılığında əsaslı yer tutur.

Y.Əzimzadə nasır, dramaturq, publisist və tərcüməçi kimi ədəbi yaradıcılıqda özünə məxsus bir iz qoymuşdur. Yazıçı janrından asılı olmayaraq ayrı-ayrı illərdə qələmə aldığı hekayələrində, romanlarında, dramaturji əsərlərində, bədii publisistikasında, o cümlədən, uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində dövrün vacib məsələlərini, müasirlərimizin həyatını, fəaliyyətini tərənnüm etmişdir. İstər bədii, istərsə də sənədlə əsərlərində şəxsən görüb müşahidə etdiyi, şahidi olduğu hadisələrdən və insanlardan söhbət açır, bilavasitə həyatı faktlara əsaslanaraq, inandırıcı lövhələr yaradır. Y.Əzimzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti üçün sadaladığımız bu cəhətlər səciyyəvi xarakter daşıyır. Sözün dəyərini yüksək qiymətləndirməyi bacaran yazıçı, bəşər övladını duymaqla, onun qəlbinin ən incə tellərinə təsir göstərmək üçün bədii sö-

zün gözəlliyindən, gücündən istifadə etmişdir. Yaziçi çox gözəl dərk edirdi: söz elə incə, zərif bir alətdir ki, bununla uşaqların gözlərində hisslerin ən incə çalarlarını – sevinci, kədəri, həyəcanı, incəliyi, ümidsizliyi, tənhalığı və sair duyğuları görmək və hiss etmək mümkündür.

«Mənim mahnılarım» adlı əsərində yazıçı ilk nəğməsini uşaqlara həsr etmişdir. Birdən-birə şarı əlindən qoparaq havaya uçan balaca qızçığazın keçirdiyi iztirabların, narahat hissələrin təsvirinə başlayır. Üzündən gülüş və sevinc hissələri qeybə çəkilmiş bu qızçığazın muncuq gözləri yaşıla dolmuşdur. Onu ovundurmaq üçün hamı cəhd göstərsə də, lakin bu uşağın dilini yalnız bir qoca kişi bilir. O, qızçığazın əlindən qopub göyə qalxan şərin yerini ona təbii şəkildə başa salır, şərin ulduzlarının arasında olduğunu ona inandırır. Əsər nikbin notla sona çatır: «Məhdud, ancaq son dərəcə həssas uşaq təxəyyülünün saf və sadəlövh inamı, görünür, qocanın sözləri ilə hərəkətə gəldi, qızçığazın kədərini qovdu, gözlərinin yaşını qurutdu...»

Yaziçi uşaq aləminin sırlarını, xarakterini mükəmməl bildiyinə görə hekayəni nikbin əhvali-ruhiyyə ilə bitirir, bu sonluq kiçik yaşı oxucuları da təsirləndirir, onlar da öz qəhrəmanlarının inamına şərik olurlar.

«Murad dayının xatırələri» kitabında toplanmış nəşr əsərləri olduqca maraqlıdır. Bu silsiləyə daxil olan «Hə» yoxsa «bəli», «Pişik balası», «Tamahkar», «Yenə bağ vaxtı idi», «Qarpız əhvalatı», «Balaca artist», «Bir də belə şey eləmə» və sair maraq doğuran kiçik həcmli hekayələrdə uşaqların təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən məqamlara kifayət qədər rast gəlmək olur.

Uşaqlar Murad dayını çox sevirlər. Hər gün onların əhatəsində olan bu söhbətil qoca uşaqlıqda etdiyi nadincliyi, inadçılığı, böyüklerin sözünə qulaq asmadığını maraqlı, bəzən də gülüş doğuran əhvalatlar şəklində danışır, etdiyi hərəkətlərinə görə indi də xəcalət çəkdiyini söyləyir. Bununla o, uşaqları bu cür hərəkət etməməyə, onları pis əməl və vərdişlərdən

uzaq olmağa, təmasda olduğu insanlarla yaxşı münasibət saxlamağa, gördükleri hər bir işin nəcib əməllərlə nəticələnməsinə çağırır.

Y.Əzimzadənin uşaqlar üçün yazdığı hekayələr biri-birindən maraqlıdır. «Oyuncaqların şikayəti», «Nadir daha darıxmır», «Mərtəbələr», «Laylay, balam, a laylay...», «Yenə azmaq istəyirəm», «Ədilənin səhvi», «Qarlı bir gündə» və digər hekayələrdə məktəblilərin həyatından, uşaqların təhsil almaq və sənətə yiyələnmək istəyindən bəhs olunur.

«Oyuncaqların şikayəti» hekayəsində yaziçı altı yaşlı Rəhilənin öz oyuncaqlarına, Məstan pişiyə bəslədiyi pis münasibətləri təsvir etməklə, uşaqları bu yanlış hərəkət və əməllərdən uzaq olmağa çağırır. «Nadir daha darıxmır» hekayəsində yaziçı uşaqlarda əmək tərbiyəsini önə çəkir, əməyin mənəvi tələbata çevrilməsinin zəruriliyini, tənbəlliyyin ağır bir bəlaya çevrilməməsi üçün zəhmətin gözəllik hissini təbliğ edir. Nadirin başı işə o qədər qarışır ki, daha onun darixməgə vaxtı qalmır. Səbəbini soruşanda isə atası ona belə cavab verir: «—İş, zəhmət elə şeydir ki, adamda hər şeyə maraq, həvəs oyadır». Hekayənin qayıси bundan ibarətdir ki, insan dünyası əməklə dərk edərək gözəllik yaradır və bununla, əməyin, yaradıcılığın gözəllik hissini özündə bərqərar edir, tərbiyənin bütöv bir sahəsi kimi özünü bürüzə verir.

Y.Əzimzadənin qələmə aldığı bəzi hekayələrdə uşaqa məxsus incə humor öz əksini tapır. «Yenə azmaq istəyirəm» hekayəsində beş yaşlı Ramizin azması, milis (polis) şöbəsində ona qayğı ilə yanaşılması, onun kitab, konfet və oyuncaqlarla təmin edilməsi təsvir edilir. Balaca Ramiz tapılandan sonra ona burada göstərilən qayğıya rəğmən anasına belə deyir: «Ana, mən sabah yenə azmaq istəyirəm».

Y.Əzimzadə uşaq xarakterinin və psixologiyasının incəliklərini dərindən duyduguna görə, qələmə aldığı hekayələr məna dəyərinə və bədii siqlatınə görə daha çox maraq doğurur. «Qardaşlar» hekayəsində yaziçı müxtəlif millətə mənsub olan Kolya və Rüstəmin birləşə həyat və məktəb fəaliyyətini

real boyalarla canlandırır. Bakının neftayırma zavodlarının birində işləyən Mərdan anası müharibədə həlak olmuş Kolya adlı bir rus uşağıını atalıq himayəsinə götürür, onu doğma oğlu Rüstəmdən az istəmir. Eyni zamanda, Rüstəm də Kolyanı bir qardaş məhəbbəti ilə sevir. Onlar eyni cür geyinir, bir məktəbə gedir, dərslərinə bir yerdə hazırlaşırlar. Bir-birindən ayrı durmayan bu uşaqları hamı «qardaşlar» deyə çağırır. Yazıçı bu hekayədə azərbaycanlı ata-ananın bitkin xarakterini, insanpərvərliyini, millətindən asılı olmayaraq bəşər övladına olan sevgisini tutduqları xeyirxah əməlləri ilə göstərir. Müharibədən qayıdan Kolyanın atası Aleksey Fyodoroviç oğlunun arxasında Bakıya gəlir və oğlunu Mərdanın ailəsində şən əhvali-ruhiyyədə görəndə sevinir, bu xeyirxah ailəyə minnətdarlığını bildirir. Müharibənin qanlı-qadəli illərində bir-birinə qardaş münasibəti bəsləmiş bu uşaqlar ayrılkən sonralar da görüşəcəklərinə söz verirlər. Hekayədən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, millətindən və yaşa- diğι həyat tərzində asılı olmayaraq hər bir insan övladı bir-birini sevməli, öz humanist, insani münasibətlərinin ülviliyi ilə əmin-amanlıq içinde birgə yaşamalı, ən çətin anlarda bir-birini müdafiə etməyi bacarmalıdırular.

Y.Əzimzadənin yaradıcılığı janr rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həm nasir, həm publisist, həm dramaturq kimi tanınmış müəllif, qələmə aldığı əsərlərində ümumən lirik, romantik əhvali-ruhiyyəyə daha artıq meyl göstərmişdir. Yazıçı istər bədii, istərsə də sənədli əsərlərində şəxsən görüb şahidi olduğu hadisələrdən və insanlardan söhbət açır, bilavasitə, həyatı faktlara əsaslanır, yeri gəldikcə, avtobiografik xatirələrə müraciət edir.

«Mənim mahnılarım» (1973) hekayələr (etüdlər, lövhələr) silsiləsinə daxil edilmiş «Üçüncü mahnı»da müəllif müşahidələrinə bədii don geydirərək uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən bir əhvalat danışır. Yeni bina tikmək üçün qollu-budaqlı ağacı kökündən kəsmək istəyirlər. Çətir kimi yolu tutmuş, isti yay günlərində insanların kölgələnləməsinə

xidmət edən bu ağacın kəsilməsinə etiraz edənlər çox olsa da, onlara qulaq asmırlar və ağacı kökündən kəsirlər. Lakin nə qədər çalışırlar, ağacın torpağa dərin kök atmış gövdəsini yerindən qopara bilmirlər.

Müəllif sonrakı vəziyyəti belə təsvir edir: «Bir gün yenə küçədən qarışq səslər eşidib, eyvana çıxdım. Kötüyün yanında yenə izdiham gördüm. Həyət uşaqları əl-ələ verib, şən-şən çığırışır, kötüyün başına hərlənir, elə bil yallı gedirdilər... Səkinin ortasına baxan kimi işin nə yerdə olduğunu başa düşdüm: kötük yaşıllanmışdı, çılpaq və şikəst gövdənin yan-yörəsində tər-təzə yarpaqlar görünürdü».

Yazıcı bu əsərdə ağac kötüyünün yaşıllanmasına uşaq sevincini xüsusi qeyd etməklə, əsasən iki məqsədə xidmət edir: birincisi, insanların sağlamlığı üçün əsas yer tutan yaşıllığa laqeyd münasibət bəsləyən tiplər tənqid olunur; ikincisi, uşaqların doğma təbiətə olan sevgi hissələrini, ekologiyanın qorunub saxlanması üçün onların istək və arzularını qabarlıq təsvir etməklə yeni nəсли bu barədə düşünməyə sövq edir.

Y.Əzimzadə özündən sonra xalqına zəngin ədəbi irs qoyub getmiş, xüsusilə, uşaq və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini formalasdırmaq üçün əsaslı rol oynamışdır. Ədəbiyyatımızın inkişafı üçün həmişə çiraq kimi yanmış ədibin bu fikri dediklərimizi bir daha təsdiq edir: «Doğma ədəbiyyatımızın sevincini, fərəhini bir yerdə yaşayaq, dərdini bir yerdə duyaq, bir yerdə onun keşiyini çəkək, onu bürdəməyə qoymayaq və məhz bunun xatirinə bir-birimizə hörmət edək, yeri gələndə də bir-birimizə qarşı yaxşı mənada amansız və tələbkar olaq!»¹

Xüsusilə, 60-cı illər ərəfəsində və sonrakı illərdə müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına, o cümlədən, uşaq nəşrinə yeni ab-hava götirmək iqtidarında olan qələm sahiblərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Yeni dövrün tələbi kimi görünən bu zəruri ehtiyac hissi ədəbiyyatşunasları və eləcə də ədəbi tənqidi ciddi narahat etməyə bilməzdi. Tanınmış ədəbiyyatşunas,

¹ Y.Əzimzadə. Unutmayın... - Bakı, 1973, s. 111.

prof.X.Məmmədov bu boşduğu görərək yazırıdı: «Nə qədər acı olsa da etiraf etmək lazımdır ki, bizdə uşaq poeziyasına nisbətən uşaq nəsri çox geridir. Vaxtilə Mir Cəlalın, Qilman İlkinin, Mikayıll Rzaquluzadənin, Eynulla Ağayevin uşaqlar üçün bir sıra maraqlı, oxunaqlı hekayələri nəşr olunmuşdur. Lakin son illərdə (60-cı illər nəzərdə tutulur-F.Ə.) bu sahədə elə bir müvəffəqiyyətli addım nəzərə çarpmır. Bizdə dillər əzbəri olan, qəhrəmanlığı uşaqlar tərəfindən təqlid olunan, həyat yollarında nümunə sayılan nəsr əsərləri yaranır. Uşaq nəsrrindən danışarkən birinci növbədə buradakı forma yeknəsəkliyindən şikayətlənmək lazımdır. Yazıçılarımız uşaqa aşılamaq istədiyi fikrin ifadə forması qayğısına az qalırlar. Mətbuatda dərc edilmiş hekayələr müxtəlif müəlliflərə məxsus olsalar da, onların quruluşu, ifadə tərzini oxşar təsir bağışlayır. Bu yeknəsəklik oxucunun ədəbiyyata olan maraqlı hissini korşaldır. Son vaxtlar bizdə bir növ uşaq ədəbiyyatına etinasızlıq da müşahidə edilir».¹

60-cı illərdə nəsr sahəsində yeni ədəbi mühit yaratmaq arzusu ilə yaradıcılığa başlayan gənc yazıçılar dünya xalqları ədəbiyyatından bəhrələnməsi baxımından «realist ədəbiyyat necə olmalıdır» sualının həllinə müxtəlif prizmadan yanaşmışlar. Ədəbi-nəzəri baxışları müəyyən qədər fərqli olan bu yazarlar müxtəlif forma və üslub axtarışları ilə seçilməyə çalışmışlar. Bu isə artıq SSRİ tərkibində yaşayan bütün xalqların ədəbiyyatında yaranmış bir proses idi və bu təbii ədəbi oyanışın təşəkkül tapması, ədəbiyyatımızın sonrakı illərdə yeni istiqamətli inkişafından xəbər verirdi. Ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı ilə ayaqlaşan, müasir görmək istəyən nasirlərin ən başlıca cəhdidi, «sosialist realizmi»nın siyasi-ideoloji çamurluğundan xilas olmaq və gerçek həyat hadisələrinin ədəbiyyata gətirilməsindən ibarət idi. Məsələn, Anar və Elçin yaratdığıları yeni baxışlı hekayə janrı ilə sonrakı illərdə qələmə alınacaq müasir nəsrin inkişafına böyük zəmin yaratdilar. Anarın «Taksi və vaxt», «Mən, sən, o və telefon», «Yaxşı

---

¹ X.Məmmədov. «Ümumi işimiz», «Ədəbiyyat və incəsənət», 1969, 9 may.

padşahın nağılı» və «Molla Nəsrəddin-66»ya daxil edilmiş satirik hekayələr silsiləsi, Elçinin «Bu dünyada qatarlar gedər», «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Qış nağılı» hekayələrini misal götirmək mümkündür. Bu və ya bu səpgili nəşr əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafını təsdiq edirdi.

Ədəbiyyatşunas alım prof. H.Ənvəroğlu Anar yaradıcılığının mövzu dairəsini araşdırarkən yazıcıının ədəbi dünyasına obyektiv tərzdə yanaşaraq yazar: «60-cı illərin ədəbi gəncliyinin nümayəndəsi olan Anar tez bir zamanda geniş oxucu marağının obyekti oldu, elmi və ədəbi-estetik fikri özünə çəkdi. 60-cı illərin dalğasında nəşrə gələn Anar və onun gənc qələm yoldaşları Azərbaycan nəşrinə yeni ovqat götirdilər, ədəbiyyatımızın yönünü mövzu və qəhrəman axtarışlarına, müasirliyə istiqamətləndirdilər. Bunu deyərkən biz məzmun, ideya və forma təzəliyini nəzərdə tuturuq. Dil, psixologiya, fərdi üslub və deyim tərzləri bir-birindən fərqli olsa da, bu dövrün ədəbi gəncliyini təbiilik, təvazökarlıq, insanlarla mənəvi ünsiyyət duyğusu birləşdirirdi. Yəni mənəvi kamillik və əxlaqi axtarışlar, əsasən, şəhər mövzusunda yazan Anarı, Elçini, Y.Səmədoğlunu yeni kənd nəşrinin nümayəndəsi kimi tanınan S.Əhmədovla, Ə.Əylisli ilə birləşdirdi».¹

Anarın özünəməxsus yaradıcılıq cəhəti bundan ibarətdir ki, o, hər bir hadisə və əhvalatlara münasibətdə realist mövqedə dayanmağa üstünlük verir. İnsanların fərdi xüsusiyyətindən tutmuş, cəmiyyətin sosial bələlərinə səbəb olan ictimai hadisələrə bu aspektdən yanaşır. Burada verilən ayrı-ayrı insan taleləri də, məhz mövcud cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi ilə əlaqələndirilir. Anarın hekayələrində gənclərin sərbəstliyi, azadlığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu yeni nəsil müəyyən olunmuş əxlaq mayarları baxımından ailə qanunlarına tabe olsa da, onlar mənəvi tərəfdən azaddırlar. Lakin bu nəsil heç də özbaşına deyil, əxlaq normalarından da kənara çı-

---

¹ Bax: H.Ənvəroğlu. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. – Bakı, 2008, s.288.

mir. Belə ki, düşüncə, fikir azadlığı, həyata öz fərdi baxışları ilə nəzər yetirmək xoşbəxtliyi Anar qəhrəmanlarının məziyyətlərindən biridir. «Mən, sən, o və telefon» hekayəsinin təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir sıra xalqları arasında geniş yayılı bilməsinə səbəb də məhz, bu hekayə qəhrəmanlarının sərbəst demokratik düşüncəyə malik olmasınaidir.

Anarın «Asılqanda işləyən qadının söhbətləri» hekayəsində paltolar «danişır», bu paltolar insanların başına gələn əhvalatlardan, insanların bir-birinə olan münasibətlərindən xəbər verir. Bu hekayədə, ənənəvi əsərlərdə olduğu kimi, paltolar insan dilində danışmir, çünki onların «dilini» bilən yalnız bir adam var ki, o da asılqanda işləyən qadındır. Bu qadın paltoların «danişığından» çıxardığı nəticələri oxuculara hazır şəkildə vermir, duydugu «əhvalatları» özü başa düşdüyü kimi danışır. Lakin qadının söhbətləri arxasında insan həyatını dərindən bilən həssas bir yaziçinin dayandığını görürük. Palto sahiblərini görməsək də, onların sevinci və kədəri, sevgisi, vəfasızlığı və sair haqqında bütöv bir təsəvvür əldə etmək mümkün olur.

Tanınmış tənqidçi M.Arif (1904-1975) «Ağ limanlar və qırmızı gəmilər» (1971) məqaləsində Anarın bir gənc yazıçı kimi məharətindən söz açır, onun müasir nəsrə təravət gətirən mövzu və bədii forma yeniliyini xüsusi vurgulayaraq yazırırdı: «Bu təravət milli keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər bədii ədəbiyyatın ümumi inkişafı, taleyi ilə bağlıdır. Anarın mövzusu da yenidir, amma dediyimiz təravət təkcə mövzuya, yaziçinin təsvir etdiyi aləmə, hadisə və insanlara aid deyildir. Anarın hekayələrində fövqəladə hadisələrə, ığidlik, şücaət, qəhrəmanlıq göstərmək iddiasında olan adamlara rast gəlmirik».¹

Gerçek həyatın mövcud mənzərəsini reallıqla eks etdirmək, müasir yeniyetmələrin duygusu və düşüncəsini, kənddə yaşayan cavanların poetik dünyasını təsvir etmək Elçin nəşrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun hekayələrində müasirlik

¹ Bax: M.Arif. Sənətkar qocalmır. – Bakı, 1980, s.286.

anlayışı təkcə kəndin zahiri görünüşündə, yeni tikilmiş binaların, mədəniyyət ocaqlarının çoxluğunda deyildir. Bəzən yazıçı, ümumiyyətlə, kəndi təsvir etmir, insanların mənəvi dünyasını, fikir və qayəsini, həyata baxışını elə real və aydın cizgilərlə verir ki, bu cizgilər müəllifin ideya məqsədini aydın şəkildə bürüzə verir.

«Bu dünyada qatarlar gedər» (1974) hekayəsinin qəhrəmanı Əbilidir. Yazıçı oxucunu nə bu kəndin özü, nə də adamlarılə yaxından tanış edir. Əsəri oxuyan oxucu Əbilidən başqa bu kənddə yaşayanların yalnız adını eşidir, onlar haqqında deyilmiş bir-iki ifadəyə rast gəlir. Lakin Əbilinin məhdud dünyagörüşü və ötüb keçən qatarlara onun heyrətli baxışları arxasında bu uşaqın romantik duyğulu qəlbini görürük. Əbili kəndlərindən keçən qatarlara, bu qatarların içində gedən qırmızı, yaşıl, çəhrayı uşaqlara həsrətlə baxan romantik bir uşaqdır. Lakin o, bir şeyi yaxşı başa düşür ki, həmin qatarlarda gedən rəngbərəng uşaqlarla onun arasında olan fərq çox böyükdür. Həmin uşaqlardan bir az bərbərxana, bir az da pryanık iyi gəlir, bir sözlə, bu uşaqların qoxusu böyük şəhərlərin qoxusudur, bu qoxu kiçicik bir kənddə boy-a-başa çatmış Əbilidən gəlmir. Əbili qatarda gedən bu uşaqların zahiri görkəmində ümumi bir çalar kəşf edir: uşaqlar rəngbərəngdir. Yazıçı bu uşaqların fərqindəki poetik koloriti vermək üçün onları müxtəlif çalarlı rənglərlə təsvir edir.

Elçin nəsrinin ən ümdə xüsusiyyəti ondadır ki, burada poeziyaya məxsus lirizm, poetik gözəllik vardır. O, Anardan fərqli olaraq, adı adamların təmizliyini, işıqlı mənəviyyatını mövcud cəmiyyətlə, bu cəmiyyətin yetişdirdiyi özündənrazi adamlarla qarşılaşdırır. Məsələn, Baladadaşın ilk məhəbbətini qırmızı «Moskviç»li Murada qarşı qoyur. Baladadaş bu zaman nə sevdiyi qız Sevilin tosqun, laqeyd anasını, nə lovğa nişanlığını, nə də qızın ona olan etinasızlığını görür. Təkcə qəlbində baş qaldırmış kövrək, olduqca qəribə, həyatı boyu heç vaxt duymadığı hissləri keçirir və onun əsirinə çevrilir. Başına «aerodrom» kepka qoyub, süst bir həyat tərzi keçirən

və özü də gözləmədən eşqə düşən Baladadaşın sevgisi qəribə vəziyyətlərdə təsvir edilir. Bütün günü oturub şumaqədər yonan, ətrafında cərəyan edən hadisələrə biganə olan Baladadaş rus yazıçısı A.Çexovun bəzi qəhrəmanlarını xatırlatsa da, orijinal tip səviyyəsinə yüksəlir. Çünkü onun süst həyatı və arabir özünə də məlum olmayan cəsarəti ilə, qəlbiniñ gizli guşəsində qoruyub saxladığı poetik sevgi duyğuları arasında bir təzad görünürlər.

Elçinin əsərlərindəki müsbət keyfiyyətlərdən biri də onun fərdi üslubudur. O, psixoloji əhvali-ruhiyyəni detalda əyanılışdırən cizgilər axtarır, predmetə fəlsəfi münasibətdə, assosiativ düşüncələrdə, ideyanın bədii həllində ədəbi dilin ritmindən, ifadələrin sərtlik və çəvikliyindən məharətlə istifadə edir. «Gümüşü, narıncı...» (1973), «Günay, Yalçın, Nigar, bir də bir Səlim» (1980), «Bülbülün nağılı» (1983) və sair kitablarına daxil edilmiş nəşr əsərlərində psixoloji qatlar və humanist fikirlər özünü göstərir.

Yeniyetməliklə gəncliyin sərhəddində uşaqların qol-bində baş qaldırmış hissələri ifadə etmək üçün müəllif yenə də rənglərdən istifadə edir. Rənglər hissələrin rəmzi obrazı kimi özünü göstərir və əsərin daha canlı çıxmاسını şərtləndirir. «Gümüşü, narıncı...» hekayəsinin əsas qəhrəmanı Allahverdi özünə də aydın olmayan qəribə hissələr keçirir. Sonralar başa düşür ki, bu gizli hissələr onun Sədəf adlı qızı sevməsi ilə bağlıdır. Lakin Allahverdi bu hissələri mürgülü, yarıyuxulu uşaqlıq dünyasının son mərhəlesi kimi qələmə verir və onun müəyyən rəng çalarlarını tapır. O, ilk eşqə düşən gündən rəngli yuxular görür. Bu yuxular gümüşü, narıncı və məxməri rənglərlə doludur.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında ilk dəfə R.Rza rənglərin bu səpgili obrazını yaratmış və şair «Rənglər» silsiləsinə daxil olan əsərləri ilə hər rəngin poetik tutumunu, sevinc və kədər çalarlarını ustalıqla verə bilməşdir. Bu poetik obrazlar sonralar nəsrədə özünü göstərmiş və həmin rəng obrazları

Elçinin realist-romantik hekayələrində özünü bariz şəkildə bürüzə vermişdir.

Bu illərdə M.İbrahimbəyov bir hekayə ustası kimi oxuların diqqətini cəlb edir. Onun «Günlərin bir günündə», «Mühəribənin min birinci gecəsi», «Uşaqlığın son gecəsi», «Ondan yaxşı qardaş yox idi» kimi hekayələri bitkin əsər təsiri bağışlayır.

«Mühəribənin min birinci gecəsi» adlı hekayəsinin əsas süjet xəttini mühəribəyə olan nifrət hisssləri təşkil edir. Müəllif bu nifrəti mühəribəni ifşa edən epizodlarla deyil, arxa cəbhədə insan taleyinə vurulan zərbələri təsvir etməklə yaradır. Yaziçi bu hekayədə böyük bir həyatın real təsvirini verməyi bacarmışdır. Yaziçi insanları xeyirxahlığa, namuslu olmağa, gözəlliyə səsləyir, yeni nəslı dünyaya açıq gözlə baxmağa istiqamətləndirir. Onun nəsrində forma yeniliyi, yeni üslub, bədii axtarışlar, psixoloji qatın qalınlığı, mütərəqqi dünya nəsr nümunələrinə yaxınlaşmaq cəhdidir.

M.İbrahimbəyovun «Bütün yaxşılıqlara ölüm» povestində Əli, Kəmalə, Sabir və bir də bu maraqlı hadisəni danişan eynəkli oğlan obrazına rast gəlirik. Burada təsvir olunan qəhrəmanların xarakterindəki mübarizlik, döyümlülük, ata-babalarından öyrəndikləri digər bir cəhət – dostluğa, yoldaşlığa sədaqət hisssləri də özünü aydın şəkildə göstərir.

Yazıcıının «Bayqus gəlmışdı» povestində hadisələr adı, müasir epik nəsrin tələb etdiyi formada cərəyan edir. Lakin diqqət yetirdikdə görmək olur ki, burada süjet və hərəkət heç də donmuş vəziyyətdə deyildir, eyni tempdə qalmır, əksinə, kəpənək kimi bir çiçəkdən başqa bir çiçəyə qonur. Bu, bir tərəfdən daim hərəkətdə olan, yorulmaq bilməyən uşaq xəyalı ilə bağlıdırsa, ikinci bir tərəfdən, povestdə cərəyan edən hadisələrin dinamikliyindən doğur.

Povestdə böyüklərin dünyasına uşaq marağı müxtəlif psixoloji çalarlarla ifadə olunmuşdur. Uşaq təsəvvürü ilə böyüklərin dünyasını, mənəvi münasibətlərini, aralarındaki anlaşmanı və kolliziyaların eks etdirilməsi olduqca maraqlı

görünür. Burada hər şey şəffaf güzgüdə eks olunan kimidir, yalan, riya yoxdur, hər şey realdır, inandırıcıdır. Maraqlı da odur ki, bu realliqdə nağıllara məxsus olan bir üstünlük vardır. Elə bil ki, povestdə təsvir olunan obrazlar nağıllar aləmindən gəliblər. Süjetin sonluğu da sanki nağıllarda olduğu kimidir: Xeyir Şər üzərində qələbə çalır.

Bu povestin əsasında mənəvi-əxlaqi bir problem dayanır: insan üçün həyatda vacib olan nədir? Əsərdə Nənə ilə Nəvə obrazlarının fərqli xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Nənə təmkinlə izah edir ki, bayquşun gəlib ağaca qonması bir bədbəxtlik gətirə bilər. Nəvə isə Nənə ilə razılaşmış, onun dediyinin mövhumat olduğunu izah etməyə çalışır.

60-cı illərdə öz bədii üslubu ilə seçilən Ə.Əylisli nəşr yaradıcılığı ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk qələm təcrübəsi olan «Gilas ağacı» (1961) hekayəsi, «Adamlar və ağaclar» silsiləsinə daxil etdiyi «Mənim nəğməkar bibim» (1968) povesti və sair əsərləri bu illərin məhsulu idi. Gözəl poetik dilli, bədii ifadəli, axıcı dilə malik olan bu əsərləri yalnız nağıl və dastanlarımızla müqayisə edə bilərik.

Ə.Əylisli özünün 60-cı illərdə qələmə aldığı nəşr əsərləri haqqında yazır: «Adamlar və ağaclar»ın birinci povesti 66-cı ildə yazılıb, üçüncü povesti – 68-ci ildə. Bundan qabaq («Gilas ağacı» və «Nənəmin tütün kisəsi» hekayələrimdən savayı) iki daha oxunaqlı yazım da olub: «Dağlara çən düşəndə», bir də «Atalar və atasızlar» adlı povestlərim. Bu iki povest, ədəbi mühitə bir elə səs salmasa da, (həqiqət naminə deməliyəm ki,) oxucular arasında «Adamlar və ağaclar» triologiyasından da çox oxunurdu. Ancaq bu yazıları mən təkrar nəşr etdirmədim. Ona görə ki, bu povestlərin heç biri sonralar məni təmin eləmədi... Mən heç vaxt qarşıma məqsəd qoymamışam ki, yazdığını daha çox oxunsun, daha populyar olsun».¹

Lakin Ə.Əylislinin nəşr yaradıcılığının üstün cəhətindən biri də, onun poetik və axıcı dilə malik olmasıdır.

¹ Ə.Əylisli. Ədəbiyyat yanğısı. – Bakı, 1989, s.38-39.

Yazıcıının təhkiyə dilinin axarına düşən hər bir oxucu təsvir olunan hadisələrin nə vaxt sona çatdığını hiss etmir. Yazıcıının özünün qeyd etdiyi kimi, «Adamlar və ağaclar»dakı az-çox uğurlu səhifələrin dili də, ruhu da, hətta mövzusu da hardasa bizim nağıllardan, dastanlardan gəlir» fikri ilə razılışmaqla daha obyektiv fikir söyləmək olar.

«Mənim nəğməkar bibim» əsərində hadisələr Sadıq adlı bir uşağıın dili ilə nəql olunur. Əsəri oxuduqca Sadıqgilin kiçicik kəndlərində və hasarlı həyətlərində baş verən rəngarəng hadisələrin şahidinə çevirilirik. Balaca Sadıq üçün təkcə kəndin adamları, ağacları və quşları mövcuddur. Qalan şeylər isə – dava da, əsgərlər də, böyük-böyük şəhərlər də kəndin görünməyən tərəfində, hasarın və dağların o biri üzündədir. Lakin Sadıq böyüdükcə onun təfəkkür üfüqləri genişlənir, öz həyətlərinə siğmir, kənara çıxır, özündən böyük uşaqları, uşaqlarda vahimə doğuran itləri, adamların şənləndikləri toy məclislərini, kədərləndikləri yas mərasimlərini öz gözləri ilə görür. Əsər müharibənin bitmə xəbəri ilə sona çatır. Balaca Sadığın həyatı haqqında məlumat isə bitmir, «Tənha narın nağılı», «Adamlar və ağaclar» əsərlərində davam etdirilir. Burada Sadığın gənclik illəri, onun şəhər həyatı, təhsil almaq arzusu və başqa surətlərin taleyi ilə tanış oluruq. Bu obrazlar mənəvi baxımdan eyni olmasalar da, bir kənddən çıxdıqlarına görə xaraktercə müəyyən oxşarlıqları vardır və həyat kredosunun sonrakı inkişafında tale eyniliyini yaşayırlar.

Ə.Əylislinin nəsr əsərlərində doğma ocaq obrazı motivinə təsadüf edirik. Burada mənəvi, etik və psixoloji amillər ön plana çəkilir. Yazıcıının başqa əsərlərində olduğu kimi, «Mənim nəğməkar bibim» povestində də doğma yurd obrazı öz əksini tapmışdır ki, bu, uşaqlarda vətənə məhəbbət hissələri aşılıyor.

Uşaq yazıçısı B.Həsənovun (1925-1980) «Gəlirəm, ana...» hekayəsində müharibənin insanlara vurduğu ağır yaraların ümumi ahəngindən xəstə ananın ağrı və sarsıntıları yazıçı-qəhrəmanın qəlbində əks-sədaya çevirilir. Oğul kol-

kosu, qarı-çovğunu yarış ana harayına çatınca, yaziçi intizarlı bir yol keçir. Lakin özünü anasına yetirən yorğun düşmüş, mürgüləmiş oğulun başı üstünü ilk dəfə kəsən xəstə ana olur. Özü xəstə ola-ola yatağından qalxıb oğluna baş çekir. Yaziçi bu hekayədə oxucu qəlbinə hakim kəsilən, məhəbbət mücəssəməsi səviyyəsinə yüksələn anaya möhtəşəm bir abidə ucaldır.

Yaziçinin «Yaylaq», «Yolda», «Qaragöz», «İki qardaş», «Alabaxta balası» və sair nəşr əsərləri bədii dəyərilə seçilir, uşaq və gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

«Ayaz» povestində (1969) İkinci Dünya müharibəsinin ağır və qanlı-qadali illərində ucqar bir kənddə bu vahiməli hadisənin acı dəhşətləri ilə üzləşən, arxa cəbhədə kəndin kişilərini əvəz edən Ayazın qoçaqlığı təsvir olunur. Kəndin kişiləri, o cümlədən, Ayazın atası Səlim kişi cəbhəyə çağırılırlar. Cəbhəyə gedərkən ata arıxanani oğlu Ayaza tapşırır. Ayaz elə o gündən də atasının işini davam etdirir. Arıların və arıxananın keşiyini çəkən Ayazın gecəsi-gündüzü vahimə və qorxu içində keçir. Bütün bunlar Ayazı daha da mətinləşdirir, cəsur, dəyanətli bir oğlana çevirir. Bu obrazla öz prototipini yaranan yaziçi, ön cəbhədəki ata və arxa cəbhədəki oğul obrazları ilə bir kəndin döyüşkən ruhunu ifadə edə bilməşdir. Əsərdə səmimi ata və oğul söhbətlərinin canlı dinamikası oxunun diqqətini daha çox cəlb edir. Yaziçinin realistcəsinə və kövrəkliliklə qələmə aldığı Nabat ana obrazı da öz bitkin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilir.

Yaziçi H.Abbaszadə (1922-2007) «Nərgizlə Nigarın nağılları» hekayələr silsiləsində bir-birindən maraqlı əhvalə- rı qələmə almışdır. Ekiz bacıları gah kənddə, gah şəhərdə, gah da yolda təsvir edən yaziçi, kiçik oxuculara real həyatın sırlarını öyrədir, uşaqların verdiyi sadəlövh sualları onların psixologiyası ilə əlaqələndirən müəllif, uşaq aləminin poetikasının qeyri-adiliyini məharətlə aça bilməşdir. Xalqımızın qəhrəman oğlu Həzi Aslanovun sərkərdəlik fəaliyyətinə həsr

etdiyi «General» (1962) romanı uşaq və gənclərin vətənpər- vərlik təriyəsinə böyük təsir görmüşdür.

Yazıcı-dramaturq Səttar Axundov roman-dastan janrında yazdığı «Eloğlu Araz» (1988) əsəri ilə uşaq və gənclərə vətən sevgisi aşılmışdır. Əsərdə müsbət obraz səviyyəsində çıxış edən Araz, Savalan, Savalanlı Elqızı, Qarabağlı Sona, Gəncəli Ciylək, Muğanlı Durna kimi öz xalqını, doğma elini, obasını sevən qəhrəmanlarla yanaşı, yoxsul insanların qanına susamış şah, öz riyakar əməlləri ilə ad çıxarmış vali və xalqa zülm edən digər mənfi tiplər inandırıcı boyalarla təsvir edilmişdir. Xalq yaziçisi İ.Əfəndiyevin təbirincə desək, S.Axundovun dili, ifadə tərzi olduqca təbii və koloritli olduğunu üçün bu əsər öz oxucularını tapa bilmüşdür.¹

Yazıcı-dramaturq İ.Əfəndiyev (1914-1996) ömrünün son beş ilində uşaqların böyük marağına səbəb olan povest və hekayələr qələmə almışdır. Müəllif bu nəşr əsərlərinin yazılmış səbəbini izah edərək yazdı: «Uşaq vaxtı eşitdiyim nağıllar, əfsanələr uzun illər boyunca həmişə mənimlə olmuşdur və qəribədir, illər keçdikcə də elə bil ki, onlar mənim üçün yeni boyalar, çalarlar əldə etmişdir. Sonralar məlum olmuşdur ki, mənim uşaq təfəkkürüm tamam sehrlidir, bir aləmə çəkib aparan həmin əhvalatların bir qismi Azərbaycan nağıllarından, hətta «Min bir gecə»dən gəlir, bir qismi dastanlarımızdan, əsatirlərimizdən, qədim inam və ayinlərimizdən, bir qismi də hədislərdən, dini şərhərdən gəlir. Onların bəzisini qələmə alarkən mən ilkin mənbələri yox, öz yaddaşımı, hissələrimi əsas götürmüşəm».²

Bu əsərləri oxuduqca yaziçının dedikləri qənaətə gəlirik. «Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı», «Qaçaq Süleymanın ölümü» povestləri, «Yusif və Esfir», «Vəzir Allahverdi xan və Bəhlul Danəndə», «Həyatın əbədi ahəngi», «Abidin yuxusu», «Sağsağan», «İsa-Musa» və sair hekayələri maraqlı süjet əsasında yazılmışdır.

¹ S.Axundov. Eloğlu Araz (İ.Əfəndiyevin ön sözü). – Bakı, 1988, s.3-4.

² Bax: İ.Əfəndiyev. Sən ey böyük yaradan!.. – Bakı, 1997, s.10.

Bu da maraqlı faktdır ki, böyük həcmli romanlar müəllifi M.Hüseyn ömrünün son illərində¹ uşaqlar üçün yazmaq istəyində olmuşdur. 1964-1966-cı illərdə «Göyərçin» jurnalının baş redaktoru olmuş yazıçı H.Abbaszadə bu barədə öz xatirələrində yazır: «Neçə vaxt idi ki, Mehdi Hüseyn «Göyərçin» üçün hekayə yazmayı vəd etmişdi. Mən ona razılıq elədim. Mehdi müəllim hekayəni elə telefonda mənə oxudu. «Əsl bizim malımızdır» dedim. O, səhər sürücü ilə «İki bacı»nı redaksiyamıza göndərdi. Biz jurnalın dördüncü nömrəsinin materiallarını mətbəəyə vermişdik. May nömrəsini hazırlayırdıq. Mən hekayəni beşinci nömrənin planına saldım. Ancaq çox təəssüf ki, son əsərini «Göyərçin»in səhifələrində görmək Mehdi Hüseynə qismət olmadı. O, bir neçə gündən sonra qəflətən vəfat etdi...»²

Bu illərdə qələmə alınmış Azərbaycan uşaq nəşrində qoyulan məsələlərlə uşaqlarda insani hiss və duyğuları tərbiyə etmək, əli işə yatan vaxtdan zəhmətə alışdırmaq, dövrün ən fədakar vətəndaşı kimi formalasdırmaq və digər müsbət keyfiyyətləri aşilan mövzular əsas götürülmüşdür. Bunlardan M.Dilbazinin «Abşeron bağlarında» (1984), H.Abbaszadənin «Onu tanımadılar» (1967), Ə.Cəfərzadənin «Qızımın hekayələri» (1964), «Sahibsiz ev» (1966), F.Tarverdiyevin (Tanrılarının) «Uçub səni taparam» (1979), Zahid Xəlilin «Ballıca» (1981), F.Ağayevin «Mən uşaq olmamışam» (1985), F.Dərgahovun «Ata laylası» (1965), «Yay yağışı» (1972) və sair uşaq nasılrlarının çap olunmuş kitabları bu məqsədə xidmət etmişdir.

Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişafı üçün yorulmadan çalışan, maraqlı əsərləri ilə oxucuların rəğbətini qazanmış X.Hasilova (1920-1996) «Rəna evlərini axtarır» (1962), «Dəniz çıraqları» (1964), «Atlaz yarpaqlar» (1965), «Yaşıl ayna» (1971), «Ləpəli sahilin xatirələri» (1983) və sair kitablarını nəşr etdirmiş, bu əsərlər balaca oxucuların marağına səbəb

¹ M.Hüseyn 1965-ci il martın 10-da vəfat etmişdir.

² H.Abbaszadə. Dünyadan gör necə insanlar gedib. – Bakı, 2000, s.26-27.

olmuşdur. Bu kitablarda toplanmış hekayələr həcmə yığcam olsa da, dərin mənəsi ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. «Nənəm məktəblidir», «Nuru», «Özünü itirmədi», «Ayişə», «Krançı və sərcə yuvası», «Səhər-səhər», «Solmaz və asfaltçı oğlan», «Elçinin «pələngi» və sair lakonik hekayələrdə ayrı-ayrı yaş xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqların həyat tərzisi, onların dünyaya kövrək baxışları, özlərinə məxsus uşaqlıq çağlarının ilkin təzahür formasının hərəkətlərində özünü bürüzə verməsi və sair maraqlı görüntülərin təsviri yazıçının məharətindən xəbər verir.

Yazıçının işi təkcə uşaqları müşahidə etməklə bitmir, həmçinin, dünyada mövcud olan digər canlıları da hekayələrinə gətirir, onların həyat tərzini, biri-birinə olan münasibətlərini, uşaqlar üçün maraqlı görünən hərəkətlərini və sair məziyyətləri bədii böyalarla təsvir edir. Müəllif uşaqları bu canlılarla tanış edir, onların zooloji biliklərini təkmilləşdirir. «Təmizkar sağsağan», «Çil toyuq ilə Məstanın dostluğu», «Şərikli bala», «Ana qaranquş», «Dənizdə kəpənəklər», «Anac toyuğun yumurtaları», «İlan ovu», «Çağırılmamış qonaq» və sair hekayələr bu qəbildəndir.

Yazıçı «Təmizkar sağsağan» hekayəsində bu quşun qeyri-adi təmizkarlığını təsvir etməklə, uşaqları da səliqəli olmağa, yaxşı vərdişlərdən nümunə götürməyə səsləyir. «Çil toyuq ilə Məstanın dostluğu» hekayəsində yazıçı iki canlının bir-birinə olan isti münasibətini, mehribanlılığını təsvir etməklə yeni nəslin bu istiqamətdə tərbiyə olunmasını arzulayır. «Ana qaranquş» hekayəsində bu quşun balasını xilas etmək üçün özünü qurban verməsi olduqca incə duyğularla, həyəcanla, narahatlılıq hissi ilə təsvir edilir. Balasını yad əllərdə görən ana qaranquş onu xilas etmək üçün rəqibinə doğru şığıyır, heç nə əldə edə bilməsə də, canını öz istəkli balasının yolunda qurban verir. Yazıcı bu kiçik həcmli hekayədə ana-bala məhəbbətinin parlaq nümunəsini yaratmış, uşaqlarda bu duyğuların oyanması və formallaşması üçün qələminə güc vermişdir.

Yazıcı xalq yaradıcılığı motivlərindən istifadə edərək, uşaqlar üçün yazdığı hekayələri də («Tısbaga və əqrəb», «Şir və qarışqa») buraya əlavə etmək lazımdır. Əlbəttə, bu hekayələrin süjeti yeni deyildir, Şərq ədəbiyyatında bu motivlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Lakin yazıçı bu motivi uşaqların anlam səviyyəsinə salmış, daha oxunaqlı olması üçün dilimizin zəngin leksik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir.

«Qazaxıstan hekayələri» silsiləsinə daxil olan yiğcam, lakin mənə baxımından diqqəti cəlb edən əsərləri uşaqların vətən, torpaq sevgisinin daha da qüvvətlənməsinə, zəhmət çəkməklə mənalı ölüm sürməyin təbliğinə xidmət edir. «Xuraman və yoldaşları», «Torpağın nağılı», «Ulduzların da güzgüsü var», «Daniyarın gözləri» və «Bacılar» adlı hekayələrdə özləri üçün yeni həyat qurmaq arzusunda olan zəhmət adamlarının fəaliyyətini, xalqının rifahi naminə canını qurban verən Daniyarın əfsanəvi qəhrəmanlığını və onun faciəsini real boyalarla eks etdirmişdir.

X.Hasilovanın kiçik həcmli povestlərində dövrün aktual problemləri özünü aydın şəkildə göstərir. «Atlaz yarpaqlar», «Yaşıl ayna», «Rəna evlərini axtarır», «Ləpəli sahilin xatirələri», «Lalənin kitabı», «Dəniz çıraqları» və sair povestlər maraqlı məzmunu ilə kiçik oxucuların diqqətini özünə cəlb edir.

«Lalənin kitabı» povesti üçüncü sinif şagirdlərinin həyatından bəhs edir. Bu uşaqlar hələ dünyanın sirlərinə vaqif ola bilməsələr də, onları qırılmaz dostluq telləri bir-birinə bağlayır. Təhsilə və elmə maraqlı göstərən bu uşaqlar, təbiətdə mövcud olan bütün canlı arlıqlara xoş münasibət göstərirler. Lakin povestdə mənfi xasiyyətli tipik uşaqlarla da rastlaşırıq. Bu uşaqlar burunlarını dik tutaraq veyl-veyil gəzir, yersiz və şagirdə yaraşmayan hərəkətləri ilə öz sinif yoldaşlarının, müəllimlərinin canını boğaza yığırlar. Lakin əsərin sonunda öz xarakteri və tərbiyəsi ilə seçilən Lalə sinifdəki lovğa oğlanları böyük səbri, möhkəm iradəsi ilə islah edir. Lalə bir obraz

kimi təbii görünür, quru, sxematik xarakterə malik deyildir. Yaziçı özü bir pedaqoq kimi təlim-tərbiyə məsələlərilə yaxından tanış olduğuna görə Lalənin islahetmə üsulunda, uşaq qəlbinə təsir etməsində sünə, ifrat hərəkətlər nəzərə çarpmır, əksinə, uşaqlar üçün nümunə rolunu oynayır.

Yaziçı İ.Hümmətov ilk «Ətirli çıçəklər» kitabını 50-ci illərin sonunda (1959) çap etdirdə də, əsasən, 60-ci illərdən başlayaraq ədəbi yaradıcılığını zənginləşdirmişdir. «Atanın həsrəti» (1960), «Nənə, əlini mənə ver» (1964), «Ehtiyat qapıcı» (1966), «Nazilə» (1968), «Mövlud dayı» (1971), «Baba yadigarı» (1977), «Çinar əfsanəsi» (1983) və sair uşaq kitabları xüsusi qeyd olunmalıdır.

Əfsanələr və hekayələr daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» kitabı yazıçının uşaqlar üçün nəşr olunan on üçüncü kitabıdır. 70-80-ci illərdə qələmə alınmış və bu kitaba daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» əfsanə-povesti, «Aladağla Qaradağın dastanı», «Göy göl əfsanəsi» əfsanələri, «Abasbəyi», «Kor toyuq», «Babəkin yaşıl gəmisi», «Dəvəgözü dərəsi», «Sərtib, Rasim və başqaları» və sair hekayələr mövzu baxımından yeni uşaq nəsri təsiri bağışlayır.

Azərbaycan uşaq nəsri yaradıcılığında özünə məxsus dəstxətti və üslubu ilə seçilən yazıçılardan olan Ə.Babayevanın (1921) ilk kitabı «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunan hekayələri toplanmış «Mənim müəlliməm» (1950) olsa da, 60-80-ci illərdə «Payızda» (1960), «Mən tək deyiləm» (1961), «Yenə bahardı» (1963), «Tut ağacı» (1967), «Hörüklər» (1968), «Böyükən mürəbbəsi» (1971), «Sehrli pillələr» (1974), «Hardasan dost, harda» (1977), «Küləyin tərkində» (1983), «Yanar su» (1986), «Anadıl ağlayırdı» (1987) və sair kitabları böyük tirajla çap olunmuşdur.

Ə.Babayevanın uşaq əsərlərində məzmun və süjet xəttinin maraq dairəsi, real həyat hadisələrinin və bu həyatda fəaliyyətdə olan müxtəlif xarakterli uşaqların təsviri güclü təsir bağışlayır. «Bir müəlliməvardı» adlı hekayəsi şirin üslubuna, yazılış tərzinə görə nağıl təsiri bağıqlasla da, yazıçı

təhkiyə yolu ilə uşaqları böyük məhəbbətlə sevən Bilqeyis müəllimənin bənzərsiz obrazını yaradır. «Biri vardı, biri yoxdu, bir məktəbdə bir müəllimə vardı. Ona hamı Bilqeyis müəllimə deyərdi. Bilqeyis müəllimə təkcə bu məktəbdə dərs verən müəllimlərin müəllimi deyildi. O, çox-çox məktəblərdə dərs deyən, çox-çox müəllimlərin müəllimi idi». Müəllif yazanda ki, Bilqeyis müəllimənin şagirdləri öz səadətlərini, şirin ömür paylarını öz müəllimləri ilə bölüşməyə belə hazırlılar, biz buna inanırıq. Çünkü hadisələrin təbii təsvirinin, dialoqların təbii axarının oxucuya canlı təsir bağışlaması bunu deməyə bize haqq verir. Hekayədə cərəyan edən hadisələr sona qədər eyni ahənglə, şirin bədii üslubla davam edir.

Kiçik bir süjetlə təbiətin sırlı dünyasını açmaq meyli Ə.Babayevanın uşaq hekayələrində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biridir. Lətifə elementlərindən istifadə yolu ilə qələmə alınmış «Alapars» hekayəsində uşaqlar təbiətin bəzi sırları ilə tanış olurlar. Müxtəlif bitkilər və onların əhəmiyyəti haqqında söhbətdən sonra yazıçı alapars adlanan heyvanın təsviri nə başlayır. Təsvir olunan bu balaca heyvan ilan kimi zəhərlidir. Əgər o inəyi çalarsa və inək vaxtında müalicə olunmazsa, sağ qalmasına güman yoxdur.

Sonra yazıçı alaparsın ilanın qatı düşməni olduğunu, onun qızıl ilanı necə məhv etdiyini maraqlı əhvalat içərisində təsvir edir. Ümumi şəkildə isə, bitkilərin xeyirli və zərərli xassələrindən söhbət açılır. Hekayənin qayəsi bundan ibarətdir ki, kainatda faydasız bitki, gərəksiz heyvan yoxdur, hər bir canlığın insan üçün həm xeyiri, həm də zərəri vardır. Belə ki, yazıçı uşaqların təfəkkürünü zənginləşdirmək və dünyagörüşünü formalasdırmaq üçün təbiətin harmonik quruluşu haqqında kifayət qədər məlumat verir.

Ə.Babayevanın hekayə və povestlərində müxtəlif yaş mərhələsində olan uşaqların həyat təcrübəsi, dünyaya baxışı, xarakterik xüsusiyyətləri real boyalarla təsvir olunur. Məsələn, hekayələrdə təsvir olunan bu qəhrəmanlar öz fəaliyyətlərinin nəticələrini qiymətləndirə bilmədiklərinə görə oxucunun

dodaqlarına təbəssüm qonur. Mənəviyyatca təmiz, sağlam duygulara malik olan uşaqların hərəkətləri incə çalarlı humorla nəticələnir. «Təzə il», «Deputat nənə», «Nənəcan, nağıl de!», «Böyürtkən mürəbbəsi», «Qız Kamil», «Gülaçarın kuklası» və sair hekayələrdə bu cür xarakterlərə rast gəlmək olur.

Yazıcı uşaqların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsini, əqidə bütövlüyünü formalasdırmaq məqsədilə əsərlərində həyatda daha çox aktual görünən zəruri problemlərin bədii həllinə meyl göstərir. Həyatın sirlərini öyrətmək, ayıq təfəkkür ilə ən incə çalarları dərk etdirmək, ailə və məişətdə, məktəb mühitində əxlaqi tərbiyənin, dostluq və yoldaşlığın ən nəcib insanı keyfiyyət olduğunu dərk etdirmək yazıcının əsərlərində bir istiqamət rolunu oynayır. «Ayran», «Mənim əzizlərim», «İki bacı», «Mənim müəlliməm», «Qızılı buzov», «Balaca rəssam» və sair hekayələrində bunları görmək mümkündür. Müxtəlif xarakterə malik uşaq obrazları yaranan yazıcı, onları ailə-məişət zəminində, bağça və məktəb şəraitində, iş prosesində təsvir etməklə oxucunu hayatı dərk etməkdə, intellektual səviyyəyə yüksəlməkdə, bir şəxsiyyət kimi formalasdırmaqdə yardımçı olur. Bu hekayələrdə uşaqların yüksək bilik uğrunda mübarizəsi, səmimi yoldaşlıq münasibətlərinin və yaradıcılıq imkanlarının təbliği əsas yer tutur.

«Sabirin bacısı» hekayəsində səmimi ana hissələrinin təsvirinə ali insani duygularla yanaşılır. Bir çox uşaqların yaralı yeri olan ögey ana problemi bu hekayədə müsbət bədii həllini tapır. Valideynlərini vaxtsız itirmiş məsum bir qızı öz himayəsinə götürən, ona doğma ana məhəbbəti bəsləyən qadının dərin insanı keyfiyyətləri onun vətəndaşlıq ləyaqətinin parlaq göstəricisi kimi öz əksini tapır. Zəri adlı qızı övladlığa götürən, onu doğma ana məhəbbətilə tərbiyə edən bu qadının mənəvi keyfiyyətləri oxucuda dərin hissələr oyadır. Qadının yeganə oğlu Sabir isə buna qısqanlıq edir, ananın məhəbbətini Zəri ilə bölmək istəmədiyinə görə qızı yaxşı münasibət bəsləmir. Lakin ketdikcə ana öz oğlunun qəlbinə nüfuz

edə bilir, onun qəlbində insanları duymaq hissələrini oyadır. Dərin insani keyfiyyətlərə malik olan ana obrazı yaratmaqla yazıçı bu ülvı hissələrin təbliğatçısına çevirilir və belə bir nəticəyə gəlir ki, yüksək insani keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün, qayğıkeş insan hissələrini bərqərar etmək bir vəzifə kimi bədii ədəbiyyatın üzərinə düşür. Bu hekayə uşaqları xeyirxah, qayğıkeş bir insan haqqında düşünməyə sövq edir. Həmçinin, nəcib hissələr tərbiyə etməklə, onlarda dünyanın ən dəyərli sərvəti olan insanın mənəvi varlığı haqqında dolğun bir fikir yaradır.

«Ayran» hekayəsində yazıçı kənd həyatına məxsus mənzərəni təsvir etməklə yanaşı, işgūzar qız Nailənin əmək-sevərliyini, tapşırılmış işə münasibətini, zəhmətin mənəvi tələbata çevrilməsini real boyalarla əks etdirir. Müəllif bununla əməyin təbliğini önə çəkir, əmək gözəlliyyinin yaradılmasını tərbiyənin bütöv bir sahəsi kimi təqdim edir. Hekayə qəhrəmanı Nailə hamı ilə birgə işlədiyinə, özündən böyükərlər kömək etdiyinə, yaxşı əməllərinə görə fəxr edir.

«Tək ağac» yazıcının ən yiğcam və böyük məna kəsb edən hekayələrindən biridir. Əsərin əsas qayəsi uşaqlarda canlı təbiəti qorumaq, ekologiyanın qayığını çəkmək kimi hiss və duyğuları özündə birləşdirməkdir. «Tənha ağacı ildirim tez vurar» prinsipini əsas götürən yazıçı, tənhalığın insan üçün də fəlakətli olduğunu, vahid birliyin, kollektivçiliyin isə cəmiyyətdə müsbət rol oynadığı qənaətinə gəlir və belə bir fikir formalasdırı ki, cəmiyyətdən, kollektivdən uzaq düşən hər hansı canlı varlıq tənha yaşayarsa onun məhvə məhkumluğu daha tez reallaşar.

«Sehrli pillələr» kitabına toplanmış «Süsən, Sünbül», «Sən Laləyə oxşama», «Günah Məständə imiş», «Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm», «Niyə sözə baxmırsan?», «Çörək əhvalatı» və sair hekayələrdə yazıçı kiçik yaşılı uşaqların dostluğunu, səmimiyyətini, mehribanlığını, qayğıkeşliyini, bu yaş mərhələsinə xas olan xarakter və psixologiyasını bədii boyalarla qələmə almışdır. Bu hekayələrdə uşaqların böyükərlər

olan xoş münasibəti, öz aralarında olan maraqlı söhbətləri, qarşılaşıqları suallara verdikləri ağıllı cavabları, problemlərə və mövcud çətinliklərə cəsarətlə yanaşmaları, fikri fəaliyyətlərində humor doğuran deyimləri və sair xarakterik xüsusiyyətlər bu əsərlərin oxunaqlığına zəmanət verir. «Hörükler», «Yatmaq istəyirəm», «Yox, can nənə!», «Günah Məständə imiş», «Təzə il», «Ballı qarı», «Savaşdilar, barışdilar» və sair hekayələr müəllifin bədii təxəyyülünün zənginliyindən xəbər verir. Bu hekayələr uşağın təlim-tərbiyəsinə, fikri fəallığının yetkinləşməsinə, bədii-estetik zövqünün inkişafına, təsəvvürünün canlanmasına xidmət edir.

«Mən tək deyiləm», «Yenə bahardı» və sair povestləri maraqlı süjeti, cəlbedici əhvalatları ilə oxucuları özünə cəlb edir.

«Mən tək deyiləm» povesti başı qarla örtülü dağların ətəyində salınmış təzə bir şəhərdə yaşayan uşaqların başına gələn maraqlı sərgüzəştlərdən ibarətdir. Yaziçi şəhərin salınmasında və yaşillaşdırılmasında böyükrlər yanaşı fəaliyyət göstərən Tərlan, Altay, Rəna, Məryəm, Kəklik və digər uşaqların xarakterik xüsusiyyətlərini sənətkarlıqla verə bilməşdir. Eyvaz babanın zəhmət ehtirası, əmək sevinci uşaqlara da böyük təsir göstərir, onları bu istiqamətdə ruhlandırır. Gerçək həyat səhnələrinin təsviri ilə zəngin olan bu əsərdə doğma yurdun əsrarəngiz təbiəti, ürək açan füsunkar mənzərələri oxuculara şirin bir üslubla çatdırılır, onlara hissi-emosional təsir göstərir.

«Yenə bahardı» povesti Bakının kiçik bir məhəlləsində həyat sürən uşaqların coşqun, qaynar həyatından bəhs edir. Əsərin qəhrəmanı Dürdanənin sırlı uşaq dünyası, kövrək hiss və duyğuların təsviri şirin, məzəli bir üsulla verilir. Dürdanə bütün hərəkətləri, tutduğu əməlləri, narahatçılığı ilə öz yaşıdlarına çox oxşayır. Yoldaşları Güzar, Telli, Elkic, Rəhilə və Kamil isə fərdi xüsusiyyətə malikdirlər. Bu uşaq-ların həyat fəaliyyəti, dünyaya baxışı, düşüncə qabiliyyəti müxtəlif olsa da, yazıçı yalnız bir amala – uşaqların

tərbiyə olunmasına, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışır, nəsihətçiliyə yol vermədən, hər bir əhvalatı real şəkildə təsvir edir, uşaq obrazlarını isə nümunə qismində yaradır.

Uşaq nəsri problemi bir ədəbiyyatşunas-yazıcı kimi Z.Xəlili də narahat etmiş və uzun illər bu məsələnin həlli yollarını axtarmışdır. Yazıcı-alim yaxşı başa düşürdü ki, uşaq ədəbiyyatının qarşısında dayanmış və həllini gözləyən problemlər oxucular üçün maraqlı deyildir, bu problemin həlli vəzifəsi yalnız uşaq yazıçılarının üzərinə düşür. Ona görə, istedadlı yazıçı yenilik axtarışına çıxdı, orijinal üsluba malik əsərlərilə bu sahəni novator yazıçı kimi zənginləşdirdi. Bu baxımdan, XX əsrin 80-ci illəri Z.Xəlilin nəşr yaradıcılığında yeni bir mərhələ kimi qeyd olunmalıdır. Çünkü bu illərdə o, bu sahədə daha böyük uğurlar əldə etmişdir. Onun üslubu və orijinallığı ilə seçilən «Ballıca» (1981) kitabı az bir müddət içərisində oxucuların rəğbətini qazandı. Tənqidçi B.Nəbiyev onun poeziya və nəşrini geniş təhlilə cəlb edərək yüksək dəyərləndirmiş, müəllifin özünü isə nəşr yaradıcılığına görə dünya uşaq ədəbiyyatına töhfələr vermiş Qrimm qar-daşları ilə və Andersenlə müqayisə etmişdir.¹

Görkəmli təmsil ustası, şair H.Ziya isə Z.Xəlilin nəşr yaradıcılığına nüfuz edərək yazdı: «1981-ci ildə Zahidin «Ballıca» adlı ilk nəşr kitabı çap olundu. Özü də qırx min tirajla. Əlbəttə nəşriyyat risk etmişdi. Ömründə nəşr yazmayan bir adamın bu boyda bir tirajla kitabını sap etmək ağılasıgmaz idi. Üstəlik, bu kitaba toplanmış hekayə, nağıl və nağıl-povestlər qətiyyən bizim alışdığınız üslubda deyildi. «Çiyələk çayının dibindəki oğlan», «Coğrafiya dərsində taxilan eynək», «Peçeniyedən yaranmış qız», «İki adamciğaz», «Üçbucaq ölkənin adamları» və sair kimi əsərləri bizim uşaqların qəbul edəcəyinə inanmırdıq. Kitab çıxana yaxın, hətta müəllifin özü də onu çap etdirməyə tələsdiyini güman edirdi. Amma «Ballıca» mağazalara çıxar-çixmaz gözləmədiyimiz

¹ B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 177.

hadisə oldu. Kitab tezliklə alındı. Sən demə, uşaqlarda bu cür ədəbiyyata güclü meyl varmış».¹

Z.Xəlilin sonrakı illərdə çap olunmuş «Çıraq nənənin nağılları» (1983), «Cırtdanla Azmanın yeni sərgüzəştləri» (1986), «Mavi dəniz üzərində» (1986), rus dilinə tərcümə edilmiş «Salam, Cırtdan!» (1986) və sair əsərləri uşaqların təlim-tərbiyəsində, onların bədii zövqünün zənginləşməsində əsas rol oynadı. Yaziçi «Kölgələr» və «Limonad içməyin» hekayələrinə görə Moskvada nəşr olunan «Literaturnaya qazeta»nın «Zolotoy telyonok» mükafatının sahibi oldu, keçirilən müsabiqlərdə «Salam, Cırtdan!» və «Cırtdanla Azmanın yeni sərgüzəştləri» əsərləri birinci yeri tutdu və «Ən yaxşı uşaq kitabı» diplomuna layiq görüldü.

Uşaq nəsrindəki forma yeknəsəkliyindən yorulan balaca oxuların yeni üsluba, orijinal mövzulara mənəvi ehtiyacları olduğunu duyan yazıçı milli uşaq nəsrinə yenilik gətirdi və «şeirləri ilə balacaları riqqətə gətirən Zahid Xəlil «Ballica» adlı yeni kitabındaki nağıl və hekayələrlə onları bir daha sevindirdi».²

«Ballica» kitabına daxil edilmiş kiçik hekayələr məna çaları və bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. «Papaq», «Peçeniyedən yaranmış qız», «Güzgü», «İki adamçıqaz», «Qırmızıpapaq və canavar», «İki nar», «Qayıq sürən ayı balası», «Bağırmış istəyən adam», «Buynuzu gicişən çəpiş», «Körpə nəgmənin nağılı», «Üçbucaq ölkənin adamları», «Çiyələklərin çəhrayı nağılı», «Coğrafiya dərsində taxılan eynək» və sair hekayələrdə yazıçı oxunaqlı və aydın ifadələrlə oxucu ilə obrayalar arasında elə ünsiyyət yaradır ki, oxucu hekayənin sətirləri arasında öz qəhrəmanını görə bilir, onun müsbət keyfiyyətlərini özünküləşdirir, yeni aləmə daxil olur, burada tərbiyə baxımdan formallaşır, vətəndaşlıq siması aydınlayır. «Peçeniyedən yaranmış qız» hekayəsində məharətlə yaratdığı qeyri-adi obrazı elə təbii boyalarla təsvir edir ki, burnu xalis

¹ Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 1992, 27 mart.

² B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s.177.

marmeladdan, gözləri moruq mürəbbəsindən, qulaqları və ağızı qaymaqdan ibarət olan bu qız dinamik fəaliyyətdə olan canlı uşaq təsiri bağışlayır.

Şair H.Ziya yaziçinin bu fantaziyasını yüksək qiymətləndirərək yazılırdı: «Mən uşaq yaziçisi kimi bu faktın üzərində xeyli düşündüm. Axı necə ola bilər ki, bu boyda yalanlara uşaq inansın. Yaziçi cansız əşyaları insan kimi düşündürür, onların bir-birinə qəzəb, nifrat və sevinclərini göstərir, uşaq da buna inanır. Görünür bu cəhət də yaziçinin şairliyi ilə bağlıdır. Axı necə olur ki, biz çəmənin «bağçaya düşən bir gözəlin yaylığı» olduğuna inanırıq, peçeniyedən yaranmış qızın küçələrdə gəzməsinə inanmırıq».¹

«İki nar» hekayəsində bir narin o birinə olan paxillığı təsvir olunsa da, əslində burada insan obrazları nəzərdə tutulur və uşaqlara paxilliqdan uzaq olmaq hissələri aşılamağa xidmət edir.

«Coğrafiya dərsində taxilan eynək» hekayəsində yaziçi oxucunu «yeni bir dünyaya» səyahətə çıxarmaq üçün qeyri-adi əhvalatlar uydurur. Hekayənin sonunda yaziçi oxucunu şübhələrdən çıxarmaq üçün inandırıcı məqamlara müraciət edir.

«Ballıca» kitabına daxil etdiyi «Ballıca», «Cumbulu», «Fındıqburun», «Dünyanın ən balaca adamı», «Qəlbinurun başına gələnlər» adlı nağıl-povestləri xalq nağılları ruhunda qələmə alındığı üçün maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir.

Sarı qarışqa Balıccanın zahiri görkəmi ilə özünə məxsus həyat fəaliyyəti arasında bütöv bir təzad vardır. Boyca hamidan balaca olsa da, bir növ valideynlərinin sözünə baxmayan dəcəl uşağı xatırladır, «mən balaca deyiləm» iddiası ilə hara gəldi baş vurur, iri qarışqalardan geri qalmamağa çalışır. Meşədəki quşlar və heyvanlarla yaxından maraqlanır, onların xarakterlərini öyrənmək istəyir, ətrafına özünə uyğun tərəfdəşlər toplayaraq xeyirxah fəaliyyətini davam etdirir. Balıca həm ağılli, həm də tədbirlidir. O qədər mürəkkəb xa-

¹ Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 1992, 27 mart.

rakterə malik olmasa da, əsərdəki digər obrazlardan fərqlənir, özünəməxsus təbiəti vardır. Meşədəki zəif heyvanlara qarşı törədilən hər bir xoşagəlməz hadisə onu kövrəldir, onları mövcud bəlalardan xilas etməyə gücü çatmasa da, baş vermiş bu hadisələrə heyfsilənir, kədərlənir, mütəəssir olur və zəif varlıqlara zülm edən şər qüvvələrə qarşı dərin nifrət hissi keçirir. Yaziçi Balıcanın bu müsbət xarakterik keyfiyyətlərini təsvir etməklə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini formalasdırır, onları bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün düzgün haqq yoluna istiqamətləndirir.

«Cumbulu» nağıł-povestinə daxil edilmiş «Balıqçı qa- yığı», «Saçından asılmış qızın xilas edilməsi», «Qızın nağılı», «Mələklə Ləpənin görüşü» və «Mirvarilər ölkəsində» nağılları sənətkarın yazılılıq məharətindən xəbər verir.

«Qəlbinurun başına gələnlər» nağıł-povesti olduqca maraqlı, orijinal süjet ətrafında qurulmuşdur. Qonşu ölkənin qoşunları ilə döyüş zamanı başını itmiş padşah Əhmədin yetişdirdiyi balqabaqlardan özünə baş düzəltdirir və həm də bütün saray əyanlarına əmr edir ki, hamı başının yerinə balqabaq qoydursun, ölkənin adı Balqabaq ölkəsi adlandırılınsın. Yaziçi burada sarkazmdan geniş istifadə etmiş, saray əyanlarının mübaliğəli, gülünc karikaturasını yaratmışdır.

«Çıraq nənənin nağılları»na daxil edilmiş «Çoxlu nağıł bilən küçə fənəri», «Əli ilə Vəlinin əhvalatları», «Tərsinə tikilmiş evdə yaşayan nağılcı», «Gülmək üçün müharibə», «Gümüş», «Sehrli saz», «Xallı», «Akvarium balığı», «Uçan samovar», «Qədir» və sair hekayələr uşaqları düşündürür, bədii zövqünü zənginləşdirir. Müəllif bu nağıllarda nəsihətçilikdən, quru didaktikadan qaçırmır, oxucuların kövrək hiss və duygularına təsir etmək, bu yolla bədii nəsrin mövzu və ideyasını dərk etdirmək, bunlardan düzgün, doğru nəticə çıxarmaq məqsədi aşılıyır.

«Mavi dəniz üzərində» bədii-publisistik əsərində yazıçı Azərbaycanın təbiətini əlvan boyalarla canlandıraraq, fü-sunkar coğrafi gözəlliyyini, ucsuz-bucaqsız bərəkətli çöllərini,

aydın səmasını real cizgilərlə təsvir edir. Oxucuları Bakı şəhərinə Abşeron yarımadasına, Lənkəran və Astaranın subtropik bağlarına, yaşıl zolaqları xatırladan çay plantasiyalarına, meyvələr diyarı olan Quba-Qusar bölgələrinə, dərin tarixə malik Muğan, Şirvan və Qarabağın göz oxşayan, könül açan mənzərələrinə tamaşa etdirmək üçün səyahətə çıxarır, bu yerləri qarış-qarış gəzdirir, dəli Kürün kükreib aşib-daşlığı günləri xatırlayır, Mingəçevir şəhərinin yaranma tarixini vərəqləyir. Bu kitaba, həmçinin, «Quş toyu», «Gəncə qapısı», «Qarabağ dastanı», «Rahib işığı» adlı hekayələr daxil edilmişdir.

Uşaq mətbuatında uzun illər fəaliyyət göstərmiş, ömrünün sonuna kimi «Pioner» uşaq jurnalının baş redaktoru olmuş, uşaq nəşr əsərlərilə yeni nəslə mənəvi tərbiyə aşılamış yazıçılarımızdan olan Nəriman Süleymanov (1930-1995) bədii yaradıcılığı 50-ci illərdə başlasa da («Balaca atlı», 1956), onun ədəbi fəaliyyəti 60-cı və sonrakı illəri əhatə edir. «Qaraçı qızı» (1963), «Sovqat» (1965), «Novruzgülü» (1966), «Qocalar və uşaqlar» (1968), «Yetər nənə» (1971), «Babamın bağı» (1974), «Göy qurşağı» (1975), «Tər çiçək» (1979), «Əsas ürəkdir» (1983), «Ömrün iki payızı» (1985), «İnsan yaşayır» (1989) və sair uşaqlar üçün yazdığı kitabları böyük tirajla çap olunmuşdur.

Yazıcı qələmə aldığı hekayələrdə müasir həyatımızda mövcud olan bir sıra düşündürücü problemlərə toxunmuş, maraq doğuran lövhələr, bitkin obrazlar yaratmış və onun kiçik hekayələr yazmaq məqsədilə mövzu axtarışlarında olmasının xarakterik bir cəhəti də aydın nəzərə çarpır. Müəllif adicə bir detaldan istifadə edərək bədii ümumiləşməyə gətirib çıxarır. Məsələn, təbiətin bizə bəxş etdiyi gözəlliyyin insan mənəviyyatına, bütövlükdə, insanların daxilən saflaşmasına təsiri problemlərinə toxunur. «Tək çiçək», «Yarpaq», «Lalə» və sair hekayələr esse təsiri bağışlasa da, uşaqlara olduqca maraqlı görünür.

«Lalə» hekayəsində zibillikdə bitən bir çiçək təsvir olunur. İnsanlar bu təravətli çiçəyin gözəlliyi xatırınə hər gün onun bitdiyi sahəni təmizləyirlər. Yoldan keçən adamlar bu tənha lalənin füsunkar gözəlliyyinə heyranlıqla, pərəstiş hissi ilə baxırlar. Ərazinin təmizlənməsinin əsas səbəbkərə olan bu çiçək gözəllik simvolu səviyyəsinə qədər yüksəlir.

N.Süleymanov bədii yaradıcılığında uşaqlara xeyirxahlıq, insanpərvərlik, humanizm duyğuları aşılamağa çalışmışdır. «Balaca atlı» hekayəsində Paşa adlı qəhrəmanın simasında bu hissləri real boyalarla vermişdir. Tanımadığı uşaqlı bir qadının piyada yol getdiyini və onun yağışa düşə biləcəyini hiss edən bu kövrəkqəlbli uşaq mindiyi atdan düşür, qadını körpəsi ilə ata mindirir ki, təki onlar yağışa düşməsinlər. Yaziçi bu hekayəsində yeni nəslin insanı keyfiyyətərə malik olmasını, xeyirxah, mənəvi baxımdan həssas bir nəslin yetişməsini təbliğ edir. Paşanın hamiya nümunə ola biləcək xeyirxah hərəkətinin əhəmiyyətini görən yazıçı, sonrakı yaradıcılığında da insani hisslərin təsvirinə sadıq qalmışdır.

«Təndirlər qalandı» hekayəsində yazıçı kövrək uşaq xarakterinin incəliyini məharətlə aça bilmışdır. Müharibənin törətdiyi qanlı-qadəli günlərin ağrı-acısına mətanətlə sinə gərən, həyatın keşməkeşli günlərini yaşayan uşaqların apardığı müşahidələr ələmlı güzəranın gerçek mənzərəsini üzə çıxarırlar.

«Yandı» hekayəsində müharibənin insanlara verdiyi səssiz-səmirsiz ağrıların bədii təsviri yazıçının yaradıcılığında daha real görünür. Hekayənin sonu humor hissi ilə başa çatsa da, uşaqların keçirdiyi ağır günlərin bədii inikası qabarıl nəzərə çarpır. «Sədəfli saz», «Yetər nənə», «Quşlar yuvalarını unutmurlar», «Orxan tərs oğlandır», «Qoruqda», «Anar Anar oldu, Orxan da Orxan» və sair hekayələrdə müxtəlif xarakterli uşaqların həyatından, onların mənəvi dünyasından söhbət açılır. Müəllif əsasən, uşaqların təlim-tərbiyəsini, əxlaqi keyfiyyətlərini ön plana çəkir, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinin arzusu ilə yaşayır.

«Yetər nənə» hekayəsində yeniyetməlik yaşının həyəcanlarını, keçirdiyi psixoloji anların bədii inikasını real təsvir edən yazıçının zəngin təxəyyülə malik olduğunu görməmək mümkün deyil. Uşaq dili ilə təsvir olunan əhvalatlar elə ustalıqla qələmə alınmışdır ki, real həyat hadisələrinin bir məsum varlığın daxilində qopardığı narahat hissələrin təsviri şübhə altına alınmir.

Yetər nənə yaxşı mənada sevimli uşaqlarının əsiridir. Onlar şəhərdən kəndə gələndə şadlığından özünə yer tapa bilmir, sevincinin həddi-hüdüdü olmur. Onlardan ayrılməq məqamı gələndə isə, dünyanın hər üzünü görmüş ana qəm-qüssəyə batır, sevincli günlərin tez ötdüyünə heyfsilənir. Yetər nənəni bu iztirablardan xilas etmək üçün uşaq yollar axtarır və ən nəhayət, belə bir qənaətə gəlir ki, oğlu Sarxanı yola salmaq üçün ayrılmış atı açıb buraxsın və heç olmasa nigaran ana oğlu ilə azacıqda olsa bir yerdə qala bilsin. Uşaq düşündüyü kimi hərəkət edir. Buna görə o, böyükler tərəfindən cəzalandırılsa da, Yetər nənənin ona göstərdiyi nəvazişlər uşağı bir təselli olur.

«Qardaşımın Qıratı», «Atlas qəribə olurmuş», «Hansi qoyun örүşdən daha tez qayıdır» və sair hekayələrdə insana daha çox fayda verən ev heyvanlarını təsvir edilir. Uşaqların onlarla xoş temasını, mehriban rəftarını, o cümlədən, ev heyvanlarına xas olan xüsusiyyətlərin bədii təsviri uşaqlar üçün yeni bilik mənbəyi yaradır. «Uşaq ürəyi» hekayəsində uşaqların həssaslığı, humanizmi, səmimiliyi olduqca real görünən hadisələrin fövqündə verilmişdir.

N.Süleymanovun hekayələri təsadüfdən deyil, real həyat hadisələrinin bədii detala çevriləsindən doğur, yaratdığı müxtəlif xarakterli qəhrəmanlarını realliq mühitində yaşıdır və onları oxuculara sevdirə bilir. Hansı janrda əsər yazırsa yazsın, yazıçı uşaq obrazları olmadan keçinə bilmir, onların sırlı aləminə nüfuz etməyə çalışır. Onun «İnsan yaşayır», «Qurumuş bulağın nağılı», «Adam yalnız soyuqdan üşümür» və sair povestlərində obrazlar olduqca canlı təsvir olunur.

«İnsan yaşayır» povestində Vahid adlı açıqürəkli, sadə, xeyirxah təbiətə malik olan bir uşağın həyatından bəhs olunur. Döyüş cəbhəsinə yollanmış atasını layiqincə əvəz etmək üçün o, arxa cəbhədə əsl kişi kimi çalışır, insanların işinə yarayır, onlara yardımçı olur. «Qurumuş bulağın nağılı»nda insanların tükənməz fədakarlığı, uşaqlara olan xoş münasibətləri, qayğıkeşliyi, onların ən çətin anlarda köməyə yetişmələri real, gerçək hadisələr zəminində təsvir edilmişdir.

Yazıcı «Qocalar və uşaqlar» povestində uşaqların həyat səhnələrini elə maraqlı əhvalatlarla təsvir etmişdir ki, hər bir oxucu istər-istəməz bu məna yüklü əsərin təsirinə düşür, qəhrəmanların yaşadıqları ömür səlnaməsini bir anlığa da olsa vərəqləmək istəyirlər.

Bu illərdə fəaliyyət göstərmiş yazıçı Əzizə Əhmədova (1932-2003) müasir Azərbaycan uşaq nəşrinin tanınmış nümayəndələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. İlk kitabı «Xinalı qayalar» (1967) adı ilə çap olunsa da, 70-80-ci illər onun yaradıcılığında ən məhsuldar dövr olmuşdur. Bu illərdə qələmə aldığı «Yaz qarı» (1970), «Onu çiçəklər sevdilər» (1977), «Bu ellərə vurulmuşam» (1978), «Bir ürək sindirmişam» (1980), «O günlərə baxıram» (1982), «Mavi gözlərin işığı» (1984), «Damda yaşayan Karlsonla, bacada yaşayan Dam-dabacanın macəraları» (1985), «Çiçəklərim» (1988) adlı kitabları onu bir istedadlı uşaq nasir kimi tanıtmışdır. Xalq şairi M.Dilbazi yazıçının yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazırı ki, Əzizə Əhmədovanın nəşrindəki özünəməxsusluq hələ ilk hekayələrindən diqqəti cəlb etmişdi. Onun yazı üslubu heç kimə bənzəmir. Bu əsərlərdəki poetik məqsəd aydınlığı, qələmə aldığı hər əhvalati ümumiləşdirmək bacarığı da onun özünə məxsusdur. Uşaq təsəvvürünün çətin qavradığı hadisələri yazıçı qəribə bir əfsunla sadələşdirməyi, uşağa çatacaq tərzdə verməyi bacarır».

Görkəmli şairənin bu fikrində aydın bir həqiqət görürük. Doğrudan da, Ə.Əhmədovanın yaradıcılığında ki- çıx yaşlı uşaqların sırlı dünyasında cərəyan edən real həyat

hadisələrinin təsviri, uşaqları düşündürən, maraqlandıran, onlara bir müəmmə kimi görünən məqamların başa düşüləcək tərzdə verilməsi əsas amillərdən biridir. Xüsusilə, müasir mövzulara daha çox toxunan yazıçı, uşaqların estetik, əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin qayğısına qalır, onların ali insani keyfiyyətlərə malik olmaq istəyini ön plana çəkir, yeni dövr üçün zəruri olan şəxsiyyətləri yetişdirmək probleminin bədii həlli yollarını arayır. Hekayələrində uşaqlarda doğma təbiətə sonsuz məhəbbət, canlılar aləminə (flora və faunaya) sevgi, böyük'lərə hörmət, dostluq və yoldaşlıqda sədaqat hissələri özü nü buruzə verir.

«Novruzgülü-yaz gülü» hekayəsində yazıçı təbiət təsviri ilə illüstrativ bir mənzərə yaradır. Təbiətin ecazkar gözəlliyini kiçik yaşı oxuculara real boyalarla, nağılvari şəkildə, onların başa düşdüyü sadə və anlaşıqlı dildə təsvir edən yazıçı, maraqlı süjet qurmaqla gözəl bir əsərin ərsəyə gəlməsinə nail olur. Bir-birinin təbii gözəlliyinə pərəstiş edən, bir-birindən ötrü darixan, iztirablı anlar keçirən novruzgülü, bənövşə, nərgiz, çobanyastığı və sair adda çıçəklər bahar gözəlliyinin atributları kimi diqqət oxşayır. Yazıçı bahar fəslində çəmənlikləri lalezara çevirən bu və ya digər çıçəklərin gözəlliyini şövqlə tərənnüm etdikcə, uşaqlara bu bitkilərin xassələrini sadalayır, onların nəbatat biliyini artırır.

Müəllifin bu səpgidə qələmə aldığı «Qısa ömrü mərd yaşadı», «Yaz qarı», «Onu çıçəklər sevdı» və sair oxunaqlı hekayələri də öz məna dəyərinə, uşaqlara geniş bilgi vermək dərəcəsinə görə bir növ məktəb dərsliklərini xatırladır. Lakin bu əsərlərin dərsliklərdən fərqi yalnız burasındadır ki, yazıçı burada təsvirləri romantik-bədii üslubla, xalq folklorunun sistemli poetikasının rəngarəng boyalarına bürüməklə yaratmış, füsunkar canlı təbiətə uşaqların maraq dolu gözü ilə baxmağa çalışmışdır.

«Onu çıçəklər sevdı» hekayəsi olduqca maraqlı süjet əsasında yazılmışdır. Yazıçı bu əsərdə flora və faunasız insan həyatının mümkünzsizlüğünü kiçik yaşı oxucuya anlatmağa

çalışır, bu canlı varlıklara uşaqlarda məhəbbət duyguları aşılıyor. Vətən torpağını qarış-qarış gəzən, müşahidəçilik qabiliyyəti ilə təbiətin sırlarını dərindən öyrənən yazıçı, bu hekayədə mövcud gözəllikləri təsvir etməklə yanaşı, uşaqlara estetik duyum və bədii zövq aşılıyor, həm də onlara xeyirxah və mehriban olmayı tövsiyə edir. Ə.Əhmədovanın qələmə aldığı uşaq hekayələrində sanki nərgizlərin, bənövşələrin, lalələrin, inciçiçəklərin ətri duyulur. Canlı insan kimi düşünən, dil açıb danışan heyvan və quşların xeyirxah əməlləri bəşər övladının əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında rol oynayır.

Ə.Əhmədovanın hekayələrində müxtəlif yaş dövrünü keçirən uşaq obrazlarına rast gəlirik. «Şehli güllər», «Ari», «Duman», «Xinalı qayalar», «Yağış», «Gültəmin dostları» və sair hekayələrdə bu uşaqların özünəməxsus dünyaya baxışları, kövrək təfəkkürleri ilə qavradıqları gerçeklik haqqında düşüncələri eks olunmuşdur. Burada uşaqların öz yaşlarına uyğun çıxardıqları bəsit fikirlərin natamamlığını aradan qaldırmaq üçün onlara böyükler tərəfindən verilən düzəlişlər maraqlı təsir bağışlayır. Bəzən isə bu inadkar uşaqlar öz bə- sit qərarlarını əsaslandırmağa cəhd göstərirlər ki, bu da oxu-cuda xəfif bir təbəssüm oyadır.

Yazıçı bəzi hekayələrində alleqorik üsuldan məharətlə istifadə edərək balaca oxucuları maraqlı dünyasına dəvət edir. Onun «Alişmadı, kül oldu», «Ana layası», «Toplan və köl-gəsi», «Qazlar», «Cik-cik və nar», «Ayı meşədən küsdü», «Yumrubaş», «Heyvanların qış hekayəti», «Ağlağan çəpiş», «Yalan ayaq tutar, yeriməz» və sair nağıll-hekayələrində əsas surətlər quşlar və heyvanlardan ibarət olsa da, müəllif insan amilini əsas götürmiş, tərbiyə məsələlərini daha qabarlıq olaraq önə çəkmüşdir.

«Alişmadı, kül oldu» hekayəsində kibrit çöplərinin taleyi təsvir olunur. Qutuda yerləşən kibrit çöplərinin biri olduqca qorxaqdır. Dünyaya yanmaq üçün gəldiyini dərk etməyən bu kibrit çöpü alışmağın qorxusundan o biri kibrit çöplərini qabağa verir, özü isə qutunun bir küncündə gizlənir.

Qorxu canını aldığına, özünü ora-bura vurduguna görə kükürdü tamam töküür, onunla birgə qutu hayatı sürən dostlarının aovlanaraq yanmasını gizləndiyi yerdən təşviş içində seyr edir. Alov ona da yetişir. Bu vaxt qüvvətli bir insan əli onu qutunun bir küncündən çıxarıır, kükürdünün töküldüyünü görüb ocağa atır. Yanlığı bacarmayan bu qorxaq xisləti kibrit çöpü özünə xas olan tərzdə aovlanmaqdan və insanlar üçün yanmaq səadətindən məhrum olur, gərəksiz bir kül yığınına çevrilir. Yaziçi bununla qorxaqlıq xəstəliyinə mübtəla olan, heç nəyə yaramayan, kiminsə kölgəsində yaşamağa daha üstünlük verən ünsürləri ifşa etməklə yanaşı, uşaqları cəsarətli olmağa, xalqının xoşbəxtliyi, səadəti uğrunda yanmağa, insanlıq və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirməyə səsləyir.

Yaziçinin bəzi hekayə və povestlərində İkinci Dünya müharibəsi illərinin məhrumiyyətləri xatırlanır. Bu əsərlərdə atanalarını itirmiş, məşəqqətli günler keçirmiş, nənə-babalarının himayəsinə sığınmış uşaq və gənclərin ağır həyatı, onların dözüm və dəyanəti öz əksini tapır. «İtirilmiş uşaqlıq» və «Onda qar soyuq idi» hekayələrində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür.

«İtirilmiş uşaqlıq» hekayəsində yazıçı amansız müharibənin, həmçinin, cəbhə arxasında törətdiyi dəhşətləri uşaqlara xatırladır, müharibədən sonra belə unudulmayan bu vahimə doğuran hadisələrin insan mənəviyyatına vurduğu zərbənin fəsadlarını real boyalarla təsvir edir. Müharibə qələbə ilə başa çatsa də, uzun sürən savaşların mənəvi qurbanlarına çevrilmiş uşاقlar alichin, səfalətin, göz yaşlarının doğurduğu sağalmaz yaraları kiçicik qəlblərində gəzdirməli olurlar. Yaziçi özünün müharibə dövründə keçirdiyi acınacaqlı günlərin dəhşətlərini təfərrüati ilə təsvir etməklə yanaşı, müharibədən sonrakı illərdə keçirdiyi iztirablı uşaqlıq çağlarının siziltilərinin hələ də sağalmadığını, aldığı mənəvi yaraların qaysaq bağlamadığını ürək ağrısı ilə oxuculara çatdırır. Bu dəhşətli, acınacaqlı illəri «itirilmiş uşaqlığım» deyə xatırlayan yazıçı,

insanlara fəlakət gətirən müharibənin törətdiyi qanlı faciələri oxuculara ürək ağrısı ilə danışır.

«Onda qar soyuq idi...» adlı hekayəsində müəllif müasir uşaqlarının qayğısız, şən günlərini təsvir etməklə, özünün keçirdiyi müharibə günlərini xatırlayır, onların sevinc içərisində qartopu oynamalarını özünün müharibə illərinin qanlı-qadəli günlərində keçirdiyi anlarla müqayisə edir, dinc həyata qıbtə hissilə yanaşır, yeni nəslin mənfur müharibənin dəhşətlərini görməməsini arzulayır, uşaqlara müraciət edərək, keçirdiyi hiss və duyguları onlarla bələşür, bu iki həyat tərzinin təzadlı müqayisəsini verir: «İndi sənin üçün qar istidən istidir. Onda soyuq idi... Soyuqdan sümüklərim şaqqıldayırdı. Ona görə də mən qardan qorxurdum. İndi sizə xoşbəxt uşaqlar deyirlər. Onda bizə müharibə uşaqları deyərdilər. Sənin bəxtəvər üzünə baxdım, uzun illərdən bəri qəlbimdə qubar bağlamış uşaqlığım hönkürdü. Öz-özümə dedim: «...qoy uşaqlar üçün qar həmişə belə isti olsun. Nəslin uşaqlığı uğurlanmasın».

Yazıcı müharibənin fəlakətlərini xatırlamaqla, uşaqlarda bu dəhşətlərdən ləzzət alan vampir xisləti sərsəm varlıqların törətdikləri vahimə doğuran amansız savaşlara nifrat hissi aşılıyır, bəşəriyyətin və yeni nəslin dinc dövrdə yaşamasını, ölüm saçan silahların aradan götürülməsini arzulayır.

Ə.Əhmədova müharibə mövzusuna bir qədər də geniş yanaşaraq, insan övladına qənim kəsilmiş bu acınacaqlı fəlakətin törətdiyi dəhşətləri «O günlərə baxıram» povestində daha qabariq verməyə çalışmışdır. Əsərin qəhrəmanı Sevincin düşüncəsinə görə, müharibə vahimə yaradan bir əjdahani xatırladır. Çünkü bu müdhiş hadisə onun doğma atasını, əmisini əlindən almış, onu bir tikə çörək üzünə həsrət qoymuşdur. Yazıcı bu əsərdə kövrək uşaq düşüncələri ilə müharibənin qanlı-qadəli günlərini, insan övladının məhrumiyyətlərini təsvir etməklə, oxucunu bu dəhşətlərin acı nəticələri ilə tanış edir. Aclıq illərində bir tikə çörəyə möhtac qalmış uşaqların həyat tərzini xatırlamaqla, yeni nəslə bu bərəkəti, əziz neməti

həmişə uca tutmağa çağırır. Müharibənin törətdiyi fəlakətləri, insanların keçirdikləri iztirabları, acliq günlərini yazıçı incə çalarlarla təsvir edir: «Heç yadimdən çıxmaz, bir gecə gözlərimə yuxu getmədi. Yerimdə qurcalandım. Deyəsən, anam da mənim günündə idi. Çarpayı tez-tez cirildiyirdi». Yaxud: «Şəhərə köcdük, yaşıdlarımı atasız gördüm, əmisiz gördüm, dayısız gördüm. Demək, mən tek deyildim. Demək, hamının əzizlərini müharibə aparmışdı. Hətta bibiləri də, xalaları da». Müharibələrin dəhşətlərini ürək ağrısı ilə təsvir edən yazıçı povesti bu sonluqla bitirir: «Qoy həmişə səmanın siması açıq olsun, səmanın rəngi mavi olsun. Gecələrimizi Ayın ziyası bəzəsin, gündüzlərimizi Günəşin şəfəqləri. Günəş olmayı yaxşıdır. Qoy həmişə Günəş olsun!»

Yazıçının «Nənəmin sirli dünyası» və «Bir könül sindirmişəm...» povestləri bədii siqlətinə görə seçilir, söz rəngkarlığına, təbii lövhələrə, poetik obrazlılığına görə asanlıqla yaddaşlara həkk olunur, uşaq və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə öz təsirini göstərir.

Yazıçının «Karlson Bakıda» povesti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllif Karlson obrazına uyğun olaraq Damdabaca surətini yaratmışdır. Damdabaca da Karlson kimi şən və hazırlıcadır, həm də ağıllıdır, hadisələrdən asanlıqla baş çıxara bilir. Həmçinin, adət-ənəni yaxşı bilir, xalqın tarixi ilə bağlı maraqlı əhvalatları dostu Karlsona məzəli dillə, uşaq anlamına uyğun tərzdə danışır. Povest milli uşaq ədəbiyyatımızın yeni bir nəaliyyəti kimi diqqəti cəlb edir.

60-80-ci illərdə ədəbi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən yazıçı-dramaturq Ə.Səmədli (1930-2006) uşaqlar üçün «Aqil babanın nağılları» (1961), «Xəbərçi zəng» (1971), «Qarlı gündə» (1973), «Tərgül və Zərgül» (1977), «Hər kəsin öz nəgməsi var» (1979), «Sehri xalça» (1981), «Hərənin bir ulduzu» (1984), «İnnab ağacı» (1986) və sair əsərlərini (kitablarını) çap etdirmiştir.

«Hərənin bir ulduzu» kitabındaki hekayələrin əksəriyyəti folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır ki, bu da

oxucuda böyük maraq doğurur. Kitabın ilk səhifəsində oxucuya müraciət edən müəllif hekayələrin bu çeşmədən qida aldığıını, özünün isə xalq nağılı və rəvayətlərindən bəhrələndiyini xüsusi qeyd edir.

«Sarı Bülbül» nağılı-povesti maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir. Burada xalq arasından çıxmış sənətkar bütün şah sarayına, başıboş saray əyanlarına qarşı qoyulmuş, onların mənfur simalarını açıb göstərmək üçün köməkçi süjet xətlərindən də istifadə edilmişdir. Xalq nümayəndələri olan bağban, münəccim və müğənni Sarı Bülbül qara qüvvələrə qarşı mübarizə aparır və qalib gəlirlər.

«Hərənin bir ulduzu» nağılı-povestinin süjet xətti isə N.Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasındaki Çin qızının söylədiyi «Xeyir və Şər» hekayəsindən götürülmüşdür. Yaziçı bu süjeti sadə uşaqlaşdırmaq istəmişdir.

Yazıcıının qələmə aldığı «İki qıtə» hekayəsi həcməc kiçik olmasına baxmayaraq, uşaqlarda bəsit də olsa, coğrafi biliklərin aşılanmasına imkan yaradır, onlara Avropa və Asiya qıtələrinin coğrafi mühiti, relyefi, flora və faunası, faydalı qazıntıları və sair haqda məlumatlar verir.

«İbrət dərsi», «On beş qardaşın nağılı», «Sərçənin sədaqəti», «Qırmızı köynək», «Liftdə hadisə» və sair hekayələr həm keçmiş, həm də müasir dövr hadisələrini eks etdirir. Burada dostluq, sədaqət, əməyə məhəbbət və digər tərbiyəvi motivlər əsas yerlərdən birini tutur. «Əfsanələr», «Hekayələr», «Orxanın hekayələri», «Uşaqlıq hekayələri» və sair başlıqlar altında qruplaşdırılan bu ədəbi materialların yaxşı cəhəti orasındadır ki, müəllif əsasən müasir mövzulara müraciət etmiş, uşaqların duyğu və həyəcanlarının real boyalarla təsvirinə çalışmışdır. Bu hekayələrdə əməyin tərənnümü, uşaqlarda zəhmətə sevgi hissələrini aşılamaq meyli yazıcıının əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir.

«Şehrli xalça» nağılı-povestində müəllif uşaqları daha çox cəlb etmək üçün folklor motivlərinə üstünlük vermiş, nağılı dünyasının qəhrəmanı Əhmədin başına gələn əhvalatlara

bədii don geyindirərək məqsədinə çatmışdır. Həmçinin, «Sıçanların toyu», «Kiçik bal arısı və xallı kəpənək», «Dovşanlar özlərinə necə ad qazandılar», «İki bugda», «Dəcəl alma ağacı», «Pələngin quyruğu», «Söyüdlər başlarını niyə aşağı dikirlər», «Qəndi soğandan ayıra bilməyən ayı», «Sərçələr qurbağaları öz məskənlərindən necə qovdular?», «Yayda üşüyən qızın nağılı» və sair hekayələrdə uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən məqamlar az deyildir.

T.Mahmudun qələmə aldığı nəsr əsərləri də müxtəlif mövzulara həsr edilmişdir. Onun «İgid təyyarəçinin qardaşı», «Adada hadisə», «Səlim haqqında iki hekayə», «Meşədə qız» və sair hekayələrində insan amili önə çəkilmiş, həyat problemlərinin həlli yolları təsvir edilmişdir. Həmçinin, «Yerə dağilan muncuqlar», «Gecə qapı döyüllür», «Hil-hil meşəsinin payızı» və sair povestləri maraqlı süjetə malikdir.

Şair-yazıçı nəsrə gəlməyi haqda yazırıdı: «Uşaq ədəbiyyatında nəsr yaradıcılığına güclü meyl göstərməyim poeziyadan soyumağım, ondan uzaqlaşmağım demək deyildi. Daxili, mənəvi böhranlar, tərəddüdlər, əzablar çəksəm də, həttə bəzən poeziyadan uzaqlaşmaq fikrinə düşsəm də, müvəqqəti fasılə versəm də, ondan uzaqlaşa bilmədim».¹

Azərbaycan uşaq nəsrində məktəb həyatından yazılan əsərlər o qədər də çox deyildir. Məktəb həyatına dərindən bələd olmaq, bir-birinə bənzəməyən şagirdlərin xarakter və psixologiyasını, dünyaya baxışını araşdırmaq hər uşaq yazarısına nəsib olmur. T.Mahmud olduqca mürəkkəb prosesə malik olan məktəb həyatına nüfuz edərək «Yerə dağilan muncuqlar» povestini yarada bilmüşdir.

Povestdə müxtəlif xarakterli şagirdlərlə qarşılaşıraq. Özünün dərin biliyə malik olması ilə «Elektron» ləqəbi qazanmış Şənər, ədəbi yaradıcılıq məharətilə yoldaşlarından seçilən Yusif, qəribə hərəkətlərilə həmişə gülüş obyektinə çevrilən Bikə, Şənərə vurulmuş Şəfqəq, çətin islah olunan, həbsxanadan yenice buraxılmış Seyidin təsirinə düşmüş Ne-

¹ Bax: T.Mahmud. Bu işiqla qalacağam. – Bakı, 1985, s. 7.

man və sair obrazlar diqqəti cəlb edir. Gənclik dövrünə qədəm qoymuş yuxarı sinif şagirdlərinin həyata baxışları, tükənməz sevib-sevilmək arzuları, onların mənəvi-əxlaqi paklığı, nəcibliyi, ətraf gerçəkliyə fərdi yanaşmaları, aralarında olan münasibətlərin reallığı orijinal təsir bağışlayır.

70-ci illərdə milli uşaq nəşrinə gələnlər sırasında Fuad Tarverdiyev (Tanrılı) öz yaradıcılığı ilə seçilir. Ədəbi fəaliyyətə «Göyərçin» jurnalında dərc olunmuş «Alma» (1965) adlı uşaq hekayəsi ilə başlayan yazıçı, sonrakı illərdə «Uçub səni taparam» (1979), «Mənim günəşim» (1982), «Gilavar-2» əməliyyatı» (1985), «Günüm, ayım, Günayım» (1989) kitab-larını çap etdirmişdir.

Yazıcıının qələmə aldığı uşaq hekayələri həcməc yiğcam olsada, məna dəyeri baxımından diqqəti cəlb edir. Məsələn, «Səs gelir...» hekayəsində bardağın insan taleyinə bənzər xüsusiyyətləri təsvir olunmuşdur. Nə qədər ki, bardaq bütövdür, içindən səs gelir – «oxuyur». Elə ki, bardaq «yaralanır» – yəni deşilir, bardağın səsi kəsilir. Lakin bu deşilmiş bardağın «ikinci həyatı» da mənalı keçir. Ağacda quşların yuvasına çevriləndən sonra da «oxumağa başlayır». Əsərin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, mənalı həyat yalnız başqalarına görək olmaqla ölçülüür.

İnsanların bir-birinə köməyindən bəhs edən «Xatirə» hekayəsində də bu ideya aydın görünür. Edilən kömək fərdi yardım xarakterli deyil, daha geniş anlamda – xalqa, vətənə edilən təmənnasız köməkdir. Hekayədə İkinci Dünya müharibəsi illərində böyük lərlə bərabər fədakarlıq göstərən bir uşağın igidliyindən bəhs olunur. Doğrudur, əsərdə uşağın qəhrəmanlığı təsvir olunmur, biz bunu yalnız ahil bir kişinin dilindən eşidirik. Lakin söylənilən əhvalatın maraqlı və inan- dırıcı olması hekayənin əhəmiyyətini artırır.

«Uçub səni taparam» hekayəsində yazıçı fantastik bir əhvalatı təsvir edir. Əsərin qəhrəmanı Yalçın yuxuda başqa bir planetə uçur, orada bizim planetdən uçan aparati görür və bundan qürur hissi duyar. Uşaq yuxudan ayılır və üzünü

ulduza tutub deyir ki, böyüyen kimi uçub mütləq səni tapacağam. Uşaqlar bu kiçik həcmli hekayədə bəsít şəkildə olsa da, gələcəyin elmi inkişafı haqqında müəyyən təsəvvürə malik olurlar.

Təbiətin ecazkar gözəlliyi F.Tanrılıının hekayələrində daha qabarık görünür. «Qəribə gün», «Yaz səhəri» və sair hekayələrin nəticəsi bundan ibarətdir ki, insan xoşbəxt olanda, təbiət də özünü xoşbəxt sayır. O da insanlar kimi nəğmələr oxuyur, hərdən xəyalalıdır, düşüncələrə qərq olur, bəzən də əhvali-ruhiyyəsi durulur.

«Gilavar-2» əməliyyatı» kitabına daxil edilmiş hekayələr daha çox maraq doğurur. Məsələn, «Pərvanənin nağılı» hekayəsinin fəlsəfi mənası bundan ibarətdir ki, zəhmətə qatlaşmayan, ata-anasını sevməyən adamın ürəyi kiçilir, bircə damla olur. Bu fikri uşaqlara başa salmaq üçün yazıçı sərcələri misal götürir. Sən demə, sərcələr də vaxtı ilə böyük quş olublar, lakin analarını ürəkdən sevmədiklərinə və tənbəllik etdiklərinə görə kiçicik varlığa çevriliblər. Nəsihətçilikdən daha effektli təsir bağışlayan bu maraqlı hekayə kiçik yaşılı oxucuları istər-istəməz düşünməyə vadər edir. Həmçinin, «Qayğı», «Ağ yelkənli gəmilər», «İnanmiram», «Hara düşdü?», «Təzə oğlan», «O, sən, bir də mən...» və sair hekayələr uşaqların tərbiyəsində əsas rol oynayır, nağıl və povestlərdən ibarət olan ədəbi yaradıcılığı da bu məqsədə xidmət edir.

60-ci illərin sonlarında ədəbi yaradıcılığı «Bir ünvan» (1969) adlı şeirlər kitabı ilə gələn, lakin 70-ci illərdə bir nasir kimi formalasən M.Süleymanlı «Sığırçı Gülünün ala iti» (1974), «Armud ağacının nağılı» (1974), «Sapand» (1976), «Ayın aydınlığında» (1977), «Quru kəllə» (1989) və sair hekayələri, «Şanapipik» (1975), «Yel Əhmədin bəyiliyi» (1977), «Şeytan» (1978), «Dəyirman» (1978) povestləri, «Köç» (1984) romanı və sair əsərləri ilə tanınmışdır. Onun orijinal nəşr yaradıcılığı ədəbi tənqidin diqqətini özünə cəlb etmiş, ədəbi uğurları barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. 70-ci illərdə qələmə aldığı əsərlərini digər müasirlərinin (M.Oruc, Ş.Hü-

seynov, A.Məsud və s.) əsərləri ilə müqayisə edən tənqidçi, akademik B.Nəbiyev onun yaradıcılığına fərqli münasibət bildirərək yazır: «İndiyədək haqqında danışdığınız əsərlərin heç birinin qiymətini azaltmadan belə bir mülahizəni söyləməyə hər cür əsasıımız var ki, onların müəllifləri arasında Mövlud Süleymanlı öz qələminin püxtəliyi, canlı insan surətləri təsvir etmək səriştəsi ilə hamidən seçilir. Bir sıra uğurlu hekayələrindən sonra onun nisbətən geniş epik təsvirə meyl etməsi və qısa müddətdə bir-birinin ardınca «Şanapipik» və «Şeytan» povestlərini dərc etdirməsi təqdirdəlayiqdir. Hər iki povest M.Süleymanlinin ürəyinin dolu olduğundan, yaradıcılıq imkanlarının genişliyindən, axtarışlarının səmərəliliyindən xəbər verməkdədir».¹

M.Süleymanlı İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş ən yaxın əzizlərinə həsr etdiyi «Şanapipik» əsərində arxa cəbhədə çalışan kənd adamlarının məşəqqətli günlərinin təsviri, iztirablı anlar keçirən, məhrumiyətlər içində yaşayan, psixoloji məqamların keçilməz fövqündə dayanan, müxtəlif xarakterə malik olan, dünyanın real həqiqətlərini anlamaya dərəcəsinə görə biri digərindən fərqli görünən, müxtəlif duruma malik insanların son anda birləşərək vətənə məhəbbət hissələrini aydın bürüzə verməsi böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsərdəki Ninni, Telli xala, Aydın, Əbdül, Dilbər və sair obrazların hər birinin özünəməxsus dünyası vardır.

«Köç» romanı M.Süleymanlinin bədii yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Altı yaşlı İmri əsərə «yardımçı qəhrəman» kimi daxil etmiş yazıçı, bu uşağın gördüyü qəribə yuxulardan, söylədiyi müəmmalı ifadələrindən, münasibət və hərəkətlərindən ədəbi priyom kimi istifadə etmiş və bununla fəlsəfi məna yükü daşıyan fikrini oxucuya deməyə çalışmışdır. Bu məsum uşağın rəngbərəng yuxularına münasibət bildirmək yolu ilə xalqın tarixi keçmişini, adət-ənənəsini, milli xarakter və psixologiyasını açmaqla cərəyan edən müxtəlif hadisələrə bədii don geydirərək, milli xüsusiyyətləri daha qaba-

---

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s. 159.

riq verməyi çalışmış, bununla müasir dövr uşaq və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin qayğısına qalmışdır. Yaziçi əsəri balaca İmirin realliqda gördüyü, lakin yuxu zənn etdiyi baxışları ilə bitirir, nəticə çıxarmağı isə oxucunun ixtiyarına verir: «İmir dayanıb səssizcə baxırdı, elə bil durduğu yerdəcə yuxu göründü. Üç yüz ilin başından çıxan köç, İmirdən də keçib gələcəyə gedirdi».

«Köç»də İmirdən əlavə Bəkil, Çiçək, Umut, Gøyüş, Sarac, Alay və sair maraq doğuran müxtəlif insan obrazları öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Bir vaxt bu səpgili əsərlərinə görə («Dəyirman») təzyiqlərə məruz qalan, ədəbi tənqidin dilindən düşməyən yazıçı, bu dəfə orijinal üslublu «Köç» əsəri ilə özünün yeni, fəlsəfi məna daşıyan fikrini daha dolğun şəkildə oxucuya aça bildi. Yaziçi Ə.Əylisli mövzu axtarışlarından söz açarkən, bunun bədii yaradıcılığın başlangıcı üçün təbii olduğunu qeyd edir, həmçinin, bu illərin ədəbi tənqidini qınaq meydanına çəkərək yazar: «Bəla burasındadır ki, ədəbi tənqid belə məsələlərdə nəinki yazıçılara kömək etmir, hətta bəzən möhkəməcə mane olur. İstedadlı nasir Mövlud Süleymanının «Dəyirman»ına olan hücumlar və onun «Köç» əsərinin ünvanına deyilən tərif buna misal ola bilər. Halbuki, bizim 70-ci illərin ədəbiyyatı üçün məhz «Dəyirman»ın, «Şeytan»ın müəllifi Mövlud Süleymanlı təbii idi, yerində idi. «Köç»ü və «Ceviz qurdunu» bu əsərlərdən qabaq da yazmaq olardı... M.Süleymanlı, necə deyərlər, nəfəs etibarılı, bizim bədii söz sənətimizdə yeni simadır. Gərək hər yazıçının öz nəfəsi olsun. Oxucu o saat hiss eləməlidir ki, bu cümləni kim yazıb. Bədii ədəbiyyatda həm sənin, həm də mənim ola biləsi iki cümlə yoxdur. Hər kəsin öz cümləsi var. Cümləsi olmayanın əsəri də yoxdur – allahı var, lap doxsan doqquz roman yazsın...»¹

60-80-ci illər mərhələsindəki uğuru təkcə bir-iki janra aid etmək tərəfimizdən düzgün olmazdı. Çünkü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bu zaman çərçivəsində janr rəngarəngliyi ilə

¹ Ə.Əylisli. Ədəbiyyat yanğısı. – Bakı, 1989, s.55-56.

yadda qalır. Məsələn, uşaq dramaturgiyasının 60-cı illərdən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu qeyd etməyə bilmərik. Bu illərdə uşaq dramaturgiyasının mövzu dairəsi daha da genişlənmiş, yeni nəslin tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır. Tənqidçi-ədəbiyyatşunas B.Nəbiyev Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafından bəhs edərək yazar: «Son illərdə (70-80-ci illər nəzərdə tutulur – F.Ə.) Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının nailiyyətləri artmışdır. Y.Əzimzadə, X.Hasilova, X.Əlibəyli, Anar, Ə.Səmədov, İ.Coşqun, C.Məmmədov, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə və Ş.Xurşudun pyeslə- ri Gənc tamaşaçılar teatrında, bəziləri isə Kukla teatrında müvəffəqiyyətlə oynanır. Ayrıca qeyd etməyi lazımlı bilirik ki, Əli Səmədovun şəxsində uşaqlar üçün məhsuldar işləyən maraqlı bir dramaturqun teatrla yaradıcılıq əlaqələri səmərəli olmuşdur. Onun balacaların spesifik qavrayış xüsusiyyətlərinə müvafiq yazılan əsərləri respublikamızın Gənc tamaşaçılar teatrı ilə yanaşı, Kukla teatrında, Sumqayıtda, Şəkidə, Mingəçevirdə, Ağdamda tamaşaşa qoyulmuşdur».¹

Lakin 60-cı illərdən sonra ardıcıl fəaliyyət göstərmiş dramaturqların və milli uşaq pyeslərinin siyahısını uzatmaq da mümkündür. Y.Əzimzadənin «Unutmayın», «Xatirə», Anarın «Qaravəlli», H.Ziyanın «İki»lər təslim olur», «Azarkeş», C.Məmmədovun «Təkərli məktəb», «Ceyran bulağı», R.İsmayılovun «Əsgər şineli», «Fırtına qoynunda», M.Namazın «Qardaşların nəğməsi», E.Mahmudovun «Naroğlan, yaxud tilsimli dağın fatehi», S.Məmmədzadənin «Əyri pəncə», T.Elçinin «Qar qız», G.Hüseynoğluunun «Sözün düzü», X.Hasilovanın «Bir sahilin adamları», Ə.Babayevanın «Qoçaqlar, qaçaqlar», Ə.Əhmədovanın «Qar, qar, qar, tikanlı yalanlar», T.Mütəllibovun «Meşə nağılı», «Danışan qayalar», «Cüçələrim», F.Məmmədovun «Sirli dəyirman», İ.Coşqunun «Yalançı dovşan», «Çal-oyna», A.Məmmədovun «Dəli Domrul» və sair uşaq pyesləri sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

¹ B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s. 189.

Bu illərdə fəaliyyətdə olan müəlliflərin pyesləri mövzu baxımından rəngarəngliyi ilə seçilir. Qələmə alınmış bir sıra pyeslər xalq folklor motivləri əsasında, digərləri isə müasir həyatdan götürülmüş mövzular əsasında qələmə alınmışdır. Bu baxımdan, X.Əlibəylinin «Aycan», «Dovşanın ad günü», İ.Coşqunun «Tülkü məhkəməyə gedir», «Meşədə futbol, qol», F.Ağayevin «Xoruz» və sair pyeslər bu illərdə uşaqların marağını təmin edirdi. Əsasən təmsil-pyes janrında yazılmış əsərlər uşaqları daha çox cəlb etdiyinə görə qələm sahiblərimiz bu səpgili səhnə əsərlərinin yazılmasına daha çox üstünlük vermişlər. Həmçinin, nağıl motivləri əsasında qələmə alınmış pyeslər ətrafına daha çox oxucu və ya tamaşaçı toplaya bilmişdir. M.Təhmasibin «Çiçəkli dağ»,¹ Ə.Səmədlinin «Şehrli ağac», «Artıq tamah baş yarar» və sair uşaq pyesləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Folklorşunas alim, dramaturq M.Təhmasib «Çiçəkli dağ» pyesində orijinal obrazlar yaratmağa nail olmuşdur. Elşən, Mətanət, Həkim Eldostu, Göygöz Kosa, Simnar xan və sair obrazların hərəsi bir xarakterə malikdirlər. Simnar xan və Göygöz Kosa xalqa zülm edir, hatta onları su üzünə həsrət qoyurlar. Xalq içindən çıxmış qəhrəman Elşən insanları zülm içində yaşıdan şər qüvvələrlə açıq mübarizə aparır. Daşı, qayani əritməyə qadir olan kimyəvi məhlulu ustادı Həkim Eldostunun rəhbərliyi ilə kəşf etmiş Mətanət Simnar xan və Göygöz Kosanın sərt təzyiqi ilə üzləşir. Bu qorxunc qüvvələr məhlulu ələ keçirmək üçün Həkim Eldostu ilə Mətanəti qaranlıq zindana atdırır, ağır işgəncələrə məruz qoyur, onlara arxa dayanan Ustanı tilsimə salib daşa döndərlirlər. Lakin Elşən Həkim Eldostunun tövsiyə etdiyi elmi kitabları oxuyaraq Göygöz Kosanın tilisimlərini qırır, zülmkar qüvvələri məhv edir və xalqı uzun sürən əsarətdən qurtarır.

Pyesdə iki uşaq obrazı canlandırılmışdır – Hadi və Bidi. Hadi ona verilmiş bütün tapşırıqları canla-başla yerinə yetirir, öz biliyi, ayıqlığı, fərasəti və qorxmazlığı ilə Bidi'dan

¹ «Bir qalanın sırrı» filmi bu nağıl-pyesin ssenarisi əsasında çəkilmişdir.

tamamilə fərqlənir. O, daş əridən kimyəvi məhlulun düşmən əlinə keçməməsi üçün gizlədir, onun yerinə su ilə doldurduğu şüşəni qoyur. Bidi isə olduqca tənbəldir, oxumaq və yazmaqla arası yoxdur, yeməyə daha çox üstünlük verir. Lakin bununla belə, hamı ilə birgə mənfi qüvvələrin məşəqqətli mühitində yaşamalı olur. Bəzən o, qorxunc düşmən qarşısında aciz bir varlığa çevrilir, lakin Mətanət və Hadının atlığı cəsarətli addımlar onu da mətinləşdirir. Müəllif bu iki müxtəlif xarakterə malik olan uşaq obrazını müqayəsəli şəkildə təsvir etməklə yeni nəslidən dəyanətlidir, cəsur olmağa səsləyir.

Ə.Səmədlinin «Artıq tamah baş yarar» pyesi isə dostluq və yoldaşlıq münasibətlərinin təbliğinə həsr olunmuşdur. İsgəndər və Səməndər adlı uşaqlar qış günü dəyirmananın dən üyütməyə gedirlər və arxin suyu buz bağladıǵına görə orada gecələməli olurlar. Azuqələri tükəndiyinə görə, dəyirmançıdan borc un alıb çörək bişirirlər. Çörəyi bölüşdürmək məsəlesi ortaliǵa gələndə isə uşaqların mənəviyyatı üzə çıxır. Onların hər ikisi bir-birinə kələk gəlməyə çalışır, çörəyin ən böyük tikəsini özünə götürməyə cəhd göstərir. Bunu görən ağıllı və tədbirli dəyirmançı uşaqları meşəyə aparır, vəhşi heyvanların ovu aralarında necə bölüşdürüdüklərini onlara göstərir. Uşaqlar bu mənzərəni görüb tutduqları əməldən peşman olur və böyük səhv etdiklərini başa düşürler.

Bu illərdə dünya klassik ədəbiyyatından bəhrələnərək yazılmış uşaq pyeslərinə də rast gəlmək mümkündür. Bunlar arasında, C.Məmmədovun yunan əsatirindən qidalanmış «Zəncirlənmiş Prometey», İ.Coşqunun mövzusunu fars şairi Ə.Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən almış «Söhrab və Rüstəm» pyesi xüsusilə seçilir. Həmçinin, xalq folklorundan və yaxın dövr klassik şairlərin yaradıcılığından ərsəyə gəlmış A.Məmmədovun «Dəli Domrul», İ.Coşqunun «Komsomol poeması» pyesləri teatrımızın repertuarından uzun müddət düşməmişdir.

Bu illərdə uşaq dramaturgiyasının inkişafında bir sıra sənətkarlar böyük rol oynamışlar. S.Qədirzadənin «Şirinbalá

bal yiğir», Anarın «Ötən ilin son gecəsi», Y.Əzimzadənin «Anacan», «Çiçeklər səltənəti», «Nəsrəddin», R.Heydərin «Zəng səsləri», S.Dağlıının «Aydınlığa doğru», A.Babayevin «Yarımçıq şəkil», R.İsmayılovun «Mən sənilə qalıram», «Ülviiyə», N.Gəncəlinin «Düşmənlər içində», Q.Rəsulovun «Əlvida, Hindistan!», «Şəhərli oğlan», «Günəşlə oyananlar», Ə.Səmədlinin «Xəbərci zəng», «Meşədə konsert», «Sehrli xalça», «Cırtdanın şücaəti», «Kibrit çöplərinin macərası» və sair pyesləri uşaqların mənəvi tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Y.Əzimzadənin yaradıcılığında uşaqların həyatından bəhs edən pyeslər öz tərbiyəvi əhəmiyyəti və bədii dəyəri ilə seçilir. Bu baxımdan, onun rus pedaqoqu və yazıçısı A.Makarenkonun (1888-1939) «Pedaqoji poema» adlı əsərindən bəhrələnərək qələmə aldığı «Anacan» (1968) pyesi oxucuların (tamaşaçıların) böyük marağına səbəb olmuşdur.

«Anacan» pyesinin əsas qəhrəmanı uşaq evinin bütün üzvlərinin «anacan» deyə müraciət etdiyi Gülbahardır. İkinci Dünya müharibəsinin törətdiyi qanlı-qadəli günlərdə vali-deynlərini itirmiş uşaqların və yeniyetmələrin tərbiyəsi ilə ana məhəbbəti ilə məşğul olan bu zərif varlığın yorulmaz fəaliyyəti təsvir olunur. Çətinliklərlə üzləşən, lakin ağılla və inadkarlıqla bu maneələri dəf edən Gülbahar, öz pedaqoji məharəti, xoş rəftarı ilə uşaqları ələ alır, yeniyetmələrin xarakterini dərindən öyrənməklə onları ram edir. «Ataman» ləqəbli Kamalın, onun təsiri ilə oturub-duran Səlimin tərbiyə edilməsində Gülbaharın həssas duyğulara malik olması, xüsusi tərbiyə üsullarından məharətlə istifadə etməsi səbəb olur. O, yeniyetmələri sözsüz itaat vəziyyətinə gətirməyə çalışır, əksinə, qəlbinin ən dərin guşəsində bəslədiyi sevgi duyğularını köməyə çağırır və nəticədə, Kamal və Səlim kimi çətin tərbiyə olunan uşaqların bir insan kimi formalaşmasına nail olur.

Gülbahar öz fəaliyyətində mahir psixoloqu xatırladır. O, uşaqların qəlbinə yol tapmaq üçün yeni üsullar axtarır və

yaxşı başa düşür ki, qəti deyilən hər bir söz yeniyetmənin şüurunda daxili etiraz doğura bilər. Yalnız həssas hərəkət və nümunəvi rəftarla insani münasibətlərin əxlaqi tərəfini açmaq mümkündür. Özündən yaşca kiçik olan uşaqları oğurluğa təhrik edən «ataman» Kamal Gülbaharin tərbiyə üsulunun gücü ilə tamamilə islah olunur.

Gülbahar Kamalın tutduğu əməllərdən xəbərdar olsa da, onu uşaq evində təsərrüfat işləri üzrə müdir təyin edir. Bu, Kamal üçün gözlənilməz olur, lakin o, bunun müqabilində Gülbaharin etimadını doğrultmağa çalışır və ona yaxından kömək göstərir. Ata-anasını itirmiş, sahibsiz qalmış uşaqların uşaq evinə cəlb olunmasında fəal iştirak edən Kamalın dünyagörüşündə və mənəvi tərbiyəsində bir oyanış baş verir.

Əsərdə təsvir olunan baxımsız qalmış müxtəlif xarakterli uşaqların mənəvi dünyası, onların dünyaya baxışı olduqca bəsittir. Çünkü onlar ata-ana qayğısı, nəvazişi görməmiş, tərbiyə mühitinin təmiz çeşməsindən qida almamışlar. Ona görə, bu uşaqların mənəvi ehtiyacının yüksək səviyyədə təmin olunması üçün Gülbaharin apardığı pedaqoji fəaliyyət daha zəruri görünür. Bu zəruriyyət əsərin sonuna kimi özünü göstərir və nəticə isə bundan ibarət olur ki, uşaq evində tərbiyə olunan uşaqlar gələcək həyatlarının təmin olunması üçün bütün imkanlara malikdirlər. Onlar təhsil alır, müxtəlif peşəyə yiyələnir, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaq üçün hərtərəfli hazırlanırlar. Bu işdə pedaqoji kollektivlərə örnək olan Gülbaharin fəaliyyəti daha geniş yer tutur.

Y.Əzimzadə uşaqların maraq dairəsini nəzərə alaraq, folklor motivlərindən istifadə yolu ilə «Nəsrəddin» pyesini də qələmə almışdır.

Əsərin qəhrəmanı kasıblıq güzəranı keçirən kəndli Əhməd kişinin oğlu Nəsrəddindir. Yoxsul həyat tərzi keçirə də o, təmiz qəlbə, saf duyğulara malikdir, öz kəskin ağılı, fərasəti ilə seçilən bir gəncdir. O, Qazının qızı Pərinin vurğunudur. Hər dəfə Qaziya odun gətirmək bəhanəsi ilə sevdiyi qızla görüşən Nəsrəddin, həyatını onunla bağlamaq arzusun-

dadir. Lakin Pərinin atası qızını yaşça özündən böyük, atası yaşında olan eybəcər sıfətli, yoxsul mənəviyyata malik Fərzəli bəyə vermək fikrindədir. Bu isə Nəsrəddini, sevdiyi qızı bu mənfur adamın caynağından xilas etmək üçün yollar axtarmağa vadar edir. O, əyninə vahimə doğuran bir paltar geyərək qardaşları Əliş və Vəlişlə Qazının yadığı otağa girir. Nəsrəddin özünü Əzrayıl, qardaşlarını isə İnkır və Minkir kimi qələmə verərək, Qazının canını almağa gəldiyini söyləyir və onu on gün yataqdan qalxmamağı tapşırır. On gün müddətində Nəsrəddin Qazının paltarını geyərək camatın şikayətinə baxır və bir sıra qərarlar çıxarır, göstərişlər verir. Əlinə düşən imkandan istifadə edərək xalqın var-yoxunu əlindən alan Qara Dərvişi şallaqladır, camaatdan qarət edərək toplpdığı qiymətli əşyaların hesabına düzəltdiyi xəzinəsini ələ keçirir. Cılız mənəviyyat sahibi olan Fərzəli bəyi şah sarayında təlxəkklik etməyə göndərir. Əsərin finalında, öz ağıllı tədbirləri ilə seçilən Nəsrəddin Qaziya hədə-qorxu gələrək onun müqavimətini tamamilə qırır, özünə tabe edir və yalnız bundan sonra sevdiyi qız Pəriyə qovuşa bilir.

Müəllif folklor motivlərindən istifadə edərək usaqların marağına səbəb olan bir əsər yazmağa müvəffəq olmuşdur. Nağıllarda olduğu kimi, təsvir etdiyi əhvalatlarda xeyir qüvvələrin şər qüvvələr üzərində qələbəsini təmin edən yazıçı, xalqın min illər boyu arzusunda olduğu ideyani həyata keçirməyə çalışmışdır. Köhnə əyyama xas olan adət-ənənələrin aradan qaldırılması, yeniliyin köhnəlik üzərində qələbəsi, qəhrəmanların səadəti qarşısında keçilməz sıpər çəkən mənfur qüvvələrin xalq tərəfindən ifşa olunması və sair məqamlar əsərə müasirlik ruhu gətirir.

Nəsrəddin obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni olmasa da, onun hər bir fəaliyyəti balaca oxucuların marağına səbəb olur. Onun çıxardığı ağıllı qərarlar, öz səadəti uğrunda apardığı mübarizələr, çətin anlarda öz idrakının gücü ilə ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxməsi, xeyirxah işlər xatırınə rəqiblərinə qarşı məharətlə qurduğu kələklər Nəs-

rəddini oxucunun nəzərində daha da ucaldır. Şah, Qazi, Fərzəli bəy, Qara Dərviş kimilər isə öz tutduqları mənfur əməllərinə görə oxocuların nifrətini qazanırlar.

Y.Əzimzadə bir sıra nəşr əsərlərinə də dramaturji həyat vermiş, bu səhnə əsərləri Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaşa qoyulmuşdur. Məsələn, «Unutmayın» («Mən gənc qvardiyaçıyam») pyesini rus yazılışı A.Fadeyevin «Gənc qvardiya» romanından bəhrələnərək qələmə almışdır. Lakin dramaturqun bu mövzuya yenidən müraciət etməsinin əsas səbəbi Krasnodon şəhərində anadan olmuş, milliyyətcə azərbaycanlı Əli Dadaşovun gənc qvardiyaçılara qoşularaq alman faşizminə qarşı apardığı mübarizəni ədəbiyyatımıza gətirmək olmuşdur və həmçinin, bu əsərlə uşaq və gənclərdə vətənpərvərlik duygularını oyatmaq, onlarda düşmənə sonsuz nifrət hissleri yaratmaq üçün cərəyan edən hadisələrin bədii həllini verməyə çalışmışdır.

Ə.Səmədlinin «Artıq tamah baş yarar», «Hərənin bir ulduzu», «Kibrit çöplərinin macərası», «Sehrli xalça» nağıl-pyesləri, «Saritel xanım» komedyası, «Əzablı günlərin sonu», «Atalar və oğullar», «Generalın uşağı», «Ölüm hökmü», Şeyx Şamilin həyatına həsr olunmuş «Barışq olmayıacaq» və «Qanlı bənövşə» uşaq pyesləri respublikamızın müxtəlif teatrlarında tamaşaşa qoyulmuşdur. «Artıq tamah baş yarar» nağıl-pyesi isə uzun müddət A.Şaiq adına Dövlət Kukla teatrının repertuarından düşməmiş, 1964-1983-cü illər ərzində 1500 dəfə tamaşaşa qoyulmuşdur.

«Sehrlər aləmində» nağıl-pyesinin əsas qayəsini xeyir və şər qüvvələr arasında gedən mübarizə təşkil edir və xeyir qüvvələrin qələbəsi ilə nəticələnir. Əsərin qəhrəmanı Əhməd və onun yaxın dostları Ağ divin mağarasına girib ağıl və hiylə ilə onu məhv edirlər.

«Kibrit çöpləri» nağıl-pyesində İlqar, İradə, Nəsir əmi, professor Filfilbern kimi obrazlarla bərabər, Kibritqabı, Qızılıqaz, Tülkü, Çaqqal, Dovşan, Hopbala və Topbala kimi alleqorik obrazlar da maraqlı doğurur.

Hopbala və Topbala adlı kibrit çöpləri nədən yarandıqlarını öyrənmək məqsədilə uzaq səfərə çıxırlar. Dramaturq bu pyesdə uşaqlar üçün daha maraqlı görünən bir sıra maraqlı epizodları qələmə almışdır. Həmçinin, kiçik yaşılı tamaşaçılar bitkiler və heyvanlar aləmi ilə də yaxından tanış ola bilirlər.

«Sehrlı ağaç» adlı iki pərdəli, beş şəkilli nağıl-pyesdə iştirakçıların sayı da beşdir: Ayı, Tülükü, Ağacdələn, Armud ağacı və Ari. Onların hərəsi bir yolun yolcusudur. Tülükü bütün əsərlərdə göstərildiyi kimi, hiyləgərdir, öz hiyləsini işə salmaqla istədiyini əldə etməyə çalışır. Ayı sadəlövhür, tülükünün hər sözünə inanır, iş-işdən keçəndən sonra onun kələklərini başa düşür. Ari isə olduqca zəhmətkeşdir, onun vəzifəsi ağacdakı çıçəklərin şirəsini çəkməkdən və onları toz- landırmaqdan ibarətdir ki, bol meyvə gətirsin. Ağacdələn isə meşənin həkimidir və o, ağacları qurddan, həşəratdan təmiz- ləyir ki, onlar qurumasın, öz yaşılıqlarını itirməsin.

Pyesdən məlum olduğu kimi, armud ağacı sehrlidir və bu ağaç Ayiya ulu babasından qalmışdır. Ona görə də, hər gün ona qulluq edir, dibini belləyir, sulayır. Tülükü isə Ayı ilə Ari və Ağacdələnin arasını vurmağa çalışır ki, sehrlı ağacı özü ələ keçirsin. Sadəlövh Ayı da bu hiyləyə aldanır, onun dediklərinə əməl edir, uzun sürən qış yuxusuna gedir. Lakin əsərin sonunda Tülükü ifşa olunur və Ayının qurbanına çevrilir. Müəllif bu canlıları qarşı-qarşıya qoyaraq ümumi bir nəticəyə gəlir, uşaqlara müsbət tərəfləri təlqin edir, onları bu yolla tərbiyələndirmək qayğısına qalır.

Azərbaycan uşaq dramaturgiyası nümunələri üçün ən xarakterik cəhətlərdən biri də bu sahənin müxtəlif mövzu və üsulda qələmə alınmasıdır. Zahid Xəlilin dramaturji yaradıcılığında bu səpgidə yazılmış üç pyes diqqəti cəlb edir. 70-80-ci illərdə yazılmış bu uşaq pyesləri bədii-estetik baxımdan müxtəlif təsir qüvvəsinə malikdir. «Lampacıq» və «Küp» folklor motivləri əsasında, digəri – «Ata ocağı» isə müasir həyatdan götürülmüş mövzuda yazılmışdır.

«Lampacıq» pyesi maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif özünün «Çıraq nənənin nağılları» nəşr əsərindən istifadə edərək orijinal bir səhnə əsəri ərsəyə gətirmiştir. Nəşr əsərindən fərqli olaraq sənətkar əsəri teatr səhnəsinə uyğunlaşdırıldığı üçün əlavə obrazlar yaratmış, cərəyan edən hadisələri bir qədər də dramatiklaşdırılmışdır. Əsərdə kiçik yaşılı tamaşaçılara orijinal təsir bağışlayan alleqorik obrazlar daha çox diqqəti cəlb edir: Ütü, Fırça, Atəşböcəyi, Siçan bəy, Lampacıq, Çıraq nənə, Qırmızıgöz. Bu obrazlar fərqli xarakteri, davranış tərzi baxımından bir-birindən köklü surətdə fərqlənilirlər.

«Küp» pyesi müxtəlif folklor janlarının uyarlı sintezindən istifadə olunmaqla qələmə alınmışdır. Pyesin başlanğıcında dramaturq ədəbi priyomdan istifadə edərək, cərəyan edən nağılvəri hadisələri səhnəyə gətirmək üçün müasir həyatla nağıllar aləmini bir zaman kəsiyində görüşdürürlər. Küpü aşkar edənlər müasir dövrün ayıq-sayıq uşaqlarıdır. Pyesdə iştirak edən digər surətlər isə küpdən çıxmış nağıllar qəhrəmanlarıdır: Qarı nənə, Bala Nəzər, Keçəl (Vüqar), Qurban dədə, Quldurbaşı, quldur Ələmdar, Çoban və başqaları.

«Ata ocağı» pyesi də mövzu aktuallığı və bədii keyfiyyət baxımından seçilir, müasir dramaturgiyanın qanunlarına əsaslanır, bütövlükdə bugünkü səhnə tələblərinə cavab verir. Bu pyesdə maarif sahəsinə təsadüfən düşmüş, təhsil prosesində çamurluq yaratmış üzdəniraq adamların törətdikləri cinayətlərə qarşı gənc müəllimlərin apardıqları ədalətli mübarizəyə və mənfi tiplərin ifşasına geniş yer verilmişdir.

Bu illərdə müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə baxmayaraq, Sov.İKP-nin programında kommunizm cəmiyyətinin geniş quruculuğuna ədəbiyyat və incəsənətin təsiri pafosla xüsusi qeyd edilirdi: «Həyatverici kommunizm ideyaları ilə aşılanmış nikbin sovet ədəbiyyatı və incəsənəti böyük ideya-tərbiyə rolu oynayır, sovet adamında yeni dünya quruculuğuna xas olan sıfətləri inkişaf etdirir. Sovet ədəbiyyatı və incəsənəti milyonlarla adam

üçün sevinc və ilham mənbəyi olmalı, onların iradəsini, duyuşu və fikirlərini ifadə etməli, onları ideyaca zənginləşdirən və əxlaq cəhətdən tərbiyə edən vasitə olmalıdır».

70-ci illərdə isə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr olunmuş plenumunda edilən məruzədə «son dövrdə uşaqlar üçün yazılan əsərlərin bir hissəsi Vladimir İliç Leninin anadan olmasının yüz illiyinə həsr edilmiş, Böyük Oktyabrın nailiyyətləri, inqilabi keçmişimiz, doğma Vətənimizin təbii, mənəvi sərvətləri, xalqımızın sülb arzusu, müharibəyə və müharibə qızışdırıcılarına dərin nifrəti həmin şeir və hekayələrdə bacarıqla qələmə alınmışdır» fikri pafosla səslənirdi.¹ Məruzənin özünün də qeyd etdiyi kimi, Lenin haqqında müxtəlif janrlarda külli miqdarda əsərlər yazılmasına baxmayaraq (SSRİ tərkibində olan on beş müttəfiq respublikada kütləvi tirajla çap olunmuş bu mövzulu əsərlərin sayını müəyyən etmək mümkün deyildir - **kursiv bizimdir**), bu əsərlərin kifayət olmadığını qeyd edirdi: «Lakin bugünkü uşaq mətbuatımızı nəzərdən keçirdikdə, Lenin haqqında yazılan əsərlərin həm sayca azlığını, həm də bədii keyfiyyət etibarı ilə lazımı səviyyədə olmadığını etiraf etməliyik. Biz hələ də ən müqəddəs idealları, mövzuları ritorik, ümumi misralarla, səthi süjetlərlə təsvirə six-six rast gəlirik. Uşaqlarımız ağılı kəsəndən bəri böyük rəhbər haqqın- da eşidir, onun həyatı, fəaliyyəti ilə maraqlanır, bu barədə mümkün qədər çox şey bilmək istəyirlər. Ədəbiyyat balaca dostların bu sonsuz marağına cavab olaraq şürə xarakterli, uşaq zehninə, hissinə aydın, konkret, təzə heç nə verə bilməyən ümumi sözlərlə dolu yazıldan imtina etməlidir. Bu nöqsan xüsusiylə tanınmış qələm sahiblərimizin əsərlərində olanda daha artıq narahatlıq doğurur».²

Bu və ya digər materialları nəzərdən keçirdikcə məlum olur ki, vaxtilə bu mövzuları məcbur qələmə alan iste-

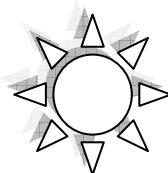
---

¹ Bax: A.Vəfəli. Sənətkar və xalq («Bədii ədəbiyyat – yeni nəslin tərbiyəsi»). – Bakı, 1983, s.11.

² Yenə orada.

dadlı sənətkarların çoxu 60-80-ci illərdə demək olar ki, bu istəkdə olmamışlar. Çünkü bu illərdə təkcə Azərbaycanda deyil, o cümlədən, ümumittifaq məqyasda fəaliyyət göstərən qələm sahiblərini də daha çox dünyəvi mövzular cəlb edir, oxuculara yeni söz demək üçün yaradıcılıq axtarışına çıxırlılar. Artıq dünya ədəbiyyatında xüsusi yeri olan qırğız ədəbi Ç.Aytmatovun «Köşək gözü» əsəri Almaniyada orta məktəb dərsliklərinə daxil edilirdi.¹ Gürcü yazıçısı N.Dumbadzenin siyasi ideologiyadan uzaq «Mən, nənəm, İliko və İllarion», «Ağ bayraqlar» və sair əsərlər dilimizə tərcümə edilir və milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərirdi. Rus yazıçısı V.Rasputinin əsərlərində müasir insanın əxlaqi və vətəndaşlıq keyfiyyətlərini tam və dürüst aşlayan, yeni ideyalar təbliğ edən «Yanğıń» povesti, «Fransız dili dərsi» hekayəsi çap olunurdu və sair.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, 60-80-ci illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bütün janrlarda müstəsna əhəmiyyətə malik olan zəngin bir ədəbi mərhələ kimi öznü göstərmış, bu sahənin inkişafında stimul rolunu oynamış əsərlərin təməli üzərində respublikamız müstəqillik dövrünə qədəm qoyandan sonra şair və yazıçılarımızın bədii forma, ideya-məzmun axtarışları intensivləşmiş və bu müstəvi üzərində bu gün hələlik az da olsa, müxtəlif janrlarda yeni uşaq əsərləri qələmə alınmışdır.

---

¹ Ч.Айтматов. Статьи, выступления, диалоги, интервью. – Москва, 1988, с.7.

IV FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ MİLLİ UŞAQ ƏDƏBİYATIN- DA YENİ BƏDİİ FORMA AXTARIŞLARI (1990–2008-ci illər)

Sovet hakimiyyəti süqut etdikdən, SSRİ adlı imperiya dağıldan sonra siyasi-ideoloji buxovdan tamamilə azad olmuş Azərbaycan bir suvener dövlət kimi müstəqillik yoluna qədəm qoydu. «Millətimizin qan yaddaşında, genində yaşayan, nəsillərdən-nəsillərə keçən azadlıq, müstəqillik idealı XX əsrin sonunda, 1988-ci ildən sonra özünün yeni, daha yüksək mərhələsinə qalxdı, vulkan kimi püskürüb qarşısına çıxan bütün maneələri kənarə atdı, minlərlə kütłəni ayaca qaldırın əzəmetli, dönməz xalq hərəkatına çevrildi».¹ 1980-ci illərin sonu, 1990-ci illərin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi proses digər sahələr kimi milli ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərdi. Xüsusilə, insanlarda azadlıq, müstəqillik, demokratiya, vətənpərvərlik kimi duygular aşılan publisistik janrin inkişafına daha ge- niş şərait yarandı. Yeni nəsil özlərinin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bədii əsərlər mütləq etməkdənsə, şair Sabir Rüstəmxanının «Ömür kitabı» (1989), Məmməd Aslanın «Ağla, qərənfil, ağla» (1990) kimi bitkin əsərlərini, bir çox hallarda isə emosional təsir bağışlayan publisistik məqalələri oxumağa daha çox üstünlük verdi. Çünkü təzadlı, dramatik bir dövrdə ictimai-milli şurun formalasdığı bir zaman kəsiyində milli hiss və vətəndaşlıq duyguları oyadan, müstəqillik çəgirişli

---

¹ X.Əlimirzəyev. Siyasət və əxlaq. – Bakı, 2000, s.19.

bu yazı materialları dövrün əhvali-ruhiyyəsini daha dolğun əks etdirirdi.

1990-cı ildə ən böyük ictimai-siyasi hadisə **20 Yanvar faciəsi** oldu. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə hakimiyyətdə olan səriştəsiz, başısoyuq hökumət başçılarının xəyanəti nəticəsində müxtəlif təyinatlı rus qoşunları paytaxtımıza hücum etdi. Minə yaxın günahsız insan məhv edildi və ya itkin düşdü. Bu dəhşət doğuran faciəli hadisə xalqı həyəcanlandırdı, nəticədə, müdhiş hadisəni lənətləyən yüzlərlə poetik şeir yarandı. Bu əsərlərin içərisində Mirvarid Dilbazinin «Qanlı yanvar», «Ağlama gəlinim, qızım, ağlama», Məmməd Aslanın «Ağla, qərənfil, ağla», Qabilin «Gülləbaran eylədilər» və sair unudulmaz əsərlərlə yanaşı, bir sıra şeir nümunələri də meydana gəldi. Bu nümunələr bədii cəhətdən nisbətən zəif görünüşlər də, xalqın keçirdiyi hissəleri, istək və arzularını əks etdirirdi. «Qanlı Yanvar» adı ilə tarixə düşən bu hadisənin törədilməsinin səbəbləri var idi. Azərbaycan rus imperiyasının boyunduruğundan birdəfəlik xilas olmaq istəyir, Rusiya isə öz işgalçılıq siyasetindən əl çəkmək istəmirdi.¹ Ona görə də, mənfur işgalçılıq siyasetini həyata keçirmək üçün Qarabağ kartından xəyanətkarcasına istifadə etdi. Rusyanın çoxəsrlik vassalına çevrilmiş, ömrü boyu onun kölgəsində daldalanaraq dotsiya ilə yaşamış Ermənistən isə bu himayədən istifadə edərək Dağlıq Qarabağın yeddi rayonunu tədricən işgal etdi. Bu iki siyasi hadisə – 20 Yanvar faciəsi və Qara-bağın işgali milli ədəbiyyatımızın əsas mövzusuna çevrildi. Hələ ədəbi təcrübəsi olmayan insanlar da bu mövzuda şeirlər yazdılar. Az qala hər bir azərbaycanlı öz faciəsini şeirlə ifadə etmək istəyirdi. Həqiqi qələm sahibləri isə bu mövzuya geniş nüfuz etmədilər və nədənsə gözləmə mövqeyində dayandılar. Nəticədə, ilk qələm təcrübələrini bu hadisələrə həsr edənlərin çoxluğu və bitkin bədii nümunələrin qitligi ədəbi prosesi

---

¹ Sonrakı illərdə İckeriyada xalq azadlıq hərəkatını zorakılıqla boğması (1996) və Gürcüstana silahlı basqını (2008) Rusyanın işgalçılıq siyasetini bir daha təsdiq etdi.

xeyli zəiflətdi. Bu tənəzzülün yaranmasında yeni təsis olunmuş çoxsaylı mətbuat da xüsusi rol oynadı. Həmin mətbuat orqanları ilk qələm təcrübərinə daha geniş yer verdilər.

Cəbhə hakimiyyəti yenicə yaranmış müstəqil dövlətin daxili siyasi-iqtisadi strukturunu, başlıca olan idarə sistemini yenidən qurmaq, möhkəmləndirmək üçün daha zəruri olan islahatları xalqın istədiyi səviyyədə həyata keçirə bilmədi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən hərcmərclik, diletant hakimiyyət məmurlarının səriştəsizliyi az qala ölkəmizin dağılmışına gətirib çıxardı. Cənubda Talış-Muğan respublikasının yaradılması cəhdidə, şimalda Sadval ideyaları-nın təşəkkül tapması, Gəncəbasar ərazisində baş verən hərbi özbaşinalıq ölkəni ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Bu təhlükələrdən qurtulmaq üçün özünü demokrat hesab edən hökumət məmurları bu mürəkkəb siyasi hadisələrin qarşısını almaqda aciz göründlər. Xalqımızın ümumi təşəbbüsü və səyi ilə milli lider Heydər Əliyevin (1923-2003) hakimiyyətə gəlişi üçün ciddi hərəkat başlandı. Az sonra xalqın iradəsi ilə onun hakimiyyətə gəlişi (1993) və yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin parçalanmasının qarşısı alındı. H.Əliyevin möhtəşəm bədii obrazı poetik əsərlərdə yaradıldı, o cümlədən, bu mövzu milli uşaq ədəbiyyatında da geniş yer aldı.

1990-cı illərin sonu, 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan təhsil sisteminin Avropaya integrasiyası ilə əlaqədar olaraq milli uşaq ədəbiyyatının qarşısında yeni zəruri vəzifələr dayanırdı. Uşaq yazıçıları dərk etdilər ki, bu dövrün ədəbiyyatı mütləq təhsil ocaqları ilə bağlı olmalı, qaldırılan problemlər isə məktəblini düşündürmək dərəcəsinə çatdırılmalıdır. Bu prosesə qoşulan müxtəlif mütərəqqi fikirli mətbuat orqanları qarşıya qoyulan məsələlərin həlli yollarını axtarmaq məqsədilə bir çox elmi məqalə dərc etdilər, yeni rubrikalar açıdlar. «Göyərçin», «Savalan», «Elli», «Aysel», «Cik-cik», «Bal-bala» və sair uşaq mətbuatları mövzu axtarışına çıxdılar. Yeni yaranmış nəşriyyatlar xüsusi uşaq kitablar çap etməyə başladılar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı sahəsində son illər meydana gəlmiş bədii əsərləri nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz kiçik yaşılı oxucuların təlim-tərbiyəsinə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin inkişafına və formallaşmasına ciddi təsir göstərən müxtəlif janrlı maraqlı əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Xüsusilə, Respublikamızın əldə etdiyi müstəqillikdən sonra milli uşaq ədəbiyyatında az da olsa yeni forma və məzmuna malik olan əsərlərin yazılımasına meyl artmışdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son onilliklərdəki yaradıcılığına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdən kəmiyyətcə az olsa da, bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi inkişafda olacaq milli uşaq ədəbiyyatının ilkin cürcətilərini görmək mümkündür. Son onilliklərdə çap olunmuş N.Həsənəliyevin «Övlad məhəbbəti ölüncədir» (1991), A.Abbasın «Batmanqlınc» (1995), «Çadırda Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz» (2001), N.Xəzrinin «Zaman çıxsa məcrasından...» (1998), Z.Xəlilin «Odlar yurdunun paytaxtı» (1992), «Dün- yanın ən balaca nağılları» (2002), «Orxan və dostları» (2004), İ.Tapdığın «Şeir sevən balalar» (2005), Q.İsabəylinin «Elnur, Əkil və onların başına gələnlər» (2004), «Ay külək, nə əsirsən» (2006), «Samur at minir» (2006), «Nənəm təkdi» (2008), R.Yusifoğlunun «Aylı cığır» (1992), «Çiçək yağışı» (2000), «Daha uşaq deyiləm» (2006), M.Quliyevin (Qacar) «Təmsillər» (1996), «Alleqorik pyeslər» (1997), Ə.Quluzadənin «Alay komandiri» (1999), «Məhləmizin uşaqları» (2004), «Boğça» (2007), M.Tapdıqovanın «Baba yurdu» (1999), B.Bərdəlinin «Ağ kəpənək» (1998), «Çərşənbə tonqalı» (2000), Ə.Ağayevin «Fərhadın rəsmləri» (2008), O.Rzanın «Baldan şirin balalar» (2008), G.Munisin «Söylə mənə, ay nənə!» (2008) və sair müxtəlif janrlı uşaq əsərləri və publisis- tik yazılar bu sahənin inkişafından xəbər verir.

Görkəmli şairimiz N.Xəzri (1924-2006) əsasən, 90-cı illərdə yeniyetmələr üçün qələmə aldığı əsərləri daxil edilmiş

«Zaman çıxsa məcrasından...» (1998) şeirlər kitabında zəruri problemlərə toxunmuş, müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın bu yolda apardığı mübarizələri poetik dillə, ürək yanğısı ilə təsvir etmişdir. «Bu gün zaman tərəzisi əyilmişdir», «Bəsdir biz dağıtdıq Azərbaycanı», «Arılar bal çəkir şəkər tozundan», «Nəvəm Vüsəlin bağ düşüncələri», «Nəvəm Nigar üçün», «Anasını itirən qızlar» və sair şeirlərdə şair müstəqqiliyimizə qədər olan illərin mürəkkəb görüntülü mənzərəsini poetik misralarda aydın verməyə çalışmışdır.

Şair Q.İsabəylinin qələmə aldığı «Ay külək, nə əsirsən» şeir kitabını vərəqlədikcə Vətənimizin bərkətli torpağı, həmçinin, şoran çölləri, palçığı dizə çıxan, çox az insan ayağı dəyən narahat, daş-kəsəkli yolları göz önündə canlanır. Pafoslu ibarələrdən uzaq olmağa çalışan, real həyat gerçəkləyini qələmə almağı daha çox meyl edən şair uşaqlara bu baxımsız yerləri də sevməyi tövsiyə edir. Bu yerlərin zəhmətkeş, hər əziyyətə dözümlü, əliqabarlı, gözü-könlü tox insanların, həmişə həqiqət və ədalət arzusu ilə yaşıyan ağsaqqal və ağbircəklərin həyat yaşamını qələmə alan müəllif zamanın gərdişini poetik misralara köçürə bilmişdir.

Q.İsazadənin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin rəvan, axıcı ahəngi, onların körpə ruhuna uyğun sadəliyi və təbiiliyi, şeirlərin anlaşıqlı deymə tərzi onun üstün cəhətlərindəndir. «Külək» şeirində qeyd etdiyimiz bu poetik xüsusiyyətləri görmək mümkündür:

- *Ay külək, nə əsirsən?*
- *Əsməsəm, olmaram mən!*
- *Olmağının xeyri var?*
- *Xeyri var ki, varam mən.*

Mükəlimə şəklində yazılın bu şeir uşaqların dünyaya baxışını, bilgisini artırır, şairin orijinal poetik misralar tapıntısı oxucunu istər-istəməz valeh edir. Xalq ədəbiyyatı çeşməsindən qida alan bu şeir uşaqların yaddaşına əbədi həkk olunur. Bulaq suyu kimi şəsfaf, ləzzətlə içilən və balaca oxucular tərəfindən məmənunluq hissi ilə qəbul edilən bu sərgili şeir-

lər şairin poeziyasının silinməz bəzəyinə çevrilir. Şair M.İşmayıl Q.İsabəyli yaradıcılığının obyektiv qiymətini verərək yazırıdı ki, ilk poetik tanışlıqdan yadımda qalan və sonralar unutmaq istəsəm də unuda bilmədiyim «göydə quşdu, yerdə daşdı torağaylar» misraları da Qəşəmin obrazlı düşüncə tərzinə malik olduğundan xəbər verirdi. Həm də bu obrazlı düşüncə tərzinin poetik məziyyətləri ilk baxışdaca diqqəti çəkirdi: fikrin uyarlı, yerində işlədilən sözlərlə əmin-axrayın deyimi. Sözü, necə deyərlər, əyib bükmək, istədiyin axara salmaq bacarığı... Əslində sənətkarlı sırrı deyilən bir şey varsa, o elə budur.

Q.İsabəylinin epik şeirlərdə müxtəlif yaş mərhələsini keçirən uşaq obrazlarının təsviri ilə qarşılaşırıq. «Konsert», «Athi Vüqar», «Samur at minir», «Tərləmə, ha», «Ərköyüñ», «Qur...qur...qur», «Nərmin» və sair harmonik, oynaq ritmə malik olan şeirlərdə uşaqların sırlı aləmi ilə tanış oluruq, onların hər bir hərəkətini, dünyaya baxışını izləyirik.

«Konsert» şeirində ağlağan bir körpə humorla təqdim olunur. Gecənin bir aləmində öz ağlamağı ilə ailəyə «konsert» verən bu körpənin hər bir hərəkətini məzəli misralarla təsvir edən şair, kiçik yaşılı oxucuların çohrəsində xoş təbəssüm yaradır.

Şair müxtəlif xarakterə malik olan uşaqların özlərinə xas cılğın hərəkətlərini təsvir etmək üçün oynaq misralarına şən humor qatır, nəticədə, balaca oxucular sanki özlərini poetikanın dupduru aynasında görürler. «Anam çörək yapanda», «Şəhərli oğlan», «Nənəmgilə gəlmışəm», «Ay nənəli», «Qonaq» və digər şeirlərdə kövrək uşaq psixologiyasını duymaq mümkün olur.

«Anam çörək yapanda» şeirində uşaqın müşahidələri çox incəliklə qələmə alınmışdır. Ana təndirə çörək yapanda evin iti, pişiyi və hətta həyətin sərcələri də təndirin başına toplaşırlar və bu xoş ətirli nemətdən azacıq da olsa dadmaq, bir pay aparmaq üçün məqam gözləyirlər. Öz doğma balasını ürəkdən sevdiyi kimi bu canlılara da biganə qalmayan ana

onları yemləməyi unutmur, çörəyi əvvəlcə özü dişinə çekdiyinə görə oğlunu danlayır:

*Anam acıqla üzümə baxdı:
-Oğlum, bu səndə nə qanacaqdı?!
Bəs it, bəs pişik, yaziqdı sərçə?!
De, acmı qalsın sübh sahərəcən?!
Sonra çörəyi götürdü təkdən,
Böldü, tulladı... heyif çörəkdən!*

Şair bununla uşaqlara təbiətdə mövcud olan canlılara sevgi hisslerini təbliğ edir, həyatın mənasını onlara başa salır.

Q.İsabəylinin iki hissədən ibarət olan «Əkil-Bəkil» poeması «Ən yaxşı uşaq kitabı» adlanan Respublika müsabiqəsində ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Şairin bu əsərində vətən məhfumu olduqca qabarıq təsvir olunmuşdur.

Şair misraları qələmə almaqla əsərin bədii dəyərini, təsir qüvvəsini, düşündürəcү motivlərini önə çəkmək istəyir, folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək bitkin bir əsər yaradır, poetik duyğularla müasir oxucunu öz arxasında aparır, onu düşündürür, vətən sevgisine səsləyir.

Əsərin «Adım Əkil-Bəkildir» adlanan birinci hissə- sində şair Əkil adlı yeniyetmə-şagird obrazını yaradır. Altın- cı sinifdə oxuyan Əkil öz fərdi keyfiyyətləri və yaşına xas olmayan igidliyi ilə seçilir. Casusluq niyyəti ilə sərhədimizi keçərək, özünü şikəst adam kimi qələmə verən kişi özünün şübhəli hərəkətləri ilə balaca qəhrəman Əkilin sərrast gözündən yayılmışdır və kişini məharətlə aldadaraq zastavaya gətirir. Təhqiqat zamanı məlum olur ki, özünü əlil kimi göstərən bu kişi peşəkar casusdur. Əkilin igidliyi bütün kəndə və məktəbə yayılır və o, sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən «Sərhəd əlaçısı» döş nişanı ilə təltif olunur.

Əsərin «Keşikdə» adlanan ikinci hissəsində Bəkil artıq ordu sıralarına çağrılmışdır. Məktəbdə oxuduğu illərdə göstərdiyi igidliyə rəğmən, onun zastavada qulluq etməsinə razılıq verirlər. Bəkil burada da igidlilik göstərir, ən təhlükəli

casusu yaxalayır. Müəllif Bəkilin dili ilə İran və Rusiya dövlətlərinin işgalçılıq siyaseti nəticəsində iki yerə parçalanmış Azərbaycan dərdini xatırlayır, iki qütbədə yaşayan bu xalqın nə vaxt birləşəcəyi haqqında düşüncələrini poetik misralarla verməyə çalışır:

*Neyləyək biz, ilahi!
Canı cana yetirək?!
Şah İslmayıl Xətaini
Hardan tapıb gətirək?!*

Q.İsabəyli bu əsəri ilə amansız taleyin Azərbaycana rast gətirdiyi mənfur düşmən obrazının mənəvi simasını açır, terrorist erməni qəsbkarlarının törətdiyi ağır cinayətləri mühakimə tribunasına çıxarıır, doğma, müqəddəs torpağın bölünməz olduğunu dönə-dönə qeyd edir.

Şair M.İsmayıllı «Əkil-Bəkil» poemasının ön sözündə yazır: «Poema yazmaq, özü də bitkin, kamil bir poema yazmaq indi həqiqətən də çətin bir işdir. Yazı ilk sətirlərindən oxucunu ələ alır, onu Əkil-Bəkilin ömür yollarında düşdürüyü müxtəlif macəralardan keçirir. Seçilən şəraqaq təhkiyə-ifadə üsulu birinci misradan sonuncu misraya qədər davam edir. Elə birnəfəsə yazılış ovqatı poemanın birnəfəsə oxunmasına imkan yaradır. Hər misra fikirlə hiss in bəhrəsidir».¹

Şair «Nənəm təkdi» poemasını özünə xas olan bənzərsiz üslubda qələmə almışdır. Şair M.Namaz bu əsəri Cənubi Azərbaycanın qüdrətli şairi M.Şəhriyarin «Heydərbabaya salam» poeması ilə müqayisə edir və onları eyniləşdirir. Onun müəllifə yazdığı açıq məktubunda bu sətirlərlə qarşılaşırlıq: «Mən sənin «Nənəm təkdi» kitabını, bu gözəl poemanı son illərdə yaradılmış ən gözəl əsərlərdən biri, bəlkə də elə birincisi hesab edirəm. Bu gözəl əsəri böyük Şəhriyarin «Heydərbabaya salam» əsəri səviyyəsində görürəm!..»²

M.Namazın dediklərində böyük həqiqət vardır. Lakin bu əsəri yazarkən şairin Şəhriyardan bəhrələndiyi heç kimdə

¹ Q.İsabəyli. Əkil-Bəkil. – Bakı, 1987, s.4.

² Q.İsabəyli. Nənəm təkdi. – Bakı, 2008, s.78

şübhə doğurmasa da, müəllifin uğuru təkcə bu amillə bağlı deyildir. Bunu heç bir uşaq şairinin toxunmadığı mövzuda, zəhmətlə ömür sürən tənha bir qarının ümmüniləşdirilmiş, poetik obrazlılıqda fərdiləşdirilmiş və tipikləşdirilmiş, oxucuya maraqlı görünən həyat tərzinin real təsvirində, obrazlı fikir nümunələrində və ən nəhayət, müasir uşaq şeirində yenicə görünən, oxucuda heyvət və pərəstiş hissi oyadan bədii üslubun estetik gözəlliyində də axtarmaq lazımlı gəlir.

Balaca oxuculara «Salam» verən şair, uşaqların onun bu kitabını oxuyacağına sevinir, «vallah, sizdən ötəri, yaman darixmişam mən» deyərək onlardan otrü darixdiğini dilə gətirir. Poema isə bütövlükdə, kənddə tənha yaşayan nənənin həyatına həsr olunmuşdur:

*Nənəm təkdi Xəlsədə,
Üçcə göz otaqda tək.
Qapısında təndiri,
Süfrəsində duz-çörək.*

Nənə tək-tənha yaşasa da fikri-zikri uşaqlarının yanındadır. O, heç də təkliyinə heyfsilənmir, əksinə, məntiqi fikir yürüdərək özünə ürək-dirək verir:

*Deyir: -Allah oxşadıb
Özünə son çağında.
O da təkdi, mən də tək
Dünyanın qucağında.*

Poema bir neçə bölmədən ibarətdir: «Nənəm deyir...», «Nənəm çörək göndərib», «Nənəm atıb evini», «Nənəm obaşdan durub», «Nənəm yır-yığış etdi», «Nənəmgilə gəlmışəm», «Nənəm mət hazırlayıb», «Nənəm məktub yollayıb», «Nənəm satıb evini». Poemanın hər bir bölümündə tək-tənha ömür sürən, həyatın bütün çətinliklərinə və iztirablarına sinə gərən, geniş dünyagörüşünə malik olan nikbin nənənin keçirdiyi hiss və duyğularını, onun zəmanəyə sərraf baxışını görmək mümkündür.

Şair Əjdər Ol «Nənəm təkdi» poemasının bədii siqlətinin gücünü müəllifin real təsvirində görür: «Qəşəm İsabəy-

linin bu kitabını oxuyanda çox qəribsədim. Şirvanın ağacı – yulğun kolları, otu – qarağan, quşotu, yovşan olan şoran düzləri üçün burnumun ucu göynədi. Yayda, istinin cırhacırında «su» deyib, ilgiməna qaçdığımız boz düzlər gözümün öünüə gəldi. Günəşdən yanıb qaralmış, şaxtadan əlləri çat-çat olmuş, qarışqa kimi qaynaşan, işi-gücü başından aşan ta-nış üzləri andım».¹

Q.İsabəyli özünü uşaqqı şairi kimi tanıtsa da, nəsr əsərləri ilə də uşaqqı və gəncləri sevindirə bilmışdır. İlk dəfə qələmə aldığı «Üüü» (1990) kitabında toplanmış «Üüü» fantastik əsəri, «Elnur, Əkil və onun başına gələnlər» nağılı-povesti öz bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. Həmçinin, «Gəldim Xəlsə kəndinə» povesti də bu baxımdan uşaqların marağına səbəb olur.

«Üüü» olduqca tənbəl bir qızçıqazın ağlamaq avazıdır. O, nənəsi iş buyuranda bu üsuldan istifadə edərək aradan çıxmış bacarıdır. Müəllif bu uşağı islah etmək üçün ədəbi priyomdan istifadə edir, yuxuda onun başına gələn hadisələrə fantastik don geyindirərək maraqlı bədii mənzərələr yaradır. Müxtəlif situasiyalarla və çətinliklərlə qarşılaşan Üüü, nəhayət, həyatın gərdişini dərk edir, işgüzər bir qızı çevirilir.

Həmçinin, «Elnur, Əkil və onun başına gələnlər», «Gəldim Xəlsə kəndinə» əsərlərində düşündürücü, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan məqamlar kifayət qədərdir.

Yazıcı Ə.Babayevannın bu əsərlər haqqında təəssüratı belədir. O yazar: «Qarşısında Qəşəm İsabəylinin bir kitabı da var... Kitabda müəllifin iki nağılı – «Üüü», «Elnur, Əkil və onların başına gələnlər», bir də «Gəldim Xəlsə kəndinə» povesti çap olunub. Qəribə burasındadır ki, Qəşəm İsabəylinin nəsr təhkiyə üslubu şeir dili kimi poetik və nağılı məziyyətlidir. Kitabda ağlağan Günayın hekayəti məni valeh elədi. Qəribə də ad seçib müəllif povestə – «Üüü». Xəyal məni uzaq, uzaq ötən illərə çəkdi. O illərə ki, özüm də uşaqqı ədəbiyyatı ilə

¹ Bax: Q.İsabəyli. Nənəm təkdi («Şeirimizin unutduğu yerlər» adlı önsöz). – Bakı, 2008, s.4-5.

məşgül olurdum və uşaqlar üçün povestlər, hekayələr yazirdım. Azərbaycan ədəbiyyatında uşaqlar üçün çox-çox əsərlər yaradılıb. Deyərdim ki, bunların arasında Qəşəm İsbəylinin yazdıqları səviyyəsinə qalxan əsərlər o qədər də çox deyil».¹

«Samur at minir» kitabında toplanmış «Duqqu, Cuqqu, Qızıl və başqaları», «Abdul əmi», «Ye...iç...hür», «Əriş-tə», «Bir fincan «kompot», «Talvarda bir gecə» və sair hekalər öz məzmunu və dərin mənası ilə seçilir. Uşaqların keçirdiyi gerçək həyat tərzini, kövrək düşüncələrini təbii boyalarla və şirin əslubla qələmə alan Q.İsbəyli özünü uşaq nasırı kimi bir daha təsdiq etmişdir.

Q.İsbəyli, xüsusilə, son illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən qələm sahiblərindən biridir. Hər iki janrıda qələmini sinayan və hər ikisində də uğur qazanan, ədəbi yaradıcılığı gələcək ədəbi nəsillərə bir örnek ola biləcək sənətkarın: «Mən yaradıcı adama biganə ola bilmərəm» deyimi məhz elə onun özünə aididir.

Şair R.Yusifoğlu ömrünün ən dəyərli dövrünü uşaqların bədii-estetik təbiyəsinə həsr etmiş, öz orijinal əsərləri ilə onların rəğbətini qazanmış şairlərimizdən biridir. Bu illərdə onun «Aylı cığır», «Qəm karvanı», «Həsrət köçü», «Şirin yağış», «Çiçək yağışı», «Daha uşaq deyiləm» və sair kitabları, bu kitablara daxil edilmiş müxtəlif motivli şeirlər, mənzum nağıł və poemalar şairin sənətkarlığından xəbər verir.

R.Yusifoğlunun şeirlərinin mövzu dairəsi olduqca rəngarəngdir. Vətən torpağının tərənnümünə, otuna, çiçəyinə, doğma dərəsinə, ətirli yaşıl yamaclarına, göllərinə, çaylarına, çeşmələrinə, yurdumuzun tarixi keçmişinə, sehrli uşaq dünyasına həsr edilmiş şeirləri öz orijinallığı, obrazlılığı, lakinizmi ilə diqqəti cəlb edir.

Şair özünün poeziya yaradıcılığına, uşaqlara və onları ədəbiyyatına münasibət bildirərək yazar: «Həmişə ciddi ədəbiyyat haqqında düşünmüşəm. Mənə elə gəlib ki, uşaq ədəbiyyatı uşaq-muşaq ədəbiyyatıdır. Sonra görmüşəm ki, nə

¹ Sitat yazıçının əlyazmasından götürülmüşdür.

böyük, nə kiçik ədəbiyyatı, ədəbiyyat elə ədəbiyyatdı. Görmüşəm ki, uşaqlar böyüklərdən həm təmizdilər, həm də cəsarətlı, sözü üzə deyən. Və bundan sonra məndə belə qənaət yaranıb ki, əsl ədəbiyyat elə uşaq ədəbiyyatıdır. Uşaqlar üçün ədəbiyyat yox, uşaq ədəbiyyatı. O uşaq ki, dünyanın altını da, üstünü də bilir. Özü də böyüdükcə, hayatı dərindən dərk etdikcə duymuşam ki, mənən öz uşaqlığımı daha dərindən bağlıyam. Həsrətini çəkmişəm o günlərin. Öz uşaqlarım dün-yaya göz açıblar. Onların söhbəti, davranışı, qəribə hərəkət və mühakimələri məni uşaq ədəbiyyatına bir daha dərindən bağlayıb. Uşaqlarım böyüdükcə böyümüşəm, qocalmışam və mənə elə gəlib ki, yaşılaşdırıqca onlara daha yaxın, daha doğma oluram».¹

Uşaqlarla dərin ünsiyyətdə olan, onların sirli aləmini yaxından duyan R.Yusifoğlu bu məsum varlıqların hər bir yaş mərhələsinin poetik təsvirini məharətlə yaratmışdır və o, uşaq psixologiyasına yaxından bələd olduğundan və bir ədəbiyyatşunas kimi ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını mükəmməl bildiyindən onun əsərləri əsl uşaq ədəbiyyatı kimi səciyyələnir. Şairin şeirlərinin bir qismi humorlu və ya novellavari bir üsulda yazıldığından, portretli, poetik və illüstrativ şəkilli obrazlılıqla zəngin olduğundan, oxucuda daha geniş maraq oyadır.

Şairin «Daha uşaq deyiləm» kitabına daxil edilmiş «Qızlar, balaca qızlar», «Dəcəllər», «Gülzarın nəğmələri», «Gündüzün nağmələri», «Gurselin nəğmələri» başlığı altında verilmiş şeirləri özünün şirin humoru ilə diqqəti cəlb edir. «Gülyaz» şeirində bunun bariz nümunəsini görürük:

*Təzə-təzə dil açır,
Bir şeirdir hər sözü.
Mənə yazmaq öyrədir,
Yaza da bilmir özü.
Alan kimi qələmi.
Sevinir dəcəl Gülyaz.*

¹ R.Yusifoğlu. Aylı ciğir. – Bakı, 1992, s.3.

*Qaralayıb dəftəri
Deyir: – Sən də belə yaz!*

Predmeti uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun şəkildə, real cizgilərlə təsvir etməyi bacarmaq şairin şeirlərinə təravət gətirir, onun təsir qüvvəsini artırır. Məsələn, yolbasını yumağa bənzədən şair obrazlı şəkildə deyir ki, bu yumaq fırlandıqca açılıb küçəyə çevrilir. Yaxud, «Kaktus» şeirində bu çiçəyin açmasını şair belə təsvir edir:

*Ona mehriban olsan,
Mütləq açacaq çiçək.
Kirpi kimi yavaşça
Tikanlar arasından
Burnunu göstərəcək.*

«Kal» şeirində meyvəni yetişməmiş yolan, onları bir-bir dişləyib yerə atan dəcəl uşaqa babasının məzəmmət və tə- nə ilə dediyi iynəli sözlər tərbiyəvi təsir gücünə malikdir:

*Dəymişi seçə bilmirsən,
Sən özün də hələ kalsan.*

R.Yusifoğlunun şeirlərinin böyük bir qismi doğma torpağımıza, onun gözəlliklerinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Şair oxucularını gah tarixi keçmişimizə, gah da təbiətin qoynuna aparmaqla kövrək uşaq təfəkkürü ilə sehrlı uşaq dünyasında dolandırır. Onun Yanardağa, Qobustana, Gəmi- qayaya, Qəbələyə, Qubadlıya, Örənqalaya, Şuşaya, Xocamsaxlı qalasına və sair tarixi məkanlara həsr etdiyi lirik şeirlər bu baxımdan maraqlıdır. Şair «Şuşada bitən çiçək» adlı yiğcam şeirinə böyük bir təbiət gözəlliyyinin təsvirini sı- ışdırıbilir, poetik misralarla illüstrativ mənzərə yaradır.

R.Yusifoğlu kənd həyatı ilə, təbiətlə yaxından ünsiyyətdə olan, ona öz müşahidəçi nəzərləri ilə baxmağı, hər hansı bir təbiət hadisəsini poetik dillə mənalandırmağı bacaran şairdir. Onun şeirlərindəki bədii təsvir bir növ Azərbaycan ərazisinin poetik xəritəsini xatırladır. Vətən torpağının tərənnümünə, otuna, çiçəyinə, dağına, dərəsinə, ətir qoxulu güllü- çiçəkli yamaclarına, göllərinə, çaylarına, bulaqların şaqqıl-

dayan buz kimi çeşmələrinə həsr edilmiş şeirlər öz orijinallığı, obrazlılığı, lakonizmi ilə diqqəti cəlb edir.

Şair nağıl-poemalarını folklor motivlərindən ərsəyə gətirmişdir. Onun «Ağıl döyüşü» nağıl-poeması olduqca maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır. Əsərin əsas ideyası isə xalqmızın idrakını, zəkasını üzə çıxarmaqdır. Düşmənin bütün suallarını müdrikcəsinə, əməli surətdə cavablandırıran xalq qəhrəmanlarının ağlına düşmən elçisinin özü də heyran qalır.

«Gül və bülbül əfsanəsi» nağıl-poeması bir daha şairin ədəbi istedadını üzə çıxarıır. Əsərin məzmunu belədir: Bir gənc şahın qızını sevir. O, aşağı təbəqəli bağban oğlu olduguna görə şah öz qızını ona vermək istəmir. Gənc isə hər gün ney çalıb qızı olan alovlu məhəbbəti ilə yaşayır. Şah bundan qəzəblənərək gəncin ürəyini oyub çıxartdırır. Sevgilisindən vəfali olan qız bunu eşidən kimi elə dərindən ah çəkir ki, bu ahın gücündən qızılıgül koluna çevirilir. Gəncin çıxarılmış ürəyindən bir damla qan qızılıgül kolunun üzərinə çilənir. Ürək bülbül qiyafəsinə düşür, uçaraq qızılıgülün budağına qonaraq, şaqraq, yanıqlı nəğmələr oxuyur, onu nəvazışlı əzizləyir, oxşayır. Bu mənzərəyə tamaşa edən insanların gözü yaşıla dolur. Poema bu bəndlə sona yetir:

*Zaman çapdı öz atını,
İllər döndü bir ağ yelə.
O zamandan sirdəş olub
Gül bülbülə, bülbül gülə...*

«Bacadan yağan qızıl» nağıl-poeması folklor motivlərindən qidalansa da, əsərdə müasirlik ruhu duyulur. Burada paxıl insanlar ifşa hədəfinə çevrilirlər.

Əsərin məzmunu belədir: elatın qoyunlarını otaran çoban bir gün öz peşəsindən usanır, şikayətlənir ki, çörəyi daşdan çıxır. Bir mağaraya girərkən kor canavara rast olur, görür ki, bir vaxt itən qoyunlarının sür-sümüyü onun ətrafına səpələnib. Çoban bundan belə bir nəticə çıxarıır ki, əgər kor canavarın ruzusunu allah yetirirsə, bəs mənə niyə belə bir

ruzi qismət olmasın. Bu fikrin əsirinə çevrilən çoban sənetini atıb evdə oturur, ruzusunun allahdan nə vaxt yetişəcəyini gözləyir. Lakin bir gün meşədən odun gətirməyə gedərkən, bir ağac oyuğunun qızilla dolu olduğunu görür. Lakin kor canavarı yadına salib, «bacamdan tökülməsə, əl vurmaram birinə» deyə qızılları öz yerinə qoyur.

Tamahkar bir kişi bu söhbəti eşidib, özünü tələsik qızıl ilə dolu ağaca yetirir. Görür ki, bir ilan çobanın nişan verdiyi ağacın deşiyindən içəri süründü. Kişi elə zənn edir ki, çoban- onu aldatmışdır. Ona görə, ağacın ilan girdiyi hissəsini kəsib, onun evinin bacasından aşağı salır ki, ilan onu çalıb öldürsün. Demə ağacın oyuğunda ilanla bərabər xeyli qızıl da varmış. Qızıllar çobanın evinə səpələnir, ilan isə paxıl kişini çalıb öldürür. Çoban bacadan qızıl töküldüyünü görüb uşaq kimi sevinir. Sevinir ki, nəhayət, allah onun da ruzusunu yetirdi. Qızıllardan götürüb gözlərinə sürtür. Qızıl zəhərli olduğu üçün çobanın gözləri tutulur, var-dövlət başından aşsa da, dünya işığına həsrət qalır və əvvəlki günlərinin geriye qayıtmamasını arzulayır.

R.Yusifoğlu hər hansı mövzuya müraciət edirəsə etsin, onu uşaqlar üçün böyük sənət səviyyəsinə yüksəltmək bacarığına malikdir. Uşaq şairi T.Mahmud haqlı olaraq yazırıdı: «Adı daş, çıçək, yağış, ağac, bulaq, quş, şəlalə R.Yusifoğlunun poeziyasında sehrli bir dona bürünür, adilikdən çıxıb mənalananır, canlanır, görünür, dil açıb danışır. Bu poeziyada bulağın evi, ağacların şəhəri, sazin nəbzi, qarışqanın qayığı, arıların iş yeri var».¹

Şair Ə.Quluzadə 70-80-ci illərdə ədəbi mühitə gəlsə də, əsasən, 90-cı illərdən milli uşaq və gənclər ədəbiyyatının (şerinin) inkişafında diqqəti cəlb edən qələm sahiblərimizdən biridir. Onun «Beş qıtənin uşaqları» (1991), «Qarabağ oyunu» (1993), «Şəhid səhər» (1998), «Alay komandiri» (1999), «Mənə söz verin» (2001), «Məhləmizin uşaqları» (2004),

---

¹ T.Mahmud. «Əlvan və rəngarəng», «Səhər» qəzeti, 1995, 21 aprel.

«Qadan mənə, Qarabağ» (2006), «Boxça» (2007) adlı şiir kitabları maraqla karşılanmıştır.

Şair görkəmli poeziya ustası B.Vahabzadədən xeyir-dua almış, X.Rza Ulutürk, M.Araz, N.Həsənzadə, M.Aslan və başqa sənətkarlar onun yaradıcılığı haqqında xoş sözlər söyləmişlər. Məsələn, görkəmli şair M.Araz «Qarabağ oyu-nu» poemasını təhlil edərək yazmışdır: «Mənim qarşısında «Qarabağ oyunu» deyilən poetik əsər – poema var. Müəllif yazır:

*Qapısı görünümür hələ cənnətin,
Sürü daldə gedir, keçi qabaqda.
Vətənə xəyanət edən millətin
Yükü çıyinindədir, köçü qabaqda.*

Bəri başdan onu deyim ki, Ələmdarın poetik dili yox, poetik səviyyəsi məni heyran elədi. Xalq ona görə deyir ki, «papaq altında oğullar var!...»¹

Yaxud, görkəmli şair N.Həsənzadə «Şəhid şəhər» poemasına yazdığı rəydə qeyd edir: «Bu gün Ələmdar Quluzadə müasir Azərbaycan şeirimizi təmsil edən qüdrətli qələm sahibləri sırasındadır. Onun müdrik və qaynar ilhamına pərvənə etməmək olmur».²

Filologiya elmləri doktoru, tanınmış uşaq şairi R.Yusifoğlu yazır: «Ə.Quluzadənin uşaq şeirləri səmimiliyi, dilinin rəvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Şairin folkloru, kənd həyatını, təbiət hadisələrini yaxşı bilməsi, həssas müşahidələri, predmetə uşaq gözü ilə baxmaq bacarığı onun şeirlərinin uğurunu təmin edən başlıca cəhətlər kimi yadda qalır».³

«Məhləmizin uşaqları» kitabında toplanmış «Öyrənə bilmir nənəm», «Çiyələyi ciy yedim», «Anam məni yoxlayır», «Babamın çəliyi», «Yaylaqda yaylıq armud», «Saat dincini

¹ Ə.Quluzadə. Qarabağ oyunu («Bu oyundur, yoxsa, faciə?»). – Bakı, 1993, s.3.

² Ə.Quluzadə. Şəhid şəhər («Gül var, Xocalıdan sonra açılmır...» məqaləsi). – Bakı, 1998, s.5.

³ Ə.Quluzadə. Məhləmizin uşaqları (ön söz). – Bakı, 2004, s.3.

alır» və sair şeirlərdə sırlı uşaq dünyası öz əksini tapır. «Çiyələyi ciy yedim» şeirində təbiətin bəxş etdiyi giləmeyvədən istifadə qaydasını bilməyən uşaq «çiyələyi ciy yedyini» ciddi bir hal kimi qəbul edir:

*Atam yeri şumlađi,
Atam şumu ləklədi.
Atam ləki suvardı.
Çiyələk çıçəklədi.
Siçəkburnu olanda
Siyələyi göy yedim,
Evda bilən olmadı–
Çiyələyi ciy yedim.*

Şairin şeirlərində hər bir sualın cavabı görünür. Bütün bunlar uşaqların bilik səviyyəsini artırır, onların geniş informasiyaya malik olmasına imkan yaratır. «Qara tut», «Moruq kolu», «Rəngi üzünə çıxmır», «Cirtdan çırrı yiğan- da», «Mən bilən», «Öyünd-nəsihət» və digər humorla dolu şeirlərdə uşaqların zehni düşüncəsini formalasdırıran, onları geniş anlam səviyyəsinə yüksəldən, müəyyəyen qədər bilgi verən məlumatlara rast gəlməklə yanaşı, burada uşağın sadəlövh-lüyündə görmək mümkündür. «Rəngi üzünə çıxmır» şeirini misal gətirək:

*...Üzüm yetişən vədə
Salxımı parıldayırlar.
Moruq qızarsa, üstdə
Sərçələr pirıldayırlar.
Sırrindən baş açmırıam
Hələ mən qarpişların.
Rəngi üzünə çıxmır
Yetişən qarpişların.*

Ə.Quluzadə təkcə uşaqları bu və ya digər şəkildə məlumatlandırmır, həmçinin, onların nitqini cilalamaq üçün alliterasiyalı yaniltmac-şeirlərdən də istifadə etmişdir. Uşaq marağına səbəb olan bu şeirlər olduqca rəvan, diləyatılmış poetik ifadələrdən ibarətdir. «Dalaşanlar, dolaşalar», «Tutu və tutuquşu», «İki qara qardaş», «Gülnarə güldən yazır»,

«Dadaş daş atmır», «Babəkin bal barmağı», «Şal şələsi, şəl şələsi», «Şəkərə şirə qatır» və sair yanılmac-şeirlər öz dərin mənəsi və uşaqların nitqini formalaşdırmaq imkanları ilə seçilir:

*Şaftalını Şahsənəm,
Şirnini Şirin sevir.
Şirin doymur şirnidən,
Hər şeyi şirin sevir.
Dovşana şarı, şoru,
Şirnini şirə atır.
Şirin şirəyə şəkər,
Şəkərə şirə qatır.*

«Boxça» kitabında «Ata yurdum, ana dilim» bölüməsinə daxil edilmiş «Heydər baba – öndər baba», «Ata yurdum, ana dilim», «Azərbaycan dili», «Şuşaya aparacaq», «Şəhidlər xiyabanı» və sair şeirlər uşaqlarda vətən sevgisi, el-obaya məhəbbət duyğusu aşılıyor. Digər bölmələrdə («Sual da var, cavab da», «Uşaq gözü, uşaq sözü» və s.) uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun müxtəlif maraqlı şeirlərə təsadüf edirik. «Kürkünə birə düşür», «Yavaş, uşaq eşidər», «Anam mənə qoşulur», «Atamın bilmədikləri», «Dilim özü danışır», «Kəpək daşıyan kəpənəklər», «Nənəm huşun axtarır» və sair şeirlər bu qəbildəndir.

Xalq nağılı motivləri əsasında qələmə aldığı poemaları da öz bədii dəyəri ilə oxucuların marağına səbəb olmuşdur. «Xalça toxuyan qız», «Babək tütek və Bənək» adlı nağııl-po-malarında təsvir olunan əhvalatlar gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

Şairin «Xalça toxuyan qız» nağııl-poemasının məzmunu «hansı sənət yaxşıdır» mübahisəsinə son qoymaq üçün söylənilən bir nağıldan ibarətdir. Müəllif uşaqlara bu nağılı söyləməklə hansı peşənin daha yaxşı olduğunu onları başa salır, nəticə çıxarmağı isə onların öhdəsinə buraxır. Bununla, şair peşə seçimində yanılmamaları üçün uşaqları düzgün yola istiqamətləndirməyə çalışır.

«Babək, tütkəv və Bənək» nağıll-poeması da uşaqların zövqünü oxşayan bir sənət əsəridir. Müəllif bu poemasında da tərbiyə məsələsini ön plana çəkmışdır. Heyvanların qəniminə çevrilmiş qaniçən xanın bədən əməllərinə qarşı çıxan Bənək öz sahibinin tapşırıqlarını yerinə yetirmir və nəticədə xan iti oxla yaralayır. Babək itin yaralarını sağaldır və öz yanında saxlayır. Öz mənfur əməllərindən əl çəkməyən xan yenə yolunu azır və bu dəfə quzu eti yemək istəyində olur. Bənək Babəkin quzularını ələ keçirmək istəyən əvvəlki sahibinin – xanın adamlarını yaxına buraxmir.

Ə.Quluzadənin «Alay komandiri» poeması Vətənimizin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrundakı döyüsdə qəhrəmanlıqla həlak olmuş Azərbaycanın Milli qəhrəmanı, polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyevin mənalı həyatı, döyüş yolu bədii lövhələrlə eks etdirilmişdir. Bu poemanı oxuyan hər bir yeniyetmə və ya gənc öz vətəndaşlıq məsuliyyətini hiss edir, əzəli və əbədi torpaqlarımız uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulmağa can atır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bu günə qədər milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında əvəzsiz xidmət göstərən M.Quliyev (Qacar) özünün orijinal yaradıcılığı ilə seçilən məhsuldar şairlərimizdəndir. Yaradıcılığı dövründə onun 20 kitabı çap olunmuşdur ki, bu kitabların müəyyən hissəsi uşaqlara ərməğan edilmişdir. Xüsusən, onun dərin mənalı təmsil və alleqorik pyesləri uşaq yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Tanınmış tənqidçi N.Cəfərov Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı (1997) «Bugünkü Azərbaycan şeiri» adlı məruzəsində Mərkəzin bədii yaradıcılığının yüksək qiymətini vermişdir: «Son illər zaman daha çox romantikaya işləyir, realist, xüsusilə realist-satirik poeziya ikinci, hətta üçüncü plandadır. Rüfət Əhmədzadə, Hikmət Ziya kimi satirik şairlərdən sonra bu sahədə Balasadiq, İsgəndər Etibar, xüsusilə Mərkəz Quliyev məhsuldar işləyirlər. Mərkəzin son beş ildə beş təmsillər kitabı nəşr olunmuşdur. Mərkəz çox yazır, ancaq çox vaxt yaxşı yazır. Onun cəmi bir bənndən

ibarət olan təmsilləri günümüzün siyasi, ictimai, mənəvi-əx- laqı reallığını əsasən düzgün, həssas bir şəkildə eks etdirir».¹

M.Quliyevin «Təmsillər» (1996) kitabına daxil edil-miş bədii yaradıcılığı ilə özünü bir satirik şair kimi təsdiq etmişdir. Onun həyat müşahidələrindən aldığı mövzular dərin məzmunlu təmsillərə çevrilmiş, cəmiyyətimizin eyib və nöqsanları satira ilə yoğrulmuş bu janrda hər şeyi öz qiyafləsində göstərən parlaq bir güzgü mahiyyəti daşıyır. «Başsız meşə», «Qanun hazırlayan soxulcan», «Əməlini danan eşşək», «Çayırların mitinqi», «Təkəbbürlü porsuq» və sair müxtəlif mövzulu yiğcam təmsillər müasir dövrümüzün çatışmazlıqlarını tənqid və ifşa obyektinə çevirir.

Xüsusən 90-cı illərdə uşaq və gənclər teatrlarında dra- maturji boşluq daha çox hiss olunduğu üçün M.Quliyev bu sahəni inkişaf etdirmək naminə bir-birindən maraqlı allegorik pyeslər qələmə almışdır. «Dovşanın məhkəməsi», «Ayı meşədən qaçıı», «Qabanın səfəri», «Tərif sevən dəvə», «Hiylə», «Kirvələr» və sair allegorik pyeslərin məzmunundan doğan müxtəlif məqamların izləri mövcud cəmiyyətimizin bu və ya digər sahəsində özünü göstərir. Həmçinin, pyeslərin tər- biyəvi əhəmiyyəti onda görünür ki, müəllif adı həyat hadisə- lərini mənalandırmağı bacarıır, əsərin məzmunundan, obraz- ların hərəki fəaliyyətindən, tutduqları xeyirxah əməllərindən meydana çıxan nəticə insanları mənəvi paklığa, riyakarlıqdan uzaq olmağa səsləyir.

Müəllifin allegorik pyeslərinin tərbiyəvi əhəmiyyətini dərk edən teatr rejissorları bu əsərləri repertuara daxil edərək uğurla tamaşaşa qoymuş və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılımışdır.

XX əsrin 60-cı illərindən qələmini bir an yerə qoymayan, öz poetik üslubuna sadıq qalan Z.Xəlil uşaqların kövrək, sirlı dünyasını kəşf edir, oynaq şeirləri ilə onların estetik zövqünü zənginləşdirir. Son illərdə yazdığı «İki dost», «Orxanın topu» və sair şeirləri bu qəbildən sayıla bilər.

¹ Bax: Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı. – Bakı, 1998, s.132.

«İki dost» şeirində şair misralarına şirin humor qataraq dəcəl uşaqların həyatının bir anını qələmə almışdır. Onların «fəaliyyəti» nəticəsində evdə hər şey «ələk-vələkdi», «qazan stolun altında, ayaqqabı rəfdədi, ora-bura vurnuxan, qara pişik kefdədi». Şair şeirin sonunu uşaqlardan birinin – balaca Zahidin sorğu-sualı tutulması və onun məzəli cavabı ilə sona yetir:

*Doyüş qurtaran zaman,
Anlamadıq bir işi.
Hara yoxa çıxmışdı
Hərəmizin bir dişi.
Amma bu işin sonu,
Lap yaxşıca qutardı.
Orxan itmiş dişini
Tapıb evə apardı.*

Z.Xəlil «Orxanın topu» şeirində kiçik yaşlı uşaqların yaş xüsusiyətini və onların anlam dərəcəsini nəzərə alaraq, uşaq şeirində az təsadüf edilən üç hecalı misralardan istifadə etmişdir:

*Top deyil,
bələsan
başına.
Uçursan,
şkafın
başına...*

Şair Oqtay Rzanın «Baldan şirin balalar» (2008) kitabına daxil etdiyi «Vətən», «Utandırıcı», «Əsgərəm», «Meşədə», «Üçbucaq», «Nicat dərsə yollanır» və sair şeirlərdə Azərbaycan elinin gözəlliliklərini, əsrarəngiz təbiətini, məsum uşaqların gerçək həyata sadəlövh baxışları poetik misralarla tərənnüm olunmuşdur. O, Azərbaycanın hər qarış torpağına bələd olduğunu «Vətən» şeirində göstərə bilmışdır:

*...İpəyim, tirməm,
Göy göllü zirvəm,
Çıraqlı dərəm,
Küdrü düzümsən...*

O.Rza şeirlərində maraqlı mövzulara toxunmuş, uşaqın dili ilə yumorlu şəkildə cəmiyyəti düşündürən ekoloji problemlərin bədii həllinə çalışmışdır. «Tüstü» şeirində bunu görmək mümkündür:

*Baxıram qardaşımın
İşlədiyi zavoda;
Babam kimi elə bil
Papiros çəkir o da.
Nənəm deyir: –A kişi,
Tulla bu zəhrimarı!
Öskürürsən, özünə
Yazığın gəlsin bari!
Səhər-axşam çöllərə
Tüstüsünü hey yayır;
Babamı danlayan var,
Zavodu kim danlayır?*

Son illər uşaq ədəbiyyatına meyl edən şairə B.Bərdəlinin iki kitabına rast gəldik. Onun müxtəlif illərdə yazdığı və dövri mətbuatda çap etdirdiyi kiçik həcmli hekayələr toplanmış «Ağ kəpənək» (1998) və uşaq şeirləri daxil edilmiş «Çərşənbə tonqalı» (2000) kitabında uşaqların maraq dünyası, arzu və istəkləri müəyyən qədər öz əksini tapmışdır.

«Ağ kəpənək» kitabındaki «Bahar necə gəldi», «Hər kəsin öz yuvası», «Bacılıar», «Qardaşlar» və sair yiğcam hekayələrdə uşaqlar üçün maraqlı görünən süjetlərə təsadüf etmək olur. «Tapmaca» oyunları silsiləsindən» adlı bölümə daxil edilmiş hekayələrin bədii məzmunu tapmaca şəklində qurulduğundan uşaqları düşündürür, bəs it şəkildə olsa da onları məlumatlandırır. Lakin «Çərşənbə tonqalı»na daxil edilmiş şeirlərin əksəriyyəti 80-ci illərdə qələmə alındığından müasir dövr geniş xarakterizə olunmur, o dövrdə fəaliyyət göstərmiş görkəmli uşaq şairlərinin işlətdiyi poetik misraların zəif təkrarı təsirini bağışlayır.

Bu gün isə uşaq ədəbiyyatının fəallığının kifayət qədər olmamasının səbəbi, yaşılı ədəbi nəсли çıxmaq şərtilə, bu

sahəyə gəlmək istəyində olanların ayağını öz yorğanına görə uzatmaması, çatacağı ünvanı düzgün seçə bilməməsidir. Son nəticədə, bu zəruri sahəyə o qədər dərindən bələd olmayan, dünya uşaq ədəbiyyatı tarixində özünə xas yer tutan şair və yazıçılarımızın yaradıcılığından xəbərsiz olan, özlərinin bişməmiş, alaçiy, natamam fikirlərini televiziya verlişlərində və mətbuat sahifələrində ictimaiyyətə zorla sırimağa çalışan bir para qeyri-peşəkar adamların: «Azərbaycanda uşaq ədəbiy- yati yoxdur» əsassız fikrinin reallaşması üçün münbüt şərait yaranır. Son illərin ədəbi prosesini nəzərdən keçirdikdə uşaq ədəbiyyatı sahəsinə nüfuz etmək istəyində olanların lüzum- suz cəhdlərnə də rast gəldik. Hətta bu zəruri sahəni istedadlı, yaxud, cüzi istedad və az zəhmətlə fəth etməyin mümkünsüzlüyünü dərk edə bilməyən, yalnız kitab çap etməklə «şöhrətlənmək xatirinə» qaranəfəs halda bu sahənin dalınca yüyürən diletant «yazarlar»la da qarşılaşdıq. Müxtəlif dövrlərdə ədəbi fəaliyyət göstərmək istəyilə çırpinan, lakin özünün bütün potensial imkanlarını sərf edərək ədəbiyyatda bircə ömür yaşaya bilməyən, ədəbiyyat tariximizdə adı belə çəkilməyən yazarları bir anlığa xatırlasaq, bu cəhdləri də təbii saymaq olar.

Ədəbiyyatşünaslığımızın ağsaqqalı, akademik B.Nəbiyev əsl uşaq yazıçısının hansı səviyyədə olması haqqında fikir bildirmişdir. O, yazar: «Uşaq yazıçısı təkcə öz məhdud müşahidərinə və zəminsiz təxəyyülünə əsaslanmaqla kifayətlənməlidir. Əsl uşaq yazıçısının başı zəngin biliklərin xəzinəsi olmalıdır. Bunsuz əlinə qələm alan yazıçı keçəcəyi dərsin mövzu və məqsədini özü üçün kifayət qədər aydınlaş- dırmadan sinfə girən hazırlıqsız müəllimə bənzər. Elmin ən müxtəlif sahələri haqqında, məktəb, bağça və ailə pedaqogikası haqqında, ümumən, insan münasibətləri, o cümlədən də uşaqla böyük, uşaqla uşaq arasındaki münasibətlərin zənginliyi haqqında biliklərdən xəbərsiz yazıçının əsərləri irəlicədən ugursuzluğa məhkumdur. Ancaq təqdim və tərənnüm mode-

lindən ibarət olan bu cür yazınlarda adətən həyatın geniş mən-zərəsi yeni fikir, cəsarətlə qaldırılan problem olmur».¹

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində kəmiyyət baxımından az da olsa sənətkarlarımız tərəfindən yazılımış, şeir və nəşr əsərləri daxil edilmiş maraqlı uşaq kitablarına rast gəlmək mümkündür. Ümid edirik ki, bu gün qələmə alınmış əsərlər müasir uşaq ədəbiyyatımızın yeni istiqamətdə inkişafi üçün bünövrə daşı olacaqdır.

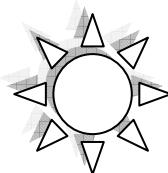
Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsində (1997, 28 oktyabr) yaşlı nəsildən ibarət olan yazıçıların bir qrupu ilə görüşü zamanı Respublikanın Prezidenti Heydər Əliyev çıxışında demişdir: «Biz məmənnun olmalıyıq ki, həyatımızın bu keçid, ağır dövründə də bu hissiyatlar, münasibətlər dəyişməyibdir. Mən belə hesab edirəm. Şübhəsiz, mədəniyyətə, ədəbiyyata həm xalq, insanlar, həm də dövlətlər tərəfindən qayğı həmişə lazımdır. Bu qayğı mənəvi nöqteyi-nəzərdən keçmiş zamanlara nisbətən bəlkə indi də azalmayıbdır. Amma ola bilər, bəzi maddi imkanlar nöqteyi-nəzərindən o qədər deyildir. Ancaq bunlar hamısı keçicidir, daimi deyildir. Hesab edirəm bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz əsrlər boyu çox ağır sınaqlardan, mərhələlərdən keçərək yaşıdığı kimi, bu gün də bu çətin dövrü yaşayıb keçəcəyik».²

Ulu öndərin söylədiyi bu müdrik fikrin arxasında bir güclü inkişafın olacağını duymamaq olmur. Məsələn, «Beşik» nəşriyyatının təsis olunması milli uşaq ədəbiyyatımızın nəşri inkişafında dönüş yaranacağını labüdləşdirdi. «Güvəncin nağılları» seriyasından çap olunmuş «Xürrəmilər», «Naxçıvan», «Zərdüşt», «Qız qalası», «Qaval daşı», «Yeddi gəlin dağı», «Azix mağarası» və sair adda tarixi materiallar, dünya xalqları nağılları, Azərbaycan nağılları («Məlikməmmədin nağılı», «Göyçək Fatma», «Tıq-tıq xanim», «Cırdan»), müəllif nağılları («Bayraqa dönən oğul», «Moruq dalınca

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. – Bakı, 1984, s.185.

² Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı. – Bakı, 1998, s.9.

gedən uşaqlar», «Evdən qovulan Məstanın nağılı», «Meşədən küsən ayı») və sair əsərlərin nəfis şəkildə çap olunması, poliqrafiyanın tədricən formalaşması bu sahənin gələcəkdə daha böyük imkanlara malik olacağından xəbər verir. Çap olunacaq ensiklopediyalar («Quşların dünyası», «Heyvanlar aləmi», «Çiçəklər», «Böcəklər» və s.), inkişafetdirici kitablar («Məntiqli oyun», «Hərflərin oyunu», «Rəqəmlərin oyunu», «Özün rənglə, özün yaz» və s.), tərcümə əsərləri («Qarqantua və Pantaqruel», «Peretin nağılları»), yanılıtmaclar, tapmacalar, lətifələr və sair uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitablar bu sahənin gələcək inkişafından xəbər verir.

V FƏSİL

MİLLİ UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN İNKİŞAFINDA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz şaxələrindən biridir. Dünya miqyasında elə bir ölkəyə, milli ədəbiyyata rast gəlmək olmaz ki, bu sahəyə biganə qalsın, onun təsirindən gen-bol bəhrələn-məsin. Belə bir mürəkkəb quruluşa malik olan, yaradıcılıq prosesində ciddi məsuliyyət tələb edən bədii tərcümə, dövrdən asılı olmayaraq hərəkətedici faktor kimi həmişə ön cərgədə dayanmışdır.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin yaranma tarixini, əsasən, XIV əsrə aid etmək mümkündür və bu ədəbi proses yalnız Şərqi xalqlarının arasında lkin inkişafa başlamışdır. Xüsusilə, qəzel, qəsidiə və sair şeir növlərinin tərcüməsinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, Şərqi ədəbi mühitində də bu sahəyə biganə qalmamışlar.

Həmçinin, Şərqi ölkələrini Rusiya ilə əlaqələndirən ticarət yolları Azərbaycan ərazisindən keçdiyi üçün bu xalqlar arasında mütərəqqi əhəmiyyət daşıyan qarşılıqlı anlaşma daha da genişlənirdi. «Afanasi Nikitinin səyahəti ərefəsində (1466-1472-ci illər nəzərdə tutulur –F.Ə.) Rusiyada Şərqi ölkələrinə, o cümlədən, Azərbaycana maraq artmışdı. Azərbaycan ərazisindəki feodal dövlətləri ilə Böyük Moskva kn-

yazlıqları arasında mütərəqqi əhəmiyyətə malik olan qarşılıqlı yaxınlaşma başlanmışdır».¹

Lakin XIX əsrin birinci yarısından başlamış Azərbaycan-rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin mərhələli inkişafı, əsasən, bu iki xalqın yazıçı və ziyanılarının yaxın yaradıcılıq təması nəticəsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Çünkü Azərbaycan xalqı ilə rus xalqının ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri böyük bir tarixə malik olsa da, bu xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin qırılmaz qaynağı, əsasən, XIX əsrin dördüncü onilliyinə aid etmək mümkünkdür.² Çünkü Azərbaycan və rus xalqlarının ədəbi irsi eyni yaşa malik deyildir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı daha qədim tarixə malikdir, yəni əsasən, VII əsrənən başlayaraq ərəbdilli yazılı ədəbiyyatımız böyük inkişaf mərhələləri keçmiş, zəngin yaradıcılıq ənənələri ilə Şərqi ədəbiyyatında və daha sonra dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Rus ədəbiyyatı isə, əsasən XVII əsrənən başlayaraq radikal dəyişikliyə hazırlıq dövrü keçəndən sonra, yəni XYIII əsrin birinci yarısından inkişaf etməyə başlamışdır. A.D.Kantemir (1708-1744) rus ədəbiyyatında yeni ədəbi mühit yaratdı və nəzmlə satira janının yaradıcısı kimi XVIII əsrin 70-ci illərinə qədər öz populyarlığını saxladı. XVII əsrə kimi Rusiyada demokratik satiranın yazılı izləri görünə də («Yerş Yerşoviç haqqında povest», «Keşiş Sava haqqında rəvayət», «Toyuq və tülkü haqqında hekayət» və s.), Kantemir bu janrı cılaladı. Görkəmlı rus tənqidçisi V.Q.Belinski (1811-1848) bu dövrün ədəbi prosesini təhlil edərək yazırı: «Elə buna görə də hamı haqlı olaraq Lomonosovu rus ədəbiyyatının atası hesab edir

¹ Y.Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. – Bakı, 1977, s.20-21.

² Bax: H.Babayev. Rusiya və Azərbaycanın ədəbi dostluğu. – Bakı, 1958; Ə.Quliyev. Azərbaycan-rus münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). – Bakı, 1958; Великая дружба азербайджанского и русского народов. – Баку, 1964.

və eyni zamanda bu ədəbiyyatın tarixini Kantemirlə bağlayır ki, bu da tamamilə əsassız deyildir».¹

Belinski rus ədəbiyyatının təşəkkülünü şərti olsa da, M.Lomonosovun «Xotinin fəthinə dair» (1739) adlı odası hesab edir və yazırırdı: «Rus ədəbiyyatı cəmi yüz yeddi ildir ki, yaşayır, buna baxmayaraq bu ədəbiyyatda bir neçə əsər var ki, onlar hələ inididən xariciləri məhz onların ədəbiyyatındaki əsərlərə bənzəməzliyi, demək – orijinal, yəni milli rus əsərləri olduqları üçün maraqlandırır».²

Görkəmli tənqidçi K.Polevoyun «Mixail Vasilyeviç Lomonosov» kitabına (1836) yazdığı rəydə aydın şəkildə qeyd edirdi ki: «Lomonosova qədər yalnız rus əlifbası möv-cud idi, rus dili isə yox idi. Rusiyada elmi və ədəbi əsərlərin bir-birindən ayrılması yalnız bundan sonra mümkün oldu».³

Lakin bəzi ədəbiyyatşunas-tədqiqatçılarımız rus ədəbiyyatından söz açarkən, əsasən onun təşəkkülü və forma-laşması barədə elmi faktlara istinad etmədən yanlış fikirlər söyləməli olmuşlar. Ədəbiyyatşunas-şair Q.Qasimzadə bu problemə obyektiv münasibət bildirərək qəti şəkildə qeyd etmişdir ki, «ədəbi-bədii əlaqəni, mübadiləni bir çox tədqiq-qatçılar özlərinin məxsus olduqları xalqın «şəninə» sığışdır-madiqları üçün bəzən öz sənətkarlarından, öz ədəbiyyatla-rından danışanda bu hadisəyə sadəcə göz yumurlar».⁴

Rus tənqidçisi V.Kuleşov isə bu danılmaz həqiqəti etiraf edərək yazırırdı ki: «Rus yazıçılarının, xüsusən XIX əsrin birinci yarısında yaşamış yazıçıların yaradıcı idrakına həmişə özgə ədəbiyyatlardan aldıqları təəssürat əsasında müəyyən «təsir» nüfuz etmişdir. Puşkin özünün bəzi utancaq tədqiqatçılarından fərqli olaraq eyib bilmədən demişdir ki, o, cənub poemalarını yazarkən Bayrona «dəlicəsinə» məftun

¹ V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında.- Bakı, 1954, s.34.

² Yenə orada, s.28.

³ Yenə orada, s.39.

⁴ Bax: Q.Qasimzadə. Qarşılıqlı ədəbi təsir problemi. – «Azərbaycan» jurnalı, 1980, № 1, s.132.

olmuş, «onu vird eləmiş», «Boris Qodunov»da isə «atamız Şekspiri yamsılamışdır».¹

Ədəbi proses inkişaf etdikcə rus uşaq ədəbiyyatının inkişafı da açıq-aydın görünürdü. XIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərq və Avropanın bir hissəsini, o cümlədən Azərbaycanı işğal edən tatar-monqol qoşunları iqtisadi və mədəni inkişafə xeyli ziyan vurdular. Çoxlu yazılı abidələr, səlnamələr yandırılıb məhv edildi. Görkəmli rus şairi A.Puşkin bu dövrü xarakterizə edərək yazırkı ki, tatarlar mavrlara kimi gedib çıxa bilmədilər, amma Rusiyani işğal etdilər. Lakin ona nə cəbri, nə də Aristoteli bəxş edə bildilər.

Rusyanın tarixi inkişafi prosesində yetişmiş klassik rus ədəbiyyatı xalq azadlıq hərəkatı ilə bağlı olduğuna görə, rus inqilabi-demokratik ədəbiyyatı dünya miqyasında tədricən tanınmağa başladı. Rus yazıçısı M.Qorki (1868-1936) bu dövrün ədəbi prosesini araşdıraraq yazırkı: «Avropa ədəbiyyatının inkişafı tarixində bizim gənc ədəbiyyatımız qəribə bir fenomen təşkil edir. Qərbin heç bir ədəbiyyatının bu qədər güc və sürətlə, bu qədər qüdrətli, gözqamaşdırıran talantla meydana gəlmədiyini desəm, həqiqətin üzərinə heç bir şey atmış olmaram. Avropada heç kəs bu qədər böyük, bütün dünya tərəfindən etiraf edilən kitab yazmamışdır. Heç kəs bu qədər təsvirəgəlməz ağır şəraitdə əsrarəngiz gözəlliklər yaratmamışdır. Qərb ədəbiyyatının tarixini bizim ədəbiyyatın tarixi ilə müqayisə etdikdə bunu açıq-aydın sübut etmək olar. Tam olmayan yüz ildə heç bir yerdə Rusiyada olduğu kimi bu qədər böyük, parlaq adlar kəhkəşəni meydana gəlməmiş və heç yerdə bizdə olduğu qədər əzab çekən çoxlu yazıçı olmamışdır».²

Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, rus ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərində formallaşmış dünya miqyasına çıxma xandan sonra Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri mümkün ola

¹ Bax: «Вопросы литературы». – Москва, 1963, № 8, с.145-146.

² Bax: Ədəbi-tənqidi məqalələr. – Bakı, 1937, s.57.

bilərdi. Çünkü XIX əsrə qədər rus ədəbiyyatı haqqında Qərbi Avropada demək olar ki, heç nə məlum deyildi.¹

Rus ədəbiyyatı sürətlə inkişaf etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan üçün Avropaya bir pəncərə rolunu oynadı və zaman keçidikcə bu xalqlar arasında ədəbi əlaqələr genişləndi. Bu da damılmas tarixi bir faktdır ki, sonrakı illərdə mütərəqqi dünya ədəbiyyatı klassikləri milli ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərmiş və bir sıra seçmə bədii əsərlər dilimizə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin yaranma tarixini araşdırarkən müəyyən etdi ki, ilk addım Rusiya-İran müharibəsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsinin Türkmençay müqaviləsinə əsasən (1828, 10 (22) fevral), bu savaşda qalib gəlmış Rusyanın tərkibinə daxil edilməsindən sonra atılmış-dər.² Bu tarixdən başlayaraq, xalqlar arasında siyasi, iqtisadi yaxınlıqla yanaşı, ədəbi əlaqə imkanları genişlənmiş və ədəbi simaların yaxın ünsiyyəti yaranmışdır. F.Engels (1820-1895) 23 may 1851-ci ildə K.Marksa (1818-1883) ünvanladığı məktubunda yazırırdı: «Rusiya Şərqi münasibətində həqiqətən mütərəqqi rol oynayır... Rusyanın hökmranlığı Qara dəniz və Xəzər dənizi, habelə Asiya və tatarlar (azərbaycanlılar – F.Ə.) üçün mədəniləşdirici əhəmiyyətə malikdir».³

XIX əsrde dekabrist yazıçıların rus ədəbiyyatının inkişafında böyük rolü olmuşdur və xüsusilə poeziya sahəsində daha çox nəzərə çarpıldı ki, bu da əsasən 1815-1825-ci illəri əhatə edir. Onların ədəbi yaradıcılığı sonrakı illərdə qonşu xalqların milli ədəbiyyatına təsirini göstərməyə bilməzdi. Dekabrist yazıçılar yeni ədəbi dilin yaranmasına, müasir insan obrazlarının qələmə alınmasına, içtimai-mədəni və estetik problemlərin həllinə daha çox səy göstərirdilər. Zəhmətkəş xalqın sosial səviyyəsini yüksəltmək, kəndlilərin təhkimçilik

¹ История русской литературы XIX века (под ред. В.Н.Аношкиной и С.М.Петрова). – Москва, 1989, с.6.

² Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. – Bakı, 1989, s.277-283.

³ К.Маркс, Ф.Энгельс. Полн. собр. соч., т.27, 2-е изд., с.241.

hüququnun ləğv edilməsi cəhdil ilə yoğrulan yaradıcılıq məfkurəsində bəşər övladına məhəbbət hissələri duyulurdu. Rus ədəbiyyatşunas-tədqiqatçısı A.Archipova dekabristlərin ədəbi yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazır: «Dekabrist yazıçılarının bədii əsərləri 1810-1820-ci illər ədəbiyyatında nəzərə çarpan ədəbi hadisə idi. Bu əsərlər geniş şəkildə oxunur, ədəbi tənqid tərəfindən təhlil edilir və nəticədə, müasir yazıçılara ciddi təsir göstərirdi... Dekabristlərin 1810-cu illərdə, cəmiyyətin yüksəldiyi bir dövrdə başlayan ədəbi fəaliyyəti Senat meydanında onların məğlubiyyəti ilə bitmədi, əksinə, sonra gələn rus ziyalılarının yaradıcılığında yaşayıb inkişaf etdi».¹

XIX əsrin üçüncü onilliyində, yəni 1825-ci ildə Rusiyada Dekabristlər üsyəninin məğlubiyyətindən sonra A.Bes-tujev-Marlinski (1797-1837), V.Kuxelbeker (1797-1846), A.Korniloviç (1800-1834), P.Muxanov (1799-1854) və sair rus yazıçılarının Qafqaza sürgün edilməsi, az da olsa öz keçmiş məsləkdaşlarını öz ətrafına cəm edərək, Qərbi Avropa ölkələrindən bəhrələnmiş rus mədəniyyətinin inqilabi-azadlıq ideyaları ilə tanış etmələri, Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında kəskin dönüş yaratdı və bu meyl sonralar daha da möhkəmləndi.²

Zaman keçdikcə ən görkəmli alim və yazıçıların, tanınmış maarifçi ziyalıların yaradıcılıq münasibətləri daha da möhkəmləndi, Azərbaycan və rus xalqlarının zəngin ədəbiyyat nümunələri mütərəqqi fikirli ziyalıların tərcümələri vasitəsilə daha geniş yayıldı. Ümumavropa ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsirdən özünə milli ədəbi baza yaratmış rus romantizmi inkişaf etdikcə, onun görkəmli nümayəndələri (V.Jukovski, N.Qnediç və b.) tərcümə sahəsində ciddi fəaliyyət göstərdilər. Görkəmli rus şairi A.Puşkin 1825-ci ildə şair-tənqidçi

¹ А.В.Архипова. Литературное дело декабристов. – Ленинград, 1987, с.185.

² М.Садыхов. Писатели-декабристы и Азербайджан. – Баку, 1967.

P.A.Vyazemskiyə (1792-1878) göndərdiyi məktubunda V.Jukovskini «tərcümənin atası» adlandırırdı.

XIX əsrin üçüncü onilliyində – 1826-cı ildə rus ədəbi ictimaiyyəti xalqlar arasında ədəbi əlaqələri və milli rus ədəbiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə, bütövlükdə isə, zəngin Şərqi ədəbiyyatı ilə daha yaxından tanış olmağa səy göstərmişdir. Maraqlı faktdır ki, Qazan universitetinin professoru, şərqşünas F.Eridman Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poemasından «Rusların Bərdəyə yürüşü haqqında»kı parçanı fars dilində çap etdirərək geniş izahlı lügətlə oxuculara çatdırmışdır.¹

Azərbaycanın yazıçı və ziyalıları Avropadan bəhrələnmiş mütərəqqi rus mədəniyyətinin səviyyəsini və inkişafını dərk edərək, bu ədəbi mühitlə daha yaxından tanış olmuş, realist rus ədəbiyyatı nümayəndələrini – Aleksandr Puşkin (1799-1837), Mixail Lermontov (1814-1841), Nikolay Qoqol (1809-1952), Nikolay Nekrasov (1821-1877), İvan Kritov (1769-1844) və sair sənətkarları öz xalqına daha yaxından tanımağa, ictimai-siyasi fikrin mütərəqqi meyllərini Azərbaycanda geniş yaymağa, bununla yanaşı, milli ədəbiyyatımızı yeni janrlarla zənginləşdirməyə çalışırdılar. Bu iki xalq arasında ədəbi əlaqələr inkişaf etdikcə A.Bakıxanov (1794-1847), M.F.Axundov (1812-1878), M.C.Topçubaşov (1790-1869) və Mirzə Kazım bəy (1802-1870) kimi görkəmli Azərbaycan yazıçı və alimləri eyni zamanda öz əsərlərini, yaxud, Şərqi ədəbiyyatı incilərini rus dilinə tərcümə edərək oxucular arasında yayırdılar. Akademik M.Cəfər haqlı olaraq qeyd edirdi ki: «Görünür bir xalqın qabaqcıl ictimai-ədəbi fikrinin digər bir xalqın qabaqcıl ictimai-ədəbi fikri ilə səsləşməsini sadəcə müəyyən ədəbi və ya elmi əsərlərin təsirilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Tarixin müəyyən dövrlərində xalqların ictimai fikrində, həmçinin, ədəbiyyatında səsləşməni ta-

¹ А.Гаджиев. Этапы литературного братства. – Баку, 1989, с.178.

rixi şərait özü hazırlayır və bu səsləşməni daha da dərinləşdirir, möhkəmləndirir».¹

XIX əsrin əvvəllərində artıq meydana gəlmış rus maarifçiliyinin ilkin cüccətiləri görünən də, sonrakı illərdə daha da qüvvətlənmişdir. Mənbələrini Şarl Lui Monteskye (1689-1755), Deni Didro (1713-1784), Pol Anri Holbax (1723-1789), Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) və sair Qərbi Avropa maarifçilərindən alan ziyalılar yalnız fransız materialist fikrindən çıxış edirdilər. Doğrudur, bu maarifçilər çıxardıqları sosial nəticələrə görə öz sələflərindən bir qədər geri qalsalar da, bununla belə, irəliyə yeni addımlar atılır və nəticədə, maarifçiliyə geniş meydan açılırdı. Bütün bunlar isə bütövlükdə, Azərbaycanda gələcək maarifçiliyin inkişafına zəmin hazırlayırdı.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri XIX əsrin dördüncü onilliyində özünü daha aydın şəkildə bürüzə verdi. Rusiya mühiti, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan, A.Puşkin, A.Qriboyedov və A.Bestujev-Marlinski ilə yaxından əlaqə saxlayan görkəmli Azərbaycan alimi, yazıçı, filosof şair, ensiklopedik biliyə malik olan A.Bakıxanov Peterburqdan Azərbaycana qayıtdıqdan sonra İ.Krilonun «Eşşək və bülbül» (1811) təmsilini tərcümə edərək (1834, iyun) rus dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümənin təməlini qoydu. Bakıxanova qədər bu təmsilin bir sıra Avropa xalqları dillərinə, o cümlədən, 1818-ci ildə Fryauf tərəfindən alman dilinə, 1821-ci ildə Con Bourinq tərəfindən ingilis dilinə və daha sonrakı illərdə polyak, fransız, bolqar, italyan dillərinə tərcümə olunduğunu da buraya əlavə etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, «Eşşək və bülbül» təmsilinin Azərbaycan dilində səsləndirilməsi heç də təsadüfi olmamışdır.²

¹ M.Cəfər. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələr tarixindən.-Bakı, 1964, s.23-24.

² M.Arif. İ.A.Krilon və Azərbaycan ədəbiyyatı.- Bakı, 1944; И.А.Крылов. Исследования и материалы.- Москва, 1947, с.281-290; Ə.Ağayev. Təmsil ustası, «Ədəbiyyat və incəsənət», 1969, 15 fevral; M.Mehxtiева. И.А.Крылов и азербайджанская литература.- Бакы, 1985, с.58.

Bu xalqlar arasında ilkin yaranan qarşılıqlı ədəbi əlaqələr zaman keçdikcə bir qədər də geniş əhatə miyyasında cəmləşmiş, sonrakı inkişaf mərhələlərində ədəbi prosesin təsir qüvvəsini artırmış, maarifçiliyin tərəqqisində daha əsaslı rol oynamışdır. Görkəmli şərqşünas, azərbaycanlı alim Mirzə Kazım bəy bu sahənin geniş yer almásında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, əsasən, XIX əsrin mədəni inkişafında, ədəbi hərəkatın canlanmasında başlıca rol oynamış rus ədəbi dilinə yüksək qiymət verərək yazırı: «Zəngin və bənzərsiz rus dili Avropanın inkişaf etmiş dilləri sırasında mühüm yer tutur. Onun zənginliyi öz kökləri ilə bağlıdır; bənzərsizliyi isə onun həyatının tarixi nailiyyətidir. Rus dilinin formallaşmasına biz bu mövqedən baxmalıyıq».¹

Azərbaycan maarifçiləri rus dilini dərindən öyrənərək, rus ədəbiyyatının korifeyləri ilə yaxından tanış olmağa cəhd göstərmiş, onlardan yeni yaranmış janrların incəliklərini öyrənmişlər. Bu ziyanlılar Avropadan qidalanmış rus ədəbiyyatının mütərəqqi mahiyyətini, onun ictimai-mədəni tərəqqidə rolunu dərk etdikləri üçün tərcümə və nəşr işini həyata keçirməyə, ədəbi əlaqələrin inkişafına çalışmışlar. Lakin bütövlükdə götürdükdə, xalq bu ədəbi prosesi izləməyə hazır deyildilər. Savadsızlıq, ictimai-siyasi vəziyyətlərdən baş çıxara bilməmək buna ilkin səbəb olsa da, həm də xalqları oyadacaq mütərəqqi ədəbiyyatların tanıdılmasına süni maneələr yara- dılırdı. Görkəmli rus tənqidçisi N.A.Dobrolyubov (1836-1861) «Rus ədəbiyyatının inkişafında xəlqiliyin rolü» məqaləsində bu acınacaqlı vəziyyətə münasibət bildirərək yazırı: «...Çox təəssüf ki, xalq Puşkinin bədiiliyindən, Jukovski şeirlərinin şirinliyindən, Derjavinin yüksək uçuslarından xəbər tutacaq bir vəziyyətdə deyildir. Daha artıq desək, hətta Qoqolun humoru, Krilovun hiyləgərcəsinə sadəliyi xalqa heç də çatmamışdır. Onun savadı olsa belə, bizim kitabları təhlil etməyə baş qoşacaq həli yoxdur. O, yalnız yarım milyonluq

¹ Из записки профессора Кязим-бека. В кн: Великая дружба азербайджанского и русского народов, кн. 1. – Баку, 1964, с.195.

oxucuları və oxocuların keyfini açmaq üçün min nəfər kitab yazanı yedirib doyurmaqdan ötrü zəhmət çəkir. Göründüyü kimi, bu o qədər də az yük deyildir. Ədəbiyyatımızın indiyə qədər belə məhdud bir dairədə qalmasının başlıca səbəbi budur. Əgər çörəyimizin əldə edilməsi və keyfimizin açılmasının zəhmətini xalqın boynuna yükleməsək biz udardıq; o zaman bizim maarifpərvər ideyalarımız kütünlər içərisinə geniş yayılar, əhəmiyyətimiz artar və yazdığımız kitablar daha yüksək qiymətləndirilərlər».¹

Mütərəqqi rus yazıçılarının Azərbaycan dilinə göstərdikləri meyl də maraqlı faktlardandır. XIX əsrдə Azərbaycan dilinin zənginliyi və geniş coğrafi tutuma malik olması bir sıra rus ədiblərinin – A.Qriboyedov, A.Bestujev-Marlinski, N.Çernışevski, M.Lermontov və L.Tolstoy və digərlərinin dilimizə olan marağını artırılmışdır. Bu meylə əsas səbəb Şərq həyatının bir aktual mövzusu kimi rus ədəbiyyatına daxil olması idi. Görkəmli tədqiqatçı Şix.Qurbanov (1925-1967) yazırıdı: «Şərq dillərinə olan böyük marağı, azərbaycanlılarla oturub-durması şairə (A.Qriboyedova – F.Ə.) öz məktublarında və yol qeydlərində xeyli Azərbaycan sözləri işlətməyə imkan vermişdir...Qriboyedovun Azərbaycan sözləri işlətməsi təsadüfi deyildi, o zaman Azərbaycan dili geniş yayılmış-dı.²

Elmi-tarixi faktlara kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn, M.Lermontov dostu Rayevskiyə yazırıdı ki, Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdir, burada – Qafqazda da Azərbaycan dilini bilmək bir o qədər zəruridir. Yaxud, erməni yazılıcısı X.Aboyan Azərbaycan dilini yaxşı bilmiş və onun tədrisi ilə maraqlanmış, ahəngdarlığına, lətifliyinə, şeiriyyətliyinə görə bu dilin qrammatik cəhətdən yeganə dil olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur.

¹ Н.А.Добролюбов. Избранные философские произведения, том 1, ОГИЗ, 1948, с.128.

² Bax: Ş.Qurbanov. XIX əsrдə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri, II cild.- Bakı, 1970, s.228.

Görkəmli rus yaziçi Lev Tolstoy (1828-1910) «1848-ci ildən azərbaycanlı professor Mirzə Kazım bəy dən (1802-1870) ərəb, türk və tatar (Azərbaycan – F.Ə.) dillərini öyrənməyə başlayır. Bu isə Tolstoyda Şərqə və Qafqaza məhəbbəti daha da alovlandırır».¹

Bəli, yaziçinin Qafqaz mövzusuna müraciət etməsi də məhz bununla bağlı olmuşdur. Onun «Qafqaz əsiri», «Kazaklar» (1863), «Hacı Murad» (1896-1904) kimi əsərləri qələmə alması buna sübut edir. Çar Rusiyasının ordusu ilə qəhrəmancasına vuruşan Hacı Muradın Azərbaycan ərazisindəki fəaliyyətini təsvir edən görkəmli yaziçi şübhəsiz ki, tarixi faktları araşdırmaq üçün, xüsusilə, Azərbaycan dilini bilməyə daha zəruri ehtiyac duymuşdur.

Bir sıra tədqiqat əsərlərindən də aydın olur ki, Azərbaycan və rus yaziçıları bir-birinin dil-ədəbiyyatına biganə qalmamış, bu zəngin irsi daha dərindən öyrənməyə çalışmışlar. A.Qriboyedovla A.Bakıxanov, A.Bestujev-Marlinski ilə M.F.Axundov, V.Korolenko ilə N.Vəzirov, H.Zərdabi ilə L.Tolstoy arasında səmimi yazışmalar olmuşdur. Həmçinin, S.M.Qənizadə Tolstoyun «Əvvəlimci şərabçı» pyesini 1894-cü ildə dilimizə tərcümə etmiş, ilk dəfə olaraq rus dramaturgiyasını milli Azərbaycan teatrına yaxınlaşdırılmışdır. O, əsəri Azərbaycan dilində çap etdirmək məqsədilə L.Tolstoyun razılığını almaq üçün ona məktub yazmış, əsərin yerli əhaliyə çox böyük təsir bağışladığını, əsəri çap etdirmək arzusunda olduğunu bildirmişdir.² Yaxud, bədii tərcümə ilə məşğul olmuş H.Abbasov yaziçinin «Allah haqqı bilsə də tez aşikar etməz» hekayəsini Azərbaycan dilinə çevirdikdən sonra müəllif Yasnaya Polyanaya gəlməsi üçün ona yol xərci göndərmiş, gələndən sonra isə üç gün qonaq saxlamışdır.³

¹ Bax: Ə.Bağirov. Lev Tolstoy və Azərbaycan (1880-1920). Namızadlik dissertasiyası. – Bakı, 1964, s.2.

² Bax: S.M.Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1965, s.236.

³ Bax: H.Abbasov. Xatırələrim. – Bakı, 1968, s.26-27.

XIX əsrin 50-70-ci illərində böyük mütəfəkkir, gör-kəmli dramaturq M.F.Axundovun xalqı mütərəqqi Qərb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış etməsi qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafında yeni bir mərhələ təşkil edir. O, uşaq ədəbiyyatı ilə yaxından məşğul olmasa da, Azərbaycan maarifçiliyinin in-kişafında ilkin fəaliyyətdə olmuş, xalqlarına verdiyi estafetlə ədəbi əlaqələri bir daha genişləndirmişdir.

Xalq arasında maarifçiliyi genişləndirməklə ədəbiyyatın inkişafı yolunda yeni cığırların açılması, ədəbi əlaqələrin böyük vüsət almasına səbəb olmuşdur. Məsələn, rus ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında A.Puşkinin rolü olduqca böyük olmuşdur. Görkəmli rus nasiri N.Qoqol (1809-1952) onu haqlı olaraq rus ədəbi aləmində fövqəladə bir hadisə kimi dəyərləndirmişdir. Puşkin yaradıcılığına yaxından bələd olan M.F.Axundov onun əsərlərinə yüksək qiymət vermişdir. «Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması»nın məfkurə istiqaməti sübut edir ki, böyük mütəfəkkir rus xalqına üz vermiş ağır dərdə şərik olur, hüznə qoşularaq Azərbaycan xalqının hiddətini böyük ustalıqla eks etdirir, bu əsərlə rus xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə necə dərindən bələd olduğunu bir daha nümayiş etdirir.

Mirzə Fətəlinin mütərəqqi rus ədəbiyyatına olan münasibətini təkcə Puşkin ədəbi yaradıcılığı ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Çünkü onun bədii yaradıcılığında rus inqilabi-demokratik estetikasının, dövrün fəlsəfi fikirlərinin silinməz izi görünür. Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatına dərindən bələd olmuş görkəmli dramaturq, N.Qoqolun yaradıcılığına xüsusi pərəstiş etmişdir. Azərbaycan uşaq yazıçısı A.Şaiq bu barədə yazırı: «Qərbin canlı, həyatı, realist ədəbiyyatından təsir və qüvvət alan, yeni əsrin bütün maraqları ilə yaxından aşına olan gənc Mirzə bu qaranlıq və mütəəssib mühitdə mədəni inqilab doğurmaq üçün dəxi yaxından aşına olmuş, Qərb və rus ədəbi simaları içərisində hər kəsdən ziyadə Molyeri və Qoqolu bəyənmişdi».¹

¹ A.Şaiq. Əsərləri 5 cilddə, 5-ci cild.- Bakı, 1977, s.331.

XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan maarifçiləri, şair və yazıçıları demokratiya və tərəqqi yolunda gərgin ədəbi mübarizəyə qoşulmuşlar. S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, N.Vəzirov, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə və başqa maarif fədailəri bu sahədə müntəzəm fəaliyyət göstərmişlər. Qərb maarifçiliyinin mütarəqqi və uyğun cəhətlərini həyata keçirməyə çalışan bu istedadlı şəxsiyyətlər qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə, tərcümə edilmiş əsərlərin xalq arasında geniş yayılmasına tərəfdar olmuş, xalqın mütaliə dairəsinin əhatəliliyinə cəhd göstərmiş, epiqon və parnoqrafik şeir yaradıcılığının qarşısına sıpər çəkmək üçün ədəbiyyatın keyfiyyət və kəmiyyətini artırmağa çalışmışlar. S.Ə.Şirvani yeni nəslə rus dilini və digər əcnəbi dilləri öyrənməyi, bu xalqların elmi inkişafını dərindən dərk etməyi zəruri saymış, dünyəvi elm və mədəniyyətə öz münasibətini, ehtiramını bildirmişdir. Şairin sonrakı illərdə yazdığı «Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə» adlı şeirində Puşkin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir:

*...Zəbani-rusi asan etməyə təqrürü təhrirə,
Əgərçi xeyli zəhmətlər çəkib hər arifü dana,
Vəli bu axırinci dəfədə bir əfsəhü əkməl,
Lisani həm lügəti-rusi etdi tazədən əhya.*

S.Ə.Şirvaninin Puşkin, Krilov və digər rus şairlərinin əsərlərini tərcümə etməsi rus ədəbiyyatı ilə yaxın ünsiyyətdə olduğundan xəbər verirdi. Onun «Bülbüllər», «Aslan və siçan» təmsillərinin meydana gəlməsində İ.Krilovun «düşüncə poeziyası» adlandırılan eyni adlı təmsillərinin mövzuları əsas rol oynamışdır. Doğrudur, ədəbiyyat aləmində artıq Ezopun təmsil yaradıcılığı və «Kəlilə və Dimnə» eposu mövcud olsa da, Krilov yaradıcılığına yeni bədii üslub xas idi. Poetikliyi, obrazlılığı, ideya məzmununun dəyəri və orijinal forması ilə seçilirdi. V.Q.Belinski «İvan Krilovun təmsilləri» adlı məqaləsində yazırkı ki, «uşaqların tərbiyəsi üçün Krilovun təmsillərinin böyük əhəmiyyətindən danışmağa ehtiyac yoxdur; bu

təmsillərdəki rus ruhu şüursuz olaraq və bilavasitə uşaqların ürəyinə işləyir, onlar rus dilini öyrənirlər və onlar üçün, de- mək olar ki, yeganə anlaşıqlı poeziya olan bu təmsillərdən gözəl və zəngin bir təəssürat alırlar».¹

Uşaq şeirinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tarixilik baxımından bir qədər əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Bu ədəbi prosesin təşəkkül və inkişafı əsasən, rus ədəbiyyatı müstəvisi üzərində qurulmuşdur. Rus uşaq nəşrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi isə XIX əsrin 80-ci illərindən biza məlumudur. Bu sahədə Azərbaycan maarifçiləri ilk addımlar atmış, bu sahənin inkişafında geniş fəaliyyət göstərmişlər. A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, İ.Qaspirinski, R.Əfəndizadə, M.Mahmudbəyov və sair maarifçilər tərtib etdikləri dərsliklərə rus uşaq ədəbiyyatından nümunələr daxil etmiş, bunlardan geniş istifadə etməyə çalışmışlar. Ümumiyyətlə, bu illərdə müəllimlik edən, dərslik yanan müəllim və yazıçılar rus bədii ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə tərcümə edir, bu tərcümə nümunələrini dərsliklərə daxil edirdilər. A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» (1 hissə, 1882), S.Vəlibəyovla birgə tərtib etdiyi «Vətən dili» (II hissə, 1888), Mirzə Həsən Rüşdiyyənin «Vətən dili» (1894), R.Əfəndizadənin «Uşaq bağçası» (1898), «Bəsirətül-ətval» (1901) dərsliklərində, S.Hacıbəyovun «Hədiyyeyi-sibyan» (1901), M.S.Seyidovun «Xəzainül-ətval» (1902) adlı qiraət kitablarında verilmiş bədii tərcümələr əsasən folklor nümunələrindən, klassik Şərq ədəbiyyatından, rus və Avropa yazıçılarının əsərlərindən ibarət olmuşdur. A.O.Çernyayevski və R.Əfəndizadənin dərsliklərində rus ədəbiyyatına mənsub olan şeir və nəsrdən ibarət tərcümə nümunələrinə daha çox rast gəlmək mümkündür. Buraya əsasən Puşkin, Krilov, Lermontov, Koltsov və sair sənətkarların şeirləri ilə yanaşı, L.Tolstoyun uşaq hekayələri də daxil edilmişdir. «Aslan dərisinə girən eşşək», «Ayi və siçan», «İki yoldaş», «Bağban və oğlanları», «Yalançı», «Sünək it», «Bayquş və dovşan», «Dünya görmüş kəndçi», «Meymun və tülükü» və sair hekayə-

¹ V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. – Bakı, 1954, s.91.

ləri buraya aid etmək olar. Bu dövrdə L.Tolstoy artıq tanınmış yazıçılardan biri idi. Xüsusilə hekayə janrına olan münasibəti onu uşaq ədəbiyyatı sahəsində geniş yaradıcılığa sövq etmişdi. Görkəmlı yazıçı hekayə janrını yüksək qiymətləndirərək göstərirdi ki, böyük mövzuları kiçik hekayədə vermək yazıçıdan böyük ustalıq tələb edir.

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyat xəzinəsində öz orijinal əsərləri ilə iz qoymuş L.Tolstoy Azərbaycan yazıçı və ziyanlılarını daha çox cəlb etmiş, onun dünyagörüşünə, həyata baxışına olan meyl daha qüvvətli olmuşdur. Nəticədə, Azərbaycan maarifçi-yazıcıları L.Tolstoyun təsiri altında çıxa bilməmiş, mütaliələrini ən çox bu yazıçının yaradıcılığı üzərində qurmuş, dərsliklərin tərtibində ondan geniş istifadə etmişlər.

XIX əsrin sonlarında (1883-1891) fəaliyyətdə olmuş «Kəşkül»də rus ədəbiyyatından tərcümələrə xüsusi yer verilirdi. Məcmuədə dərc edilmiş «Rus ədəbiyyatı» adlı məqalədə rus dilindən tərcümələrə bundan sonra da fikir veriləcəyi qeyd olunur, bu isə Azərbaycan-rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olurdu. Jurnal Puşkin, Jukovski, Krilov, Nekrasov, Lermontov, Turgenev, Sal-tukov-Şedrin, Qoqol, L.Tolstoy və başqa rus klassiklərinin dərc olunmasına böyük yer verirdi.

Rus uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan dilinə tərcümə edildikcə məktəblərdə geniş təbliğ olunurdu. Daha çox Puşkin, Krilov, Lermontov, Tolstoy kimi qələm sahiblərinin yaradıcılığına müraciət olunurdu. İ.Krilovun «Palid və qamış» (tərcüməçi M.İ.Qasir), «Xoruz və mirvari», Puşkinin «Baliqçi və balıq nağılı» (F.Köçərli), Lermontovun «Su pərisi» (R.Əfəndizadə) və bu kimi rus uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcüməsi irəliyə doğru bir addım idi.

XIX əsrin ikinci yarısında rus uşaq ədəbiyyatının inkişafı N.A.Nekrasov yaradıcılığında özünü daha qabarıq bürüzə verirdi. Onun qələmə aldığı «Məktəbli» (1856), «Uşaqların ağlaşması» (1860), «Kəndli uşaqları» (1861), «General

Toptığın» (1867), «Mazay baba və dovşanlar» (1870) və sair əsərləri bir mərhələ təşkil edirdi.

«Mazay baba və dovşanlar» şerində müəllif hörmət bəslədiyi kəndli həyatını oxucusuna təsvir etməklə yanaşı, Mazay babanın mənəvi aləmindən söz açır. Mazay baba ovçudur. Şair onun ov zamanı başına gələn hadisələri inandırıcı və poetik lövhələrlə təsvir edir, Mazay babanın bütün canlı varlıqlara hədsiz məhəbbətindən danışır. O, heyvanlara humanist münasibət bəsləyir, istəmir ki, onlara bir fəlakət üz versin.

«Uşaqların aqlaşması» şeri ağır fabrik işlərində uşaqların dəhşət içərisində keçən həyat tərzi təsvir edilir. Müəllif bu qəmlı anların gerçək təsvirini böyük ustalıqla verə bilir.

XIX əsrin sonlarında nəşr olunan «Kavkaz», «Novoye obozrenie», «Tiflisskiy listok», «Tiflisskiy vestnik» və sair mətbuat səhifələrində ədəbi yaradıcılığa geniş yer verilirdi. M.Qorki «Makar Çudra» (1882) hekayəsini «Tiflisskiy vestnik» qəzetində dərc etdirmişdi. 90-cı ilin sonlarında «İzergil qarı», «Çelkaş», «Qız və ölüm», «Şahin haqqında nəğmə» adlı maraqlı hekayələri ilə azadlıq carçası kimi çıxış edirdi. Doğrudur, qeyd etdiyimiz bu əsərlər XX əsrin 20-ci illərindən sonra dilimizə tərcümə edilsə də, milli hekayə janımızın inkişafında böyük rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatına maraq azalmadı, eksinə, bu iki xalqın məfkurə istiqaməti eyni ictimai-siyasi axara yönəldi. Azərbaycan-rus mədəniyyəti paralel inkişaf etməklə yanaşı, rus və Azərbaycan yazıçılarının, mütərəqqi fikirli xalq ziyalılarının ictimai şüuru, onların idrak birliyi özünü daha aydın şəkildə eks etdirməyə başladı. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafi ictimai fikrin formallaşmasına təsir göstərirdi. Lakin «xalqın qabaqcıl ictimai-ədəbi fikri ilə səsləşməsini sadəcə müəyyən ədəbi və ya elmi əsərlərin təsiri ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Tarixin müəyyən dövrlərində xalqların ictimai fikrində, həmçinin, ədəbiyyatın- da səsləşməni...tarixi şərait özü hazırlayır və ancaq bundan

sonra ədəbi təsir başlayır və bu səsləşməni daha da dərinləş- dirir, möhkəmləndirir».¹

Bu dövrdə Q.R.Mirzəzadə, A.İsrafilbəyov, A.Şaiq, S.Məlikyeqanov, H.Həsənzadə, M.Əfəndizadə, Y.Hüseynbəyəzadə, A.Mirzəzadə, Ə.İbrahimov, Ə.Fəhmi və digər tərcüməçilər ciddi fəaliyyət göstərmiş, rus bədii uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsində gərgin əmək sərf etmişlər. F.Köçərli 26 may 1911-ci ildə A.Şaiqə göndərdiyi məktubunda «rus ədiblərindən bəzilərinin bu xüsusda (nəşr əsərləri nəzərdə tutulur – F. Ə.) ziyadə məharəti»² olduğunu xə- bər verirdi.

XIX əsrin sonlarında uşaq ədəbiyyatının inkişafında əsaslı rol oynamış bir sıra mətbuat orqanlarının nəşri diqqətəlayiq olmuşdur. XX əsrin ilk iki onilliyində isə maarifçili- yin mütərəqqi inkişafi yeni dərsliklərin («Uşaq gözlüyü», «İlkinci il», «Gülzar», «Yeni məktəb» və s.) meydana gəlmə- sinə səbəb oldu. Əsasən Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri fo- nunda tərtib edilmiş bu dərsliklərdə milli uşaq ədəbiyyatının seçmə nümunələri ilə yanaşı, rus ədəbi məktəbinin nümayən- dələri olan L.Tolstoy, Mamin-Sibiryak, Korolenko, Qorki, Prişvin kimi yazıçıların nəşr əsərlərindən parçalar verilir, bu da milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına təsir göstərir, janr əlvanlığı yaradırdı. Həmçinin, bu illərdə nəşr olunan qəzet və jurnallarda Belinski, Qoqol, Uspenski, Korolenko, Tolstoy, Çexov kimi rus yazıçılarının həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəlif materiallar dərc olunurdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerində Rusiyada uşaq mətbuatının tərəqqisi naminə böyük işlər görülürdü. Ayrı-ayrı jurnallarda uşaq mətbuatının zəruri problemləri haqqında məqalələr dərc edilir, onun mahiyyəti və uşaqların təlim-tərbiyəsindəki rolu xüsusü qeyd olunurdu. Y.Çebişeva-Dmitriyevanın «Uşaq jurnalları lazımdır mı?» (1889), K.Mo-

---

¹ M.Cəfər. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələr tarixindən. –Bakı, 1964, s. 76.

² Bax: A.Şaiqə məktublar. A.Şaiq əsərləri 5 cilddə, 5-ci cild. – Bakı, 1978, s. 402-421.

dalevskinin «Uşaq kitabları və jurnalları nə deməkdir, onlar necə olmalıdır?» (1891), N.Çexovun «Uşaq ədəbiyyatı» (1909), A.Burnakinin «Uşaq jurnalları» (1912), V.Zalenko-nun «Uşaq jurnalları lazımdır?» (1912) və sair məqalələrdə uşaq mətbuatı haqqında müxtəlif rəylər irəli sürülürdü.

Azərbaycanda uşaq mətbuatının nəşri isə XX əsrin əvvəllərində təşəkkül taplığına görə bu jurnalların («Dəbistan», «Rəhbər», «Məktəb») nəşri üçün həm orijinal, həm də tərcümə materiallardan geniş istifadə olunması təbii hal idi. Dünya və milli ədəbiyyatımızın inkişafı zəruri bədii materialların əldə olunmasına imkan verirdi. Bu illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə kəmiyyətə azlığını da buraya əlavə etsək, fikrimiz tamamilə aydın olar. Bu dövrdə artıq D.Defo, C.Swift, Qrimm qardaşları, V.Skott, H.X.Andersen, B.Nemtsova ilə yanaşı, V.Jukovski, A.Puşkin, P.Yerşov, İ.Nikitin, K.Uşinski, N.Nekrasov, L.Tolstoy, A.Kuprin, A.Blok, M.Qorki kimi rus şair və yazıçıları Azərbaycan oxucularına yaxşı tanış idi. A.Şaiq yazırkı ki, «gənc nəslin bədii zövqünü düzgün istiqamətləndirmək üçün müəllimlərimiz, yazıçılarımız qabaqcıl dünya elmindən, ədəbiyyatından, xüsusən bizə daha yaxın olan rus ədəbiyyatından öyrənirdilər».¹

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri bədii tərcümə yolu ilə genişlənir, bu xalqlar arasında ünsiyyət daha da möhkəmlənirdi. Bu dövrü tədqiq etmiş prof.X.Məmmədov yazır: «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində xalqın inqilabi şürurunun oyanmasına təsir göstərən fikirlərin təqib olunduğu bir dövrdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda ədəbi əlaqələr genişlənmiş, dünya ədəbiyyatının bir sıra nümunələri xalq arasında yayılmış və milli ədəbiyyatımızın realist istiqə-mətdə inkişafına, dərin ictimai məzmun, demokratizm kəsb etməsinə təsir göstərmüşdir».²

¹ A.Şaiq. Xatirələrim. – Bakı, 1961, s. 211.

² X.Məmmədov. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. – Bakı, 1978, s. 111.

Filologiya elmləri doktoru Ə.Məmmədov (Saraclı) «Dəbistan» jurnalının, sonrakı illərdə nəşr olunmuş «Rəhbər» və «Məktəb» jurnallarının fəaliyyətindən geniş bəhs edərək yazır: «...hər üç jurnal A.N.Pleşşeyev, İ.S.Nikitin, A.Y.İzmayılov, İ.A.Belousov, V.Y.Bryusov və başqa şairlərin də uşaq və gənclər üçün yazdıqları şeirlərilə oxucuları tanış etməyə çağırırdı». ¹ Təkcə «Məktəb» jurnalında 1912-1915-ci illərdə L.Tolstoyun qırxa yaxın hekayəsi dilimizə tərcümə edilərək çap olunmuşdu. «Kəndli və qurd» (tərcüməçi Ə.Fəhmi), «Qurd və ilan» (R.Fikri), «Qurd və qoca nənə», «Kirpi və dovşan» (Ə.Ibrahimov), «At və öküz» (A.Mətləbzadə), «Qurdun balalarına təlimi» (İ.Saleh) və sair uşaq hekayələrinə rast gəlmək mümkündür.²

Bu illərdə, həmçinin, bir sıra rus uşaq nəşrinin dilimizə tərcüməsinə rast gəlirik. «Barmaq boylu uşaq», «Qırmızı- papaq» (Q.Mirzəzadə), L.Tolstoyun «Allah haqqı bilirsə də, tez bildirməz» (H.Abbasov), V.Jukovskinin «Allahın keşişə qəzəbi» (V.Talibov), Baranskeviçin «Azadəlik» (İ.Qarayev), X.Buqatovun «Yaşamaq nə gözəldir» (Ə.Səttar), A.Kuprinin «Dəmirqaya» (tərcümənin son səhifəsində H.Q. işarəsi qoymulmuşdur), S.Aksakovun «Azarlı uşaq və anası», A.Çe-xovun «Sail» və sair nəşr əsərlərinin tərcüməsi diqqəti cəlb edir. Lakin bəzi tərcəməçilər orijinal əsərlərə milli don geydirir, təbdil və iqtibasla tərcümə əsərlərinin fərqi görünmurdü.³

Prof.Ə.Məmmədov (Saraclı) «Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» uşaq jurnallarında dərc olunmuş bədii materialları geniş şəkildə araşdıraraq, təbdil və iqtibasları tərcümə əsərlərindən ayıraq qruplaşdırmış, rus uşaq ədəbiyyatından təbdil və iqtibas edilmiş «Dostluq vəfası», «Çoban», «Nədən ötrü ağlayırsan», «Sazanda Abdal», «Axmaq»,

¹ Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1977, s. 111.

² Geniş məlumat üçün bax: Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1977, s.88-124.

³ Yenə orada.

«Tərlan və porsuq», «Ədalətli Süleyman» və sair əsərlərin adını qeyd etmişdir.¹

Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, bu təbdil və iqtibasların milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Araşdırduğumuz materiallardan aydın olur ki, sonrakı dövr ədəbi proseslərdə də rus, Qərbi Avropa və Şərqi ədəbiyyatından edilmiş təbdil və iqtibaslara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, N.Nekrasovun «Şair və Vətəndaş» şeirindən bəhrələnmış A.Səhhət «Şair, şeir pərisi və şəhərli» poemasını, C.Məmmədquluzadə N.Qoqolun «Kolyaska» he- kayəsinin təsiri ilə «Qurbanəli bəy» əsərini qələmə almışdır. Bu səpgidə qələmə alınmış bədii əsərlərin siyahısını bir qədər də uzatmaq mümkündür.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında, o cümlədən, dünya xalqları poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsində ciddi fəaliyyət göstərmüş şair A.Səhhət xüsusi qeyd olunmalıdır. O, yeni bir bədii tərcümə məktəbi yaratmış, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə nail olmuşdur. Özünəxəs orijinal yaradıcılıq üslubu ilə müasirlərindən seçilən sənətkarın tərcüməçilik fəaliyyəti bir tədqiqat obyekti kimi ədəbiyyatşunaslarının diqqətini cəlb etmişdir.² Azərbaycan şei- rinə yeni üslub, aydın ədəbi dil bəxş etmiş A.Səhhət dilimizə çevirdiyi bütün tərcümələrini orijinal əsər səviyyəsinə yüksəl- də bilmışdır. Cəsarətlə demək mümkündür ki, A.Səhhət, xüsusilə, rus klassiklərini Azərbaycan dilində yaşıdan bir mahir tərcüməçi kimi ədəbiyyat tariximizdə görkəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Belinski: «Jukovski olmasaydı, Puşkin də olmazdı» ifadəsini işlədərkən V.Jukovskinin tərcümə sahəsindəki sənətkarlığını nəzərdə tuturdu. Biz də bu meyarı şərti olaraq əsas götürsək, A.Səhhətin bədii tərcümə yaradıcılığına belə qiymət vermək mümkündür ki, əgər A.Səhhət olma-

¹ Yenə orada.

² Bax: K.Talibzadə. Seçilmiş əsərləri 2 cilddə, I cild, («Abbas Səhhət» monoqrafiyası). –Bakı, 1991, s.328-367.

saydı, onda Azərbaycanda tərcümə məktəbi yaranmaz və bu sahədə bir boşluq görünərdi.

Rus yazarı K.Paustovskinin (1892-1968) dediyi kimi, öz dilinə necə yanaşmasından asılı olaraq, hər kəsin nəinki mədəni səviyyəsi haqqında, həm də vətəndaşlıq ləyaqəti haqqında tamamilə hökm vermək mümkündür.

A.Səhhət də görkəmli yazarının dediyi kimi, bu cür ləyaqətlə vətəndaş olmaqla yanaşı, həmçinin, mütərəqqi dünya ədəbiyyatına ehtiram və məhəbbət yolunun həqiqi davamçısı olmuşdur. Akademik K.Talibzadə A.Səhhətin tərcüməçilik fəaliyyətindən söz açaraq yazır: «Səhhət bu sahədəki fəaliyyətilə mədəniyyət tariximizdə peşəkar tərcüməçiliyin əsasını qoymuşdu. Hələ sağlığında «ikinci Jukovski» adını qazanan şair, tərcümələrinin istər kəmiyyəti, istərsə keyfiyyətilə elə bir səviyyəyə yüksələ bilməşdi ki, bu sahədə onunla müqayisə oluna bilecək ikinci şəxsiyyəti nişan vermək çətindir. İki kitabdan ibarət olan «Məğrib günəşləri» (Bakı, 1912) bədii fikir tariximizdə ancaq tərcümələrə həsr olmuş ilk nümunə, ilk məzmuədir. Hələ şairin sağlığında dərsliklərdə, mətbuatda tez-tez ara vermədən çap olunmuş tərcümələri də nəzərə alsaq, onun bir mütərcim kimi o zamankı ədəbi prosesə necə güclü təsir göstərdiyini təsəvvür edə bilərik».¹

Tədqiqatçı haqlı olaraq, iyirmi beşdən yuxarı rus yazarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş şairin «Məğrib günəşləri» tərcümə toplusunun buraxılışını Azərbaycanda mədəni bir hadisə kimi qiymətləndirmiştir.²

A.Səhhət 1909-1912-ci illər ərzində orijinala uyğun səsləndirdiyi tərcümə nümunələri ilə rus və dünya ədəbiyyatını öz xalqına tanıtmışdır. Şair özü qeyd edirdi ki, Qərb ədəbiyyatını tərcümə etməkdə məqsədim xalqımı bu əsərlərlə tanış etmək olmuşdur, ona görə, şairlərimiz onlara nəzirə yaz-

¹ K.Talibzadə. Seçilmiş əsərləri, I cild, («Abbas Səhhət» monoqrafiyası). – Bakı, 1991, s.344-345.

² Bax: A.Səhhət. Seçilmiş əsərləri (K.Talibzadənin « Abbas Səhhət» məqaləsi. – Bakı, 1950, s.40-41.

maqla gözəl əsərlər yaratsınlar, bununla da milli ədəbiyyatımız daha çox inkişaf etmiş olsun.

A.Səhhət mütərəqqi dünya ədəbiyyatına meyl etməklə, bu ədəbi irsin milli ədəbiyyatımızın inkişafına təsir edəcəyinə və geniş imkanlar açacağına ürəkdən inanırdı. Şair 1909-cu ildə Krilovun «Fil və alabaş», «Sazandalar», «Qaraquş və arı», «Zəhmətkeş ayı», «Baliq, ördək və xərçəng», «Qurd və quzu», Hüqonun «Yatmış uşaq», 1911-1912-ci illərdə Nikitinin «Uşaqlıq xatiratı», Puşkinin «Qiş», Lermontovun «Üç xurma ağacı», «Vətən», Belousovun «Qiş gecəsi», Smirnovun «Payız», «Çay kənarı», «Yay gecəsinin axşamı», Koltsovun «Taxıl biçini», Derjavinin «Ana duası», Tolstoyun «Dustaq», Kozlovun «Vətəni yada salmaq» və sair şairlərin poetik əsərlərini orijinallığına xələl görtirmədən dilimizə tərcümə etməklə şair və tərcüməçi kimi əvəzolunmaz sənətkar olduğunu bir daha sübut etmişdir.

A.Səhhət tərcümə məktəbinin layiqli davamçılarından biri də görkəmli yazıçı-pedaqoq A.Şaiq olmuşdur ki, o, xüsusi rus uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, o, rus dilinin dərindən öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verməklə yanaşı, həmçinin, pedaqoji işini də birləşdirən etdirmiş, əsasən, tərcümə ədəbiyyatlarından istifadə yolu ilə tərtib etdiyi «Gülzar» (1912) və «Uşaq gözlüyü» (1915) adlı dərsliklərdən xal- qın balaları təhsil almışlar.

A.Şaiq yaradıcılığının bütün mərhələlərində rus ədəbiyyatı ilə yaxın temasda olmuş, bu zəngin bədii irsin Azərbaycanda təşəkkül tapmasına və xalq arasında yayılmasına ciddi səy göstərmişdir. O, yeni nəslin təriyəsində rus uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin zəruriliyini önə çəkərək, milli ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına olan təsirini xüsusi qeyd edərək yazırıdı: «Pedaqogikanı yaxşı mənimsəmək, uşaqların bədii zövqünü doğru istiqamət- də tərbiyə etmək üçün müəllimlərimiz, yazıçılarımız qabaqcıl dünya elmindən, ədəbiyyatından, xüsusən bizə daha yaxın

olan rus ədəbiyyatından öyrənirdilər. Bunu sübut etmək üçün XX əsr ədəbiyyatımızdan onlarca misal götirmək olar. Müəyyən dövrlərdə füyuzatçılara meyl göstərməyimə baxmayaraq, rus ədəbiyyatı mənim də bir yazıçı kimi inkişafimdə böyük rol oynamışdır. Xüsusən Krilov, Puşkin, Lermontov, Koltsov, Nikitin, Tolstoy, Çexov, Qorki məni bu dövrдə ən çox maraqlandıran yazıçılardan idi. Mən onlardan iqtibaslar və tərcümələr edərdim (Krilovdan – «Circirama və qarışqa», Nikitindən – «İntizar», Çexovdan –«Sail» və s.). 1912-ci ildə çap olunmuş «Gülzar» dərsliyində rus ədəbiyyatının gözəl əsərlərindən onlarca nümunələr verilmişdir.

Rus ədəbiyyatı bize həyatı mövzular seçməyi, həyata realist münasibət bəsləmək yollarını öyrədirdi. Nəinki təkcə ədəbiyyatın, mən hətta rus rəssamlarının realist xüsusiyyətlərindən də istifadə etmişəm».¹

Görkəmli yazıçının dediklərində bir həqiqət vardır və araşdırduğumuz materiallar da bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, bir faktı qeyd etmək olar ki, M.Qorkinin XIX əsrin 90-cı illərində qələmə aldığı «Arxip baba və Lyonka», «Qız», «İztirab» və sair uşaq hekayələri orijinallığı ilə tərcüməçilər rimizin diqqətini cəlb etmişdir. XX ərin iki onilliyində yazdığı «Səhər» (1910), «Sərçə balası» (1912), «Yevseykanın başına gələnlər» (1912), «Samovar» (1913), «Axmaq İvan haqqında» (1918), «Yaşka» (1919) adlı nağıllar müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bu əsərlərin milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rolu olmuşdur.

A.Şaiqin tərcümə irsi ayrıca tədqiqat obyekti olmuş, onunla rus sənətkarları arasında gedən ardıcıl ideya-estetik səsleşmə və yaradıcılıq ünsiyyəti aşkar çıxarılmış, ədəbi-elmi məntiqə uyğun şəkildə geniş təhlil edilmişdir.²

Tanınmış tədqiqatçı Ə.Mirəhmədov A.Şaiqin mütərcimlik fəaliyyətindən və onun rus uşaq ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrdən bəhs edərək yazır: «Qırx ildən artıq bir müd-

¹ A.Şaiq. Xatirələrim. – Bakı, 1961, s. 211.

² Bax: T.Xəlilova. Abdulla Şaiqin tərcümə yaradıcılığı. – Bakı, 1982.

dət davam edən mütərcimlik fəaliyyətində Şaiq ən çox Krilovla məşğul olmuş və onun qırxdan artıq təmsilini tərcümə etmişdir. Azərbaycancaya tərcümə olunmuş təmsillər içərisində «Qarğı və tülkü», «Qurd və quzu», «Qurd it damında», «Eşşək və bülbüл», «Yarpaqlar və köklər» kimi adlara təsadüf edirik ki, bunlar təkcə Krilov ırsinin deyil, bütün dünya təmsilinin ən yaxşı nümunələrindən sayılmaqdadır».¹

XX əsrin 20-ci illərinin bədii tərcümə prosesini araşdırın görkəmli rus uşaq şairi K.Çukovski (1882-1969) yazdı: «Bir qədər sonra, iyirminci illərin lap əvvəllərində tərcümə işinin dəyərini bizim gözümüzdə daha da ucaldan son dərəcə başqa bir mühüm amil aşkaraya çıxmaga başladı. Başa düşdük ki, sovet quruluşu şəraətində bədii tərcümə dövlət əhəmiyyətli bir işdir; bu, milyonlarla adamın, ilk dəfə olaraq bir-birinin ədəbi sərvətləri ilə tanış olmaq imkanı əldə etmiş ukraynalıların, belarusların, gürcülərin ... azərbaycanlıların, özbəklərin, taciklərin və sair digər xalqların mənafeyini ifadə edir».²

«Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı» adlanan ədəbiyyat guya yeganə və universal yaradıcılıq metodu olan sosialist realizmi əsasında durmadan inkişaf edirdi. Sovet xalqları ədəbiyyatının ideya istiqaməti və sosialist məzmun birliyinin kökünü xalqa, kommunizm quruculuğuna xidmət, humanizm ideyaları, sosialist estetik idealın təsdiqi təşkil edirdi, bu ideya və metod birliyi sovet ədəbiyyatının milli forma və ənənələr əsasında inkişafını əslində inkar edirdi.

Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühiti ilə yaxından bağlı olan M.Qorki, V.Mayakovski, S.Qorodetski, S.Yesenin, N.Tixonov, K.Simonov, A.Fadeyev və digər rus ədiblərinin fəaliyyəti bu iki xalqın ədəbi əlaqələrinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Orijinal bədii üslubu ilə seçilən, öz dövrünü böyük ustalıqla qələmə alan M.Qorki xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirərək, «Azərbaycan kolxoz-

¹ Ə.Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. – Bakı, 1956, s. 90.

² К.Чуковский. Высокое искусство. – Москва, 1988, с. 8.

çusu» qəzetiinin redaktoru Qulam Məmmədliyə (1897-1988) cavab məktubunda xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi: «Sovetlər İttifaqına daxil olan hər bir xalqın, hər bir əsərinin İttifaqın bütün başqa xalqlarının dilinə tərcüməsi ideal iş olardı. Belə olsaydı, biz bir-birimizin milli-mədəni xüsusiyyətlərini daha sürətlə öyrənərdik və beləliklə, şübhəsiz ki, bütün millətlərin fərdi xüsusiyyətlərini silmədən dünyani dəyişdirən yeni, əzəmətli, qüdrətli sosialist mədəniyyətinin yaranma prosesini xeyli sürətləndirərdik».¹

L.N.Tolstoydan sonra rus ədəbiyyatına başçılıq edən görkəmli yazıçı V.Q.Korolenko yazırı ki, uşaqlar üçün ediləcək nə varsa hər şeyi səbrlə, qardaşcasına, milli müstəsnalıq olmadan həyata keçirmək lazımdır. O, qeyd edirdi ki, rus, xristian, yəhudи və müsəlmanlar arasında ünsiyyət yaratmaq lazımdır. Belə olarsa camaat bunu görər, qardaşcasına həmrəy olduğunu bildirər. Yalnız bu yolla xalqlar arasında ün-siyət yaratmaq mümkündür.²

1925-ci ilin fevral ayında «Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti»nin yaradılması Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafına böyük təsir gəstərdi. Bu cəmiyyətin təşkil etdiyi dərnəklərin içərisində «Rus ədəbiyyatı» və «Tərcümə» dərnəkləri öz fəaliyyətləri ilə seçilirdi. Təsis edilmiş «Gələcək» jurnalının 1925-ci ildə buraxılmış 2-ci nömrəsindəki elanda göstərilirdi ki, uşaqlar üçün 19 kitab, o cümlədən, M.Qorkinin «Cocuqluq» (tərcüməçi Ə.Cavad), B.Jitkovun «Hava balonu» (Z.Abdullayev), «Paravoz» (Ə.Mərdanov) və sair rus uşaq əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Bundan əlavə, «Zəhmətkeş ədib və şairlər ittifaqı» (1922), «Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti» (1923), «Qızıl qələmlər ittifaqı» (1926), Azərbaycan Proletar Yazarıclar cəmiyyəti (1928) və sair təşkilatların meydana gəlməsi Azərbaycan -rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni mühit yaratdı.

¹ Bax: «Pravda» qəzeti, 1934, 17 dekabr.

² П.И.Неретов. В.Г.Короленко (летопись жизни и творчество – 1917- 1921 гг.). – Москва, 1990, с.104.

Artıq rus ədəbi ictimaiyyətində vətəndaş müharibəsinin odlu-alovlu cəbhələrindən keçib gələn bir sıra istedadlı gənclərin yaradıcılığı göz qabağında idi. Qələmini bir an yerə qoymamış V.Kaverin, N.Tixonov, N.Aseyev, L.Seyfulina, A.Jarov, L.Leonov, M.Şoloxov, A.Fadeyev, D.Bedni, V.Mayakovski, S.Yesenin və digər rus qələm sahibləri sənətkarlıqlarını günbəgün artırırdılar. Ədəbi fəaliyyətdə olan Azərbaycanın bir sıra tanınmış qələm ustaları – M.S.Ordu-badi, Ə.Nəzmi, Ə.Cavad, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, M.Rzaquluzadə və sair sənətkarlar rus uşaq ədəbiyyatının ən gözəl incilərini dilimizə tərcümə edərək oxuculara təqdim edirdilər. Belə ki, 20-ci illərdə rus uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə diqqət xeyli artırılmışdı. Bu illərdə artıq L.Tolstoyun «Hekayələr» (1920, tərcüməçi Y.Həsənbəy), M.Qorkinin «9 Yanvar» (1925, R.Hacızadə), «Cocuqluq» (1929, Ə.Cavad), «Alaca qarğı və sari kanariya» (1926, F.M.)¹, A.Puşkinin «Qızıl balıq» (1927, İ.Hikmət), İ.Turgenevin «Bildirçin» (1926, S.Axundov), «Mumu» (1927, Rüfət), V.Korolenkonun «Makarin yuxusu» (1929, Ə.Mustafazadə), N.Qarin-Mixaylovskinin «Qara Tommi» (1927, Turan),² İ.Bulqakovun «Kiçik Səlimin qarğası» (1924, Ə.Ba-bazadə), P.Dodorovun «Bir dovşanın macərası» (1926, Ə.Qasimi), M.Boqdanovun «Qaranquşlar» (1926, S.Axundov) və sair uşaq əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdi. Lakin göründüyü kimi, bəzi tərcümə əsərlərinə milli don geydirilir və bu əsərlər daha çox təbdil xarakteri daşıyırırdılar. Mamin-Sibiryakın «Avçı Həsən» («Yemelya-oxotnik»), «Ayişənin masalları» («Alenuşkini skazki») və sair əsərlər bu qəbildəndir.

Sovet hakimiyyəti dövründə bir sıra Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığına və ədəbi əlaqələrin inkişafına M.Qorkinin təsiri daha böyük olmuşdur. Yazıçı S.S.Axundov Qorkinin vəfatı münasibətilə yazdığı «Qalib Maksim Qorki» adlı

¹ Tərcüməçini müəyyən edə bilmədik.

² Bu hekayə «Pioner» jurnalında dərc olunmuşdur: 1927, № 1-2, s. 22.

məqaləsində yazılırdı ki, «gəncliyimdə iki böyük simanın təsiri altında xeyli qaldım. Bunlardan biri L.Tolstoy, digəri Maksim Qorki idi. Lev Tolstoyun allahpərəstliyi ruhuma uymadığını görə get-gedə ondan uzaqlaşdım. 1905-ci il inqilabı bilmərrə məni Tolstoydan uzaqlaşdırıb Maksim Qorkinin tutduğu yola saldı».¹

XIX əsrin son illərindən başlayaraq dolğun pedaqoji məqalələri ilə dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış edən, oçerk və publisistik yazıları, xüsusən, bədii yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən görkəmli sənətkar, həm də uşaqlarla yaxın ünsiyətdə olmuşdur. Maraqlı faktdır ki, M.Qorki hələ 1909-cu ildə Bakı uşaq bağçası ilə əlaqə saxlamış, bağça uşaqlarının xahişi ilə «Sərçə balası» («Vorobiška») hekayəsini yazmış, çap etdirib onlara hədiyyə olaraq göndərmişdir. Yaziçi bu hekayəni yazmamışdan qabaq uşaqlardan bu məzmunda məktub almışdı: «Olyoşa dayı, mən səni sevirəm. Sənin atın, ineyin, öküzün varmı? Bizim üçün sərçə haqqında bir hekayə yaz. Bir hekayə uydur ki, guya oğlan tilovla baliq tutur. Mən səni sevirəm. Borya. Mən səni görmək istəyirəm».²

M.Qorkinin 1928-ci ildə Bakıya gəlişi və burada qal-lığı üç gün müddətində Azərbaycan yazıçıları ilə görüşü, müşavirələrdə, Bakı şurasının plenumunda etdiyi çıxışı ədəbi fəaliyyətdə olan yaradıcı adamları başlıca məqsədə yönəltmişdir. O, yazıçının üzərinə düşən çətinliyi xüsusi qeyd edirdi: «Ədəbiyyatçının işi son dərəcə çətindir. İnsanlar haqqında hekayə yazmaq sadəcə olaraq onların barəsində «danişmaq» deyil; firça və karandaşla rəsm çəkilən kimi, sözlə insanların rəsmini çəkmək lazımdır. Hər bir insan xarakterinin ən səciyyəvi cəhətlərini tapmaq, onun hərəkətlərinin ən dərin mənasını dərk etmək, bunlar haqqında elə diqiq, aydın sözlər yazmaq lazımdır ki, oxucu kitabın səhifələrindən, onun sətirləri arasından canlı insan simasını görə bilsin, hekayə qəhrəmanının duyğu və hərəkətlərinin zabitəsi onda etiraz

¹ «Ədəbiyyat qəzeti», 1936, 23 iyun.

² М.Горький о детской литературе. – М-Л., 1952, с.166.

doğurmasın. Oxucu hiss etməlidir ki, oxuduqlarının hamısı elə belə də olub və başqa cür də ola bilməzdi».¹

M.Qorki söz yaradıcılığını sənət aləmində əsas vasitə kimi götürərək yazırırdı: «Ədəbiyyatın əsas materialı sözdür. Bizim bütün təəssüratlarımızı, fikirlərimizi müəyyən formaya salan da sözdür... Sərrast seçilmiş söz, ifadə və cümlələr əsasında sənətkar elə parlaq lövhələr, elə canlı portretlər yarada bilər ki, oxucu təsvir edilən varlığı, hadisəni və ya şəxsiyyətin gözü ilə görmüş kimi olar. Sənətkar bilməlidir ki, o, sadəcə qələm işlətmir, bəlkə də, söz və ifadələr əsasında şəkil çəkir, portret yaradır. Həm də o, insanı rəssam kimi hərəkətsiz təsvir etmir, surət və personajları dinamik inkişafda, qaynar əmək fəaliyyətində ardıcıl və qətiyyətli mübarizədə canlandırır».²

M.Qorki dövrünün ən real həyat hadisələrini, ictimai varlıq kimi fəaliyyət göstərən insan obrazının mənəvi-psixoloji aləmini böyük ustalıqla açan, bütün incəliklərinə kimi qələmə alan sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun 1913-cü ildə yazdığı, böyük epik avtobiografik trilogianın birinci hissəsi olan «Uşaqlıq» povesti öz bədii tutumuna, dərin psixoloji vəziyyətlərin təsvirinə, insan mənəviyyatının bədii həllinə görə diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatı «insanşunaslıq» adlandıran ədib, təsvir etdiyi obrazların bitkinliyi və bütövlüyü naminə onlara xüsusi yazıçı duyğusu ilə yanaşmış, yaratdığı ölməz obrazların sayəsində görkəmli portret ustası kimi tanınmışdır.

M.Qorki uşaq ədəbiyyatının inkişafını zəruri sayırdı. Xüsusilə uşaq və gənclər üçün illüstrasiyalı kitabların nəşrinə üstünlük verərək, bunun tərbiyəvi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Onun 1918-ci ildə qələmə aldığı «Rus bədii ədəbiyyatının nəşri haqqında məlumat vərəqəsi» adlı məqaləsində məktəbdə istifadə olunan rus klassik yazıçılarının əsərləri-

¹ М.Горький. Пред словие к «Сборнику пролетарских писателей». Сочинение в 30-ти томах, том 24. – Москва, 1953, с.171.

² M.Qorki. Ədəbiyyat haqqında. – Bakı, 1950, s. 137-138.

nin illüstrasiya ilə buraxılmasına böyük üstünlük verirdi. 1933-cü ildə qələmə aldığı «Mövzulara dair» adlı məqaləsində uşaqların tərbiyəsində ədəbiyyatın rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Uşaq ədəbiyyatının tərbiyəvi əhəmiyyətini dərinlən dərk etdiyi üçün hər əsəri onlara verməyi məsləhət görmürdü. Əsərdə istifadə olunan sözlərin etik normalardan kənar çıxmamasına yol vermir, ifadələrin səlisliyinə, lətifliyinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, 1935-ci ildə «Detqiz» nəşriyyatının planına ciddi irad tutaraq yazırırdı: «Serafimoviçin «Dəmir axın» əsərini təmizləmək, oradakı söyüşləri, kobud ifadələri atmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, bu çox pis kitabıdır və mən başa düşmürəm ki, onu uşaqlara göstərmək nəyə lazımdır?»¹

K.Çukovski M.Qorkinin ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi fəaliyyəti, yeni tərcüməçi kadrları hazırlamaq məqsədilə bədii tərcümə nəzəriyyəsindən mühazirələr oxumaq üçün studiyanın yaranmasında onun əməyini xüsusi qeyd etmişdir. Akademik M.Arif bədii tərcümədən söz açarkən, ilk növbədə rus ədəbiyyatının milli ədəbiyyatlara təsirini, o cümlədən, M.Qorki və V.Mayakovskinin bu sahədə Azərbaycan ədəbi prosesinə verdiyi istiqaməti və danılmaz rolunu göstərmişdir.

M.Qorki rus uşaq ədəbiyyatının nəzəri inkişafında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, həmçinin, bədii yaradıcılıq sahəsində orijinal əsərlərilə iz qoymuşdur. Onun bütün əsərləri oxucular arasında sürətlə yayılırdı. Tanınmış rus tənqidçisi N.K.Mixaylovski M.Qorki və A.Çexovu «müasir rus heka- yəsinin şahı» adlandırırdı. O, yazırı ki, rus ədəbiyyatı ulduzlarından heç biri – nə Tolstoy, nə Dostoyevski, nə Saltikov-Şedrin, nə də Turgenev bu sürətlə geniş oxucu kütləsi arasında yayımlamamışdır.²

Ümumilikdə götürəndə, M.Qorki SSRİ məkanında yaşayan xalqlar arasında ən çox tərcümə olunan və oxunan yazıçılardan biri olmuşdur. 1953-cü ilin statistik məlumatına

¹ Архив М. Горького, том 10, I книга. – Москва, 1964, с. 385.

² Н.К.Михайловский. Последние сочинения, том 2.–Москва, с. 154.

görə, onun çap olunmuş əsərlərinin ümumi tirajı 72 milyon 577 minə çatmışdı.¹

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb, həm də 30-cu illərdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Rusiyada keçirilmiş birinci uşaq ədəbiyyatı konfransında (2-6 fevral 1931-ci il) müasir uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən təkliflər irəli sürülmüşdür. «Uşaq ədəbiyyatı sosial tərbiyənin ən güclü silahıdır» və «Yenidənqurma mərhələsində uşaq ədəbiyyatı» adlı məruzələrdə uşaq ədəbiyyatının yeni metodologiya üzərində qurulması məsəlesi ciddi müzakirəyə səbəb olmuşdur.

Bədii tərcümənin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlər, o cümlədən, K.Çukovski və A.Fyodorovun birgə yazdıqları «İskusstvo perevoda» («Tərcümə sənəti») (1930), M.P.Alekseyevin «Problemi xudojestvennoqo perevoda» («Bədii tərcümənin problemləri») (1931) adlı monoqrafiyalar bu sahənin inkişafına və nəzəri cəhətdən formalaşmasına ciddi təsir göstərdi. Bundan əlavə, 13 iyun 1934-cü ildə çağırılmış Azərbaycan yazıçılarının I qurultayında tərcümə məsələlərinə geniş yer verildi. Həmin ildə SSRİ yazıçılarının I qurultayı bədii tərcümənin inkişafında yeni bir dönüş yaratdı. Qurultayın stenoqramını² nəzərdən keçirdikdə, ən çox tərcümə məsələlərinə yer verildiyinin şahidi oluruq. Tərcümə nəzəriyyəcisi P.Toper bu dövr haqqında yazdı: «Sovet tərcümə tarixi hələ yazılmamışdır. Bu tarix qələmə alınarkən, orada mühüm yeri tərkibcə çoxmillətli, ruhən beynəlmiləl olan sovet yazıçılarının birinci qurultayı tutacaqdır».³

30-cu illərdə rus bədii uşaq əsərlərinin tərcüməsinə geniş yer verilmişdir. M.Qorkinin «Arxip baba və Lyonka» (1932, tərcüməçi P.Səfərov), «Yalançı sarıqanad və ağacdə-

¹ «Vışka» qəzeti, 1953, № 119.

² Первый всесоюзный съезд советских писателей –1934 (стенографический отчет). – Москва, 1990.

³ П.Топер. Полувековой опыт и сегодняшние проблемы. – журнал «Дружба народов», Москва, 1984, № 8, с.251.

lən» (1932, M.Arif), A.Çexovun «Kaştanka» (1934, Ə.Ülvi), Saltikov-Şedrinin «Azad Mavruşa» (1931, R.Səfərov), «İdealist dabanbalığı» (1933, B.Musazadə), A.Bartonun «Pinti qız» (1935, A.Şaiq), «Tərs uşaq» (1938, M.Seyidzadə), A.Qaydarın «Məktəb» (1935, Ə.Fövzi), L.Kassilin «Yumurtasız qayğanaq» (1935, Z.Abdullayev), «Budyonni balaları» (1937, İ.Nəfisi) və sair tərcümə edilmiş usaq əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

Bu illərdə müxtəlif mətbuat səhifələrində çap olunmuş məqalə və ressenziyalar diqqəti cəlb edir. Məsələn, «Jurnalist» imzası ilə V.Q.Korolenkonun «Kor çalğıçı» əsərinin tərcüməsi haqqında,¹ Ə.Abbasovun H.Səmədzadənin tərtib etdiyi «Ədəbiyyat müntəxəbatı» dərsliyinə daxil olunmuş «Dubrovski» əsərinin tərcüməsindən bəhs edən «Bir tərcümə haqqında»,² Saltikov-Şedrinin «Pampadurlar və pampadurşalar» əsərinin tərcüməsi haqqında «Belə tərcümə yaramaz»,³ A.Çexovun «Kaştanka» əsərinin tərcümə keyfiyyətinə nüfuz edən «Bir daha tərcümə haqqında»,⁴ İ.Xəlilin «Tərcümənin keyfiyyəti haqqında»,⁵ «Cansız, quru, mexaniki tərcümə»,⁶ M.Rzaquluzadənin «Tərcüməçilər kadrosunu kim hazırlamalıdır?»⁷ və sair yazılar respublika mətbuatında dərc olunmuşdur. Yaziçi-tərcüməçi H.Nəzərli Azərbaycan yazıçılarının I qurultayında «Azərbaycan Şura yazıçıları ittifaqı təşkilat komitəsinin fəaliyyəti haqqında»Kİ məruzəsində qeyd edirdi ki: «Axır zamanlarda biz bu və ya digər əsər haqqında konkret tənqid məqalələr oxuya bilmirik. Son zamanlarda «İnqilab və mədəniyyət» və «Ədəbiyyat cəbhəsində» jurnallarında ciddi məqalələr meydana çıxmış, rus və

¹ «İnqilab və mədəniyyət», 1931, №1, s.40.

² «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 10 may.

³ «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 24 iyun.

⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 15 dekabr.

⁵ «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 20 oktyabr.

⁶ «Kommunist» qəzeti, 1936, 03 fevral.

⁷ «Ədəbiyyat qəzeti», 1934, 11 yanvar.

Qərb ədəbiyyatından olan tərcümə əsərlərinin başında yaxşı, böyük, yüksək keyfiyyətli, qiymətli müqəddimələr yazılmazıdadır.¹

Klassik ədəbiyyat nəşrinin genişləndirilməsi və təbliği əsas yerlərdən birini tuturdu. «Pravda» qəzetində dərc edilmiş «Məktəblilərdə klassik ədəbiyyata məhəbbət hissələri aşılamaq» adlı redaksiya məqaləsində qeyd olunmuşdur ki, məktəblərdə bədii ədəbiyyatın tədris olunması olduqca vacib və məsuliyyətli işdir. Riyaziyyat və təbiət elmləri ilə yanaşı ana dili və ədəbiyyatın öyrənilməsi bütün təhsil sisteminin özünlünü təşkil edir. Məqalədə həmçinin qeyd edildi ki, bədii ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisi yaxşı vəziyyətdə deyildir. İbtidai məktəblərdə Puşkin tədris olunmur, yalnız yuxarı siniflərdə tanışlıq verilir ki, bu da bağışlanmaz bir qəbahətdir. Bədii ədəbiyyat böyük idrak və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə klassiklərin ən yaxşı əsərləri və müasir yazıçılar məktəblərdə dərindən və tam mənası ilə öyrənilməlidir. Ədəbiyyatı yeni istiqamətdə inkişaf etdirmək əsas məqsədərdən biri olmalıdır.² Buna görə də, bu ədəbiyyatların başqa dillərə tərcüməsi əsas problem kimi qarşıya qoyulurdu.

Görkəmli rus şairi V.V.Mayakovski öz orijinal yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucularına yaxından bağlı olmuşdur. Onun ədəbi ünsiyyəti Azərbaycanda sərbəst şeirin təşəkkül tapmasına və inkişafına geniş imkan yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından bağlı olan şairin dörd dəfə Azərbaycana gəlməsi də (1908, 1914, 1926, 1927-ci illərdə) təsadüf sayla bilməz. O, yaradıcılığında Azərbaycana xüsusi yer vermiş, oçerk, şeir və poemalarında Odlar yurdunun hər qarış torpağını tərənnüm etmişdir. Bunun nəticəsində, onun 200-ə qədər şeiri, 10-dan çox poeması, pyes və oçerkleri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, bədii əsərləri dərsliklərə daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, Mayakovskinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşunas alımlarının tədqiqat

¹ «İnqilab və mədəniyyət», 1934, № 8, s. 25.

² Bax: «Pravda» qəzeti, 1936, 8 avqust.

obyektinə çevrilmişdir. M.Rəfilinin «Vladimir Mayakovski» (1932), Ə.Nazimin «Mayakovskidən öyrənməli» (1936), M.Rzaquluzadənin «Mayakovski və Azərbaycan» (1940) və sair elmi monoqrafiya və məqalələrdə görkəmli rus şairinin yaradıcılığı geniş təhlil edilmişdir.

V.Mayakovskinin uşaqlar üçün yazdığı əsərləri də di-limizə tərcümə edilmişdir. Şair ilk dəfə uşaqlar üçün qələmə aldığı «Gonbul uşaq Petya və arıq Sima haqqında nağıl» (1925) adlı əsərindən sonra bir-birinin ardınca «Yaxşı nədir, pis nədir?» (1925), «Hər səhifəyə baxsan ya fildir, ya aslan» (1926), «Mənim bu kitabım dəniz və mayak haqqındadır» (1926), «Kim olmalı?» (1928) və sair əsərləri ilə rus uşaq ədəbiyyatı tarixinə yeni səhifələr əlavə etmişdir. V.Mayakovskinin şairlik qabiliyyəti bundan ibarət idi ki, «dəfələrlə gördüyüümüz şeyləri elə bir bucaq altında çevirə bilirdi ki, elə bil lap təzədir».¹

V.Mayakovskinin uşaq şeirləri 30-cu illərdə M.Rəfili, M.Rahim və Ə.Fövzi tərəfindən dilimizə tərcümə edilsə də, orijinal səviyyədə görünə bilməmişdir. Bunun da səbəbi onda idi ki, Mayakovski poeziyasının üslubu, forma və strukturu hələ kifayət qədər mənimsənilməmişdi. Şairin şeirləri yalnız R.Rzanın tərcüməsində uzunömürlü olmuşdur ki, bunlar isə yalnız sonrakı illərə aid edilməlidir.

Xalq şairi S.Vurğun Mayakovski yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazdı: «Biz gənc şairlər Mayakovski ilə ayaqlaşaraq kənar olunmamış yeni mövzuların sahəsi ilə irəliləyirik... Düzünü desək, həmin dövrdə biz hələ «çəkinirdik» və bəzən həyatın irəli sürdüyü böyük yaradıcılıq vəzifələrinin qarşısında dayanıb qalırdıq. Belə hallarda Mayakovskinin poeziyası bir dost, böyük yoldaş, «məchul» mövzuların kəşfiyyatçısı kimi köməyə gəlirdi...».²

¹ Л. Троцкий. Литература и революция. – Москва, 1991, с. 118.

² С.Вургун. Держа равнение на Маяковского. Журнал «Дружба народов». – Москва, 1950, № 2, с. 113.

Uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş çoxsaylı tədbirlərin, o cümlədən, ikinci Ümumittifaq müşavirəsinin çağırılması (1936, 27-30 dekabr) bu sahənin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bu müşavirədə məsələyə çox tənqid yanaşılmış, əsas diqqət uşaq ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına yönəldilmişdir. Burada S.Marşak, K.Çukovski və B.Eyhanbaumun məruzələri diniñilmiñ, uşaq ədəbiyyatının mövzu dairəsinin genişləndirilməsi, qəhrəman obrazlarının bu günün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, xüsusilə uşaq kitablarının tərbiyəvi rolü və sair vacib problemlər geniş müzakirə edilmişdir. Şair S.Marşak yazıçıları bugünkü həyatı dərindən öyrənməyə, yeni uşaq əsərlərinin yazılımasına diqqəti artırmağa çağırmışdır.

Bu illərdə Azərbaycanda nəşr olunan «Ədəbiyyat qəzeti», «Maarif və mədəniyyət», «İnqilab və mədəniyyət», «Gənc işçi», «Pioner», «Hüküm», «Azərbaycan qadını», «Azərbaycan pioneri» və digər mətbuatların səhifələrində rus uşaq ədəbiyyatından tərcümələrə geniş yer ayrılmışdır. Korolenkonun «Kor çalğıçı» (tərcüməçi A.Qasızmədə),¹ Puşkinin «Qızıl balıq» (M.Seyidzadə)², Qorkinin «Yalançı sarıqanad və ağacdələn» (M.Arif)³, «Yetim» (İ.Nəfisi)⁴, Br Yusovun silsilə şerləri (H.Natiq, Ə.Fövzi, M.Rahim)⁵ və sair tərcümələri qeyd etmək olar.

Bu illərdə rus uşaq ədəbiyyatının inkişafında geniş fəaliyyət göstərmiş görkəmli yazıçı A.Tolstoyun (1883-1945) yaradıcılığı tərcüməsilərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabını böyük narahatlıqla qarşılanan və uzun illər mühacir həyatı keçirən Tolstoy «Nikitanın uşaqlığı» (1920) povestini yazmış və bu əsər ilk dəfə olaraq 1922-ci ildə Berlində çap edilmişdir.

¹ «İnqilab və mədəniyyət», 1931, №1.

² «Pioner» jurnalı, 1937, № 2-3.

³ «Hüküm», 1932, № 9.

⁴ «Pioner» jurnalı, 1940, № 8.

⁵ «Ədəbiyyat qəzeti», 1934, 31 oktyabr.

Xalq folklorundan bəhrələnərək qələmə aldığı «Qoğal», «Turp», «Qurd və keçi balaları», «Şahzadə İvan və Boz qurd», «Get ora, bilmirəm hara» və sair nağılları kiçik yaşılı oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Rus ədəbiyyatşünası Y.Privalova A.Tolstoyun bədii yaradıcılığını analitik təhlilə cəlb edərək göstərir ki, «soviet yazıçılarından hes kim bu mövzunu uşaq kitabına aid olaraq bu cür, Tolstoy etdiyi kimi yüksək səviyyəyə qaldırmamışdır». ¹

Yazıcıının 1936-cı ildə yazdığı və mütərcim C.Cəfərov tərəfindən 1938-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş «Qızıl açar, yaxud Buratinonun macəraları» əsərinin yazılmış tarixi maraqlı bir təsadüflə bağlı olmuşdur. A.Tolstoy bu romanı görkəmli italyan yazıçısı Karlo Lorensini-Kollodinin (1826-1890) «Pinokkio, yaxud taxta kuklaların macəraları» adlı əsərinin (1883) motivləri əsasında qələmə almışdır. Yazıcı əsərin yazılma səbəbini belə izah edir: «Uşaq vaxtı – çox-çox bundan əvvəl – bir kitab oxumuşdum. Kitabın adı «Pinokkio, yaxud taxta kuklaların macəraları» idi. Mən öz yoldaşlarımı, qızlara və oğlanlara Buratinonun maraqlı əhvalatlarını tez-tez danişardım. Ancaq kitabı itirdiyim üçün bu əhvalatları hər dəfə başqa cür danişirdim və elə macəralar uydururdum ki, bu, heç kitabda yox idi. İndi uzun illər keçəndən sonra, mən öz köhnə dostum Buratinonu xatırladım və bu taxta adamçığazın başına gələn qəribə əhvalatları siz qızlara və oğlanlara danişmaq fikrinə düşdüm». ²

Doğrudur, A.Tolstoyun bu əsəri dilimizə uğurla tərcümə edilməsə də, bununla belə, milli uşaq nəşrimizin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Ədəbi əlaqələr və bədii tərcümə sahəsinin daha da genişlənməsi üçün bunların inkişafına təkan verən monoqrafiya və elmi məqalələr böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələn,

¹ Е.Привалова. А.Н.Толстой о детской литературе. – В сб: Вопросы детской литературы. – М-Л., 1953, с. 176.

² А.Толстой. Золотой ключик или приключения Буратино. – Избр. соч. в 6-ти томах, том 6. – Москва, 1953, с.196.

M.Rəfilinin «İ.A.Krılov və Azərbaycan», «Lermontov və Azərbaycan ədəbiyyatı», Ə.Ağayevin «Lermontov Azərbaycanda, M.Arifin «Lermontov və Səhhət», «Nekrasov və Abbas Səhhət», «A.P.Çexov. Həyatı, ədəbi fəaliyyəti və onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi», Ə.Sultanlıının «Ostrovski və Azərbaycan teatrı», K.Mirbağırovun «Hacı Seyid Əzim və rus ədəbiyyatı», K.Məmmədovun «Haqverdiyev və rus mədəniyyəti», A.Popovun «Nizami və qədim Rusiya», «Pisemski Bakıda» və sair elmi əsərlərdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri dərindən araşdırılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə Azərbaycan və rus uşaq ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələ açıldı. Müharibənin ölüm saçan qanlı-qadəli günlərinin dəhşətlərini xalqa çatdırmaq üçün bu mövzulu əsərlər sürətlə yazılır və müxtəlif dillərə tərcümə edilirdi. Bu illərdə faşist Almaniyasının təcavüzündən xilas olmaq üçün ədəbiyyatların vahid birliyi olduqca zəruri idi. Müharibə mövzusu uşaq ədəbiyyatının əsas mövzularından birinə çevrilmişdi.

Müharibə ərəfəsində və dəhşətli döyüslərin odlu-alovlu illərində rus uşaq yazıçıları – A.Qaydar, S.Marşak, V.Katayev, A.Barto, L.Kvitko, S.Mixalkov, L.Panteleyev, V.Kaverin, N.Tixonov, L.Kassil, A.Kononov, A.Fadeyev və digər qələm sahibləri öz əsərləri ilə gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində əsaslı rol oynayırdılar. Bu mövzulu əsərlərin dilimizə tərcüməsi milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz müs-bət təsirini göstərirdi. Xüsusiilə, A.Qaydarın «Timur və onun komandası» (1941, tərcüməçi M.Süleymanov), S.Marşakın «Müharibə haqqında şeirlər» (1942, M.Seyidzadə, N.Rəfibəyli), S.Mixalkovun «Tumurcuqlar», «Styopa dayı çəqiriş məntəqəsində» (1942, M.Seyidzadə), «Biz də döyüşçüyük» (1945, M.Seyidzadə), S.Sergeyev-Tsenskinin «Hiyləgər qız» (1942, İ.Nəzirli), V.Katayevin «Semyon Kotko» (1941, Z.Abdullayev), «Tənha yelkən ağarır» (1941, N.Rəfibəyli), V.Kaverinin «Təpə üzərində ev» (1942, İ.Rzayev), A.Kononovun «Çapayev haqqında hekayələr» (1941, M.Aslanov) və

sair əsərlərin tərcüməsi milli uşaq ədəbiyyatımızda yeni əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, ayrı-ayrı rus uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən, K.Simonovun «Yeganə oğul» (1942, tərcüməçi Y.Əzimzadə), «Gizlədilmiş silah» (1942, M.Rzaquluzadə), N.Tixonovun «Partizanlar» (1941) və sair əsərlərin tərcümə edilərək «Vətən uğrunda» və «Agitasiya vərəqəsi» kimi mətbuat səhifələrində dərc olunmasını da qeyd etmək yerinə düşərdi.¹

«Vətən uğrunda» jurnalının ədəbi təqnid və ədəbiyyatşunaslığın inkişafı naminə apardığı mübarizəni də xüsusi qeyd etmək lazımdır. M.Rəfili, M.Hüseyn, M.Arif, M.İbrahimov, M.Cəfər, Ə.Şərif, Ə.Səidzadə, M.Rzaquluzadə, C.Xəndan, C.Cəfərov, O.Həsənov, Ə.Ağayev və digər təqnidçi-ədəbiyyatşunaslar ədəbiyyatımızın inkişafında, həmcinin, dünya ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından teması və təbliğində xeyli işlər görmüşlər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ədəbi əlaqələr daha da inkişaf etməyə başladı. Çünkü müharibənin ağır sinaqlarından çıxmış insanlarda, xüsusilə uşaq və gənclərdə əməyə münasibəti bərpa etmək, qanlı-qadəli ağır günlərin psixoloji pərdəsini aradan götürmək, yeni nəslə layiqli bir insan kimi tərbiyə etmək bütün dünya xalqlarının ümumbəşəri işi idi. Müharibənin ağır illərində vətən mücahidlərinin göstərdiyi misilsiz ığidlikləri, cəbhə arxasında xalq təsərrüfatının bərpası uğrunda əməkçi insanların qəhrəmanlıqlarını real əks etdirən bədii əsərlərin qələmə alınması zəruri problemlərdən birinə çevrilmişdi. Hələ N.Tixonov 1944-cü ildə «Bolşevik» jurnalının 3-4-cü nömrəsində dərc etdirdiyi «Böyük Vətən müharibəsi və sovet ədəbiyyatı» adlı məqaləsində uşaq və gənclər ədəbiyyatının tərbiyəvi şəhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edirdi.

Yazıcı A.Kononov «Uşaq ədəbiyyatı müharibə illərində» adlı məruzəsində İkinci Dünya müharibəsi dövrünü

¹ Bax: «Vətən uğrunda», 1942, № 9, s.14-22; № 10-11, s.62-63; «Agitasiya vərəqəsi», 1941, № 5-6 və s.

uşaq ədəbiyyatı tarixində ən mühüm mərhələ adlandırdı və əsas diqqəti tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan faydalı uşaq əsərlərinin təbliğinə, dünya xalqları arasında ədəbi əlaqələrin genişləndirilməsinə doğru yönəldirdi.

Müharibənin real mənzərəsini və uşaqların bu dəhşətlər içərisində qorxu bilmədən apardıqları mübarizəni təsvir edən rus uşaq yazarı V.Katayevin «Alay oğlu» povesti öz məzmunu və tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilirdi. Xüsusi fərdi üsluba və mənəvi-estetik istiqamətə malik olan, cərəyan edən hadisələrə müəllifin özünəməxsus baxışı ilə seçilən bu əsər müharibə mövzusunda yazılmış bədii əsərlər içərisində xüsusi yer tuturdu. S.Marşak «Həyat və ədəbiyyat haqqında» adlı məqaləsində bu əsərin bədii xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirərək, uşaq və gənclərin tərbiyəsində böyük rolunu qeyd etmişdir. Ədəbiyyatşunas Y.Kupriyanova əsərdə təsvir olunmuş Vanya Solntsev uşaq obrazını təhlil edərək yazar ki, Vanyanın taleyi və psixologiyası Böyük Vətən müharibəsinin dəhşətlərini görən uşaqlarımızın taleyini və psixologiyasını daha da zənginləşdirmişdir.¹

Yazıcı V.Katayev isə bu əsərin yazılmış səbəbini belə izah edirdi: «Mən bu mövzunu 1942-ci ildə tapdım. Dəfələrlə bir oğlan uşağı ilə görüşəndən sonra başa düşdüm ki, onun həyatı elə əsl mövzudur».²

Bakıda N.Gəncəvinin 800 illik yubileyində (1947) fəal iştirak edən yazıçı A.Fadeyev elə həmin il oktyabrın 9-da Azərbaycan ədəbiyyatının qarşısında duran vəzifələr haqqında çıxış edərək, S.Vurğunun «Bəsti» poemasının, M.Süleymanovun «Yerin sırrı» povestinin, Əbulhəsənin «Müharibə» romanının bədii məziyyətlərdən söz açmış, habelə, yazıçılarımızın müasir mövzulara az diqqət yetirmələrini, keçmişə olan alüdəçiliklərini bir qüsür kimi göstərmişdir. O, «Ədəbi tənqid haqqında» məqaləsində bu prosesə münasibət bildirə-

¹ Е.Куприянова. Детская тема в творчестве В.Катаева. – журнал «Звезда», Москва, 1945, № 12, с. 134.

² В.Катаев. Избранные. – Москва, 1965, с. 424.

rək yazırıdı: «...bədii ədəbiyyatın inkişafına nisbətən tənqidimiz zəifdir... Birinci səbəbi – tənqidçilərin eksəriyyətinin burjua ədəbiyyatşunaslığı irlsinə aludə olaraq, müasir məsələlərdən kəndə qalmasından, tənqidçilərin yalnız keçmişlə məşğul olan tənqidçilərə bölünməsindən ibarətdir. Bununla bərabər, müasir məsələlərlə məşğul olan tənqidçilərimizin sayı da azdır... Tənqidçiləri tənqid etməyi də gücləndirmək lazımdır ki, tənqidçilər bir-birini tənqid etsinlər».¹

Yaradıcılıqlarında olan yaxınlıq A.Fadeyevlə S.Vurğunun yaxın dost etmişdir. S.Vurğun A.Fadeyevin ədəbi fəaliyyəti haqqında 12 yanvar 1954-cü il tarixli məktubunda yazırıdı: «Çox sağ ol ki, sən bizim hər cür çətinliklərdən keçən bu dostluğumuzu unutmur, bizim doğma Azərbaycanımızı ürəkdən sevirsən. Minnətdaram, çünki mənim yaradıcılığımı da böyük hüsn-rəğbət bəsləyir, xüsusən bizim sovet poeziyasının taleyinə, onun daha da çiçəklənməsinə dərin inam bəsləyirsən».

A.Fadeyev isə növbəti çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı hal-hazırda yaxşı tərəqqi etmiş böyük bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat rus dilinə tərcümə edilməklə bütün sovet xalqlarının mədəniyyət xəzinəsinə daxil olmuşdur. O həmçinin, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığına öz obyektiv münasibətini bildirmiş, Nizami, Vaqif, Axundov, Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, Ordubadi və sair qələm sahibləri haqqında maraqlı mülahizələr söyləmiş, Sabir və Cabbarlının yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir.

A.Fadeyevin müharibə mövzusuna həsr etdiyi «Gənc qvardiya» romanı gərgin əməyin nəticəsində, arxiv sənədləri əsasında ərsəyə gəldiyinə görə, yazıçı «bu romanı yazarkən bütün canımı qoymuşam» deyə qeyd etmişdir. Krasnodon qəhrəmanlarına həsr edilmiş «Gənc qvardiya» əsərini müəllif çox az bir müddətə, bir il doqquz aya tamamlamış, əvvəlcə «Komsomolskaya pravda» qəzetində (1945), sonra «Znamya» jurnalında dərc etdirmişdir. Oxuların böyük marağınə

¹ Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 1950, 16 fevral.

səbəb olan bu əsər ədəbi təqnid tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və daha sonra ekranlaşdırılmış, səhnələşdirilərək teatrlarımızın repertuarından uzun müddət düşməmişdir. A.Fadeyevin bu romanı dilimizə C.Məmmədov tərəfindən tərcümə edilərək, 1952-cü ildə Azərbaycan oxucularına təqdim olunmuşdur. Təqnidçi Ə.Cəfərzadə «Gənc qvardiya» romanı Azərbaycan dilində» adlı məqaləsində bu əsərin tərcümə keyfiyyətləri haqqında geniş söhbət açmışdır.¹

Mühəribə mövzusunda yazılmış, uşaq və gənclərin vətənpərvərlik təriyəsində rol oynamış əsas əsərlərdən biri də İ.Qasımov və H.Seyidbəylinin yazdığı «Uzaq sahillərdə» (1953 romanıdır. Bu əsər xalqımızın qəhrəman oğlu M.Hüseynzadənin İkinci Dünya müharibəsi illərində partizançılıq fəaliyyətində bəhs edir. Azərbaycandan uzaqlarda, Adriatik dənizi sahillərində müxtəlif xalqların nümayəndələrindən ibarət olan partizan dəstəsində alman faşistlərinə qarşı mərdliklə döyüşmüş, Mixaylo adı ilə şöhrət qazanmış Mehdiyə həsr olunmuş bu əsər, eyni zamanda, rus dilinə tərcümə edilərək rusdilli oxucular arasında geniş yayılmışdır.

Azərbaycan tərcüməçiləri dövrün ədəbi prosesini düzgün qiymətləndirərək mühəribədən sonrakı illərdə rus uşaq yazıçılarının əsərlərini dilimizdə səsləndirmişlər. V.Katayevin «Alay oğlu» (1947, tərcüməçi B.Musayev), B.Qorbato-vun «Yenilməz insanlar» (1946, B.Musayev), L.Kassil və M.Polyanovskinin «Kiçik oğul adına küçə» (1950, Ə.Zeynalov), V.Oseyevanın «Vasyok Trubaçov və yoldaşları» (1952-1954, Y.Məmmədov, H.Sultanov, M.Süleymanov, T.Əliyev) və sair əsərlərin tərcüməsi mühəribədən sonra yaranmış milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan vermişdir.

Xüsusilə, bu illərdə B.Polevoyun «Əsl insan haqqında povest» əsərinin qələmə alınması mühəribə mövzusunu bir qədər də genişləndirmiştir. Ayaqlarını hava döyüşü zamanı itirmiş cəsur təyyarəçi A.P.Maresyevin «3-cü eskadriliyanın uçuş gündəliyi» adlı qeydləri əsasında qələmə alınmış bu

¹ Bax: «Azərbaycan» jurnalı, 1954, № 8, s. 136-140.

əsərin orijinalı artıq 1947-ci ildə çap olunmuşdu. «Əsl insan haqqında povest» əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndən sonra Maresyevin qəhrəmanlığı, mətnliyi, insani keyfiyyətləri uşaqlar və gənclər üçün bir örnəyə çevrildi. Tərcüməçi C.Məmmədov orijinala sadiq qalaraq əsəri ustalıqla dilimizdə səsləndirməklə bu mövzulu nəşrimizin inkişafına yeni bir istiqamət verdi. Bu əsərin ardınca Azərbaycan şairi M.Rahim öz canını doğma vətən yolunda əsirgəməyən milli qəhrəman obrazı – təyyarəçi Hüseynbala Əliyev obrazını yaratdı. «Leninqrad göylərində» (1949) poemasında bu qəhrəmanın igidliyi poetik misralarla vəsf olundu.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında müharibə mövzusu rus uşaq ədəbiyyatına nisbətən məhduddur. Bunun da səbəbi, təbii ki, müharibə meydanlarının bizim torpaqlarımızdan uzaq olması ilə bağlıdır. Mövcud əsərlərdə daha çox arxa cəbhədə gedən fəaliyyət və ya cəbhə bölgələrində igidlilik göstərən qəhrəmanlar təsvirə cəlb edilmişlər. Əsgər getmiş oğlunun arxasında ananın iztirablı anları (R.Rzanın «Oğullar», S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon»), sülhə çağırış motivləri (M.Rzaquluzadənin «Mənim çiçəyim», «Ağ göyərçin»), müx- təlif qəhrəmanların tərənnümü (M.Dilbazinin «Zoya asılan yerdə», Z.Xəlilin «Tatyana» və sair) əsas yer tuturdu.

Müharibə illərindən sonra ağır günlər keçirmiş, iqtisadi çətinliklərlə üzləşmiş və mənəvi cəhətdən sarsılmış xalqların yenidən quruculuq işləri aparması, ölkənin mədəni-sosial inkişafının sürətlənməsi, yeni kadrların yetişməsi üçün müəyyən vaxt tələb olunurdu. Bu məqsədlə xalqların qarşılıqlı ünsiyyəti başlıçı problemlərdən sayılırdı və buna görə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. 1947-ci ildə Bakıda Azərbaycan yazıçıları ittifaqının uşaq və gənclər ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı çağrılmış respublika müşavirəsində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bədii tərcümənin genişləndirilməsi zəruri hesab edilmişdir. Çünkü bu xalqların ədəbi irsinin digər dillərə tərcüməsi milli ədəbiyyatların inkişafı və

çicəklənməsi demək idi. Belə ki, «bədii tərcümənin əsas məqsədi doğma ədəbiyyatı zənginləşdirmək, onun mənafeyinə xidmət etməkdir. Başqa cür olsaydı tərcümə yaranmazdı».¹

50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bədii tərcümə sahəsində yeni bir mərhələ açıldı. Bu illərdə artıq mövcud dövrün və insan varlığının müxtəlis cəhətlərini əks etdirən müasir və klassik irsə mənsub olan Azərbaycan və rus ədəbiyyatları arasında qarşılıqlı əlaqələr fonunda, ideya-estetik planda zənginləşmə prosesi gedirdi. Bu illərdə ədəbiyyatların inkişafi yalnız qarşılıqlı ədəbi əlaqələr şəklində, onların yaxın təması sayəsində mümkün idi ki, bu isə tarixi ədəbi bir proses kimi qiymətləndirilməlidir.

M.Arif Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayındakı (1954) «Rus və SSRİ xalqlar ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında» adlı məruzəsində bu ədəbi prosesin uğurlu və nöqsanlı cəhətlərini geniş təhlil edərək, xüsusilə, ziyanlı halların – hərfi tərcümənin geniş yer aldığı vurgulamışdır. Dilin təmizliyi qayğısına qalmaq, canlı xalq dili və klassik bədii dilin ən yaxşı təcrübələri hesabına formalasdırılması məsələlərinə dərindən nüfuz etməklə bu sahədə uğur qazanılmasını xüsusi qeyd etmişdir. O göstərirdi ki, bəzi tərcümələrdə dil çox quru və yoxsul nəzərə çarpır, dilimizin zəngin leksik imkanlarından tam mənada istifadə edilmir. Son nəticə isə acinacaqlı olur. Bir sıra hallarda isə, bədii tərcümə kimi məsuliyyətli bir iş təsadüfi adamlara tapşırılır. M.Arif sonrakı elmi məqalələrində də quru sözlərə, standart, köhnəlmış ifadələrə, təbii səslənməyən yazılı nitqə qarşı çıxaraq, çətin və məsuliyyət tələb edən bədii tərcümənin bütün incəliklərinə nail olmaq üçün ədəbi ictimaiyyəti səfərbər olmağa çağırırı.

SSRİ yazıçılarının II qurultayı (1954, dekabr) müharibədən sonrakı illərdə bədii ədəbiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini, coxmilləti sovet ədəbiyyatının son nailiyyətlərini, sosia-

¹ Г.Гачечиладзе. Художественный перевод и литературные взаимо-связь. – Москва, 1972, с. 83-84.

list realizminin imkanlarını və sair məsələləri aydınlaşdırmaqla yanaşı, bədii tərcümə və onun nəzəri problemlərinin həllini qarşıya qoydu. Sov.İKP MK-nın qurultaya göndərdiyi təbrik məktubunda deyilirdi ki, darmadağın edilmiş alman faşizmini təcavüzkar imperialist dairələrinin yenidən toplayıb dirçəldikləri bu dövrdə sovet ədəbiyyatı kühnə dünyanın irticaçı qüvvələrinə qarşı mübarizədən kənarda qala bilməz. Sovet bədii ədəbiyyatı böyük inqilabi coşqunuqla sovet adamlarında vətənpərvərlik duyğuları tərbiyə etməli və bunları qüvvətləndirməli, xalqlar arasında dostluğu möhkəmlətməli, qüdrətli sülh, demokratiya və sosializm cəbhəsinin daha sıx birləşməsinə kömək etməli, adamlara proletar beynəlmiləçiliyi və zəhmətkəşlər arasında qardaşcasına həmrəylik duyğuları aşılmalıdır. Bu çoxşaxəli ictimai-siyasi və mədəni prosesin həyata keçirilməsində bədii tərcümənin, xüsusən rus uşaq ədəbiyyatının inkişaf zəruriliyi tələb olunurdu.

Digər xalqların ədəbi ənənələrinin bir sıra elə başəri keyfiyyətləri vardır ki, onlar müxtəlif milli ədəbiyyatlara təsir edir, özüne təbii bir cığır açır. Əgər təbii axın milli ədəbiyyatın təmizliyinə, aydınlığına xələl götərmirsə, eksinə, onu janr əlvənlığı ilə bəzəyirsə, deməli, bu prosesi inkişaf etdirməyə dəyər və bu, zəruri problemlərdən biri kimi təbliğ edilməlidir. Bu baxımdan, 50-ci illərin başlangıcında millətlər və xalqlararası ünsiyyətdə bədii fikir mübadiləsinin, ədəbi təma sin rolu və əhəmiyyəti, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı əvvəlki illərə nisbətən daha sürətlə artırdı. Bunun da köklü səbəbi vardı. Belə ki, alman faşizmi ilə mübarizə bütün dünya xalqlarının problemi idi. Qələbədən sonra insanların mə-nəvi-psixoloji durumunu tənzimləmək, xüsusən uşaq və gənc nəsildə vətənpərvərlik duyğularını oyatmaq, qanlı-qadali illərin xofunu aradan götürmək zəruri problemlərdən biri idi.

Müharibədən sonrakı illərdə uşaqlar üçün yazılmış və tərcümə edilmiş müxtəlif janrlı əsərlərdə məktəb həyatı, onun daxili mahiyyəti, tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri, məktəbin real cəmiyyətlə ayrılmaz əlaqəsi, müəllimlərin yaradıcı, nova-

tor əməyi və sair problemlər daha çox yer tuturdu. Tanınmış rus şairi A.Surkov tərcüməçilərin Ümumittifaq müşavirəsindəki (1951) məruzəsində göstərirdi ki, bədii əsərlərin tərcüməsi sahəsində əgər 1949-cu ildə rus dilindən digər xalqların dilinə 8 milyon 319 min tirajla kitab tərcümə edilmişsə, 1950-ci ildə 10 milyon 462 min tirajla 831 adda tərcümə ədəbiyyatı nəşr olunmuşdur.

Həmçinin, Azərbaycanda tərcümə ədəbiyyatının sayca artımı və təbliği sahəsində xeyli irəliliyəş görünməkdə idi. Təkcə İkinci Dünya müharibəsindən ötən doqquz ilin ərzində (1946-1954) 320 adda orijinal əsər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir ki, bunun 227-si rus, 55-i xarici və 38-i SSRİ məkanında yaşayan müxtəlif xalqların ədəbiyyatı olmuşdur. Respublikamızda fəaliyyət göstərən «Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı» isə təkcə 1950-1954-cü illərdə 411 adda 2736, 92 çap vərəqi həcmində 5 milyon 482 min tirajla ədəbiyyat çap etmişdir ki, bunun da 213 adda, 1859, 33 çap vərəqi, 2 milyon 688 min tirajı bədii tərcümə olmuşdur.¹ N.Nosov, S.Marşak, A.Barto, S.Mixalkov, K.Çukovski, L.Voronkova, A.Aleksin və sair rus uşaq şair və yazıçılarının əsərləri dilimizə tərcümə edilmişdir.

N.Nosovun «Vitya Maleyev məktəbdə və evdə» (1952) adlı povesti ədəbi təqnidin diqqət mərkəzində olmuş, görkəmli rus şairi S.Marşak bu əsəri yüksək qiymətləndirmişdir. Yaziçinin özünəxas humoru ilə seçilən nəşr əsərlərini dərindən təhlil etmiş rus ədəbiyatşunası V.Razumnevich belə qənaətə gəlmışdır ki, onun əsərlərində təsvir olunan qəhrəmanlar öz mənəvi aləminə görə seçilirlər. Hekayə və povestlərinin bədii siqləti onun təsvir etdiyi doğruyu və saf qəlbli, şən uşaq xarakterlərində özünü bürüzə verir.² Yaziçinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nəşr əsərləri («Vitya Maleyev məktəbdə və evdə», «Şən ailə», «Gizlənpaç», «Yeriyən şlyapa»),

¹ Göstərilən rəqəmlər nəşriyyatın hesabatından götürülmüşdür.

² В.Разумневич. Волшебная страна фантазёров. В кн: Книги на всю жизнь. – Москва, 1975, с. 89.

«Bobik Barbosun qonağıdır», «Bilməzin macəraları» və s.) milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərmiş və bu səpgili uşaq nəşrinin yazılmasına səbəb olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, N.Nosov əsərlərinin dünya xalqlarının dilinə tərcüməsində A.Puşkin və M.Qorkidən sonra üçüncü yerdə durur.

Xüsusilə, 50-60-cı illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına müsbət təsir göstərən K.Çukovski, A.Barto, S.Marşak, S.Mixalkov yaradıcılığına diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Bu illərdə adlarını sadaladığımız qələm sahiblərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi yazıçı-mütərcimlərin yaradıcılığına da əsaslı təsir göstərmişdir. Məsələn, S.Marşakın «Bığlı, zolaqlı pişik», «Axmaq siçan balası», «Mister Tvister», «Huşsuza bax, huşsuza», S.Mixalkovun «Styopa dayı», «Tumurcuqlar», «Foma», K.Çukovskinin «Oğurlanmış günəş», «Moydodır», «Limpopo. Barmaley və Tarakan haqqında», «Afrika nağılları», «Milçək-vizilcək», A.Bartonun «Tərs uşaq», «Ağlağan qız» və sair əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş uşaq şairlərimiz bunlardan öz orijinal yaradıcılığında bəhrələnmişdir. M.Seyidzadənin «Gülməlidir» şeirində A.Bartonun «Pinti qız», S.Marşakın «Huşsuza bax, huşsuza» şeirinin təsirini açıq-aydın görmək mümkündür və s.

Bədii tərcüməni daha da inkişaf etdirmək məqsədilə Ümmümittifaq və respulika miqyasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə, 1951-ci ilin dekabrında çağırılmış Ümmümittifaq müşavirə, həmin ilin noyabrında Azərbaycan Yaziçilər İttifaqının, 1952-ci ilin iyun və 1954-cü ilin yanvar aylarında tərcümə bölməsinin müşavirələri xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Bu illərdə daha çox rus və digər dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatı tərcümə edilmişdir. C.Sviftin «Qulliverin səyahəti», C.F.Kuperin «Sonuncu mogikan», M.Tvenin «Tom Soyyerin macəraları», İ.Likstanovun «Balaca oğlan», D.Mamin-Sibiryakin «Bozboyun», «Alyonuşkanın nağılları», A.Musatovun «Təpədə ev», V.Kozaçenkonun «Kamal attestatı», L.Kosmodemyanskayanın «Zoya və

Şura haqqında povest», A.Qolubevanın «Seryoja Kostrikov haqqında hekayələr», «Urjumlu uşaq» və sair əsərləri göstərmək olar. Bununla yanaşı, M.Qorkinin «Uşaqlıq», «Özgə qapılarda», «Mənim universitetlərim» trilogiyası (1952, tərcüməçi Ə.Məmmədxanlı), N.Nosovun «Şən ailə» (1951, X.Hasilova), «Əyləncəli hekayələr» (1950, Ə.Yusifzadə), «Gizlənpaç» (1956, Ş.Ağayeva), A.Kuprinin «Ağ pudel» (1952, H.Qasimzadə), A.Bartonun «Şeirlər» (1951, Ə.Abbasov), A.Qaydarın «İsti daş» (1952, S.Axundov), «Göy fincan» (1959, Ə.Ağayev), L.Voronkovanın «Bir fincan süd» (1956, Ə.Cəmil), «Qar yağır» (1951, M.Rzaquluzadə), V.Oseyevanın «Sehrlili söz» (1957, Ə.Babayeva) və sair kitabların nəşr olunması milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Bu illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tərəqqisində geniş ədəbi fəaliyyət göstərmiş M.Rzaquluzadə, R.Rza, Ə.Abbasov, M.Dilbazi, M.Cəlal, Q.Musayev, Y.Əzimzadə, H.Seyidbəyli, Ə.Məmmədxanlı və sair qələm ustaları bir sıra maraqlı uşaq əsərlər yaratdır. M.Rzaquluzadənin «Qu gölü» (1955), R.Rzanın «Səkil və Çəkil» (1955), Ə.Abbasovun «Ağ çadırlar» (1955), Q.Musayevin «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Sahil küçəsində» (1954), E.Ağayevin «Dəcəllər» (1958), M.Dilbazinin «Şeirlər, nağıllar, kiçik pyeslər» (1955) və sair əsərlər ədəbi əlaqələrin təsiri ilə meydana gəlmişdi.

Rus bədii uşaq nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində Ə.Məmmədxanlı, C.Məcnunbəyov, B.Musayev, C.Cahanbaxş, H.Şərifov və digər qələm sahibləri geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olmuşlar. Ə.Məmmədxanlı isə bədii tərcümənin həm nəzəri məsələləri, həm də praktikası ilə yaxından məşğul olduğuna görə bu sahədə öz həmkarlarından bir qədər fərqlənirdi və ədəbi tənqid onun tərcüməçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Məsələn, tənqidçi K.Talibzadə onun Azərbaycan dilinə çevirdiyi «Uşaqlıq», «Özgə qapıla- rında» və «Mənim universitetlərim» trilogiyasını bədii tərcü-

mənin ən yaxşı nümunəsi hesab etmişdir.¹ Prof. Ə.Ağayev (o, həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur) isə bu fikri bir qədər də inkişaf etdirərək yazırıdı: «Usta tərcüməçilər orijinalı elə oxuyur və elə mənalandırı bilirlər ki, o tərcümə uzun müddət qüvvədə qalır, həm dil və üslub, həm də məzmun və məna cəhətdən təravətini itirmir. Bu, tərcüməçinin intellektindən və istedadından, professional səviyyəsindən və sairdən asılıdır. Məsələn, bizcə Ə.Məmmədxanlıının tərcümələri buna ən yaxşı sübutdur».²

Ədəbi əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədilə Azərbaycan-rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin six ünsiyyətdə olmaları bu sahənin genişlənməsinə xüsusi təkan verirdi. K.Simonov, N.Tixonov, A.Fadeyev və digər sənətkarlar Azərbaycan ədəbi mühiti ilə yaxınlığı əsas səbəblərdən biri idi. N.Tixonov S.Vurğun və A.Fadeyevin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək, hər iki sənətkarın öz xalqına böyük xidmət göstərdiyini xüsusi qeyd edirdi. Ədəbiyyatşunas M.Arif yazırıdı ki, ölməz Azərbaycan şairi Səməd Vurğun haqqında çoxlu məqalələr yazılıb, çoxlu nitqlər söylənib. Bunların arasında S.Vurğunun qələm yoldaşı və dostu N.Tixonovun məqaləsi xüsusilə seçilir.

Xalq yazıçısı S.Rəhimov (1900-1983) N.Tixonov haqqında yazırıdı: «...mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirindən və zənginləşməsindən, yeni tarixi bağlılıqdan danışarkən Nikolay Tixonov bizim qarşımızda öz poeziyası, nəşri və publisistikası ilə təmsil olunan bir insan kimi dayanır».³

Yazıçı N.Tixonov S.Vurğunla uzun sürən dostluğunu belə ifadə edirdi ki, S.Vurğunun poetik qəlbinin narahatlığını mən necə duyurdumsa, o da mənim narahatlığını eləcə duyurdu. Yazıçı özünün «Azərbaycan dəftəri» adlı şeirlər kitabını yazarkən iki xalqın qırılmaz dostluğunu tərənnüm et-

¹ Bax: K.Talibzadə. Qorki və Azərbaycan. – Bakı, 1959, s. 118.

² Bax: Tərcümə: problemlər, mülahizələr. – «Azərbaycan» jurnalı, 1983, № 10, s. 134.

³ Bax: «Бакинский рабочий», 1974, 18 yanvar.

miş, Bakını, Sumqayıtı, Lənkərani, Neft daşlarını təsvir edərkən bu yerləri öz doğma vətəni kimi təqdim etmişdir. O, yazırıdı: «Lənkəranlılar demək olar ki, mənim həmyerlilərimdir. Axı onlar məni öz şəhərlərinin fəxri vətəndaşı seçiblər. Lənkəranda nə hadisə baş verirsə mənim üçün maraqlıdır».¹

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafında S.Vurğunun xidməti əvəzsizdir. Sənət dünyasında Füzuliyə, Tufarqanlı Abbas, Qurbaniyə, Vaqifə söykənən, lakin bununla bərabər, Bayron və Puşkin ənənələrindən yan keçməyən və bu ənənələri yaradıcılığında yaşıdan görkəmli şair öz ədəbi üslubuna sadıq olmaqla yanaşı, poeziyasındaki publisistik pafos V.Mayakovski ilə doğmalaşır. Poetik misralarında:

*Dünya şairləri döyüşə gəlsin!
Hər söz də cəbhədə qəhrəman olsun!
Şairlər ordusu səf-səf düzəlsin,
Yoldaş Mayakovski komandan olsun!-*

poetik deyimini «Vladimir Mayakovski və şeirimiz» adlı məqaləsində daha da möhkəmləndirmişdir: «Öz keçdiyim yaradıcılıq yoluna nəzər salanda aydın görüürəm ki, bir şair kimi mənim inkişafimda, heç şübhəsiz, Mayakovski poeziyasının nəcib təsiri olmuşdur. Onun poeziyası indi də yaradıcılıq işində mənim yol yoldaşındır».²

S.Vurğun haqqında söz açan görkəmli rus nasiri, Nobel mükafatı laureati M.Şoloxov (1905-1984) onun yaradıcılığına, fərdi mədəni səviyyəsinə yüksək qiymət verərək yazırıdı: «Səməd Vurğun gözəl və əvəzsiz insan idi. Azərbaycan sovet şeirindən ən çox onun əsərlərini oxuyuram. Sovet yazıçılarının İkinci Ümumittifaq qurultayında Vurğunun «Sovet poeziyası haqqında»kı dərin məzmunlu məruzəsi hələ də yadımdan çıxmır».

Azərbaycanda ilk tərcümə nəzəriyyəsi 50-ci illərdə ərsəyə gəlmişdir. Tədqiqatçı C.Əzimov əvvəlcə bu mövzuda

¹ Bax: «Бакинский рабочий», 1976, 23 noyabr.

² S.Vurğun. Əsərləri, 6 cilddə, 6-cı cild. – Bakı, 1972, s. 191.

namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş,¹ sonra isə «Tərcümə prinsipləri» (1955) adı ilə elmi əsərini nəşr etdirmiş və onun bu elmi fəaliyyəti tərcümə sahəsinə öz müsbət təsirini göstərmüşdür. Müəllif bədii tərcümənin ən aktual problemləri və prinsiplərinə yaradıcı şəkildə nüfuz edərək, mütərcimlərə anlaşılıqlı olmayan bəzi qaranlıq məsələlərin elmi şərhini vermiş, beləliklə o, bədii tərcümənin praktikasında yeni bir mühit yaratmaqla keyfiyyət artımına nail olmuşdur. Təbii ki, bu, ədəbi əlaqələrin inkişafına təsir göstərməyə bilməzdi.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçılarından biri olan H.Babayevin 50-ci illərdə rus mətbuatındaki uğurlu çıxışı diqqəti cəlb edir. Onun «A.P.Çexov Azərbaycanda» məqaləsi aspirantlıq dövrünün məhsulu olsa da, elmi dəyəri ilə seçilirdi. Müəllif A.Çexovun 1913-1914-cü illərdə ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş «Məmurun ölümü», «Qəzəbli oğlan» və sair nəşr əsərlərini geniş təhlil edərək, 50-ci illərin tərcümələri üzərində dayanmış, İ.Nəfisinin «Gəlin» toplusuna daxil edilmiş bir neçə tərcüməsini, Ş.Ağayeva və B.Musayevin «Hekayələr» tərcümə kitabını təhlil edərək obyektiv qiymətləndirmişdir.²

50-ci illərdə ədəbi əlaqələrə həsr olunmuş bir sıra dissertasiya və elmi monoqrafiyalara rast gəlmək mümkündür. Bunlardan Şix.Qurbanovun «A.S.Puşkin və Azərbaycan poziyası» (1956), A.Məmmədovun «Azərbaycan klassik ədəbiyyatında N.V.Qoqol ənənələri» (1955), Ə.Oliyevanın «Rus dramaturgiyası bizim səhnədə» (1956) adlı dissetasiyaları, Ə.Qəhrəmanovun «Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri» (1955), R.Həsənovanın «XIX əsrдə rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələr tarixindən» (1957) və sair monoqrafiyalar bu sahənin inkişafına təkan verirdi.

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, 50-ci illərin tədqiqatçı və tənqidçiləri, əsasən qarşıda duran aktual problemlərə da-

¹ Дж.Азимов. Основные принципы перевода с русского на азербайджанский язык. Кандид. диссертация. –Баку, 1954.

² Журнал «Дружба народов», Москва, 1954, № 5, с.237-248.

ha yaxından nüfuz etməyə çalışmışlar. M.Arifin «Bədii tərcümə problemləri»,¹ M.Rəfilinin «Bədii tərcümə mədəniyyəti haqqında»,² Ə.Ağayevin «Bədii tərcümələrin yüksək keyfiyyəti uğrunda»,³ C.Xəndanın «Əsərlərin yüksək keyfiyyətli tərcüməsi uğrunda»,⁴ H.Şərifovun «Bədii tərcümə»,⁵ Ə.Cəfərzadənin «Gənc qvardiya» romanı Azərbaycan dilində»⁶ və sair məqalələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Şübhəsiz ki, tərcümənin nəzəri və praktik məsələlərinə dair qiymətli və istiqamətverici əsərlərin mahiyyətini, dəyərli fikirlərini dərindən öyrənmədən bu prosesin ədəbi əlaqələrin inkişafına tam şəkildə təsirindən söz açmaq yanlış nəticələrə gətirib çıxarar. Digər tərəfdən, bu sahəni analitik şəkildə təhlil edən kəsərli tənqidçi sözü yoxdursa, yenə də ədəbi əlaqələrin inkişafına imkan yaradan bədii tərcümə əsərlərinin labüdüyünə təminat vermək olmaz. Çünkü tənqidçi araşdırılmaları və istiqamətverici fikirləri bu tellərin möhkəm bağlılığına zəmanət verə bilər. Rus yazıçısı S.Baruzdinin təbiri ilə desək, tərcüməçi bir növ bu və ya digər regionun bilicisi, bu və ya digər respublika ilə daimi yaradıcılıq əlaqəsi saxlayan ekspertdirse, həmin yerin mədəniyyətinə, mətbuatına bələddirse və yazıçıları ilə birbaşa əlaqədə olursa, deməli, tənqidçi də bir o qədər, yaxud ondan da çox həmin yolun yolcusu olmalıdır, bir «ekspert» kimi bədii tərcümənin bütün incəliklərinə nüfuz etməyi, qarşıya qoyulan problemlərin həllinə düzgün qiymət verməyi bacarmalıdır. O, tərcüməcidən daha kamil olmalıdır ki, onun nöqsanlarını görə bilsin, tənqid prizmasından keçirsin. Çünkü «tənqidçi fikrin nüfuzunu həyatın, ictimai gerçəkliliyin mahiyyətinə salınan tənqidçi nəzərinin dərinliyi və bu dərinliyin xalis bədii əsərlərdəki, poetik mü-

¹ «Литературный Азербайджан», Баку, 1954, № 8, с.70-76.

² «Дружба народов», Москва, 1958, № 6, с.227-232.

³ «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 15, 25 aprel.

⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 oktyabr.

⁵ «Ədəbiyyat və incəsənət», 1954, 03 aprel.

⁶ «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 1954, № 8, s.136-140.

şahidələrdəki dərinlik göstəricələri ilə nə dərəcədə yüksək ahəng, harmoniya təşkil edə bilməsi müəyyənləşdirir».¹

Tərcümə nəzəriyyəçisi B.A.Larin bədii tərcümə tənqidinin mahiyyətini izah edərək yazırıdı: «Bədii tərcümənin tənqididən ədəbiyyatşunasların işidir, lakin orijinalla tərcümənin müqayisəli linqvistik təhlili olmadan bu işi uğurla axıra çatdırmaq olmaz, ona görə ki, bədii tərcümə tənqidinin əsasında zövq, yazılının istedadı deyil, ikitidilliyin yüksək nümunəsi ədəbi fəaliyyətin bir forması olan ciddi tərcümə nəzəriyyəsi durmalıdır. Linqvistik əsaslardan məhrum olan əliyalın tənqidçi istedadı tərcümənin məziyyətləri barədə yalnız ailədə və ya dost-tanış arasında mübahisə aparmaq üçün yarıya bilər».²

Məsələn, N.Nosovun «Vitya Maleyev məktəbdə və evdə» povestinin tərcüməsində mütərcim (Ş.Ağayeva) bəzi hallarda iki dilin, Azərbaycan və rus dillərinin sintaktik cəhətlərini eyniləşdirdiyi üçün dilimizə məxsus olan leksik tərkiblər uğurla səslənməmişdir, bu da fikir və məna yayılmalarına, üslub natamamlığına, bədii ifadə vasitələrinin təqdimi təhrifinə gətirib çıxarmışdır. Məqalə müəllifi Ş.Abdullayev isə bu tərcümə əsərinin təhlilində yalnız hərfiliyi görə bilmiş, xarakterik nöqsanların üzərində sükutla keçmişdir.³ Halbuki, məqalədə bir-birini inkar edən fikirlər özünü göstərir. Bir yerdə bu ifadələrlə qarşılaşırıq: «...tərcüməçi əsəri psixolojisində uyğun olan şirin və təbii bir dildə tərcümə etmişdir». Digər yerdə isə tərcümənin səviyyəsini şübhə altına alan belə qeydlərlə rastlaşırıq: «Tərcümədə elə ifadə və cümlələr vardır ki, onları nəinki kiçik yaşılı oxucular, hətta böyük yaşılı oxucular belə çətin anlayırlar».

Yazıçı H.Seyidbəyli (1920-1980) «İki əsərin tərcüməsi» adlı məqaləsini A.Çexovun hekayələrinin və İ.Vasilen-

¹ Y.Qarayev. Tənqid: problemlər, portretlər. – Bakı, 1976, s. 114.

² Б.А.Ларин. «Наши задачи». В сб: Теория и критика перевода. – Ленинград, 1962, с. 5.

³ Bax: «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1954, 7 yanvar.

konun «Ulduz» əsərinin dilimizə tərcüməsinə həsr etmişdir.¹ Bu məqalədə müəllif A.Çexovun «Hekayələr»ini (1951) tərcümə etmiş Ş.Ağayevanın fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirməyə səy göstərmışdır: «Çexovun «Hekayələr»ini Azərbaycan dilinə tərcümə edən Ş.Ağayeva rus dilini kifayət qədər bilmədiyi, bəzən də Çexov yaradıcılığının incəliklərinə bələd olmadığı üçün bir çox səhv və təhriflərə yol verilmiş- dir». Məqalə müəllifi konkret faktlara istinad edərək, hər iki kitab haqqında tənqidini mülahizələr irəli sürmüştür.

Tədqiqat zamanı 50-ci illərdə respublikamızın müxtəlif mətbuat səhifələrində rus bədii uşaq ədəbiyyatının tərcüməsinə həsr edilmiş bir sıra məqalələrə rast gəldik. Burada H.Əfəndiyev, R.Nağıyev, A.Qəmbərov, T.Həsənov və sair imzalarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu məqalələrdə L.Platovun «Daşlı təpə», A.Musatovun «Təpədə ev», L.Voronkovanın «Dostlar məktəbə gedir», V.Oseyevanın «Vasyok Trubaçov və yoldaşları» əsərlərinin tərcümə keyfiyyəti haqqında fikir söylənilmişdir.² Lakin bu qeyri-peşəkarmasına yazılmış natamam məqalələrdə bədii tərcümənin nəzəri məsələlərinə əsaslanmayan fikirlər təhlildə öz əksini tapa bilməmişdir. Bəhs edilmiş tərcümə əsərlərindəki problemlərin həllində daha peşəkar tərcümə nəzəriyyəcilərinin qələminə ehtiyac olduğunu duymamaq mümkün deyil.

60-cı illərdə də bədii tərcümə sahəsində ədəbi tənqidin nüfuzu istenilən səviyyəyə qalxa bilməmişdir. Xüsusilə, bədii uşaq ədəbiyyatına olan münasibət, demək olar ki, ədəbi tənqidin nəzərindən kənardə qalmışdır. Tənqidçi-tərcüməçi C.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, tərcümə əsərləri haqqında mətbuat orqanları müntəzəm olaraq məzmunlu məqalələrlə çıxış etmir, yaxşı tərcümələrin məziyyətləri açılmır, bəzən isə bu və ya digər kitabdan bir neçə uğursuz cümlə.

¹ Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 15 noyabr.

² Bax: «Azərbaycan pioneri», 1953, 11 dekabr; «Kommunist» qəzeti, 1954, 27 fevral; «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1954, 7 yanvar; «Azərbaycan» jurnalı, 1953, № 10, s. 146-152.

lə götürülür, tərcüməçilərin gördükleri ağır iş bütünlükə yerə vurulur.

1961-ci ilin dekabr ayında Frunze şəhərində keçirilən Orta Asiya, Qazaxıstan və Azərbaycan tərcüməçilərinin müşavirəsində tənqidçi-tərcüməçi S.Məmmədov ətraflı məruzə edərək mövcud materiallar əsasında respublikada tərcümənin müasir vəziyyətini təhlil etmiş, konkret faktlardan misallar göttirmişdir. Qeyd etmişdir ki, hələ də hərfi tərcümələrə və tərcüməçi «qondarmalarına» rast gəlmək mümkündür. Bəzi tərcüməçilər hələ də orijinalın dərinliyinə nüfuz edə bilmir, təkcə söz və ifadələri tərcümə etməklə öz vəzifələrini bitmiş hesab edirlər. Bu isə orijinalın təhrif olunmasına götərib çıxarır. O, müşavirədən sonra çap etdirdiyi məqaləsində yazdı: «Frunze müşavirəsində qabaqcıl bədii tərcümə məktəbinin rolu xüsusi qeyd edildi. Onun yüksək səviyyəli demokratik və realist ənənələri Vətənimizin (SSRİ nəzərdə tutulur – F.Ə.) bütün xalqlarının tərcümə sənətinin çiçəklənməsinə kömək edəcəkdir».¹

Bu illərdə xeyli sayıda dünya uşaq ədəbiyyatı dilimizə tərcümə edilmişdir. C.M.Barrinin «Piter Pen və Vendi» (tərcüməçi Ə.Əhmədova), C.Qrinvudun «Balaca səfil» (N.Babayev), L.Linkovun «Köhnə bağa»nın kapitanı» (R.Salamova), Ç.Yer-Funun «Silyusuy kəndinin uşaqları» (Ə.Əhmədova), İ.Frankonun «Balaca Miron» (Ə.Əhmədova), O.Sekoranın «Qarışqalar təslim olmur» (Ə.Ağayev), A.Bartonun «Oyuncaqlar» (X.Əlibəyli), «Kobud ayı balası» (S.Əsəd), A.Aleksinin «Danışır yeddinci məktəb» (M.Rzaquluzadə, R.Salamova), S.Alekseyevin «Qar quşu» (E.Borçalı), Z.Aleksandrovanın «Bir ulduzzan beş nəfər» (H.Abbaszadə), L.Voronkovyanın «Böyük bacı» (G.Həsənzadə), «Ulduz komandiri» (X.Hasilova), N.Nosovun «Yamaq» (F.Eyvazlı), «Turp» (İ.Muradov), V.Korolenkonun «Qəribə qız» (Ə.Ağayev), S.Marşakın «Yekə cib» (C.Novruz), «Naməlum qəhrəman

¹ Дж.Мамедов. Этап большой работе. Газ. «Бакинский рабочий», 1961, 23 декабря.

haqqında hekayə» (Ə.Cəmil), S.Mixalkovun «Foma» (M.İbrahim), L.Laginin «Qoca Xəttabiç» (M.Rzaquluzadə), K.Çukovskinin «Doktor Aýbolit» (A.Mahmudov), «Fedoranın dərdi» (M.Seyidzadə), A.Tolstoyun «Nikitanın uşaqlığı» (Ə.Zeynalov), «Sarıdimdik» (Ə.Babayeva), A.Blokun «Lay-lay» (V.Rüstəmzadə), A.Qaydarın «Təbilçinin taleyi» (Ə.Əhmədova) və sair müxtəlif janrlı əsərlər diqqəti cəlb edir.

A.Qaydar (1904-1941) əsərlərinin bədii dili onun xüsusi yaradıcılıq imkanlarının məhsulu kimi özünü göstərir. Görkəmli rus uşaq yaziçisi L.Kassil (1905-1970) Qaydar bədii dilinin yaradıcılıq sirlərini araşdıraraq yazırıdı: «Qaydar dilinin sirri bundadır ki, yaziçi qeyri-adi söz axtarışında ol- murdu. Başqa müəlliflərdə təmtaraqlı səslənən və bayağı gö- rünən ifadələrə çox nəciblik və sadəlik verməyi bacarırdı. Qaydarın işlətdiyi adı sözlər qanadlı sözlərə çevirilir və ya məna baxımından çox yüksəkdə dayanırırdı. Ona görə ki, hə- müşə coşqun qəlblə yazar, öz oxucuları ilə açıq söhbətə girir və gənc müsahiblərinə dərin hörmət bəsləyirdi».¹

Yaziçinin dilimizə tərcümə edilmiş «Timur və onun komandası», «R.V.S», «Hərbi sirr», «Göy fincan», «Cuk və Gek», «Təbilçinin taleyi», «Uzaq ölkələr» və sair bədii əsərləri uşaqlara həyatı, yeni-yeni mövzu və problemlərin həlli yollarını öyrədirdi. Yaziçinin bütün əsərlərində lirizm, humor, emosionallıq, lakonizm, romantik əhvali-ruhiyyə onun bədii üslubunu müəyyən edirdi. Ona görə də, A.Qaydarın yaradıcılığı Azərbaycan tərcüməçilərinin diqqətini cəlb etmişdir.

60-cı illərdə respublika mətbuat səhifələrində dərc edilmiş bədii tərcüməyə aid məqalələr xüsusi qeyd olunmalıdır. Ə.Şərifin «Bədii tərcümə məsələlərinə dair»,² G.Hüseynoğlunun «Böyük qəlbin çırpıntıları»,³ H.Şərifovun «Bədii

¹ Л.Кассиль. О Гайдаре. В кн: А.Гайдар. Повести. – Москва, 1962, с. 351-352.

² «Ədəbiyyat və incəsənət», 1960, 15 oktyabr.

³ «Ədəbiyyat və incəsənət», 1961, 03 iyun.

tərcümənin zəruri tələbləri»,¹ Ə.Bağirovun «L.N.Tolstoyun uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi»,² X.Hasilovanın A.Qaydarın eyni adlı əsərinin tərcüməsinə həsr etdiyi «Timur və onun komandası»,³ Y.Əzimzadənin «Tərcümə, sənətkarlıq, tələbkarlıq»⁴ və sair məqalələr diqqəti cəlb edir.

Bir sıra elmi mənbələrdən biziə məlum olur ki, İttifaq miqyasında 1960-ci ilə qədər hər il 100-120 tənqid məqalə yazılmışdır. Lakin 1961-ci ildə bu rəqəm xeyli artmış, 154-ə çatmışdır. Bunlardan 117-si isə SSRİ məkanındaki respublikaların payına düşür. Maraqlı fakt budur ki, 1961-1968-ci illər ərzində rus və həmçinin, respublika mətbuatlarında 1799, digər xalqların dilində isə 2020 məqalə dərc edilmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu illərdə mövcud mətbuatların, bədii tərcüməyə ədəbi tənqidin diqqət yetirdiyi respublikalarda ədəbi əlaqələrin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir.

Həmçinin, 70-ci illərdə bu sahələrə həsr olunmuş bir sıra məqalələrə rast gəlmək mümkün olsa da, tənqidçi B.Nəbiyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1975-ci ilin martında keçirdiyi müşavirədə haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixinə, nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə M.Arif, C.Əzimov, Şix.Qurbanov, Ə.Ağayev, B.Tahirbəyov, M.Sultanov, H.Babayev, C.Məmmədov, F.Vəlihanova və başqalarının məqalə və monoqrafiyaları həsr olunsa da, tərcümə məhsulunun kəmiyyətinə nisbətən keyfiyyəti haqqında dövrü mətbuatda yazılınlar xeyli az olmuspərdür.⁵

1976-ci ildə çağırılmış Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayında «Bədii tərcümə problemləri» adlı məruzə ilə çıxış edən B.Nəbiyev digər xalqların uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsindən geniş bəhs etmişdir. Lakin nə-

¹ «Ədəbiyyat və incəsənat», 1962, 24 noyabr.

² «Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri», 1964, s.175-198.

³ «Ədəbiyyat və incəsənat», 1966, 12 noyabr.

⁴ «Ədəbiyyat və incəsənat». 1968, 14 dekabr.

⁵ Bax: B.Nəbiyev. «Bədii tərcümələrimiz haqqında», «Azərbaycan» jurnalı, 1975, № 7, s. 193.

dənsə təkcə şair-tərcüməçi T.Elçinin dilimizdə canlandırdığı K.Çukovskinin «Aybolit» əsərinin keyfiyyəti haqqında söz açmaqla kifayətlənmışdır. Halbuki, qeyd olunan illərdə nəşr edilmiş dünya uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsində təhrif və nöqsanlara istənilən qədər rast gəlmək mümkündür.

O cümlədən, Azərbaycan Yaziçılar İttifaqının bədii bədii tərcümə problemlrinə həsr olunmuş plenumunda tənqidçi C.Məmmədov Azərbaycan dilinə uğurla tərcümə edilmiş S.Marşak və K.Çukovskinin bəzi əsərlərinin adını çəksə də, nöqsanlı tərcümələrdən bir kəlmə də danışmamışdır.

Uşaq ədəbiyyatının tərcümə problemləri dünya ədəbi əlaqələri fonunda dərin qaynaqlara, sağlam köklərə əsaslanır. Bu əlaqə zəngin və rəngarəng tərcümə xətləri ilə səciyyəvidir. B.Nəbiyev qeyd edirdi ki, «həm mədəniyyətin inkişafı, həm də bütünlükə milli münasibətlərin daha da yaxınlaşması, genişlənməsi və təkmilləşməsi üçün xüsusi emosional təsir gücünə malik ən səmərəli vasitələrdən biri bədii ədəbiyyatdır, onların qarşılıqlı əlaqələri və həmin əlaqələrin ən çox yaşa- yan, təsir göstərən sahəsi bədii tərcümədir».¹

Tənqidçi bir zəruri məsələyə münasibətini bildirərək haqli olaraq yazar ki: «Rus və dünya klassiklərinin bir çox əsərləri dilimizə 30-cu illərdə, bir qismi də 40-50-ci illərdə tərcümə edilmişdir. Nəşriyyatlarımız onları təkrar çap edəndə çox cüzi fərqlərlə, bəzən də heç bir dəyişiklik aparmadan 30-cu illərin mətnini oxuculara təqdim edirlər. Halbuki həmin tərcümələr hətta tərcümə sahəsində əsl yaradıcılıq işi olsalar belə, Azərbaycan ədəbi dilinin yarım əsr bundan əvvəlki vəziyyətini eks etdirməkdədir. Əgər son 50 ildə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafını, xüsusən lügət tərkibi baxımdan zənginləşdiyini qəbul ediriksə, onda klassiklərin bir sıra əsərlərinin tərcüməsinə yenidən müraciət etməyin də vaxtı gəlib çatmışdır».²

¹ B.Nəbiyev. Roman və müasir qəhrəman («Mənəvi körpü etibarlı olmalıdır» məqaləsi). – Bakı, 1987, s.256.

² Yenə orada, s.294.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının rus dilinə tərcüməsinə xüsusi yer verilmişdir.¹ O cümlədən, Azərbaycan uşaq folkloru nümunələrindən parçalar, N.Gəncəvi, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Müşfiq, M.Rzaquluzadə, N.Xəzri, İ.Tapdıq, Y.Həsənbəy, Anar, İ.Hümmətov, M.Əliyev (Günər), Z.Xəlil, E.Arası və sair qələm sahiblərinin əsərləri rus dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərlər həm Moskva, həm də Bakı nəşriyyatlarında çap olunmuşdur. «Fatmanın nağılı» (tərcüməçi Q.Qrekin), «Cik-cik xanım» (A.Quliyev), N.Gəncəvinin «Xeyir və Şər» (D.Abagimova), «Şah və xidmətçi» (E.Şərifov), «Bizans gözəlinin nağılı» (V.Qafarov), C.Məmmədquluzadənin hekayələri daxil edilmiş «Saqqallı uşaq»,² A.Səhhət və A.Şaiqin «Bülbüllər», A.Səhhətin «Cüçələrim», A.Şaiqin şeir və nəşr əsərlərindən ibarət olan «Bax, beləyik biz» (A.Axundova, Y.Qranki, Y.Fidler), S.S.Axundovun «Qaraca qız» (T.Fərəcova), M.Müşfiqin «Şəngül, Şüngül, Məngül», «Kəndli və ilan» (S.Məmmədzadə), M.Rzaquluzadənin «Sənin dostun» (A.Axundova, A.Kondratyeva, Y.Kuşak), N.Xəzrinin «Günəşli yağış» (Y.Vinokurov və b.), «Bahar mənəm!» (Y.Akim), İ.Tapdığın «Tut mənim əlimdən!» (A.Axundova), Y.Həsənbəyin «Nəğmələr üçün sığırçın yuvaları» (A.Axundova), Anarin «Dədə Qorqud» (E.Vəzirova, V.Portnova), İ.Hümmətovun «Durnaların qayıtması», M.Əliyevin (Günər) «Of, dad İbrahim əlindən!» (A.Axundova), Z.Xəlilin «Günəbaxanlar böyüyəcək», «Salam, Cırtdan!» (Y.Kuşak), E.Arasıının «Kəpənək və külək» və sair əsərlərin tərcüməsini qeyd etmək yerinə düşərdi.

70-80-ci illərdə dünya uşaq ədəbiyyatının tərcüməsinə diqqət artırılmışdır. Burada yeni tərcümə əsərləri ilə yanaşı, təkrar nəşrlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, E.Seton-Tompsonun «Heyvanlar haqqında hekayələr» (1974),

¹ Вах: В.П.Завьялова, Т.Б.Каминская, В.И.Латышева. Детская литература (библиографический указатель – 1979-1984). – Москва, 1988-1989.

² Bir sıra əsərlərdə tərcüməçi göstərilməmişdir.

«Küçə müğənnisi» (1982, S.Zeynalova), A.Yaaksoonun «Odur, yoxsa...» (1979, F.Əsgərli), M.İrçanın «Asuarın ölümü» (1979, F.Əsgərli), E.Teodor Amadey Hofmanın «Şelkunçik və siçanlar padşahı» (1980, T.Elçin), V.Haufun nağılları (1980, Ə.Muxtar), L.Kerollun «Alisa möcüzələr ölkəsində», R.Kiplinqin «Mauqli» (1980, A.İbrahimov, M.Əsfəndiyev, C.Nağıyev), A.Yaaksoonun «Uşaqlığın son gecəsi» (1981, F.Əsgərli), K.Naymanbayev «Yay gecəsi» (1982, F.Əsgərli), C.Sviftin «Qulliverin səyahəti» (1983, M.Rzaquluzadə), Y.Kuşakın «Qonaq gedir ağ gəmi» (1983, Z.Xəlil), F.Mironovun «Bizi unutmayın, insanlar» (1985, F.Əsgərli), Q.Biçer-Stounun «Tom dayının koması» (1986, Hidayət), J.Vernin «Kapitan Qrantin uşaqları» (1986, C.Məcnunbəyov), H.X.Andersenin nağılları (1987, C.Məcnunbəyov, S.Hüseynova, M.Rzaquluzadə), B.Xudaynəzər-ovun «Qonşular» (1987, F.Əsgərli), K.Sergiyenkonun «Ağ qüllə» (1989, F.Əsgərli) və sair uşaq əsərlərini göstərmək olar.

O cümlədən, 50 cilddən ibarət «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası» seriyası ilə çap olunmuş kitabları da buraya əlavə etsək, bu cəhdi də növbəti bir uğur kimi qiymətləndirmək lazımdır. Doğrudur, cildlərə daxil edilmiş bir sıra əsərlərin (E.L.Voyniçin «Ovod» və s.) lüzumsuz yerə uşaq ədəbiyyatı kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, bunun milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına olan rolunu inkar etmək düzgün olmazdı.

Ədəbiyyatların qarşılıqlı tərcüməsi həmişə zəruri hal kimi qiymətləndirilmiş və indinin özündə də buna böyük ehtiyac duyulur. Bu gün milli mənlik şüurunun inkişafi ilə bağlı millətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə ədəbi əlaqələrin inkişafı qayğısına qalmaq zəruri tələblərdən biridir. Öks halda, milli ədəbiyyatımızın gələcək inkişafına təminat verə bilmərik. Ədəbiyyatşunas G.Lomidzenin fikri ilə razlaşmaya bilmərik: «Milli ədəbiyyatların bədii qüdrət kəsb etməsi onu birbaşa tabeçilikdən, başqalarının nümunələrini müticəsinə izləməkdən azad edir. Lakin onlar müstəqil

yerimək öyrənəndən sonra bir-birinə diqqət yetirir, şüurlu surətdə və tədricən biri digərində olan ən yaxşı cəhətlərdən bəhrələnməyə başlayır».¹

Ədəbi əlaqələr zəminində yaranan hər bir əsər, o cümlədən, uşaq əsərləri tarixin bizə bəxş etdiyi mirasdır və bu sahənin inkişafında düzgün istiqaməti qoruyub saxlamaq məsuliyyəti ədəbi ictimaiyyətin üzərinə düşür. Lakin 90-ci illərdən başlayaraq bu günə kimi, xüsusilə dünya uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsinə göstərilən biganəliyə heç cür haqq qazandırmaq olmur. Bəlkə də müstəqilliyimizin ilk illərində yaranmış iqtisadi vəziyyəti misal gətirib, azacıq bəraət qazanmaq imkanlarını özümüzdə saxlaya bilərik. Bəs, iyirmi ilə yaxın bir müddətdə boş verilmiş vaxta necə bəraət qazandırmaq olar? Azərbaycan Yazıçılar Birliyi nəzdindəki uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin uzun illər davam edən fəaliyyətsizliyi bu zəruri ədəbi prosesdəki mövcud durğunluğun səbəbkəarı deyilmi? Bu qurumun Bakıda keçirilən Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresində (13-15 noyabr 2008-ci il) özünü səkkiz türkdilli ölkələr arasında uğurlarını kifayət dərəcədə nümayiş etdirə bilməməsi dediklərimizə əsas vermirmi? Yaxud, şifahi danışqıda bir-birini çox gözəl başa düşən qardaş türk xalqlarına məxsus olan uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsi yəni o qədər çətin işdir? Axı müstəqillik illərindən qabaq da türk xalqları arasında ədəbi əlaqələr mövcud olmuşdur və hələ o vaxt da bu zəruri prosesi heç bir siyasi qüvvə bizə yasaq edə bilməmişdi.

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı (28-30 oktyabr 1997-ci il) müstəqil ölkəmizin ədəbi-mədəni və mənəvi həyatını özündə eks etdirən bir tədbir kimi yaddaşlara həkk olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin

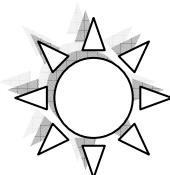
---

¹ Bax: «Drujba narodov» jurnalı, Moskva, 1964, № 6, s. 246.

iştirak etdiyi bu qurultayda tanınmış ədəbiyyatşunas və yazılıclarımızın çıxış və məruzələrində ədəbi prosesin bütün inkişaf sahələrinə toxunulmuş, həlli zəruri olan problemlərdən geniş söz açılmışdır. Şair-tərcüməçi M.Qarayev «Azərbaycanda ədəbi-bədii tərcümə məsələlərinin ümumi vəziyyəti (90-cı illər)» adlı geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu məruzədə dünya uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsi problemlərinə toxunulmamış, bu sahənin bəşər övladının bədii-estetik zövqünün formallaşması və inkişafında zəruri rol oynaması öz əksini tapmamışdır. Bu hamiya gün kimi aydın olmalıdır ki, əgər bu gün bizə hava-su kimi lazımlı olan müxtəlif janrı dünya uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsindən söz açılmırsa (özü də yazılıclar qurultayında!), deməli, belə anlamaq zorunda qalırıq ki, bu vacib sahəyə olan biganəlik hələ də davam edir. Belə olan halda, böyükler üçün ediləcək bədii tərcümənin mövcudluğuna o qədər də ehtiyac duyulmur. Çünkü insan övladı kiçik yaşılarından – fiziki və əqli təşəkkül prosesindən başlayaraq, sadadən mürəkkəbə doğru inkişaf dövrü keçirir, onun ictimai fəallığı artır, gerçək həyata olan baxışı və dünyagörüşü formallaşır. Bütün bu keyfiyyətlərin ilkin yaranışında isə təbii ki, milli və dünya uşaq ədəbiyyatından bəhrələnməklə əldə olunan idrak qabiliyyəti başlıca rol oynayır. Bəs belə olan halda, uşaq ədəbiyyatına olan bu soyuqluğun və biganəliyin səbəbini hansı müstəvidə axtarmalıyıq?

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə nəşrlərin həyata keçirilmsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmiş bir çox adda dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələri bu sahədə atılmış böyük bir addımdır. Bu əsərlərin bir qismi təkrar nəşr olunsa da, yeni nəslin bu ədəbiyyatlarla tanış olması baxı-mından çox əhəmiyyətli görünür. Luis Keroll, Joze Qomes Ferreyra, Ernest Seton-Tompson, Conatan Swift, Jül Vern, Ceyms Fenimor Kuper, V.Q.Korolenko, A.Düma və sair

dünya miqyasında tanınmış sənətkarların əsərləri, həmişə olduğu kimi, bu gün də müasir milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərə biləcəkdir.

NƏTİCƏ

 sasən XIX əsrin dördüncü onilliyində Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının meydana gəlməsi uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapması və mərhələli inkişafı ilə nəticələndi. Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, XIX əsrдə Azərbaycan xalqının ictimai tarixində və ədəbi-mədəni inkişafında bir dirçəliş baş verdi. Zaman keçidkə mütərəqqi, yeni üsullu məktəblərin təkmilləşməsi və kəmiyyətçə artması, maarifçilik inkişaf etdikcə, yeni dərslik və müntəxəbatların tərtibi zəruri hal alındıqca milli uşaq ədəbiyyatının yaradılması da labüdləşdi. Bu dövrдə fəaliyyətdə olan maarifçi yazıçılar və ziyanlılar yeni nəslin təfəkkür tərzini formalasdırılmaq üçün yeni ideyalar irəli sürdülər, müxtəlif fikirlər ortaya atılsa da, ümumiləşdirilmiş fikir əsasında vahid nəticə əldə olundu, müasir həyatdan doğan zəruri məsələlər üzərində yaradıcı şəkildə işləmək yolu ilə dövrü əhatə edən yeni-yeni əsərlər yaratmaq imkanları əyani olaraq üzə çıxdı.

Maarifçilər haqlı olaraq milli ədəbiyyatın əsasını təşkil edən folklor materiallarına və klassik irsə daha çox üstünlük verdilər. Artıq XIX əsrin əvvəllerində A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir kimi sənətkarlar bu imkanlardan məharətlə istifadə edərək uşaq və gənclərin əxlaqi-mənəvi dünyasına təsir göstərən bədii əsərlər qələmə aldılar. XIX əsrin 70-80-ci illərində S.Ə.Şirvaninin yorulmaz maarifçilik fəaliyyətindən irəli gələn milli uşaq ədəbiyyatımızın yeni istiqamətdə inkişafi xüsusi diqqət doğurdu. Onun didaktik-tərbiyəvi şeirləri, öyüdləri, mənzum hekayə və təmsillərinin əksəriyyəti müasir dövrün zəruri tələbləri ilə səsləşdi, eyni zamanda, milli

uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən dəyərli, təsir gücünə malik olan bitkin əsərlər sırasında dayandı.

Lakin bununla yanaşı, dövrün tələblərinə cavab verən ədəbi materialların dərslik və oxu kitablarına daxil edilməsinə zəruri ehtiyac duyuldu. O cümlədən, dünya xalqları ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə rus uşaq ədəbiyyatından geniş istifadə edildi. Bazı hallarda təbdil və iqtibas yolu ilə ədəbiyyat yaratmaq cəhdləri oldu ki, bu da təbii ədəbi proses kimi qiymətlini itirmədi və milli uşaq ədəbiyyatının formallaşmasına xidmət etdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda ədəbi-mədəni və pedaqoji mühitdə böyük inkişaf görünməyə başladı. Bu illərdə neft istehsalının artması və iqtisadi imkanların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, milli teatrın yaranması (1873), ilk milli mətbut kimi «Əkinçi»nin (1875-1877) meydana gəlməsi, Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminari- yasında Azərbaycan şöbəsinin açılması (1879) və sair bu ki- mi mütərəqqi proseslər maarifçilik hərəkatına öz təsirini göstərdi, getdikcə yeni tipli məktəblərin sayı artdı, buna görə də milli uşaq ədəbiyyatına ciddi ehtiyac duyuldu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş dərsliklərə daxil edilmiş bir sıra milli uşaq ədəbiyyatı nümunələri sonralar yaranmaqdə olan ədəbi prosesə öz müsbət təsirini göstərdi. Bu dövrdə yaranmış poetik nümunələr daha çox diqqəti cəlb etdi. Həsənəli ağa xan Qaradağı, Rəşid bəy Əfəndizadə, Abdulla Şaiq və digər sənətkarların uşaq şeirləri dərsliklərə və oxu kitablarına daxil edildi.

Dərsliklərin tərtibi və milli uşaq ədəbiyyatının inkişaf etməsi üçün bədii tərcümə ədəbiyyatına da müraciət edildi. V.Jukovski, A.Puşkin, İ.Krilov, L.Tolstoy, M.Lermontov, N.Nekrasov və sair rus şairlərinin əsərlərinə xüsusi yer verildi. Bu və ya digər əsərlərdən bəhrələnən bir sıra şairlərimiz orijinal əsərlərini yazdılar.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı sahəsində ədəbi fəaliyyət göstərən qələm sahiblərimiz getdikcə püxtələşdi,

maarifçiliyin və milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında əvəzolunmaz xidmət göstərdilər. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, A.Şaiq və başqa sənətkarları qeyd etməyimiz lazımlı gəlir. Pedaqoji sahənin və milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında yorulmadan çalışmış bu görkəmli sənətkarlar özlərindən sonra gələn ədəbi proses də təsir göstərdilər.

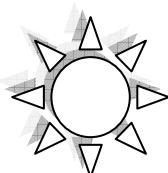
1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşevik hakimiyyəti siyasi ideologiyani daha çox qabardaraq, «partiyalı ədəbiyyat» prinsipini ortaya atdı və sonrakı illərdə «sosialist realizmi» adlı məhdud ədəbi cərəyanın qəbul edilmiş müddəalarını əldə rəhbər tutdu. Nəticədə, ömür sürdüyü bütün dövrlərdə ifrat ideologiya və siyasətlə yoğrulmuş ədəbiyyatın yaranmasına daha çox üstünlük verdi. Lakin bununla yanaşı, bu gün də sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan, təsir qüvvəsini özündə saxlayan uşaq əsərləri meydana gəldi. Dünya ədəbi prosesi ilə yaxından temas yaradan, milli uşaq ədəbiyyatının, ədəbi əlaqələrin və bədii tərcümənin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Mir Cəlal, S.Vurğun, M.Seyidzadə, R.Rza, M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, Ə.Cəmil və digər tanınmış sənətkarlar bu sahədə yaradıcılıqlarını inkişaf etdirə bildilər.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ədəbi prosesdə yeni ideya istiqamətləri açıq-aydın görünməyə başladı. Sosialist realizminin məhdud prinsiplərindən uzaqlaşmağa çalışan şair və yazıçılar bəşəri mövzulara daha çox üstünlük verməyə çalışıdilar və əksər hallarda buna nail oldular. B.Vahabzadə, X.Rza(Ulutürk), Ə.Kərim, T.Elçin, İ.Tapdıq, H.Ziya, T.Mütəllibov, M.Günər, M.Aslan, F.Sadiq, Z.Xəlil və digər sənətkarlar öz yaradıcılığını siyasi ideologiyadan qorudular.

Müstəqillik illərindən sonra uşaq ədəbiyyatında bədii forma axtarışlarına rast gəlirik. Özlərini siyasi-ideoloji baxımdan azad hiss edən və getdikcə bu ədəbi cığırına daha yaxından bələd olan qələm ustaları uşaqlar üçün yeni-yeni əsərlər yazmağa başladılar və uşaq şeirində janr əlvanlığı özünü

göstərməyə başladı. Uşaq nəşrində bəşəri mövzulara müraciət olundu. Dramaturji uşaq əsərlərinin yazılmasına və uşaq teatrlarına olan meyl gücləndi. İ.Tapdıq, Z.Xəlil, Ə.Səmədli, Q.İsabəyli, R.Yusifoğlu, Ə.Quluzadə, M.Quliyev (Qacar) kimi sənət adamlarının əsərləri çap olundu. Beləliklə, milli uşaq ədəbiyyatımızın müasir dövr aparıcı qüvvələri müstəqil yaradıcılıq sahəsi kimi öz potensial imkanlarından tam şəkildə istifadə edə bildilər və sonrakı yaradıcılığın qoyulmuş təməlində bünövrə daşları oldular. Təsadüfi deyil ki, son illərdə yaranmış uşaq əsərləri öz bədii dəyəri və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir və oxucular tərəfindən maraqla oxunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev artıq tarixə çevrilmiş Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı (1997) nitqində çoxəsrlik milli ədəbi prosesimizi layiqincə dəyərləndirmişdir: «Azərbaycanda yazıçı daim böyük hörmətə layiq olmuşdur. Bu, bizim tarixi ənənəmizdir, əcdadlarımızdan bizə gəlib çatmış bir xüsusiyyətdir. Bu da təsadüfi deyil. Çünkü bizim xalqımız birincisi, öz istedadına görə şair, yazıçı, söz ustası olublar. İkincisi, bizim xalqımız çox əsrlik tarixində böyük şairlər, yazıçılar, mütəfəkkirlər yetişdiribdir. Xalqımızın tarixi çox zəngindir. Ancaq biz tariximizin qədim dövrlərini xatırlayarkən, yaxud onları cəmiyyətə, dünyaya daha geniş çatdırmaq istəyərkən, birinci növbədə və bəzən də yalnız mədəniyyətimizə, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimlərinin yaratdığı əsərlərə, tarixi-memarlıq abidələrimizə və böyük şairlərimizin, mütəfəkkirlərimizin yazdığı əsərlərə istinad edirik».¹

---

¹ Bax: Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı. – Bakı, 1998, s.232.

Ə D Ə B İ Y Y A T
Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası.–Bakı, «Gənclik», 1976.
2. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir.–Bakı, «Gənclik», 1983.
3. Adilov M. Sənətkar və söz.–Bakı, «Yazıcı», 1984.
4. Axundov N. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşr tarixi. –Bakı, Azərnəşr, 1959.
5. Axundov N. Sənədlərin dili ilə.–Bakı, «Yazıcı», 1980.
6. Axundov N. Azərbaycanda dövri mətbuat (1832-1920). –Bakı, EA-nın nəşri, 1965.
7. Alməmmədov A. Lev Tolstoy və Azərbaycan ədəbiyyatı.–Bakı, ADPI-nin nəşri, 1972.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.–Bakı, EA-nın nəşriyyatı, 1960.
9. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası.–Bakı, «Elm», 1988.
10. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı.–Bakı, «Maarif», 1988.
11. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər), I-II cild.–Bakı, «Nasır», 2001-2002.
12. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı.–Bakı, Azərnəşr, 1998.
13. Babayev Y. Azərbaycan uşaq nəşrinin inkişafı tarixindən (1905-1920-ci illər). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. –Bakı, 1989.

14. Bağırov Ə. L.N.Tolstoyun uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi, «Azərbaycan ədəbiyyat məsələləri». –Bakı, EA-nın nəşri, 1964.
15. Bağırov Ə. Lev Tolstoy və Azərbaycan (1880-1920). Namizədlik dissertasiyası. –Bakı, 1964.
16. Bağırova E. Düşündürən poeziya, «Ulduz» jurnalı, 1983, №6, s. 48-50.
17. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. –Bakı, Azərnəşr, 1992.
18. Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. –Bakı, «Maarif», 1967.
19. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında.– Bakı, Uşaqqəncənşr, 1954.
20. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr.–Bakı, Uşaqqəncənşr, 1948.
21. Bəktaşlı İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat.–Bakı, ADU-nun nəşri, 1965.
22. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq.–Bakı,«Ya- zıcı», 1986.
23. Cavadov T. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyası. Namizədlik dissertasiyası. –Bakı, 1988.
24. Cavidi xatırlayarkən (məqalələr və xatirələr).–Bakı, «Gənclik», 1982.
25. Cəfər M. Həmişə bizimlə.–Bakı, «Yazıcı», 1980.
26. Cəfər M. Səməd Vurğun (həyatı və yaradıcılığı).– Bakı, 1966.
27. Cəfər M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələr tarixindən. – Bakı, Azərnəşr, 1964.
28. Cəfərov N. Azərbaycanşunaslığa giriş. –Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2001.
29. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. –Bakı, «Çaşıoğlu», 2004.
30. Cəfərova A. Rafiq Yusifoğlu lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. –Bakı, Şirvannəşr, 2006.

31. Dobrolyubov N.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. –Bakı, Azərnəşr, 1963.
32. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi.–Bakı, «Maarif», 1985.
33. Əhmədov C. Uşaq və zaman. – Bakı, «Yazıcı», 1986.
34. Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920-1945). – Bakı, 1968.
35. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. – Bakı, «Gənclik», 1978.
36. Əlibəyova G. Axtarışlar, kəşflər.–Bakı, Azərnəşr, 1970.
37. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq.–Bakı, «Yazıçı», 1979.
38. Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər.–Bakı, «Gənclik», 1974.
39. Əlimirzəyev X. Siyaset və əxlaq. –Bakı, «Gənclik», 2000.
40. Ənvəroğlu H. Azərbaycan şeirinin poetikası. – Bakı, «Nurlan», 2008.
41. Ənvəroğlu H. Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlilik. –Bakı, «Nurlan», 2008.
42. Əsgərli F. Sənətkarın uşaq dünyası. –Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2003.
43. Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.–Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2004.
44. Əsgərli F. Ömrün sözü, sözün ömrü.–Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2008.
45. Əsgərli F. Rus bədii uşaq nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri (1950-1980-ci illər). Namizədlik dissertasiyası. –Bakı, 1989.
46. Əhmədova A. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-ci illər).–Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2001.
47. Əylisli Ə. Ədəbiyyat yanğısı. – Bakı, «Yazıcı», 1989.

48. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, APİ-nin nəşriyyatı, 1986.
49. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil.–Bakı, «Maarif», 1979.
50. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsri.–Bakı, «Maarif», 1989.
51. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, «Təhsil», 2004.
52. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə.–Bakı, «İşıq», 1987.
53. Həbiboğlu V. Abbasqulu ağa Bakıxanov.–Bakı, «Gənclik», 1992.
54. Hüseyn M. Əsərləri 10 cilddə, IX cild.–Bakı, «Yazıçı», 1979.
55. Hüseynoğlu G. Mikayıł Müşfiq.–Bakı, «İşıq», 1999.
56. Hüseynov F.«Molla Nəsrəddin» və mullanəsrədinçilər. – Bakı, «Yazıçı», 1986.
57. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (ali məktəblər üçün dərslik). – Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2007.
58. Xəlilov Z. Azərbaycan sovet uşaq poeziyası və folklor. Namizədlik dissertasiyası. – Bakı, 1973.
59. Xəlilov Q. Tənqidçilik çətin peşədir. – Bakı, «Yazıçı», 1986.
60. Xəlilova T. Abdulla Şaiqin tərcümə yaradıcılığı.– Bakı, «Yazıçı», 1982.
61. Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz.– Bakı, «Bilik» cəmiyyəti, 1991.
62. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri.–Bakı, EA-nın nəşriyyatı, 1963.
63. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. – Bakı, «Elm», 1980.
64. Qarayev Y. Tənqid: problemlər, portretlər. – Bakı, Azərnəşr, 1976.
65. Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, «Maarif», 1974.
66. Qasimzadə Q. Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız.–Bakı, «Yazıçı», 1988.

67. Qasımov H. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meylləri.–Bakı, «Elm», 1998.
68. Qurbanov Şix. XIX əsrд Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri, əsərləri 3 cilddə, II cild. –Bakı, Azərnəşr, 1970.
69. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. –Bakı, «Elm», 2004.
70. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. –Bakı, Azərnəşr, 1967.
71. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi).–Bakı, Azərnəşr, 1966.
72. Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.–Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 1992.
73. Məmmədov X. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər.–Bakı, «Yazıcı», 1987.
74. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə.–Bakı, «Yazıcı», 1983.
75. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı.–Bakı, API-nin nəşri, 1978.
76. Məmmədov X. Azərbaycan ədəbi tənqidinin XIX-XX əsrin hüdudunda. –Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 1999.
77. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.– Bakı, 2006.
78. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. –Bakı, «Maarif», 1992.
79. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.–Bakı, «Elm», 1977.
80. Məmmədov A. Sözümüz eşidilənədək. –Bakı, «Yazıcı», 1988.
81. Mırəhmədov Ə. Abdulla Şaiq (monoqrafiya).–Bakı, EA-nın nəşriyyatı, 1956.
82. Mırəhmədov Ə. Sabir (monoqrafiya).–Bakı, EA-nın nəşriyyatı, 1958.

83. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. –Bakı, «Maarif», 1969.
84. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşunaslığın əsasları. – Bakı, «Maarif», 1988.
85. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslik). – Bakı, «Maarif», 1984.
86. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. –Bakı, «Yazıcı», 1979.
87. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. –Bakı, «Yazıcı», 1992.
88. Nəbiyev B. Söz ürkəkdən gələndə.–Bakı, «Yazıcı», 1984.
89. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman.–Bakı, «Yazıcı», 1987.
90. Ostrovskaya L.F. Sizin uşağıınız necə böyüyür?–Bakı, «Maarif», 1975.
91. Rza R. Duyğuların izi ilə.–Bakı, «Yazıcı», 1990.
92. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər).– Bakı, «Elm», 1982.
93. Saləddin Ə. Əhməd Cavad (monoqrafiya).–Bakı, «Gənclik», 1992.
94. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyində. – Bakı, «Yazıcı», 1982.
95. Salmanov Ş. Poeziya və tənqid.–Bakı, «Yazıcı», 1987.
96. Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması.–Bakı, «Maarif», 1975.
97. Suxomlinski V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm.–Bakı, «Maarif», 1979.
98. Şaiq A. Xatırələrim.–Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961.
99. Şaiq A. Əsərləri 5 cilddə, 5-ci cild. –Bakı, «Yazıcı», 1978.
100. Tağıyev R. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər, «Azərbaycan» jurnalı, 1980, № 1.
101. Tahirli Z. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan sovet uşaq şeiri. – Bakı, Azərnəşr, 1991.

102. Tanrıverdi Ə. Poeziyanın dili, dilin poeziyası. – Bakı, «Nurlan», 2008.
103. Türk xalqları ədəbiyyatı (II). Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi materialları, I kitab. – Bakı, 2008.
104. Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük.–Bakı, «Yazıcı», 1978, s.143-145.
105. Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov.–Bakı, «Gənclik», 1976.
106. Vəlixanov N. Azərbaycan-maarifçi-realist ədəbiyyatı. – Bakı, «Elm», 1983.
107. Vəliyev M., Xəlilov Q. Rəsul Rza (monoqrafiya). – Bakı, Azərnəşr, 1960.
108. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı.–Bakı, «Təhsil», 2002.
109. Zeynalov A. «Kəşkül»də bədii ədəbiyyat.–Bakı, «Elm», 1978.

Rus dilində:

102. Архипова А.В. Литературное дело декабристов. – Ленинград, «Наука», 1987.
103. Бабаев Г. Узы дружбы (статьи и публикации). – Баку, «Язычы», 1981.
104. Бабаев Г. Глубокие корни. – Баку, Азернешр, 1964.
105. Горький и его эпоха (исследования и материалы), выпуск 1-2. –Москва, «Наука», 1989.
106. Гусев В. Герой и стиль. –Москва, «Художественная литература», 1983.
107. Гусейнова А. А.П.Чехов и Азербайджан. –Баку, «Язычы», 1991.
108. Детям нужны хорошие книги (составитель А.Яааксоо).– Таллин, «Ээсти раamat», 1978.
109. Завьялова В.П., Каминская Т.Б., Латышева В.И. Детская литература (библиографический указатель – 1979-1981). – Москва, «Детская литература», 1988.

110. Завьялова В.П., Каминская Т.Б., Латышева В.И.
Детская литература (библиографический указатель –
1982-1984).–Москва, «Детская литература», 1989.
111. Зарубежная литература для детей и юношества, часть I-
II. –Москва, «Просвещение», 1989.
112. История русской советской литературы. –Москва,
«Высшая школа», 1979.
113. Левидов А.М. Автор-образ-читатель. – Ленинград,
изд–во Ленинградского университета, 1983.
114. Мехтиева М. И.А.Крылов и азербайджанская
литература. – Баку, «Элм», 1985.
115. Михалков С.В. Воспитательная сила литературы. –
Москва, «Просвещение», 1983.
116. Мотяшов И. Мастерская добрата. Очерки сов-
ременной детской литературы. –Москва, «Детская
литература», 1974.
117. Мотяшов И. Авторитет доброго слова. – Москва,
«Детская литература», 1975.
118. Мотяшов И. Избранные. –Москва, «Детская ли-
тература, 1988.
119. Негретов П.И. В.Г.Короленко (летопись жизнь и
творчество – 1917-1921). – Москва, «Книга», 1990.
120. Николаев П. Советское литературоведение и
современный литературный процесс. – Москва,
«Художественная литература», 1987.
121. Путилова Е.О. Очерки по истории критики советской
детской литературы (1917-1941).–Москва, «Детская
литература», 1982.
122. Разумневич В.Л. С книгой по жизни. –Москва,
«Просвещение», 1986.
123. Садыхов М. Писатели-декабристы и Азербай- джан. –
Баку, Азернешр, 1967.

124. Садыхов М. Русские писатели об Азербайджане. – Баку, «Гянджлик», 1970.
125. Сидоров. Время, писатель, стиль (о прозе и критике наших дней). –Москва, «Советский писатель», 1983.
126. Сивоконь С. Уроки детских классиков. – Москва, «Детская литература», 1990.
127. Федоров А. Искусство перевода и жизнь литературы. Очерки. – Ленинград, «Советский писатель», 1983.
128. Халил З. Детская литература Азербайджана. – Москва, «Детская литература», 1987.
129. Халилов З. Истоки, основные факторы становления и этапы развития азербайджанской детской и юношеской литературы. Автореферат докторской диссертации. – Баку, 1989.
130. Халилова Т. Азербайджанская проза на русском языке. – Баку, «Язычы», 1986.
131. Храпченко М.Б. Горизонты художественного образа. – Москва, «Художественная литература», 1986.
132. Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. –Москва, «Советский писатель», 1965.
133. Хрестоматия по детской литературе (составите- ли А.Л.Табенкина, М.К.Боголюбская). – Москва, 1988.
134. Хрестоматия для детей старшего дошкольного возраста. – Москва, «Просвещение», 1990.
135. Чуковский К. Высокое искусство. – Москва, «Советский писатель», 1988.
136. Шарифли Т. Азербайджанско-русские литературные связи 1960-1970 гг. – Баку, «Элм», 1986.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ..... 3 – 13

I FƏSİL

Milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkülü və
maarifçilik dövrü inkişafı.....14 – 99

II FƏSİL

Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının
təzadlı inkişaf yolu (1920-1950-ci illər).....100 – 205

III FƏSİL

Müasir ədəbi prosesdə yeni problematika
və ideya istiqamətləri (1960-1980-ci illər)...206 – 334

IV FƏSİL

Müstəqillik illərində milli uşaq
ədəbiyyatında bədii forma axtarışları.....335 – 359

V FƏSİL

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında
ədəbi əlaqələrin və bədii tərcümənin rolu....360 – 420

Nəticə.....421 – 424
Ədəbiyyat.....425 – 433

Əsgərli Füzuli Feyruz oğlu

**AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ
MƏRHƏLƏLİ İNKİŞAFI
(Monoqrafiya)**

Bakı – 2009

Redaktor: Şəfa Əhmədova

Texniki redaktor: Cavid Əsgərli

Korrektor: Ceyhun Əsgərli